

Діалекти в умовах сучасних викликів

Gwary wobec wyzwań współczesności

NARODOWA AKADEMIA NAUK UKRAINY
Instytut Ukrainoznawstwa im I. Krypjakewycza

Instytut Sławistyki
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

SERIA

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ / STUDIA GWAROWE

GWARY WOBEC WYZWAŃ WSPÓŁCZESNOŚCI

Pod redakcją
**Tetiany Jastremskiej,
Doroty Krystyny Rembiszewskiej**

Lwów–Warszawa 2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

ПОЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Інститут Славістики

СЕРІЯ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ / *STUDIA GWAROWE*

ДІАЛЕКТИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

За редакцією
**Тетяни Ястремської,
Дороти Кристини Рембішевської**

Львів–Варшава 2024

Seria *Діалектологічні студії / Studia Gwarowe*, tom 2 (15)

Recenzenci tomu:

prof. dr hab. ZORIANA KUPCZYNSKA
prof. dr hab. TADEUSZ LEWASZKIEWICZ

Rada redakcyjna:

prof. dr hab. PAWŁO HRYCENKO (Ukraina)
prof. dr hab. HANNA MARTYNOWA (Ukraina)
prof. dr hab. MICHAEL MOSER (Austria)
prof. dr hab. HALINA PELCOWA (Polska)
prof. dr hab. DOROTA K. REMBISZEWSKA (Polska)
prof. dr hab. IWAN SABADOSZ (Ukraina)
dr hab. Jan Sokołowski, prof. UW (Polska)
prof. dr hab. FELIKS CZYŻEWSKI (Polska)
dr hab. TETIANA JASTREMSKA (Ukraina)

Redakcja tekstów w języku ukraińskim:

PhD OKSANA SIMOVYCH
PhD NATALIA CHIBEBA
PhD IRYNA ROMANYNA

Redakcja tekstów w języku polskim:

prof. dr hab. DOROTA K. REMBISZEWSKA

Redakcja tekstów w języku angielskim:

DZWIENISŁAWA SENYSZYN

Skład:

DMYTRO SAVINOW

PROJEKT OKŁADKI:

PAWŁO PROTSIV

Copyright

© by Dorota Krystyna Rembiszevska, Tetiana Yastremska & the respective authors

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits redistribution, commercial and noncommercial, provided that the book is properly cited.

**Rejestr mediów drukowanych R30-03114,
rejestr mediów internetowych R40-03201.**

ISBN: 978-83-66369-97-9 (IS PAN)

e-ISBN: 978-83-66369-96-2 (IS PAN)

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024>

<https://hdl.handle.net/20.500.12528/1998>

Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича Національної
академії наук України
вул. Козельницька, 4
79026 Львів
тел. +38(032)270 70 22
inukr@inst-ukr.lviv.ua
<https://www.inst-ukr.lviv.ua>

Instytut Slawistyki
Polskiej Akademii Nauk
ul. Jaracza 1
00-378 Warszawa
tel. +48 228271741
wydawnictwo@ispan.edu.pl
<https://www.ispan.waw.pl>

УДК 811.161.2'28

Д 44

Серія Діалектологічні студії / *Studia Gwarowe*, том 2 (15)

Рецензенти тому:

доктор філологічних наук, професор Зоряна Купчинська
доктор габілітований, професор Тадеуш Левашкевич

Редакційна колегія:

доктор філологічних наук, професор Павло Гриценко (Україна)
доктор філологічних наук, професор Ганна Мартинова (Україна)
доктор габілітований, професор Міхаель Мозер (Австрія)
доктор габілітований, професор Галіна Пельцова (Польща)
доктор габілітований, професор Дорота К. Рембішевська (Польща)
доктор філологічних наук, професор Іван Сабадош (Україна)
доктор габілітований, професор UWг Ян Соколовський (Польща)
доктор габілітований, професор Фелікс Чижевський (Польща)
доктор філологічних наук Тетяна Ястремська (Україна)

Літературне редагування текстів українською мовою:

кандидат філологічних наук Оксана Сімович
кандидат філологічних наук Наталя Хібеба
кандидат філологічних наук Ірина Романина

Редагування текстів польською мовою:

професор доктор габілітований Дорота К. Рембішевська

Редагування текстів англійською мовою:

Дзвенислава Сенишин

Комп'ютерна верстка:

Дмитро Савінов

Обкладинка:

Павло Проців

Copyright

© by Dorota Krystyna Rembiszewska, Tetiana Yastremska & the respective authors

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits redistribution, commercial and noncommercial, provided that the book is properly cited.

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів

у сфері друкованих медіа R30-03114, онлайн-медіа R40-03201.

ISBN: 978-83-66369-97-9 (ІС ПАН)

e-ISBN: 978-83-66369-96-2 (ІС ПАН)

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024>

<https://hdl.handle.net/20.500.12528/1998>

Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича Національної
академії наук України
вул. Козельницька, 4
79026 Львів
тел. +38(032)270 70 22
inukr@inst-ukr.lviv.ua
<https://www.inst-ukr.lviv.ua>

Instytut Slawistyki
Polskiej Akademii Nauk
ul. Jaracza 1
00-378 Warszawa
tel. +48 228271741
wydawnictwo@ispan.edu.pl
<https://www.ispan.waw.pl>

SPIS TREŚCI

Przedmowa	10
------------------------	----

CZĘŚĆ I. STANDARYZACJA I REWITALIZACJA GWAR

Halina Karaś. Standaryzacja gwar ludowych w Polsce – okiem dialektologa- -socjolingwisty	15
Martina Ireinová. Současné odborné a laické aktivity pro uchování dialektů českého jazyka	32
Kazimierz Sikora. Dyskusyjne problemy fonologii gwarowej w praktyce standaryzacji polskich gwar ludowych.	40
Dorota Krystyna Rembiszewska. Znaczenie źródeł materiałowych i działań społecznych w procesie rewitalizacji gwar Warmii i Mazur	55
Katarzyna Sobolewska. Od nostalgii do rewitalizacji. Elementarz warmiński i mazurski	65
Łukasz Ruch. <i>Chto dzisiej po warnijsku może?</i> – gwara warmińska dziś.	74
Michal Vašíček. Kultywowanie gwar zakarpackich w Internecie w kontekście prób standaryzacji języka rusińskiego: strategie językowe Myhala Kusznickiego	84
Liudmyła Dyka. Rola studentów w rewitalizacji dialektów	106
Błażej Osowski. Stosunek nauczycieli do tematyki gwarowej w polskiej szkole ...	121
Iryna Romanyna. Idiolekt jako przykład żywotności gwar.	138

CZĘŚĆ II. DIALEKT – INTERDIALEKT – MIKROJĘZYK – STANDARD LITERACKI

Philip Mierzwa. Terminologia a polityka językowa. Kluczowe aspekty w kontekście języków regionalnych i mniejszościowych	153
Jerzy Sierociuk. Czy we współczesnych badaniach dialektologicznych przydatny jest jeszcze termin <i>interdialekt</i> ?	173

ЗМІСТ

Передмова	11
-----------------	----

Частина I. СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТА РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ДІАЛЕКТІВ

Галина Карась. Стандартизація діалектів у Польщі: погляд діалектолога-соціолінгвіста	15
Мартіна Ірейнова. Сучасна професійна та громадська діяльність зі збереження діалектів чеської мови.	32
Казімеж Сікора. Дискусійні проблеми діалектної фонології у практиці стандартизації польських діалектів	40
Дорота Кристина Рембішевська. Значущість матеріальних джерел та громадської діяльності у процесі ревіталізації вармінсько-мазурських говорів	55
Катажина Соболевська. Від ностальгії до ревіталізації: вармінсько-мазурський буквар	65
Лукаш Рух. <i>Chto dzisioj po warnijsku može?</i> – вармінський діалект сьогодні ...	74
Міхал Вашичек. Культивування закарпатських говірок в інтернеті в контексті спроб стандартизації русинської мови: мовні стратегії Мигаля Кушницького.	84
Людмила Дика. Роль студентів у ревіталізації говірки	106
Блажей Осовський. Ставлення вчителів до теми діалектів у польській школі. .	121
Ірина Романіна. Ідіолект як приклад вітальності говірки.	138

Частина II. ДІАЛЕКТ – ІНТЕРДІАЛЕКТ – МІКРОМОВА – ЛІТЕРАТУРНИЙ СТАНДАРТ

Філіп Мсжва. Термінологія та мовна політика: ключові аспекти в контексті регіональних мов та мов меншин	153
Єжи Ссроцюк. Чи доречний термін <i>інтердіалект</i> у сучасних діалектологічних дослідженнях?	173

Natalia Kostiak. Osobliwości kształtowania międzysłownikowej normy literackiej w tekstach autorów łemkowskich w Polsce w drugiej połowie XX wieku	184
Maryna Tkaczuk. Tradycja piśmiennicza północnego Podlasia: dialekt czy mikrojęzyk literacki?	202
Switłana Bohdan. Przełączanie kodów „język literacki – gwara” w komunikacji epistolarnej rodziny Kosaczów	214

CZĘŚĆ III. MIĘDZY GWARĄ A JĘZYKIEM STANDARDOWYM

Tetiana Jastremska. Język miasta jako symbioza dialektu i standardu literackiego	235
Halyna Sikora. Współczesna twórczość literacka pisarzy lwowskich: dialekt czy standard literacki?	265
Justyna Kobus. Leksyka pozornie ogólnopolska w języku mieszkańców wielkopolskich wsi – standard czy dialekt?	286
Oksana Simowycz. Symbole werbalne w standardzie literackim i w gwarach ludowych	298
Tetiana Huculiak. Słownictwo dialektalne jako istotny składnik paradygmatów leksykalno-słotwórczych o charakterze metaforycznym.	326
Jurij Bidnoszyja. Z problematyki pisanych źródeł dialektalnych: badanie rękopisu wspomnień przesiedleńca ze Strefy Czarnobylskiej	350
Jakub Lichański. Gwara jako wyraz protestu. Stylizacja na gwara łowicką – przykład współczesny.	380
Vratislav Karpíšek. Dětská literatura v podlaštině: důležitost a přístupy	389

CZĘŚĆ IV. GWARY JAKO NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE

Halina Pelcowa. Regionalne słowniki gwarowe jako forma ocalenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego.	411
Natalia Chibeba. Leksyka obrzędowa jako element rewitalizacji gwar	423
Helena Krasowska. Gwara jako niematerialne dziedzictwo kulturowe na przykładzie gwar polskich na Bukowinie i w Naddniestrzu	445
Wasyl Denysiuk. Podolska gwara wsi Dmytrushky w kontekście ukraińskiego języka literackiego	462

Noty o autorkach i autorach	484
--	-----

Наталія Костяк. Особливості формування інтердіалектного літературномовного стандарту в текстах лемківських авторів Польщі у другій половині XX століття	184
Марина Ткачук. Писемна традиція Північного Підляшшя: говірка чи літературна мікрмова?	202
Світлана Богдан. Перемикання кодів „літературна мова – діалект” в епістолярному спілкуванні родини Косачів	214

Частина III. Між діалектом і стандартом

Тетяна Ястремська. Мова міста як симбіоз діалекту та літературного стандарту	235
Галина Сікора. Сучасна літературна творчість львівських письменників: народна мова чи літературний стандарт?	265
Юстина Кобус. Загальнопольська лексика в мові мешканців великопольських сіл – стандарт чи діалект?	286
Оксана Сімович. Вербальні символи в літературному стандарті та в діалектах	298
Тетяна Гуцуляк. Діалектна лексика як важливий складник лексико-словотвірних образних парадигм	326
Юрій Бідношия. Писемні діалектні пам’ятки: дослідження рукопису спогадів переселенця із Чорнобильської зони.	350
Якуб Ліханський. Діалект як вираження протесту: сучасний приклад стилізації ловицької говірки	380
Вратіслав Карпішек. Дитяча література на Підляшші: значення та методи	389

Частина IV. Діалекти як нематеріальна культурна спадщина

Галіна Пельцова. Регіональні діалектні словники як форма збереження нематеріальної культурної спадщини.	411
Наталія Хібеба. Обрядова лексика як засіб ревіталізації діалектів.	423
Гелена Красовська. Діалект як нематеріальна культурна спадщина на прикладі польських говорів Буковини та Придністров’я.	445
Василь Денисюк. Подільська говірка с. Дмитрушки в координатах української літературної мови.	462

Інформація про авторів	485
---	-----

PRZEDMOWA

Monografia zbiorowa *Gwary wobec wyzwań współczesności* przedstawia aktualne problemy współczesnej dialektologii – standaryzacji, popularyzacji i rewitalizacji gwar, w której celem badawczym jest refleksja nad współczesnym stanem nieliterackich odmian języków w Polsce, Ukrainie i Republice Czeskiej.

Publikacja składa się z czterech części. Pierwsza z nich dotyczy standaryzacji i kodyfikacji gwar (Halina Karaś, Kazimierz Sikora), nowego podejścia do terytorialnych odmian języków ogólnych, a także sposobów ich zachowania (Martina Ireinová, Liudmyła Dyka, Błażej Osowski, Iryna Romanyna), w tym podtrzymywania określonych gwar dzięki zaistnieniu w przestrzeni internetowej (Michal Vašíček).

Kilka tekstów poświęcono różnym aspektom badania oraz rewitalizacji gwar warmińskich i mazurskich (Dorota Krystyna Rembiszewska, Katarzyna Sobolewska, Łukasz Ruch).

Podjęto również kwestie terminologiczne, a mianowicie problem definiowania i różnicowanie pojęć, takich jak *dialekt*, *interdialekt*, *mikrojęzyk*, *norma literacka* (Jerzy Sierociuk, Maryna Tkaczuk, Switłana Bohdan, Justyna Kobus), które często są powiązane z zagadnieniami polityki językowej, zwłaszcza w kontekście języków regionalnych i mniejszościowych (Philip Mierzwa, Vratislav Karpíšek).

Przedmiotem omówienia jest również relacja normy literackiej i dialektu. Problem ten został omówiony w kontekście analizy języka miasta (Tetiana Jastremska, Halyna Sikora), pisemnych zabytków dialektalnych (Jurij Bidnoszyja), stylizacji gwary (Jakub Lichański), symboli werbalnych (Oksana Simowycz) oraz słotwórstwa dialektalnego (Tetiana Huculiak).

Osobną część monografii tworzą teksty ukazujące gwary polskie i ukraińskie w kontekście niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Halina Pelcowa, Natalia Chibeba, Helena Krasowska, Wasyl Denysiuk).

Monografia zbiorowa *Gwary wobec wyzwań współczesności* to owoc współpracy dialektologów, historyków języka i socjolingwistów reprezentujących różne ośrodki badawcze z Ukrainy (Czerniowiec, Łucka, Chmielnickiego, Lwowa, Kijowa), z Polski (Krakowa, Lublina, Poznania, Warszawy), z Republiki Czeskiej (Brna, Pragi).

Niektóre z prezentowanych treści są kontrowersyjne – wychodzą poza ramy czyisto lingwistyczne i przenikają do sfery politycznej (np. zagadnienia dotyczące języka rusińskiego, gwary podlaskiej). Aby zachować standardy rzetelności naukowej, nie unikamy prezentowania dyskusyjnych tekstów, jednocześnie zaznaczając, że wyrażane w nich poglądy nie zawsze są zbieżne z poglądami członków redakcji.

Tetiana Jastremska,
Dorota K. Rembiszewska.

ПЕРЕДМОВА

Колективна монографія *Діалекти в умовах сучасних викликів* репрезентує актуальні проблеми діалектологічного сьогодення – стандартизації, популяризації, ревіталізації діалектів, із метою осмислити сучасний стан нелітературних мовних різновидів у Польщі, Україні та Чехії.

Відповідно до наукової проблематики монографії виокремлено чотири частини, перша з яких розкриває проблеми стандартизації та кодифікації діалектів (Галина Карась, Казімеж Сікора), нові підходи до територіальних різновидів мов та способи їх збереження (Мартіна Ірейнова, Людмила Дика, Блажей Осовський, Ірина Романіна), забезпечення вітальності говірок через медійний простір (Міхал Вашичек).

Кілька студій присвячено різним аспектам дослідження і відродження вармінсько-мазурських говорів польської мови (Дорота Кристина Рембішевська, Катажина Соболевська, Лукаш Рух).

Актуалізовано проблеми термінології – дефініції та диференціації понять *діалект*, *інтердіалект*, *мікромова*, *літературний стандарт* (Єжи Сероцук, Марина Ткачук, Світлана Богдан, Юстина Кобус), які часто корелюють із проблемами мовної політики, зокрема щодо регіональних мов та мов меншин (Філіп Межва, Вратіслав Карпішек).

Об'єктом наукових студій є також взаємодія літературного стандарту та діалекту. Цю проблему висвітлено в контексті аналізу мови міста (Тетяна Ястремська, Галина Сікора), писемних діалектних пам'яток (Юрій Бідношия), стилізації говірки (Якуб Ліханський), вербальних символів (Оксана Сімович), діалектного словотворення (Тетяна Гуцуляк).

Окрему частину монографії сформували дослідження діалектів як нематеріальної культурної спадщини, пов'язані з вивченням говірок української та польської мов (Галіна Пельцова, Наталія Хібеба, Гелена Красовська, Василь Денисюк).

Колективна монографія *Діалекти в умовах сучасних викликів* – результат співпраці діалектологів, істориків мови, соціолінгвістів, які представляють різні наукові центри з України (Чернівці, Луцьк, Хмельницький, Львів, Київ), Польщі (Краків, Люблін, Познань, Варшава) та Чехії (Брно, Прага).

Деякі з розділів монографії є дискусійними: вони переходять із площини суто лінгвістичної в політичну (щодо русинської мови, підляського говору та ін.). Саме тому думки авторів та членів редакційної колегії не завжди суголосні.

Тетяна Ястремська,
Дорота К. Рембішевська

CZĘŚĆ I

Standaryzacja i rewitalizacja gwar

ЧАСТИНА I

Стандартизація та ревіталізація діалектів

Halina Karaś

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Standaryzacja gwar ludowych w Polsce – okiem dialektologa-socjolingwisty

W tekście omówiono na wybranych przykładach proces standaryzacji gwar ludowych w Polsce, których użytkownicy nie pretendują do przekształcania ich w odrębny język, a zatem pominięty został tu casus śląszczyzny. Chodzi głównie o te gwary, które zachowują się stosunkowo najlepiej, ciesząc się prestiżem w świadomości społecznej i których użytkownicy motywują procesy standaryzacyjne koniecznością ich ocalenia, utrwalenia jako mowy żywej. Przedstawione zostanie rozumienie standaryzacji gwar, przyczyny i zjawiska charakterystyczne dla tego procesu, a także skala standaryzacji gwar ludowych w Polsce. Rozdział przynosi próbę odpowiedzi na tytułowe pytanie zawarte w nazwie konferencji dotyczące standaryzacji gwar ludowych – moda czy potrzeba?

Słowa kluczowe: dialektologia, socjolingwistyka, gwary ludowe, standaryzacja.

Ostatnie dziesięciolecie to okres nasilonych procesów standaryzacyjnych, wyłaniania się nie tylko nowych standardów językowych, emancypacji i „ujęzycznienia” wielu odmian językowych, mających dotąd oficjalny status dialektów poszczególnych języków, w ogólniejszym sensie także normowania gwar w różnym zakresie. Jest to tendencja ogólna, występująca powszechnie w Europie i poza nią, której przyczyny i skutki omawiano już wielokrotnie. Nie wchodząc w szersze rozważania, zasygnalizuję jedynie dwa czynniki ważne dla zaawansowanych dziś procesów standaryzacyjnych dotyczących wielu lektów w Polsce i Europie, a mianowicie przyjęcie przez Radę Europy w 1992 r. Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych oraz politykę wspierania regionów i afirmacji kultur regionalnych prowadzoną przez Unię Europejską, co umocniło obserwowaną już wcześniej tendencję do regionalizacji, troski o „małe ojczyzny”, do podkreślania przez różne grupy ludności swojej odrębności etnicznej, kulturowej, w tym i językowej (zob. np. Jaroszewicz, 2004; Wicherkiewicz, 2014; Czesak, 2015). Tematyka ta ostatnio jest często podejmowana, szeroko dyskutowana, modna.

Problem standaryzacji gwar w Polsce jest złożony i wypadałoby spojrzeć na niego nie tylko okiem dialektologa, ale i socjolingwisty. Nie da się bowiem w sposób naukowo obiektywny opisać toczących się procesów standaryzacyjnych wyłącznie z dialektologicznej perspektywy. Precyzując zatem temat mojego tekstu, chciałabym wskazać i tę drugą perspektywę, a więc spojrzeć na standaryzację dialektów i gwar w aspekcie dialektologicznym, z uwzględnieniem jednak również czynników socjolingwistycznych. Celem niniejszego opracowania jest zatem omówienie na wybranych przykładach procesu standaryzacji gwar w Polsce, jej zakresu, przyczyn i skutków. To również próba odpowiedzi na tytułowe pytanie zawarte w nazwie konferencji¹ dotyczące standaryzacji gwar ludowych – moda czy potrzeba?

Na początku należałoby uściślić znaczenia podstawowego terminu, a także krótko przedstawić sytuację i stan polskich gwar dziś.

Jak wiadomo, termin *standaryzacja* stosowany współcześnie w językoznawstwie w Polsce do języka normowanego, tzw. standardowego (standardu językowego), pochodzi z literatury anglojęzycznej (por. termin (*language*) *standarisation*). Standaryzacja gwary zazwyczaj jest rozumiana jako przekształcanie się jej w odrębny język, tj. jej „ujęzycznienie”, wyłanianie się nowego standardu językowego. W socjolingwistyce ta koncepcja wieloetapowego modelu procesu normalizacji (standaryzacji) języka była i jest rozwijana przez różnych badaczy, np. Einara Haugena, Jamesa Milroya

¹ Była to międzynarodowa konferencja naukowa z cyklu „Aktualne problemy dialektologii”: *Standaryzacja i rewitalizacja gwar ludowych oraz języków lokalnych – moda czy potrzeba?* 13–14 czerwca 2024 r., Warszawa.

i Lesleya Millroya, Milorada Radovanovicia. Ów model standaryzacji i jego etapy był też przedmiotem wielu omówień w pracach polskich lingwistów (np. Jaroszewicz, 2004; Bońkowski, 2013; Wyderka, 2018). Sam wyraz *standaryzacja* po raz pierwszy został odnotowany w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, ale w znaczeniu niejęzykoznawczym, dopiero w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod red. S. Dubisza z 2003 r. pojawił się w kontekście: *standaryzacja języka*. Oprócz przedstawionego wyżej znaczenia analizowany termin jest używany również w znaczeniu ogólnym, zarówno w odniesieniu do języków standardowych, których rozwój wymaga dalszych działań normalizacyjnych, jak i do odmian niestandardowych, które dopiero poddają się procesom normalizacyjnym, a więc *standaryzacja* to ‘ustalenie norm użycia, ujednolicanie, normalizacja’. Chodzi zatem o standaryzację na poszczególnych poziomach struktury języka: w wymowie, odmianie, składni czy na płaszczyźnie leksyki, nazw własnych, również o ujednolicenie pisowni (zapisu).

Odpowiedź na pytanie, czy standaryzacja gwar jest potrzebna, zależy m.in. od ich kondycji, statusu, prestiżu itp. W polskiej literaturze dialektologicznej już dość dawno zauważono zmiany w funkcjonowaniu gwar ludowych i próbowano je opisać, biorąc pod uwagę właśnie kryteria socjolingwistyczne. Truizmem jest twierdzenie, że stan gwar, do którego często się odnosimy, to stan sprzed co najmniej ponad pół wieku. W ostatnim półwieczu nastąpiły poważne zmiany w sytuacji językowej na wsi. Nie ma przede wszystkim już użytkowników tych odmian języka – warstwy chłopskiej, a same gwary kultywowane często przez lokalną inteligencję (zazwyczaj pochodzenia chłopskiego) stają się wyróżnikami tożsamości regionalnej mieszkańców danego regionu i nabierają innego charakteru. W literaturze przedmiotu pisze się o „postdialektalnym” czy „postgwarowym” etapie rozwoju dialektów i gwar, por. np. wypowiedź Bogusława Wyderki:

Problemy te dotyczą również systemu odmian polszczyzny, w tym dialektów, które, jak się wydaje, wkroczyły w nowy etap rozwoju – postdialektalny. Zjawiska związane z tym procesem nie mieczą się w tradycyjnym paradygmacie dialektologii. Wprawdzie dostrzegamy owe zmiany, lecz prac analitycznych powstaje stosunkowo niewiele. Przywołując dialekty, odnosimy je zwykle do stanu opisanego jeszcze przez Kazimierza Nitscha z późniejszymi uzupełnieniami. Odwołujemy się zatem do stanu z połowy XX wieku. Ciągłe mamy kłopot z określeniem „nowoczesności” dialektu czy też form postdialektalnych, jakimi są **interdialekty** czy **regiolekty** (Wyderka, 2014, s. 103).

Jeśli gwara przestaje być przekazywana w rodzinie jako podstawowy kod porozumiewania się, jeśli jest nauczana, promowana, staje się tworzywem

zróznicowanego gatunkowo piśmiennictwa, pojawia się w jakiejś mierze w przestrzeni publicznej (przynajmniej w regionie), a więc znacząco zmienia się jej zakres użycia, jej funkcje, to mamy do czynienia z odmienną niż dotąd formacją językową. Oto tradycyjna gwara – efekt kultury oralnej – staje się fundamentem nowego środka komunikacji, nowego co do funkcji i statusu. Przestaje być kodem komunikacji typowym dla części ludności wiejskiej i to jedynie komunikacji ustnej, staje się wyróżnikiem tożsamości wszystkich mieszkańców regionu niezależnie od stopnia wykształcenia czy od miejsca zamieszkania: miasto (zwłaszcza małe) – wieś. Wkracza również dzięki rozwojowi piśmiennictwa w sfery zarezerwowane dotąd tylko dla języków literackich mających wykształcone obie odmiany (ustną i pisaną). Jest to proces opisany w literaturze, m.in. przez dialektologów – socjolingwistów, takich jak Józef Kąś, Halina Kurek, Jan Mazur, Halina Pelcowa, Jerzy Sierociuk czy Bogusław Wyderka. Poruszane są też kwestie terminologiczne, dla określenia nowej formacji językowej proponuje się niekiedy inne nazwy, głównie ze względu na negatywne konotacje terminu „gwara”, stąd propozycje, typu „regiolekt”, „język regionalny” czy „interdialekt” (Wyderka, 2014, ss. 103, 112).

W takim układzie standaryzacja gwary (regiolektu) jest potrzebna, skoro umiejętność mówienia jest nabywana i doskonalona często już poza domem rodzinnym (por. sytuacje na Kurpiach czy Kociewiu, gdzie organizowane są lekcje gwary kurpiowskiej czy kociewskiej). Dotyczy to jednak tylko części gwar, tych, które mają użytkowników – odpowiednie środowisko, traktujące gwarę jako wartość, a więc jest ono gotowe ją dokumentować, kultywować, podejmować prace standaryzacyjne (często we współpracy z językoznawcami), upowszechniać ją itp. Wiąże się to więc z prestiżem gwary zarówno w oczach osób nią się posługujących, jak i na zewnątrz, w świadomości całego polskiego społeczeństwa lub przynajmniej jego znaczącej części. Ukształtowaniu się takiego środowiska dbałego o rozwój swojej mowy i jego integracji sprzyjają natomiast różne czynniki historyczne i kulturowe. Niewątpliwie region, który historycznie i kulturowo wyróżnia się spośród innych obszarów, w większym stopniu zachowuje jeden z ważnych wyróżników „swojej regionalności” – gwarę, por. np. Podhale, Kurpie, Kociewie. Pozostałe gwary, które nie mają takiego zaplecza w środowisku, grupy osób zaangażowanych, używane na obszarach nietworzących jednolitego w miarę regionu pod względem etnograficznym (kulturowym) czy historycznym, podlegają natomiast mniej lub bardziej szybkiemu zanikowi, pozostawiając ślady w fonetyce czy zwłaszcza w leksyce, np. w postaci tzw. mikroregionalizmów, por. np. *boczyć się* ‘chmurzyć się’ w polszczyźnie regionalnej południowej Małopolski wobec gwarowego południowomałopolskiego *bocyć sie* ‘ts.’. Standaryzacja gwar zatem zależy od różnorodnych czynników społecznych, nie tylko od woli ich współczesnych użytkowników, choć jest ona bardzo istotna.

Doskonałym przykładem standaryzacji, jako wieloetapowego procesu normowania kodu, uważanego za dialektalny w kierunku jego „ujęzykowania”, czyli kształtowania się języka regionalnego odrębnego od języka większościowego, jest w Polsce, w miarę dobrze znany, toczący się od kilkudziesięciu lat, proces standaryzacji języka kaszubskiego. Drugi przypadek, ostatnio szeroko dyskutowany, to standaryzacja śląszczyzny w związku z próbami ustawowej zmiany jej statusu z dialektu języka polskiego na język regionalny. Wśród już spełnionych warunków (zdaniem zwolenników jej „ujęzykowania”), które pozwalają mówić o jej samodzielności językowej, wymienia się jako istotny czynnik intensywne prace standaryzacyjne obok szerokiej rzeszy użytkowników, jej funkcjonowanie w przestrzeni publicznej i istnienie różnorodnego gatunkowo piśmiennictwa (por. Jaroszewicz, 2019, ss. 25–27). Zdaniem innych – ostrożniej się wypowiadających badaczy – nie wszystkie jeszcze warunki zostały spełnione, wciąż jeszcze daleko do pełnej standaryzacji mowy śląskiej, która rozwija się przede wszystkim w przestrzeni publicznej subregionu przemysłowego (por. Wyderka, 2018, ss. 3–18).

Chciałabym rozważyć problem standaryzacji gwar, których użytkownicy nie pretendują do przekształcania ich w odrębny język (por. np. deklarację Jerzego Rubacha w *Kurpiowskiej ortografii*: „[...] ani ja, ani nikt inny na Kurpiach nie twierdzi, że kurpiowski jest osobnym językiem. Skoro nie jest osobnym językiem, to jest dialektem jakiegoś języka i nie ma wątpliwości, że tym językiem jest język polski” (Rubach, 2019, s. 22). Podkreślają natomiast swoistość mowy w regionie i motywują procesy standaryzacyjne koniecznością jej ocalenia, utrwalenia jako mowy żywej. Chodzi głównie o te gwary, które zachowują się stosunkowo najlepiej i jednocześnie cieszą się prestiżem w opinii ich użytkowników czy też w ocenie szerszych kręgów społecznych. Niewątpliwie do takich należą m.in.: w Małopolsce gwara podhalańska, orawska, spiska, sądecka (Łachów sądeckich), lasowska (w widłach Wisły i Sanu); na Mazowszu: gwara kurpiowska czy w szerzej rozumianym dialekcie mazowieckim gwara podlaska i suwalska; w szeroko rozumianym zespole dialektalnym wielkopolskim: gwara borowiacka (tucholska), kociewska, krajeńska. Wspomnieć też warto o próbach rewitalizacji gwary mazurskiej czy warmińskiej. Rekonstruując gwarę, nie da się odtworzyć jej pełnego zróżnicowania, dlatego też standaryzacja ma szczególne zastosowanie w odniesieniu do gwar rewitalizowanych.

W odniesieniu do większości wymienionych gwar trudno mówić o zaplanowanych, konsekwentnie realizowanych procesach standaryzacyjnych i o instytucjach, stowarzyszeniach, związkach czy o działaczach tworzących środowisko działające na rzecz ich kodyfikacji. Mimo że niektóre z nich cieszą się wysokim prestiżem i mają bogatą literaturę (np. podhalańska), to jednak nie ma jednego środowiska, jednej instytucji, która by czuwała nad

ich standaryzacją, inicjując kolejne jej etapy i planując je. Pozostałe gwary tym bardziej nie mają takiego zaplecza, zwykle są to regionaliści niezrzeszeni lub członkowie związków lokalnych, które jednak nie odgrywają większego znaczenia. Co prawda – są podejmowane różne inicjatywy, ale o stosunkowo niewielkim oddziaływaniu, takie jak np. opracowywanie elementarzy (np. *Elementarz gwary kociewskiej*, 2013), czytanek (*Górska czytanka* Anny Mlekodaj, 2013, *Orawska czytanka* Barbary Zgamy, 2013), dyktanda, konkursy recytatorskie itp. Dużą rolę odgrywają słowniki gwarowe. Wspomnieć należy przede wszystkim o dwóch monumentalnych dziełach leksykograficznych Józefa Kąsia, tj. *Słowniku gwary orawskiej* (wyd. II poszerz. t. 1–2, 2011) i *Ilustrowanym leksykonie gwary i kultury podhalańskiej* (t. 1–12, 2015–2019). To głównie w związku z tego typu publikacjami popularyzującymi gwary były i są obecnie rozważane kwestie zapisu danej gwary. Najczęściej zatem standaryzacja dotyczy ortografii, por. np. wypowiedź J. Kąsia:

Standaryzacja ortografii odnosi się głównie do cech seryjnych – na poziomie fonetyki i częściowo fleksji. [...] Standaryzacja ortografii to zjawisko zarówno historyczne [...], jak też zjawisko współczesne, którego najlepszym przykładem jest ujednolicenie ortografii kaszubskiej. Należy przy tym pamiętać, że przejście od bardzo zróżnicowanej wymowy kaszubskiej do standardowej ortografii kaszubskiej było nieporównanie trudniejsze niż w przypadku gwary orawskiej (Kąś, b.d.).

Zazwyczaj wiąże się to z opracowywaniem słowników gwarowych, tu gwary orawskiej. Podobnie jest z ortografią podhalańską. Była ona przedmiotem analiz w kilku artykułach: współautorskiego J. Kąsia i Kazimierza Sikory (Kąś & Sikora, 2004) oraz samodzielnych studiów pierwszego z wymienionych badaczy (Kąś, 2012, 2015). Ostatecznie J. Kąś w leksykonie podhalańskim zdecydował się, podobnie jak w *Słowniku gwary orawskiej*, na zapis z wykorzystaniem standardowych znaków z ortografii ogólnopolskiej do oddawania właściwości systemowych gwary, wprowadzając tylko jeden znak niestandardowy *ý* do zapisywania tzw. archaizmu podhalańskiego. Jest to pisownia ustandaryzowana, niedopuszczająca dowolności w zapisie, a dzięki zastosowaniu znaków standardowych łatwa do zastosowania przez wszystkich.

Pośród wymienionych gwar jedynie kurpiowszczyzna została skodyfikowana, por. wypowiedź J. Rubacha we Wstępie do *Kurpiowskiej deklinacji*:

Te dwie części gramatyki (tj. *Kurpiowska koniugacja* i *Kurpiowska deklinacja* – H. K.) w połączeniu z już opublikowanym *Słownikiem wybranych nazw i wyrażeń kurpiowskich* (2013) autorstwa Henryka Gadomskiego, Mirosława Grzyba i Tadeusza Greca czynią z kur-

piowszczyzny najpełniej opisany i jedyny w historii językoznawstwa skodyfikowany dialekt języka polskiego (Rubach, 2017, s. 11).

Gwara kurpiowska, jak wiadomo, należy do dialektu mazowieckiego i pomimo położenia Kurpi na tzw. Mazowszu dalszym w części swoich cech nawiązuje do Mazowsza bliższego. Niewątpliwie na tle całego Mazowsza Kurpie wyróżniają się bardzo skrupulatnym pielęgnowaniem swojego języka. Działalność językowa jest prowadzona poprzez Związek Kurpiów, organizację, która skupia lokalnych działaczy, działając prężnie również jako ośrodek wydawniczy. Skupienie prac i decyzji w gronie jednej organizacji, a więc jedność w działaniu, również zadecydowały o powodzeniu procesów normalizacyjnych.

Proces standaryzacji gwary kurpiowskiej² nabrał tempa po publikacji przez J. Rubacha, językoznawcę amerykańistę *Zasad pisowni kurpiowskiego dialektu literackiego* (2009). Opracowane zostały następnie elementarze, por. *Elemëntârz kurpśosky. Łučta šë kurpśoskéj mowy* Dariusza Łukaszewskiego (2010), *Mówimy po kurpiowsku. Elementarz do nauki dialektu kurpiowskiego* Henryka Gadomskiego, Mirosława Grzyba i Krystyny Łaszczych (2017), podręczniki, np. *Móžě jř pšisě po kurpśosku – podręcznik z ćwiczeniami do nauki dialektu kurpiowskiego dla początkujących* Ireny Bachmury i Danuty Staszewskiej (2016), słowniki, por. *Słownik wybranych nazw i wyrażeń kurpiowskich* Henryka Gadomskiego, Mirosława Grzyba i Tadeusza Greca (2013). Kolejno ukazały się prace normujące fleksję autorstwa J. Rubacha: *Kurpiowska koniugacja* (2016), *Kurpiowska deklinacja* (2017) i jeszcze raz książka poświęcona zapisowi: *Kurpiowska ortografia* (2019). W roku 2022 ukazał się obszerny *Słownik dialektu kurpiowskiego* H. Gadomskiego. Wydano także wiele publikacji po kurpiowsku, np. *Gadki kurpiowskie* (2010), *Paćérz po kurpśosku* (2011), Stanisława Kałuckiego *Łamoreski* (2015) i tegoż autora *Gădañe po kurpśosku* (2017), zbiorki wierszy, tłumaczenia literatury, np. ostatnio przekład *Małego księcia* (*Mały Kśęć*, 2023), dokonany przez dziesięcioosobowy zespół doskonale znający mowę kurpiowską³. W 2018 r. powołano na wzór Rady Języka Polskiego czy Rady Języka Śląskiego Radę Dialektu Kurpiowskiego „złożoną z rodowitych Kurpiów, reprezentantów wszystkich

² Pewne uwagi na temat standaryzacji gwary kurpiowskiej poczyniła Ewa Siatkowska, nie zajęła się natomiast właściwie kwestiami merytorycznymi, ściśle dialektologicznymi, stwierdzając w podsumowaniu, iż: „Standaryzacja kurpiowska to problem bardziej psychologiczny niż lingwistyczny” (Siatkowska, 2016, s. 12).

³ Byli to: Irena Bachmura, Zofia Bogdańska, Leszek Czyż, Henryk Gadomski, Krystyna Łaszczych, Milena Nalewajk, Krystyna Opalach-Olender, Anna Raskolnikoff, Danuta Staszewska, Mirosław Grzyb.

gmin kurpiowskich, w zakresie gromadzenia słownictwa, rozstrzygania zasięgu słownictwa i wymowy”⁴. Ważne jest, że Rada ma wyznaczone zadania praktyczne: wspólną debatę nad różnymi kwestiami językowymi, rozstrzyganie w sprawach wątpliwych, ustalanie norm i wprowadzanie ich w życie.

Standaryzacja mowy kurpiowskiej jest niewątpliwie procesem świadomym, zaplanowanym, w którym uwzględniono różne jej etapy, podobnie jak przy wyłanianiu się nowego języka standardowego (por. Jaroszewicz, 2004, ss. 18–21). Etap selekcji to przede wszystkim wybór podstawy – gwary Kurpi środkowych, tzw. „subdialektu centralnego”, por. wypowiedzi w dwóch podstawowych opracowaniach sposobu zapisu gwary:

Kurpie są więc pod względem językowym obszarem w ogromnym stopniu jednorodnym. Różnice systemowe odnotowałem jedynie w Wolkowych, oraz w pasie wschodnim (Leman, Ksebki, Nowa Ruda, Cieciorzy, Kuzie, Wyk i Popiołki). W pozostałej części Kurpiów funkcjonuje jednorodny system fonetyczny i gramatyczny, a ewentualne różnice występujące pomiędzy poszczególnymi wsiami są dla tego systemu nieistotne. To ten właśnie jednorodny system przyjąłem jako podstawę do ustanowienia pisowni kurpiowskiej (Rubach, 2009, s. 30); Ustanowienie pisma jest najważniejszym zabiegiem kodyfikacyjnym, a wybór subdialektu centralnego jako podstawy do opracowania systemu ortograficznego jest standardową procedurą (Rubach, 2019, s. 24).

Ten wspomniany przez badacza „subdialekt centralny” to mowa używana na terenie obejmującym pas środkowy Kurpi – od Rozóg po Ostrołękę (Rubach, 2019, s. 23). Etapy deskrypcji i kodyfikacji przeplatały się z sobą, choć wcześniej istniało już sporo prac dialektologicznych dotyczących gwary kurpiowskiej (zob. np. Friedrich, 1955; Rembiszewska, 2002; Falińska, 2009; Karaś, 2011; Garczyńska, 2014, 2015a, 2015b, 2016a, 2016b) lub szerzej gwar Mazowsza z wyraźnym wyodrębnieniem kurpiowszczyzny (zob. np. Zduńska, 1958; Basara, 1965; Garczyńska, 2016c), jednak nie były one specjalnie brane pod uwagę w procesie standaryzacji. Warto zwrócić uwagę na bogaty dorobek Justyny Garczyńskiej w tym zakresie, ukazujący wyniki prowadzonych przez nią badań akustycznych gwary kurpiowskiej, por. zwłaszcza jej monografię o samogłoskach ustnych w gwarze kurpiowskiej (Garczyńska, 2017) i najnowszy artykuł jej autorstwa (np. Garczyńska, 2021). Kodyfikacja zaowocowała opracowaniem zasad pisowni (Rubach, 2009; 2019), fleksji (Rubach, 2016, 2017) oraz leksyki (zob. omówione wyżej słowniki: 2013, 2022). Bez zakłóceń

⁴ Cytat za notką o Radzie Dialektu Kurpiowskiego znajdującą się na stronie redakcyjnej *Słownika dialektu kurpiowskiego* Henryka Gadomskiego, opublikowanym przez Związek Kurpiów w 2022 r.

przebiegał również etap elaboracji skodyfikowanej normy, gdyż w publikacjach Związku Kurpiów stosowano się ściśle do ustanowionych reguł pisownianych, nawet gdy nie miały za sobą oparcia w rzeczywistości językowej. Należy założyć, że nastąpił też etap implementacji, czyli społecznej akceptacji normy, trwa etap ekspansji i kultywacji, nawet można mówić w jakimś sensie o etapie ewaluacji i rekonstrukcji normy, gdyż w opublikowanej po 10 latach nieco rozszerzonej i zmodyfikowanej *Kurpiowskiej ortografii* (2019) wprowadzono korektę przynajmniej jednej reguły.

Jak można ocenić dotychczasową działalność standaryzacyjną Kurpiów? Niewątpliwie wypada docenić ogromne zaangażowanie społeczności kurpiowskiej, przede wszystkim działaczy skupionych w Związku Kurpiów, za działalność dokumentującą gwarę i ją promującą. Warto podkreślić zorganizowanie dużej liczby konferencji, m.in. z cyklu „Kultura językowa Kurpiów”, liczne publikacje po kurpiowsku, podręczniki, słowniki, w tym zwłaszcza obszerny *Słownik dialektu kurpiowskiego* Henryka Gadomskiego i z pewnością nie tylko równy mu, ale mający zdecydowanie większą wartość dokumentacyjną dwutomowy *Słownik polszczyzny kurpiowskiej* Władysława Niksy, który przez wiele lat gromadził i precyzyjnie opisywał leksykę kurpiowską (t. 1–2, 2018), określając szczegółowo jej zasięg, nieraz do poszczególnych wsi czy subregionów. To ostatnie dzieło leksykograficzne niestety nie jest promowane przez Związek Kurpiów, powstało bowiem poza Związkiem i w innej konwencji zapisu.

W ocenie bierze się jednak pod uwagę nie tylko zaangażowanie, nie tylko liczbę publikacji, ale także ich jakość, stronę merytoryczną. Szczegółowej analizy wymaga zwłaszcza pierwsza książka J. Rubacha *Zasady literackiego dialektu kurpiowskiego*, która wyznaczyła standardy zapisu po kurpiowsku i jednocześnie w wyniku porównania jedynie z polszczyzną ogólną ustaliła pogląd o wyjątkowości kurpiowszczyzny. Dodać należy, że wydana 10 lat później (2019) *Kurpiowska ortografia* utrwaliła te schematy myślowe o gwarze kurpiowskiej, modyfikując właściwie tylko jedną zdumiewającą dialektologów regułę (o labializacji przed samogłoską *a*).

Z pewnością zasługi prof. J. Rubacha dla opisu i standaryzacji gwary kurpiowskiej są doceniane przez Kurpiów. Nie ma wątpliwości, że stała się ona również przedmiotem cennych studiów naukowych profesora publikowanych głównie w pismach anglojęzycznych. Jednakże część stwierdzeń w omawianych publikacjach popularnych dotyczących jej normowania ma charakter dyskusyjny, wywołując uczucie niedosytu czy nawet wyraźny sprzeciw. Przedstawię ogólnie jedynie niektóre z nich.

1. Wśród reguł zapisu stworzonych przez autora żadnej podstawy w rzeczywistości językowej nie ma reguła nakazująca pisanie przed każdym *a*- nagłosowym spółgłoski protetycznej *u* zapisywanej jako *ł* (por. ss. 71–

72), co skutkuje błędnymi formami typu: *lale*, *lani*, *Łantek*, *lamen* = ale, ani, Antek (Jantek), amen. Zadziwia fakt, że przez wiele lat w tekstach kurpiowskich stosowano tę pisownię, co sprawiło np., że w *Słowniku wybranych nazw i wyrażeń kurpiowskich* (2013) brak w ogóle haseł na literę *a* (są hasła na *ł* (ss. 72–73, np. *labo*, *lachtelek*, *Ładwënt*, *ladyć*, *łajnu*, *lalkérz*, nawet nazwy miejscowe i osobowe zostały tak zapisane, por. *Ładamcycha* (Adamczycha), *Ładamusy* (Adamusy), *Łaleksandrowo* (Aleksandrowo), *Łandża* (Andzia), *Łantorie* (Antonie). Również w podręczniku do nauki dialektu kurpiowskiego występują podobne błędne formy, np. *lale*, *Ładwënt*, *łatramënt* (s. 48). Warto przyjrzeć się postaci *Ładwënt* – adwent (tak w *Zasadach...* J. Rubacha, tak w słowniku trzech autorów z 2013 r. i w podręczniku do nauki dialektu kurpiowskiego), podczas gdy formą typowo kurpiowską (starszą) była postać *jegzient* odnotowana w 2018 r. przez W. Niksę (t. 1, s. 182), wcześniej przez Henryka Friedricha (1955, s. 38), Helenę Zduńską (1958, s. 118), ks. Stanisława Tworowskiego, *Opowiadania kurpiowskie*, s. 87. W. Niksa opatrzył ją kwalifikatorem *stkurp* i komentarzem w nawiasie (*wszędzie starsi*) oraz przytoczył obok formę nowszą *adwent* z uwagą (*młodzi w całym regionie*). W najnowszym słowniku dialektu kurpiowskiego z 2022 r. występują obie formy *Adwënt* a. *Jegżënt*, ale bez jakiegokolwiek kwalifikatora czy komentarza. Dopiero po 10 latach błędne formy zostały usunięte ze słownika, a na ich miejsce wprowadzono właściwe, typu *Adamcycha* a. *Jedomcycha*, *Adam* a. *Jedom* (s. 45), przy czym formy *Jedomcycha*, *Jedom* są niewątpliwie starsze. Może zdumiewać fakt, że tylu Kurpiów posługujących się czynnie gwarą nie sprostowało wcześniej tej pomyłki i przyjęło bezkrytycznie zasadę zapisu, która nie miała podstaw w gwarze kurpiowskiej. W kolejnej pracy J. Rubacha *Kurpiowska ortografia* reguła ta uległa modyfikacji (por. „Dla dialektu literackiego przyjąć można, że protetyczne *ł* jest obowiązkowe przed *u* oraz przed *o*, a opcjonalne przed *a*” – Rubach, 2019, s. 68). Autor stwierdził, że protetyczne *ł* występuje przed *a* w rejonie Myszyńca, powołując się na amatorski słownik Stanisława Ceberka z 2003 r. Niestety, powtórzono te same przykłady i tezę o oryginalnej kurpiowskiej innowacji (protetyczne *ł* przed *a*, choć ograniczone lokalnie).

2. W stworzonym systemie zapisu, w regułach widoczne są przejawy „imperatywu odmienności” (termin B. Wyderki), polegającego na wprowadzaniu niekoniecznych odrębności pisownianych, np. zapisu spółgłosek środkowojęzykowych tylko z diakrytem, gdy nie ma żadnych różnic wymowy między gwarą kurpiowską a polszczyzną ogólną.
3. Najbardziej uderzającą cechą opisu „literackiego dialektu kurpiowskiego” jest porównanie wyłącznie z językiem ogólnopolskim i brak jakich-

kolwiek odniesień do sąsiadujących z kurpiowską gwar mazowieckich (zarówno Mazowsza dalszego, jak i bliższego, z którą ją łączyły pewne związki) czy gwar mazurskich. Wynikiem przyjętej metody opisu jest traktowanie kurpiowszczyzny jako kodu wyjątkowego pod różnymi względami nie tylko w Polsce, ale i w Europie, por. np. opinię na temat labializacji *a*:

Wykształcenie protetycznego *ł* przed *a* jest bardzo ciekawą i oryginalną kurpiowską innowacją, gdyż zjawisko to nie ma odpowiedników w żadnym spośród wielu setek języków i dialektów zbadanych do tej pory przez językoznawców (s. 72)

lub komentarz do asynchronicznej wymowy spółgłosek wargowych miękkich:

[...] wielce interesujące są procesy fonetyczne swoiste dla gwary kurpiowskiej i przez nią wykształcone. Za przykład posłużyć tu mogą tzw. miękkie spółgłoski wargowe w wyrazach takich jak *piasek, biały, miasto, wiadro i figurka* [...]. Stanowią one oryginalny i całkowicie nowy tzw. typ realizacyjny, nieznany z innych języków europejskich (s. 14).

Nie ma nawet słowa, że asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich jest typowa dla wielu gwar mazowieckich i szerzej – północnopolskich (choć efekty są różne), a wymowa znana na Kurpiach – według ustaleń dialektologów – nie jest tu pierwotna, rozszerzyła się bowiem prawdopodobnie z terenu Mazur, por. np. opinię Janusza Siatkowskiego: „Raczej należy w tych powiązaniach kurpiowsko-mazursko-warمیńskich widzieć wpływ z terenu byłych Prus Wschodnich. Za tym przemawiają także znane fakty kolonizacji północnych Kurpiów z obszaru mazurskiego” (Siatkowski, 1958, s. 97). Podobnie przy omawianiu niektórych zjawisk zestawia się je paralelnie z odległymi językami, nie uwzględniając gwar polskich. Przykładowo – spółgłoski protetyczne w kurpiowszczyźnie omawia się w porównaniu z językiem górnołużyckim, por. ogp. *ikra, obraz, okno, ucho, uzda* – głuż. *jikra, wobraz, wokno, wucho, wuzda* – kurp. *jikra, łobraz, łokno, łucho, łuzda* (ss. 70–71), stwierdzając, że „system głosek protetycznych w kurpiowskim, choć wykształcony całkowicie niezależnie od górnołużyckiego, jest w zasadzie identyczny jak w języku łużyckim”. Nie zauważa przy tym, że faktycznie identyczny system spółgłosek protetycznych dotyczy całego polskiego obszaru gwarowego, gdyż jest to zjawisko ogólnogwarowe. Przykłady podobnych stwierdzeń obecnych w omawianej publikacji książkowej można mnożyć, np. co do rozwoju samogłosek pochylonych ogólnie w gwarach polskich, nie tylko w kurpiowskiej (tu oznaczanych też niejednorodnie, por. *é, ǎ, ó*). Niestety, taki opis nie daje pełnego obrazu gwary kurpiowskiej i jej cech na

tle pokrewnych jej, najbliższych gwar mazowieckich, ale także ogólnie innych gwar polskich, izolując ją od nich i tworząc mit oryginalności, wyjątkowości kurpiowszczyzny.

Kolejne prace o charakterze również tego samego badacza dotyczą fleksji – koniugacji i deklinacji. I tu również zetknijemy się z kontrowersyjnymi stwierdzeniami, np. o rozkładzie (repartycji) końcówek *-a*, *-ǫ* w rzeczownikach żeńskich miękkotematowych. Jak wiadomo, są to uwarunkowania historyczne (np. w rzeczownikach rodzimych z jotą w wygłosie tematu fleksyjnego w M.lp. występuje końcówka *-a* (typ *kniej-a*), natomiast w zapożyczonych *-ǫ* pochylone (typ *lelij-ǫ*), z kolei rzeczowniki z sufiksem *-ica*, *-ca* zachowują się zgodnie z pierwotnym charakterem twaridotematowych, czyli mają końcówkę *-a* jasne). Stwierdzając, iż teoretycznie „kończówka *-a* powinna występować po *l, ń, ś, ź, ć, dź, c, dz, s*-wrotnym, *z*-wrotnym, *rz* oraz *j*” (Rubach, 2016, s. 37), badacz nie bierze pod uwagę zmian historycznych, które zadecydowały o repartycji tych końcówek.

Niezależnie od uwag krytycznych należy docenić wszechstronny opis gwary kurpiowskiej – od problemów zapisu (kwestie ortografii) przez analizę fleksji po leksykę. Dzięki wymienionym opracowaniom, których celem była standaryzacja gwary kurpiowskiej, oraz związanej z tym prężnej działalności wydawniczej (publikacje po kurpiowsku) zyskała na tym dokumentacja gwary. Podkreślić też należy działania zmierzające do jej upowszechniania, promowania, zachowywania przy aktywnym udziale całej społeczności Kurpiów.

Niewątpliwie jedną z przyczyn standaryzacji i związanego z tym procesem próby podniesienia prestiżu danej gwary jest – jako spadek po przeszłości – negatywne wartościowanie gwary, rozumienie jej jako kodu „gorszego” wobec języka ogólnego ciągle jeszcze powszechnie obecne w polskim społeczeństwie, podobnie jak i negatywne nacechowanie samego terminu **gwara**, „stygmatyzujące”, jak się to teraz modnie określa, używanego w dialektologii całkowicie neutralnie. Niepełna, bardzo skromna jest też wiedza o polskich dialektach i gwarach, wybiórcza, rzadko obecna w programach nie tylko szkolnych, ale i polonistik uniwersyteckich. Z jednej strony sami zainteresowani, a więc użytkownicy danej gwary, nie chcą nazywać ją gwarą, uważając nazwę za stygmatyzującą, stąd różne propozycje typu „dialekt literacki”, „regiolekt”, jedne się przyjęły, upowszechniane przez stosowne publikacje praktyczne, inne pozostały jako propozycje, nie mając zastosowania w praktyce.

Wydaje się, że mimo wszystkich zastrzeżeń skutki standaryzacji są w większości pozytywne. Wymienię tu przynajmniej niektóre z nich.

1. Wzrasta dokumentacja standaryzowanej gwary dzięki powstającym opracowaniom o charakterze kodyfikacyjnym (ortografiom, podręcznikom, gramatykom, słownikom) i innym publikacjom pisanym w danej gwarze.

2. Popularyzowana jest wiedza o gwarach jako odmianach języka polskiego, w tym wiedza o stosunku danej odmiany gwarowej do polszczyzny ogólnej i do innych gwar.
3. Tworzy się pozytywne myślenie o gwarach jako odmianach innych niż polszczyzna ogólna, mających z nią szereg cech zarówno wspólnych, jak i odrębnych.
4. Podejmowane działania sprzyjają zachowaniu gwary, przeciwstawiając się jej szybkiemu zanikowi.
5. Zabiegi standaryzacyjne integrują społeczność danego regionu, czyniąc język ważnym wyróżnikiem tożsamości jego mieszkańców, dając im wyraźniejsze poczucie związku ze swoją „małą ojczyzną”.

Przedstawić należałoby i zagrożenia, możliwe skutki negatywne omawianego procesu standaryzacji gwar.

1. Separatyzm.
2. Ingerencja w życie gwary, usunięcie wielu cech (zjawisk) językowych drobniejszych, znanych lokalnie (np. w kilku tylko wsiach), a więc zanik różnorodności gwarowej. Niekiedy w jakimś wymiarze mamy do czynienia z zafałszowaniem obrazu gwary przez tworzenie fikcyjnych bytów – zjawisk faktycznie nieodzwierciedlonych w gwarze.
3. Tworzenie skomplikowanych sposobów zapisu gwary oddalających ją jak najbardziej, na ile to jest możliwe, od zapisu polszczyzny ogólnej, co może skutkować problemami w nauce szkolnej (np. różne sposoby zapisu głosek wymawianych identycznie w gwarze i w polszczyźnie ogólnej).
4. „Mitologizacja” gwary – przekonanie o jej oryginalności i wyjątkowości bez wzięcia pod uwagę tła gwar z nią sąsiadujących, rozpatrywanie jej wyłącznie w porównaniu ze współczesną polszczyzną ogólną.

Zagrożenia te mogą wystąpić, ale nie muszą. Standaryzacja na pewno nie może być procesem żywiołowym. Profesjonalnie przeprowadzany proces standaryzacji, a więc też przez lingwistów, zwłaszcza dialektologów, którzy dysponują solidną wiedzą na temat systemów gwarowych, nie tylko przez miłośników gwary, może pozwolić ich uniknąć. Korzyści z niego wynikające przewyższają jednak – jak się wydaje – nawet możliwe zagrożenia.

Podsunowując, należy podkreślić, że zakres standaryzacji gwar w Polsce nie jest duży. Dotyczy właściwie tylko kilku gwar i to częściowo. Pomijam tu standaryzację zmierzającą do ukształtowania się nowego języka standardowego (śląskiego). Najpełniej proces standaryzacji został przeprowadzony na Kurpiach. Co do pozostałych gwar mamy do czynienia ze standaryzacją głównie ortografii, a więc ujednolicaniem sposobów zapisu. Wielkim przedsięwzięciem leksykograficznym towarzyszy na ogół nie tyle idea standaryzacji, co zamysł dokumentacji ważnej części niematerialnego dziedzictwa kulturowego

(np. gwara podhalańska), niemniej jednak ich realizacja sprzyja normalizacji ortografii gwarowej. Przyczyn standaryzacji gwar należy upatrywać w tendencji do ich ochrony, ocalenia istotnej części regionalnej / lokalnej kultury, potrzeby podkreślenia własnej odrębności jako grupy lokalnej / regionalnej.

Los większości gwar w Polsce wydaje się przesądzony. Na naszych oczach ulegają zanikowi i choć ten proces wbrew formułowanym już ponad pół wieku temu sądom o szybkim zanikaniu gwar nie jest aż tak gwałtowny, to jednak wraz z odchodzeniem kolejnego pokolenia coraz bardziej przyspiesza.

Odpowiedź na tytułowe pytanie konferencji jest zatem taka: standaryzacja gwar jest potrzebą, choć niewątpliwie wspiera ją moda na tego typu działania. Ta „potrzeba” jednak nie dotyczy wszystkich gwar, ale jedynie ich części, jak to wyżej już sygnalizowano, zwłaszcza tych, które w świadomości społecznej funkcjonują jako gwary swoiste, wyraziste, odrębne na tle innych, stanowiące wyróżnik tożsamości mieszkańców regionów o mocnych podstawach historyczno-kulturowych. I co najbardziej istotne – tych gwar, których użytkownicy odczuwają konieczność standaryzacji swojej mowy.

Na zakończenie chciałabym podkreślić, że na poziomie państwa konieczna jest też odpowiednia polityka językowa, uwzględniająca takie postulaty społeczności regionalnych / lokalnych, jak: potrzeba ochrony gwar, działania edukacyjne zmierzające do zmiany ich wizerunku w świadomości społecznej, animowanie i wspieranie różnych przedsięwzięć mających na celu dokumentację i ochronę gwar (zob. Karaś, 2015).

Pozytywny akcent w zakresie polityki językowej stanowi powołanie przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w bieżącym roku Instytutu Różnorodności Językowej Rzeczypospolitej – instytucji, której celem jest właśnie dokumentowanie, podtrzymywanie, przeciwdziałanie zanikowi języków zagrożonych i odmian językowych, w tym dialektów i gwar, współpraca z regionalistami, językoznawcami i środowiskami lokalnymi w zakresie ochrony ginących języków i odmian językowych. Innymi słowy chodzi o ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jakim jest zwłaszcza ginący / zagrożony język (ginąca / zagrożona odmiana językowa).

BIBLIOGRAFIA

- Basara, A. (1965). *Studia nad wokalizmem w gwarach Mazowsza*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bońkowski, R. (2013). Etapy standaryzacji języka bośniackiego. *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, 2, 34–44.
- Czesak, A., Okoniowa, J., & Waniakowa, J. (2004). *Standaryzacja zapisu fonetycznego polskich tekstów gwarowych*. Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Czesak, A. (2015). *Współczesne teksty śląskie na tle procesów językotwórczych i standaryzacyjnych współczesnej Słowiańszczyzny*. Księgarnia Akademicka.
- Möller, M., & Oller, G. (Red.). (2013). *Elementarz gwary kociewskiej. Gadomy po naszymu*, Kociewskie Stowarzyszenie Edukacji i Kultury „Ognisko”.
- Falińska, B. (2009). Z badań nad gwarą i kulturą Kurpiów (Zbójna, pow. Łomża). *Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika. Zeszyty Naukowe*, 23, 13–29.
- Friedrich, H. (1955). *Gwara kurpiowska. Fonetyka*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Garczyńska, J. (2014). Analiza akustyczna samogłosek w gwarze kurpiowskiej. W M. Rak, & K. Sikora (Red.), *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia* (ss. 223–234). Księgarnia Akademicka.
- Garczyńska, J. (2015a). Wymowa samogłosek pochylonych w gwarze kurpiowskiej. *Prace Filologiczne*, 66, 31–53.
- Garczyńska, J. (2015b). Wpływ kontekstu palatalnego na wariantywność samogłosek w gwarze kurpiowskiej. *Prace Filologiczne*, 66, 55–72.
- Garczyńska, J. (2016a). Różnice pokoleniowe w wymowie samogłoski *a* na Kurpiach. *Poradnik Językowy*, 7, 68–79.
- Garczyńska, J. (2016b). Różnice pokoleniowe i regionalne w wymowie samogłosek *i* oraz *y* na Mazowszu bliższym i Kurpiach. *Prace Filologiczne*, 68, 81–99.
- Garczyńska, J. (2016c). Akustyczna baza danych gwar mazowieckich: Założenia i wstępne rezultaty. W E. Rubio, E. Kislova, & E. Kubicka (Red.), *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik, Polyslav 14–16. September 2015, Warschau* (ss. 74–80). Harrassowitz.
- Garczyńska, J. (2017). *Samogłoski ustne w gwarze kurpiowskiej*. Nakładem Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Garczyńska, J. (2021). Samogłoski ustne gwary kurpiowskiej. *Slavia Meridionalis*, 21, 1–26. <https://doi.org/10.11649/sm.2391>
- Jaroszewicz, H. (2004). *Nowe tendencje normatywne w standardowych językach chorwackim i serbskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Jaroszewicz, H. (2019). Rozwój języka Górnoślązaków. Szkic socjolingwistyczny. *Zeszyty Łużyckie*, 53, 25–27.

- Karaś, H. (2011). Gwara kurpiowska dawniej i dziś. W B. Falińska, & H. Karaś (Red.), *Pogranicze w języku i kulturze* (ss. 109–137). Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Karaś, H. (2015). Zadania dialektologii w zakresie ochrony ginących gwar. *Gwary Dziś*, 7, 93.
- Kąś, J. (2011). *Słownik gwary orawskiej* (T. 1–2). Księgarnia Akademicka.
- Kąś, J. (2012). Podstawy ortografii podhalańskiej. W K. Kudłaciak (Red.), *Różnie to na tym Bōżym świecie: bukowińskie godki* (ss. 17–22). Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”.
- Kąś, J. (2015). Ortografia podhalańska. *Ilustrowany słownik gwary i kultury podhalańskiej* (T. 1). (ss. 27–35). Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”.
- Kąś, J. (2015–2019). *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* (T. 1–12). Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy” (T. 1–3), Wydawnictwo Astraia (T. 4), Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ w Nowym Sączu (T. 5–12).
- Kąś, J. (b.d.). Podstawy ortografii orawskiej. <https://ockorawa.pl/podstawy-ortografii-orawskiej/> (dostęp: 11.06.2024).
- Kąś, J., & Sikora, K. (2004). Ortografia podhalańska – problemy podstawowe i propozycje rozwiązań. W A. Mlekodaj (Red.), *Edukacja regionalna na Podtatrzu. Ścieżki i manowce* (ss. 17–51). Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu.
- Kowalska, A. (1991). *Podziały językowe Mazowsza na tle podziałów pozajęzykowych*. Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Mlekodaj, A. (2013). *Górska czytanka. Wypisy*. Wydawnictwo Zachylina.
- Zgama, B. (2014). *Orawska czytanka. Wypisy*. Wydawnictwo Zachylina.
- Rembiszewska, D. (2002). Stan zachowania gwary kurpiowskiej na przykładzie wsi Wach. W S. Gala (Red.), *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi* (ss. 419–425). Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Rubach, J. (2009). *Zasady pisowni kurpiowskiego dialektu literackiego*. Związek Kurpiów.
- Rubach, J. (2016). *Kurpiowska koniugacja*. Związek Kurpiów.
- Rubach, J. (2017). *Kurpiowska deklinacja*. Związek Kurpiów.
- Rubach, J. (2019). *Ortografia kurpiowska*. Związek Kurpiów.
- Siatkowska, E. (2016). Standaryzacja po kurpiowsku. *Polonica*, 37, 5–12. <http://dx.doi.org/10.17651/POLON.37.12>
- Siatkowski, J. (1958). *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wicherkiewicz, T. (2014). *Regionalne języki kolateralne Europy – porównawcze studia przypadku z polityki językowej*. Wydawnictwo Rys.
- Wyderka, B. (2014). O rozwoju polskich dialektów. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 21(41), 103–113. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2014.21.2.6>
- Wyderka, B. (2018). O standaryzacji języka śląskiego. *Kwartalnik Opolski*, 1, 3–18.
- Zduńska, H. (1965). *Studia nad fonetyką gwar mazowieckich. Konsonantyzm*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Standardisation of Dialects in Poland – through the Eyes of a Dialectologist-sociolinguist

This text examines the standardisation process of dialects in Poland, focusing on cases where users do not aim to transform these dialects into a separate language; therefore, the Silesian dialect is excluded. The analysis primarily concerns dialects that have been relatively well-preserved and hold a certain prestige in public consciousness. For these dialects, users drive standardisation processes motivated by the desire to preserve them as living forms of speech.

The chapter explores the understanding of dialect standardisation, reasons behind it, characteristic phenomena, and the extent of dialect standardisation in Poland. It seeks to answer the titular question posed by the conference: is dialect standardisation a trend or a necessity?

Keywords: dialectology, sociolinguistics, dialects, standardisation.

Martina Ireinová

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český
Akademie věd České republiky, Brno

Současné odborné a laické aktivity pro uchování dialektů českého jazyka¹

V současné době narůstá míra urbanizace a vliv médií, zvyšuje se vzdělání obyvatelstva, lidé migrují za prací a počty autochtonních nářečních mluvčích klesají. Dochází tak k rapidnímu ústupu nářečí a ke stírání nářečních rozdílů, v některých lokalitách je nesnadné najít vhodné respondenty pro nářeční výzkumy. Jako vysoce aktuální se tedy jeví aktivity směřující k uchování nářečí českého jazyka. Dialektologové nářeční materiál shromažďují, archivují a vědecky zpracovávají, někteří laičtí zájemci o nářečí vydávají regionální slovníky, beletrii psanou dialektem, podílejí se na publicistických výstupech atd. U textové podoby nářečních záznamů je relevantní, komu jsou určeny a jakou formu bude mít jejich zápis (dialektologickou, ortografickou nebo etnografickou).

Klíčová slova: dialekty, nářeční archivy, přepisy nářečních záznamů.

¹ Tento příspěvek vznikl na základě řešení projektu *Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka* (č. DH23P03OVV010, poskytovatel podpory Ministerstvo kultury České republiky, Program NAKI III).

Práce používá také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2023062).

Tradiční nářečí českého jazyka působením řady faktorů postupně zanikají. Mění se společenské, politické, ekonomické a hospodářské poměry, narůstá vzdělanost, stále masivnější vliv mají sdělovací prostředky, lidé se z vesnic stěhují do měst za prací, více cestují, čímž se častěji, než tomu bylo dříve, dostávají do kontaktu s obyvateli z jiných regionů, kteří mluví odlišným nářečím. Spolu s tím vším se proměňuje život lidí a mluvčí často komunikují o jiných tématech než např. před půl stoletím, kdy čeští dialektologové realizovali poslední celouzemní výzkum nářečí českého jazyka. Tehdejší nejstarší generace (tj. lidé narození na přelomu 19. a 20. století) ještě používala pro každodenní dorozumívání téměř výhradně nářečí. Současné výzkumy přinášejí doklady o tom, že z běžné mluvy mizí nejen jednotlivá slova, ale i celé skupiny slov. Stále častěji se setkáváme s tím, že tradiční nářeční výrazy ustupují lexémům shodným se spisovným jazykem, např. místo pojmenování *erteple*, *kadlátko*, *knedla*, *náčíní*, *legát* užije mluvčí výrazy *brambor*, *švestka*, *knedlík*, *nádobí*, *židle*, popř. *židla* s nářečním zakončením *-a*. Této situace si jsou vědomi nejen odborníci – dialektologové, ale i laici – lidé, kterým není stav jejich rodného nářečí lhostejný. Z obou stran můžeme sledovat aktivity směřující k záchraně tradičních nářečí a k jejich uchování dalším generacím.

Předním zástupcem vědeckých aktivit je dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, jež se věnuje systematickému a soustavnému výzkumu a vědeckému popisu tradičních nářečí českého jazyka od svého vzniku v roce 1946. V archivech oddělení je uloženo množství nářečních textových i zvukových záznamů, které nabývají stále větší dialektologické, kulturní i historické hodnoty².

V Archivu lidového jazyka, založeném roku 1952, jsou koncentrovány písemné doklady dokumentující bohatství nářečního lexika z Čech, Moravy a Slezska od 60. let 19. století do současnosti. Excerpta pocházejí z nářečních

² Materiál z archivů byl využit při zpracovávání šestidílného *Českého jazykového atlasu* (knižně 1992–2011; dostupný též na <https://cja.ujc.cas.cz/> v PDF verzi a na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/> v HTML verzi), vychází se z něj také při tvorbě *Slovníku nářečí českého jazyka* (hesla jsou zpřístupňována od roku 2016 na <https://sncj.ujc.cas.cz/>), při zpracovávání vědeckých i populárně-naučných výstupů. Mezi ně patří i výsledky interdisciplinárních projektů, na nichž dialektologické oddělení participuje. V letech 2023–2027 dialektologické oddělení řeší dva projekty, jež finančně podporuje Ministerstvo kultury České republiky v rámci Programu NAKI III: *Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka* (DH23P03OVV010), v němž jsou zpracovávány nářeční zvukové záznamy (více na <https://www.jamap.cz/>), a *Atlas českého jazyka 2027: celouzemní výzkum nářečí českého jazyka po 50 letech* (DH23P03OVV050), jehož hlavním cílem je realizace nového celouzemního nářečního výzkumu a geolingvistické zpracování získaného materiálu (více na <https://www.ceskanareci.cz/>).

monografií a slovníků, z filologických či etnografických časopisů, z rukopisných záznamů externích spolupracovníků, z diplomových a disertačních prací dialektologického zaměření a taktéž z výzkumů uskutečňovaných dialektologickým oddělením od 2. poloviny 40. let 20. století.

Základy Archivu zvukových záznamů nářečních promluv vznikaly v průběhu celouzemního nářečního výzkumu pro *Český jazykový atlas* v letech 1964–1976, kdy byly pořizovány nahrávky promluv nářečních mluvčích (záznamy uchovávané na magnetofonových páskách byly počátkem 21. století převedeny do digitální podoby). Nové záznamy nářečních promluv a běžně mluveného jazyka pořizují během svých výzkumů nejen dialektologové, ale též vyskolení středoškolští a vysokoškolští studenti. Nahrávky z Archivu zvukových záznamů nářečních promluv dokládají zvukovou podobu nářečí českého jazyka a kromě toho jsou též zdrojem informací o dřívějším způsobu života; postupně jsou převáděny do textové podoby, což usnadňuje jejich využití jako materiálového zdroje³.

Dialektologické zápisy jsou záznamem skutečného znění mluvené řeči. Zjednodušeně řečeno, platí, že písemně zachycujeme vyslovené hlásky, tedy přesně to, co slyšíme, a to bez ohledu na pravopisná pravidla. Tak např. slova *nitě*, *kočky*, *kůň*, *člověk*, *město*, *chalupa* jsou přepisována podle místní výslovnosti jako *ňitě*, *kočky/kočki/kočke/kočkę*, *kůň/kuň*, *človjek*, *mjesto/mňesto/m'esto*, *chalupa/chalopa/chaupa/chaŭupa/chaupa* atd. Přihlíží se přitom ke specifickým konkrétního nářečí, zvláště k těm, kterých si jsou uživatelé vědomi. Je nezbytné reflektovat různé typy vokálů a konsonantů, fonologicky závažné a výrazné se odlišující od hlásek užívaných ve spisovném vyjadřování. Např. pomocí znaků *ę* (*kočkę*), *o* (*chalopa*) se označují tzv. široké vokály *e*, *o*, charakteristické pro centrální podskupinu středomoravských nářečí; jako *u* (*chaŭupa*) se zapisuje tzv. obalované *l*, typické pro část nářečí východomoravských a slezských.

Aby bylo možné přepisy promluv ze všech nářečních oblastí českého národního jazyka sjednotit, byla sestavena pětistránková *Pravidla pro vědecký přepis dialektických zápisů českých a slovenských* (v roce 1951 je vydala Česká akademie věd a umění; jednalo se o rozšíření verze z roku 1943). Tato *Pravidla* však obsahují grafémy, jež by laickému čtenáři nářečních textů mohly znesnadňovat jejich pochopení. Bývají tedy zpravidla nahrazovány písmeny běžné abecedy, např. znaky *з*, *ж* pro znělé protiklady hlásek *c*, *č* se zapisují spřežkami *dz*, *dž*; substitucí znaku *γ* označujícího znělé *ch* je grafém *h* (spojení *prož biγ bil* je transkribováno jako *prodž bih bil*, tj. spisovně *proč bych byl*)⁴.

³ Podrobněji o Archivu zvukových záznamů nářečních promluv viz Šimečková, 2024.

⁴ K těmto modifikacím viz např. Lamprecht, 1976, ss. 7–9.

Dialektologové se sice snaží o co nejpresnější zápis nářečního mluveného projevu a tím i o zachycení co největšího počtu diferenčních jevů typických pro daný dialekt, vždy je však výsledkem přepis více či méně zjednodušený. Pro vytvoření dokonalé písemné kopie mluveného projevu by bylo nezbytné použít celou řadu transkripčních znaků, takové texty by ovšem byly pro ne-dialektology čitelné jen s velkými obtížemi⁵.

Ukázka dialektologického přepisu promluvy muže narozeného v roce 1959 v obci Míkovice⁶ (dnes místní část města Uherské Hradiště):

Diž na Mikuláša sa dávali dárki d'eckom za okno, diš sa to dávaŕo do, do
teho sáčku, tak tomu sa říkaŕo: Dá sa to do nohavice, dá sa to za okno,
ať... Potom sa d'eca zavolajú, že to donésu Mikuláš. F tom, f tom ja*,
víznamu aji znám nohavicu. A nohavica je u gaťi jako taková. Každé
gaťe majú nohavicu.

V některých pracích dialektologové přistupují k lemmatizaci. Např. při zobrazování zeměpisného rozšíření nářečních výrazů na mapách *Českého jazykového atlasu* (Balhar a kol., t. 1–5) a svazků *Atlasu nářečí českého jazyka* (Ireinová a kol., 2020; Ireinová a kol., 2022a; Ireinová a kol., 2022b; Ireinová a kol., 2023b) se odhlíží od pravidelných hláskových změn a výrazy, které zastupují více nářečních variant, jsou uváděny v grafické podobě pravopisné, shodné se spisovnou češtinou (např. *rýže* reprezentující nářeční obměny *rejže*, *rijže*, *rěže*, viz Ireinová a kol., 2023b, ss. 48–49⁷), popř. pospisovnělé (např. nářeční varianty *loubat se*, *lóbat se*, *lóbat' se*, *lǎbat se*, *lúbat se*, *lúbat' se*, *lúbat sa*, *lubač se*, ... jsou zastoupeny výrazem *loubat se*, viz Balhar a kol., t. 1, ss. 96–97⁸)⁹.

V Archivu lidového jazyka jsou uloženy doklady s různými způsoby zápisu mluvené řeči. Do archivu totiž nepřispívali jen školení dialektologové, ale často to byli etnografové, sběratelé lidového folklóru, učitelé, lékaři aj. Materiál navíc pochází z různých zdrojů – od odborných dialektologických prací až po beletrii. Proto je před zveřejněním uloženého materiálu nezbytná jeho revize a korekce.

Např. do *Slovníku nářečí českého jazyka* byla pro heslo *březulka* využita exemplifikace z knihy *Bévalo. Obrázke z Hané* (Přikryl, 1927) Ondřeje Přikry-

⁵ K současným pravidlům pro dialektologické přepisy uplatňovaným v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český viz Šimečková, 2024, ss. 5–8.

⁶ Zvukový záznam je dostupný prostřednictvím QR kódu uveřejněném v *Atlasu nářečí českého jazyka – nominativu singuláru feminin* (Ireinová a kol., 2023b, s. 45).

⁷ Dostupné též na <https://www.ceskanareci.cz/anacej4/>.

⁸ Dostupné též na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/1/20>.

⁹ Podobně je představen nářeční materiál v publikaci *Život ve slovech, slova v životě* (Kloferová, & Šipková, 2018; k zásadám zápisu nářečních dokladů viz Kloferová, & Šipková, 2018, ss. 14–15).

la (1862–1936), rodáka z Výšovic u Prostějova, lékaře, básníka, spisovatele a politika: *děvčata zháněle březolko na velekonochní vajička*. Bylo však nutné uplatnit zásady dialektologického přepisu a záznam upravit: *děvčata* → *d'efčata*, *zháněle* → *zháňele*, *březolko* → *březolkq*, *velekonočni* → *velěkonočňi*.

Obrázek 1.

Slovník nářečí českého jazyka – heslo březulka II

březulka II f. (*březulka, březolka, březolka, březúlka*)

střm, vm brazilské dřevo užívané pro barvení velikonočních vajec, pryžila: *rači než březolkó barvím véca ceboluvéma šopkama* Žďár BK; *já nepotrebojô haňi březolkq, haňi šalvostr, mňe stači černi kafě nebo cebôla* Protivanov PV; *mę sme barvilę véce děcki jenom březolkó* Malé Hradisko PV; *maminka se báli, že nebude na Velikonoce dozď březulki* Slavkovsko-Bučovicko; *d'efčata zháňele březolkq na velěkonočňi vajička* Výšovice PV; *březulka* Kroměříž KM, Vlkostř HO; *březúlka* Hodslavice NJ

Zdroj: <https://sncj.ujc.cas.cz/entry/11334>

Vzhledem k tomu, že v současné době mezi laickou veřejností narůstá zájem o dialekty českého jazyka, zaznamenávají nářečí určité lokality či regionu často nedialektologové, rodilí mluvčí. Děje se tak především na Moravě a ve Slezsku, tedy v oblastech s výrazně formovanou regionální identitou. Vznikají publikace se zápisy lidových vyprávění, autoři sami vytvářejí texty prozaické i básnické, setkat se můžeme s nářečními slovníky, učebnicemi, ale také s internetovými kurzy nářečí. Dialekty se uplatňují v žurnalistice, reklamní tvorbě atd. (viz Stupňánek & Ireinová, 2020).

Takové nářeční záznamy jsou určeny především laickým příjemcům (vesměs z téhož regionu, ze kterého pochází autor), používají se zpravidla dva druhy přepisu dialektů českého jazyka: ortografický a etnografický (srov. též Čižmarová, 2016), opírající se o stávající pravopisné konvence. Ortografický přepis uplatňuje pouze znaky určené pro zápis spisovné češtiny. Pro zápis odlišných hlásek, typických pro určitý dialekt, se používají grafémy vymezené pro zvukově nejbližší hlásku (např. ve východomoravských nářečích se tvrdé *l* a tzv. obalované *l* zapisuje jako tzv. *l* střední, které jako jediné existuje na většině území českého jazyka). Ortografický přepis se užívá především v literární tvorbě – čtenáři je sice představen dialekt, ale primární je obsah textu.

Ukázka z knihy Zdeňka Galušky *Slovácko sa súdí aj nesúdí* (1995) z povídky *Co udělali cvrčci* (s. 74):

Je před žňama. Slůnečko sa ščůří na ten boží svět, zem je rozhicovaná jak šporhelt a nebe modručké jak chrpa – nikde ani mráčka. Strýc Kordula vyšli ze síně na dvůr, poždúrli širák z hlavy, utírajú zapotěné čelo a dívajú sa přivřenýma očima kolem sebe. Puňta leží pod žebřem a je tak líný, že ani nechňapne po muchách, keré sa mu hónijú kolem čumáku.

Etnografický (tzv. folklorní) přepis se obvykle podobá ortografickému, ale zachycuje některé specifické hlásky, které jsou pro dané nářečí charakteristické a které ve spisovném jazyce neexistují (např. tvrdé *l*, tj. *l̥*; výslovnost hlásky *v* blíží se *u*, tj. *u*). Publikované texty vypadají takřka jako běžně napsané, čtenářům přibližují obsah a ve zjednodušené (a přitom dobře čitelné) formě i podobu místního nářečí.

Ukázka z knihy dialektoložky Jarmily Bachmannové *Za života se stane ledacos. Vyprávěnky ze Železnobrodská* (2008) z vyprávění *Jak se Eman zastřelil* (s. 31):

Jennou tak po jaru, bylo to v sobotu a byla vejplata, tenkrát byla tejně (= týdně) vyplácená, no a jak to bylo ve zvyku, muselo se s tou vejplatou nejdřív do hospody. Třeba tam byl nákej ten rest, tak se to zaplatilo a pak se to muselo taky trochu voslati.

Zaznamenávání a archivování nářečních dokladů přispívá k uchování nářečního bohatství. Intenzivní dialektologické výzkumy podporují zájem o nářeční problematiku mezi laickou veřejností a nelze vyloučit, jak uvádí M. Šimečková (Šimečková, 2022, s. 120), „že právě detailní zachycení nářečí v písemné, popř. audiovizuální podobě napomůže k opětovné stabilizaci vybraných jazykových prvků, tzn. k jejich aktivizaci u vybraného okruhu mluvčích”. Uchování dialektů mají ve svých rukou, přesněji řečeno ve svých ústech, rodiči mluvčí – záleží jen na nich, zda budou své nářečí používat v každodenní komunikaci, zda budou prarodiče mluvit nářečím se svými vnoučaty, rodiče se svými dětmi. Pokud ano, pak mají nářečí českého jazyka velkou šanci na přetrvání v aktivním užívání i nadále.

BIBLIOGRAFIA

- Bachmannová, J. (2008). *Za života se stane ledacos. Vyprávěnky ze Železnobrodská*. Nakladatelství Bor.
- Balhar, J., & Jančák, P. a kol. (1992–1997). *Český jazykový atlas* (T. 1–2). Academia.
- Balhar, J. a kol. (1999–2005). *Český jazykový atlas* (T. 3–5). Academia.
- Balhar, J. a kol. (2011). *Český jazykový atlas. Dodatky*. Academia.
- Český jazykový atlas*. Cit. 18. 8. 2024, z <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>
- Čižmárová, L. (2016). Jak zapisovat nářeční ukázky ze Slovácka I. *Malovaný kraj*, 52(3), 14–15.
- Galuška, Z. (1995). *Slovácko sa súdí aj nesúdí*. MC nakladatelství.
- Ireinová, M., & Konečná, H. (2016). *Slovník nářečí českého jazyka*. Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia.
- Ireinová, M., & Konečná, H. (2023). *Nářečí dříve a nyní. Český jazykový atlas*. Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia.

- Ireinová, M. a kol. (2020). *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Ireinová, M. a kol. (2022a). *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu*. Univerzita Palackého v Olomouci. <https://doi.org/10.5507/prf.22.24462448>
- Ireinová, M. a kol. (2022b). *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv*. Univerzita Palackého v Olomouci. <https://doi.org/10.5507/prf.22.24462455>
- Ireinová, M. a kol. (2023a). *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí*. Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Ireinová, M. a kol. (2023b). *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin*. Univerzita Palackého v Olomouci. <https://doi.org/10.5507/prf.23.24464138>
- Kloferová, S., & Šipková, M. (Red.). (2018). *Život ve slovech, slova v životě*. NLN.
- Komárková, Z., & Pospíšilová, J. (2022). Příprava edice moravských sběrů lidové slovesnosti Franka Wollmana v kontextu dialektologie a etnografie. W I. Pospíšil (Red.), *Česká a slovenská slavistická komparatistika a wollmanovská tradice* (ss. 53–63). Česká asociace slavistů.
- Krčmová, M. (2017). Transkripce. W P. Karlík, M. Nekula, & J. Pleskalová (Red.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Cit. 19. srpna 2024, z <https://www.czechency.org/slovník/TRANSKRIPCE>
- Lamprecht, A. (Red.). (1976). *České nářeční texty*. Státní pedagogické nakladatelství.
- Přikryl, O. (1927). *Bévalo. Obrázke z Hané*. R. Promberger.
- Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR. (2016–). *Slovník nářečí českého jazyka* [online]. Cit. 20. června 2024, z: <http://snecj.ujc.cas.cz>.
- Stupňánek, B., & Ireinová, M. (2020). Druhý život nářečí: Centrální středomoravské dialekty užívané ve veřejné komunikaci a tzv. hanácké obrození. *Národopisná revue*, 30(4), ss. 317–325.
- Šimečková, M. (2022). Jazyky a nářečí jako součást regionální identity a kulturní dědictví (na příkladu České republiky). *Národopisná revue*, 32(2), ss. 114–124.
- Šimečková, M. (2024). *Archiv zvukových záznamů nářečních promluv*. Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia.

Contemporary Professional and Lay Activities for the Preservation of Czech Dialects

With increasing urbanization, media influence, educational advancement, and labor migration, the number of native dialect speakers in the Czech Republic is steadily decreasing. This leads to a rapid decline in dialect use and a gradual blurring of dialectal distinctions, making it challenging to find suitable respondents for dialect research in certain regions. Consequently, initiatives aimed at preserving Czech dialects are especially timely. Professional dialectologists collect, archive, and scientifically analyse dialect material, while dialect enthusiasts contribute by publishing regional dictionaries and fiction in dialect and participating in various publications. The form of dialectal records – whether dialectological, orthographic, or ethnographic – depends on the intended audience and the format of transcription.

Keywords: dialects, dialect archives, dialect transcriptions.

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024-40-54>

Kazimierz Sikora

Państwowa Akademia Nauk Stosowanych, Krosno
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Dyskusyjne problemy fonologii gwarowej w praktyce standaryzacji polskich gwar ludowych

Zabiegi standaryzacji polskich gwar koncentrują się na wymowie i postaci realizacyjnej tekstu. Punktem odniesienia staje się zazwyczaj ortografia ogólnopolska; czasem pisownia sąsiednich języków słowiańskich, stosujących graficzne diakryty. Sprostanie zasadzie fonetycznej pisowni nastręcza wielu trudności z powodu istniejących rozbieżności w systemach fonologicznych polszczyzny i gwary. Autor analizuje ten problem na podstawie współczesnej praktyki zapisywania gwarowych tekstów gwarowych, ograniczając się do zjawisk: realizacji a pochylonego, archaizmu podhalańskiego, labializacji oraz tzw. pomieszania *y* i *i*, uchodzących w świadomości odbiorców i użytkowników gwary za jej pierwszorzędne cechy fonetyczne. Wymagające odzwierciedlenia w piśmie.

Słowa kluczowe: ortografia gwarowa, standaryzacja, interdialekt.

Ortografia gwarowa – założenia dyskusji

Tekst mój odwołuje się do opublikowanego w 2004 r., wspólnie z Józefem Kąsiem (w Zeszytach Naukowych Podhalańskiej Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej – obecnie Akademii Nauk Stosowanych w Nowym Targu) obszernego opracowania pt. *Ortografia podhalańska – problemy podstawowe i propozycje rozwiązań* (Kąs & Sikora, 2004). Tekst tamten powstał jako *sui generis* wstęp do planowanej dyskusji na temat podhalańskiej pisowni, zanim jeszcze doszło do opublikowania pierwszego tomu *Ilustrowanego leksykonu gwary i kultury podhalańskiej* J. Kąsia w 2015 r., w Bukowinie Tatrzańskiej. Ostatecznie po ukazaniu się naszego artykułu do takiej dyskusji nie doszło (poza nieoficjalnymi kontaktami) i piszę te słowa z żalem, ponieważ zdecydowanie winni w niej wziąć udział prócz językoznawców także podhalańscy twórcy, autochtoni władający literackim piórem.

Podhale to wyjątkowo trudny teren do takiej dyskusji, zwłaszcza gdy negatywnym jej katalizatorem okazuje się niedostatek środków finansowych i zainteresowania mediów. Mierzyliśmy się zatem z problemem kodyfikacji gwary podhalańskiej we dwóch, korzystając z wiedzy pozyskanej na Orawie, w trakcie badań materiałowych do *Słownika gwary orawskiej* J. Kąsia (Kąs, 2003). Wiedzę tę zdyskontował już wcześniej J. Kąs w tekście: *Ortografia gwarowa a redakcja słownika gwarowego* z 1998 r. (Kąs, 1998). Żeby rozwiązać możliwe wątpliwości, wyjaśnię, że kształt pisowni we wspomnianym *Leksykonie* jest rozwiązaniem autorskim prof. J. Kąsia. Trzeba podkreślić, że takie rozwiązanie wyszło temu wielkiemu dziełu leksykografii gwarowej na dobre, o czym najlepiej świadczą pochlebne opinie uznanych autorytetów naukowych. Na przykład prof. Halina Karaś w recenzji wydawniczej wskazuje na pisownię jako istotny walor *Leksykonu*, godzącego racje naukowe z użytkowo-popularyzacyjnymi:

To słownik przystępny dzięki jasnemu, klarownemu sposobowi opracowania i zapisowi zgodnemu z regułami ortograficznymi polszczyzny. Mogą z niego więc swobodnie korzystać nie tylko naukowcy, dialektolodzy, ale wszyscy zainteresowani gwarą i kulturą podhalańską (por. <https://astraia.pl/produkt/ilustrowany-leksykon-gwary-i-kultury-podhalanskiej-tom-xi-sry-wych/>)

Uwagi te można uznać za wskazówkę, niewątpliwie porządkującą dyskusję. Tym bardziej, że zasiadamy do niej bogatsi o nowe przemyślenia, propozycje i refleksje, których w obfitości dostarczają współcześnie podejmowane próby kodyfikacji gwary, jak np. *Słownik gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej. Za odpowiedź na pytanie, jak przedstawiać w sposób przystępny tekst gwarowy, moglibyśmy uznać rozsądny i przemyślany kompromis pomiędzy tym, co daje się realnie odzwierciedlić w piśmie a tym, co jest uznawane dla danej gwary za

charakterystyczne, godne utrwalenia – nie tylko na poziomie słownictwa, morfologii, składni, ale także cech wymowy (por. Sicińska, 2018, s. 160). Składa się to na dość trywialną, przynajmy, dyrektywę językoznawczego działania na użytek lokalnych społeczności: chronić specyfikę gwary, wartości swojskiej kultury („swoje” przed „obcym”), zachowując wymogi komunikatywności.

Tekst niniejszy poświęcony jest zaledwie kilku wyimkom z obszernej listy wątpliwości i problematyki, którą ewokuje zasadniczo każda próba kodyfikacji gwary, dla celów jej utrwalenia w postaci pisanej. Nie ma na takie omówienie miejsca. Ale porządkując naukowe przedpole, nie mogę uniknąć odniesienia się do spraw najogólniejszej natury. Tak więc każda sformułowana naukowo propozycja pisowni (podhalańskiej, śląskiej, kurpiowskiej czy innej) winna mieć charakter użytkowy, trwały i obiektywizujący. Użytkowy, ponieważ kierowana jest do niefachowców i zakłada możliwość wykorzystania we wszelkich typach tekstów, także należących do powszechnego obiegu informacji (np. gazeta, Internet, menu w regionalnej restauracji, nazwa miejscowości na tablicy przydrożnej itd.). Ogranicza to specjalistyczne, ściśle naukowe, zastosowanie. Ortografia ma być trwała w tym sensie, że wsparta autorytetem najważniejszych dla kultury danego regionu środowisk opiniotwórczych, ma przynieść kodyfikację w piśmie pewnego stanu gwary, uznanego za optymalny, reprezentatywny w danych warunkach, a także pożądaný na przyszłość. Wreszcie ma charakter obiektywizujący (unifikujący), ponieważ musi się uporać z jakże typowym dla gwary zróżnicowaniem wymowy, zarówno w zakresie różnic geograficznych, jak i licznie występujących wariantów i odstępstw innego pochodzenia. Tłumaczając się z tych słów, chciałbym podkreślić, że całkowicie obca jest mi chęć wspierania jakiegokolwiek rozbijającego całość narodowej kultury separatyzmu, ujawniającego się np. na Śląsku. Idzie mi o inicjatywę wpisującą się w żywy nurt regionalizmu, wspierającą aspiracje kulturalne lokalnych środowisk. Idąc dalej: o wzbogacanie polskiej kultury, przywracanie jej wiejskiemu nurtowi należnego miejsca w narodowej świadomości. Być może umknęło to uwadze czytelników, ale ukazanie się drukiem tak poważnych i popularnych publikacji, jak wymienione dzieła leksykografii gwarowej – przynosi w wymiarze praktycznym działanie normotwórcze (pożądane i konieczne wręcz ujednolicenie zapisów i – w wymiarze ogólniejszym – pojawienie się wzoru dla laików starających się coś zapisać gwarą).

Kodyfikacja, poddanie gwary w tekście rygorom konwencji, co ogólnie znane, jest uproszczeniem, w pewnym sensie jej idealizacją. Raz, że niwelacji ulegają cechy idiolektu (także mówiącego gwarą twórcy) i regionalne warianty wymowy (jak na Śląsku), dwa – że usankcjonowaniu ulegają te uznane za wzorcowe, warte upowszechnienia z punktu widzenia właściwości języka danej zbiorowości. Stawia to przed użytkownikami gwary nowe wyzwania; co podnosiłmy wspólnie z J. Kąsiem:

Przynosi to wiele pożytku, ale jednocześnie zmusza do rezygnacji z różnic szczegółowych, a z drugiej strony – do konsekwentnego stosowania przyjętych ustaleń. W ten sposób pisownia spełnia się w wymiarze normatywnym i regulującym. Nie wszystkim zapewne przypadnie to do gustu. Społeczna aprobata dla takich niedogodności jest świadectwem dojrzałości kultury i jej intelektualnych elit. (Kąs & Sikora, 2004, s. 19).

I – dodajmy – autorytetu kodyfikatorów.

Od nich też należy oczekiwać pogłębionej świadomości uwarunkowań obecności gwary w nowych typach dyskursu, jak też pokory wobec trudnej materii zagadnienia. Chodzi tu zwłaszcza o zależność przyjętego systemu zapisu wobec ortografii literackiej. Dawniej, przy ogólnie etnograficznym podejściu do gwary, zadawano się znacznie większym poziomem umowności zapisu (co bywa też niedostatkami nawet tekstów zamieszczonych w *Wyborze polskich tekstów gwarowych* Kazimierza Nitscha) (Nitsch, 1960). Przejrzałem pod tym kątem cenne do poznania gwary podhalańskiej, wydane w 1913 roku *Posiady* Wojciecha Brzezi (Brzezi, 1913). Z niejakim zaskoczeniem skonstatowałem, jak niekonsekwentnie gwara w zapisie oddaje rzeczywiste cechy wymowy. Nie znalazłem np. w tych tekstach ani archaizmu podhalańskiego, ani form typu *krziwy grzib*, ani typowych realizacji samogłosek nosowych (tylko końcówkowe *-om*; literackie zapisy z nierozłożonymi *ę*, *ą* sugerują mylnie istnienie takiej wymowy, por. *tęgie*). Oceniając te niedoskonałości, można je składać na karb nieudolnej redakcji, obciążają one jednak w równej mierze konto autora. Od twórcy tej miary oczekiwać by należało w tym względzie głębszej refleksji.

Przyznać należy bezwzględnie rację stanowisku, że pisownia gwarowa winna możliwie jak najpełniej odzwierciedlać systemowe odrębności gwary. Można by tę dyrektywę określić mianem zasady zachowania autonomiczności kodu gwarowego (regionalności). Wynikałoby stąd potrzeba oddawania pierwszeństwa normom pisowni i formom gwarowym wyrażąc je zdystansowanym w stosunku do rozwiązań przyjętych w ortografii literackiej. Jednakże nie można przy tym ignorować faktu, że:

Wobec wspólnego pochodzenia i bliskości obu systemów tworzenie modelu ortografii w układzie konfrontacyjnym wobec języka literackiego byłoby błędem i dowodem naukowej arogancji wobec użytkowników projektowanego pisma, mających wyniesione nawyki czytania i pisanie w języku polskim (Kąs & Sikora, 2004, s. 23).

Ostatecznie więc gwarowa ortografia powinna być, moim zdaniem, twórczym rozwinięciem ortografii literackiej i trzymać się obowiązujących w pisowni ogólnopolskiej głównych zasad (wedle ważności: fonetyczno-

-fonologicznej, morfologicznej i morfonologicznej, konwencjonalnej i etymologiczno-historycznej). Dla dobra polskiej kultury – jako całości, potrzeb komunikacji publicznej i edukacji. Nietrudno dostrzec, że taki zestaw norm pisowni wykazuje charakterystyczną dysproporcję, gdy idzie o zastosowanie zasady historycznej pisowni: nawet gwara podhalańska nie ma bowiem tak długiej tradycji pisma, by kryterium to mogło znaleźć szersze zastosowanie, dlatego kodyfikacji podlega taka postać gwary, z jaką mamy do czynienia tu i teraz. Pewną rolę kryterium historyczne w gwarowej ortografii może natomiast z powodzeniem odegrać w odniesieniu do użytkowników najstarszej warstwy systemu – jako źródła językowego autorytetu.

Poniżej przedstawiam swoje uwagi na temat możliwości i sposobów odzwierciedlania w pisowni kilku właściwości gwarowych, uchodzących za bardzo charakterystyczne dla dialektu śląskiego, małopolskiego i mazowieckiego.

Samogłoski pochylone (*ǣ*, *ǔ*)

Wnikliwe studium obecności *gwary śląskiej* we współczesnych tekstach literackich (Wyderka, 2016) i jego rozwinięcie na szerszej podstawie materiałowej ujawnia pośrednio problem motywacji takich kodyfikacyjnych zabiegów. Zdaniem autora tracą one charakter stylizacji (dialektyzacji), a służą podkreśleniu dystansu między polszczyzną ogólną (językiem literackim). Gwara śląska zapisana w nowej, forsowanej konwencji ortograficznej, jest nacechowaną ideologicznie manifestacją odrębności kulturowej i etnicznej, ma (na równi z trudnym w czytelniczym odbiorze, wręcz hermetycznym dla obcych śląskim słownictwem) zaświadczać o istnieniu języka śląskiego, równorzędnego i autonomicznego, np. w dwukodowych tekstach Szczepana Twardocha (por. Wyderka, 2017, s. 347). Nie jest w moim przekonaniu niedozwoloną implikacją sąd, że nowa śląska ortografia gwarowa w znacznej mierze pozostaje w służbie ideologii i tworzonych przez nią faktów dokonanych. Działania te, miejmy nadzieję, znajdą wsparcie w środowisku śląskich językoznawców, którzy pomogą w rozstrzygnięciu wątpliwości i wpłyną katalizująco na pojmowanie (i ograniczenie) dysfunkcjonalności niektórych rozwiązań. Weźmy przykładowo realizację kontynuantów psł. stp. długiego **ǣ* i *ǔ* pochylonego (*ǣ* ≥ *ǣ* po zaniku iloczasu w języku polskim na przełomie XV–XVI w.). Na prawie całym Śląsku dawne *ǣ* pochylone (wyjąwszy Jabłonkowskie i pogranicze śląsko-małopolskie, gdzie występowało punktowo, por. Bąk, 1974, s. 33) w toku regularnego rozwoju (typowego dla rozwoju samogłosek pochylonych podnoszenia artykulacji) zlało się z *o* i można je odróżnić tylko po tym, że nie ulega ono labializacji. Takie *o*, niezależnie od pochodzenia ulegać może neutralizacji opozycji fonologicznej z fonemem *ǔ* w pozycji przed *N* (*N* oznacza jakąkolwiek spółgłoskę nosową), co daje np. *dǔm* ‘dom’ i *dǔm* ‘dam – czasownik’. Na północno-zachodniej części Śląska (od umownej linii Racibórz, Toszek, Olesno, por. Bąk, 1974,

ss. 35–36) mamy do czynienia z realizacją dyftongiczną ([ɔ̯ɔ]) kontynuantów ǫ, np. *trǫva* ‘trawa’ || *trova* || *trōva*, – innowacją dialektalną, powstałą zdaniem Karola Dejny w wyniku wyodrębnienia się w postaci ɔ sekundarnej artykulacji labialnej (silnej tendencji do zaokrąglania warg przy wymowie staropolskiego ǫ; por. Dejna, 1993, ss. 173, 251, 263; mapa nr 33E). Wymowa dyftongiczna w gwarach w północnych gwarach dialektu śląskiego jest związana z wpływami wielkopolskimi; może ona podlegać rozmaitym lokalnym fluktuacjom, jak np. w gwarze okolic Głogówka w pow. prudnickim, gdzie stwierdzono *eɔ* zamiast / obok oczekiwanego *ou* (Pluta, 1963). Przywołane wyżej dane nie mają na celu zniechęcać kogokolwiek do prób kodyfikacji gwary, dają jednak wyobrażenie o skali trudności takiego przedsięwzięcia i jego wykonawców, którzy chyba niesłusznie przypisują sobie rolę bez mała kontynuatorów misji św. Cyryla i Metodego. Norma ortograficzna, zgódźmy się, odznaczać się musi obligatoryjnością, tymczasem w tekstach popularyzujących śląską pisownię często znajdujemy informację o możliwych odstępstwach od proponowanej formy zapisu, niejakiej dowolności, tak jakby pierwszeństwo oddawano transkrypcji fonetycznej (por. np. tekst *Jak poprawnie gōdać a pisać po Ślōnsku*, zamieszczony na internetowej stronie Demokratycznej Unii Regionalistów Śląskich¹).

Skoro nie znajdujemy na gruncie fonologii argumentów, by rozdzielać w piśmie dwojakiego pochodzenia |o| w gwarze śląskiej, to tzw. *ortografia ślabikorzowa* (por. Tambor, 2008, 2009; Jaroszewicz, 2022, s. 109), ograniczająca stosowanie zasady historycznej w pisowni (odrzucono np. zbędne polskie litery: *q, ę, ó*), powinna od takiej praktyki odstać (zbędna litera *ō*). Dotyczyć to winno *mutatis mutandis* także kontrowersyjnego zapisu labializowanego *o* w pozycji nagłosowej ([ɔ̯o] = *ō*) np. *uójciec*, *uoblykej sie*, *uostow*, *uūnaczyć*, *uūn* ‘on’ (a nawet *łokeć* ‘łokiec’ czy *Ukosz* ‘Łukasz’). Weźmy przykładowo kilka zapisów śląskiego języka: *Ślōnskō Gōdka*; *Ōstōw ōdpowiydź*; *Małō korekta*. Powinno być „Credit Agricole” a ni „Credite Agricole”. *Wiã, bo tã robiã* :-). Gwoli naukowej ścisłości należy dostrzec możliwość zastosowania reguły morfologicznej (podrzędnej wobec reguły fonetycznej) w celu utrzymania zapisów z *ō* (por. morfonologicznie i historycznie uzasadnioną oboczność |o| : |u| = ort. *o* : *ó* w języku literackim i powstałą w analogiczny sposób alternację |a| : |ǫ| ≥ |o| = ort. *A* : *ō*, np. *gradu* : *grōd*, *stawu* : *stōw*, *kradla* : *krōd(t)*, *wykrōdać*; *zakryncić* : *zōkrynt* itp. Nie miałem jednak sposobności zetknąć się z taką, „wewnątrzjęzykową” argumentacją. Ujawnia ona zresztą swoją istotną słabość wobec konieczności wyjaśnienia licznych przykładów uzasadnionej już li tylko historycznie obecności kontynuantu pochyłonego *a* (*ǫ*) w pozycjach rdzennych i innych, nieumotywowanych morfonologicznie (np. *pas*, *krzak*, *ja*, *rzadki*, *praca*, *rola* itp.). Tym samym musiałaby wzrosnąć nad miarę rola

¹ https://www.dursmlodzi.org.pl/?page_id=287

zasady historycznej w pisowni z istoty swej alfabetycznej i fonetycznej („pisz jak mówisz i słyszysz”). By rozwiązać możliwe wątpliwości: stosowanie litery *ō* jest uzasadnione obecnością silnie obciążonego funkcjonalnie fonemu [ũ], który ma w gwarach śląskich o wiele szerszą dystrybucję aniżeli głoska [u] ($\leq \text{ũ}$) w języku ogólnym, gdzie zapis za pomocą litery *ó* nie ma systemowego uzasadnienia, a jedynie historyczne.

Mimo uderzających i licznych podobieństw do polszczyzny ogólnej (standardowej) gwara pozostaje odrębnym systemem językowym, co jest widoczne zwłaszcza w wymowie i jej normie, wykazującej znaczną tolerancję względem wariantywności realizacji form językowych (np. na Podhalu: *mom* || *mām* || *mūm* || *mam*; *kwala* || *fala*; *kieć* || *fcieć*; *robiem* || *robiym* || *robie*; z *Pane Boge* || z *Panem Bogem* || z *Panym Bogym* || z *Panym Bogiym*; *przeskakować* || *przeskakować*; *prziś* || *przyś* || *przyńś* || *przeńś* itp.). Różnice te na poziomie fonetyczno-fonologicznym mają charakter jakościowy (występowanie nieznanymi polszczyźnie głosek) oraz ilościowy (inne obciążenie funkcjonalne poszczególnych głosek, np. kontynuantów staropolskiego pochyłonego *a* (*ā*) czy samogłosek nosowych). Osobną kwestią jest realność psychologiczna (percepcyjna) takich zjawisk w szerszym odbiorze społecznym: niekiedy wysoka, o czym świadczą choćby przykłady stylizacji generalizującej w reklamach piwa: *Godajo, że macie nowego Hornosio, Wygroj pińć out*; niekiedy niska, gdy idzie o wymowę samogłosek pochyłonych, wymagających zapisów: *dróga, Dónajec, bóty, drót* itp. Niekiedy istotną przeszkodę może tworzyć ogólnopolska ortografia, niepasująca do gwarowej wymowy, niemająca potrzebnych znaków, nieprzewidująca określonych połączeń literowych. Do takich właśnie zjawisk, z trudnością poddających się rygorom pisowni literackiej, należy archaizm podhalański, labializacja *i* tzw. pomieszenie *y* z *i*, spotykane w gwarach mazowieckich.

Kłopotliwe w zapisie dziedzictwo gwary:

Archaizm podhalański, labializacja, kontaminacja *i* z *y* ≥ *i*

Do unikania stosowania specjalnych grafemów i korzystania z ortografii literackiej zachęca bardzo częsta sytuacja, kiedy bez szkody dla wierności zapisu gwary można użyć pojedynczych liter i ich kombinacji (np. *jesce*, *Jagnyska* ‘Agnieszka’, *syr*, *dziwaśka* ‘mało gdzie’, *niktory* ‘żaden’, *powiydz*, *piykny*, *śniyg*, *krzize*, *brzidki* itp.). Ta praktyka zawodzi w wypadku konieczności oddania w zapisie **archaizmu** (i neologizmu) **podhalańskiego**². Nie może się tu obejść bez modyfikacji, ponieważ stosowany zapis z *i* po spółgłoskach

² Archaizm podhalański polega, najogólniej rzecz biorąc, na utrzymywaniu się w wymowie połączeń twardych (lub tylko zmiękczonej) spółgłosek *s*, *z*, *c* + *i*. Ich powstanie wiąże się z występowaniem do końca XVI wieku miękkiej wymowy

prepalatalnych *ś, ź, ć* prowadziłby do pomyłek (por. np.: *sidło*: [*s'idlo* 'szydło', *śidło*]; *ci* [*c'i* 'czy', *ći*]; *sina*³ [*s'ina* 'syna', *śina*]). Jak można sądzić, przede wszystkim kłopotliwy zapis sprawiał, że w starszych tekstach archaizm bywał utrwalany bardzo rzadko. W praktyce pisarskiej radzono sobie, używając kreskowanego *ý* (*muzyka, chłopcy*; tak czyni np. K. Tetmajer), względnie poprzedzając w takiej sekwencji liter oznaczające archaizm i dywizem lub kropką względnie kropką (por. np.: *C•ijaz to dziywc•ina; muz•ika*). Zdarzało się też, że stosowano zapis intuicyjny, odwołujący się do kompetencji czytelnika, por. *Kochałak cie, Józus kochałak cie dosiść, / trudnoz mi cie było w podolecku nosić*. – czasem z błędami (por. Kąś & Sikora, 2004). Do tradycyjnego rozwiązania z użyciem litery *ý* skłonił się Józef Kąś w swoim *Ilustrowanym leksykonie gwary i kultury podhalańskiej* (por. np.: *życie, chłopcyśka, sýćkik*).

Trzeba oddać autorowi, że to głównie jego inicjatywie kodyfikacyjnej zawdzięczać należy rewitalizację tej cechy gwarowej na Podhalu. Archaizm podhalański należało chronić w piśmie w myśl zasady regionalności, ponieważ wyrażenie przeciwstawia Podhale innym regionom Podtatry i wyróżnia je na tle szeroko rozumianej góralszczyzny. Owo „końc-iste godanie” jest więc swoistą językową wizytówką tych stron; tak jak akcent inicjalny jest powszechnie kojarzony z mową górali. Bliższy ogląd interesującego nas zjawiska budzi naukowe wątpliwości. Okazuje się bowiem, że archaizm nie jest cechą stabilną, podlega fakultatywnej realizacji (wariancja typu *c-isty* || *cysty* raczej nie ma wartości funkcjonalnej, por. /*siba*/ = /*syba*/ i należałoby ją interpretować jako częściową (por. *owc-i* 'owczy' : *owcy* 'celownik lp. rz. owca') neutralizację opozycji fonologicznej fonemów [i], [y] po spółgłoskach *s, z, c*), a nawet cofa się⁴, zwłaszcza u młodych, pod wpływem języka ogólnego (stąd hiperyzmy typu: *osc-ipek* 'oscypek', *z-intica* 'żętyca – serwatka z owczego mleka', *c-isarka* 'cesarka – główna, bita droga; szosa', *z-igarek* itp.; por. też szczątkowe występowanie w gwarze Kliszczaków). Istotnym językoznawczym argumentem za utrzymaniem odrębnego zapisu takich form jest samodzielność fonologiczna [y] w gwarze oraz konsekwentne realizacje połączeń typu: *krziwy grzib, skrzidło, brzidki* itp., pochodzące z dawnego **ři* ≥ *ři*, dobrze też znane na całym Śląsku (por. brak ograniczeń dystrybucji obu jednostek: *brzidki* : *brzyzek* 'górką, zbocze'; *skrzypi* : *skrzysić się* 'wzmocnić się'; *prziś* : *przyś* 'przejsć', co wyklucza ujednolicone zapisy z „rzy”). Dodajmy

spółgłosek *sz, ź, cz*, które uległy mazurzeniu, pozostawiając archaiczne *s-iba, z-ito, c-isty* itp.

³ Formy analogiczne, tworzone na podstawie regularnego połączenia spółgłosek twardych *s, z* + *y*, np.: *sin, włosi, lzi* itp., określane bywają mianem *neologizmu podhalańskiego*.

⁴ Szerzej na ten temat w Kąś & Sikora, 2004.

jeszcze, że w gwarach Podtatrza „rz” (realizowane współcześnie jako [ʒ] lub [ʃ] kontynuujące frykatywne ʀ) nie ulega mazurzeniu. Jak się wydaje, skutecznym rozwiązaniem trudności, które stwarza w tym wypadku ortografia literacka, jest propozycja J. Kąsia, dobrze osadzona w lokalnej tradycji (inspirująca się zapisami gwary podhalańskiej u Andrzeja Stopki Nazimka i Kazimierza Przerwy-Tetmajera).

Sprawa obecności labializacji w proponowanych systemach zapisu gwary wymaga osobnego, obszernego omówienia. Z braku miejsca skupię się więc na kwestiach najważniejszych. Szczęśliwie niedawno ukazał się artykuł Bogusława Dunaja i Mirosławy Mycawki, o *labializacji w języku polskim*, omawiający m.in. pochodzenie zjawiska i jego związek z językiem wsi i kulturą chłopską (Dunaj & Mycawka, 2023). Tam też odsyłam Czytelnika po lepszą wiedzę w tej kwestii. Co szczególnie istotne z punktu widzenia niniejszego tekstu, labializacja powszechnie i od dawna uchodzi za pierwszorzędną i wyrazistą cechę gwarową⁵. Utożsamiana z „wiejskością”, bywa nadal wykorzystywana (na równi z mazurzeniem) do wyśmiewania wiejskiej mowy, na co są liczne (i szeroko znane) przykłady. Z ciekawszych⁶ zacytuję: *Łoleś, łodejdz łod łokna – łobalisz łoleander!*; *Łobecznie łorkiestra łodegra łoberka łopoczyńskiego!*; *Łobuzie, łodejdz łod mojej Łoleńki, bo cie łokalice łorcykiem!*; *łorcyk / łor* (używane w Krakowie jako obraźliwe wyzwisko w stosunku do mieszkańców podkrakowskich wsi); *Łoraj* było przezwiskiem pewnego sołtysa, który po powrocie z USA miał służące do wyrażania zgody powiedzonko: *Łokej, łoraj – pasuje!* Używana jest w związku z tym chętnie w dyskursie publicznym jako nacechowany ekspresywnie środek walki politycznej, deprecjonujący (ośmieszający) różne środowiska i osoby (*PełO, Platforma Łobywatełska, Jurek Łowskiak* (por. Dunaj & Mycawka, 2023, s. 159). Oczywiście, jak i inne cechy wymowy gwarowej, pojawia się w językowych żartach (por.: w *Polsce są trzy miasta na „Ł”*: *Łostrów, Łoszczeszów, Łodolanów*; *Na Kurpiach są trzy zwierzaki na „z”*: *zilk, zając i zieziórka*.).

⁵ Według naukowych ustaleń już w 2 połowie XVII wieku labializacja charakteryzowała wymowę chłopów i (wyrugowana z języka literackiego) budziła wśród szlachty wesołość (por. Dunaj & Mycawka 2023, s. 156). Wyśmiewał ją już Sebastian Klonowic u schyłku XVI wieku (Dunaj & Mycawka 2023, s. 156).

⁶ Por. inne, niekiedy wulgarne: *Łodejdz łod łokna, bło cie łosa łuje!*; *Łodejdz łobuzie łod łokna, bo cię łobleje bez łeb łodom łod łogórków!*; *Łodejdz, łobuzie łod Łoleńki! Łoświadczyń łodrzućamy! Łokrutnie łoburzony łojciec łonej!*; *Łodczep sie łobuzie łod młojej łOleńki. Łoświadczyń łodrzućone, łodpowieź łodmowna, łogromnie łobrażony łojciec łOleńki Łukasz Łodyga.*; *Łodyjdz łody mnie łobuzie łaskawy, bo cie łoszczom, łosrom ji łopluje* (Kujawy); *Łojciec łotworzył łokno na łościż* (Mazowsze okol. Raciąża); *łodyjdz łobcy łody mnie bło cie łobrzygom!*

Zjawisko wymowy labialnej jest szeroko rozpowszechnione w polskich gwarach. Jedynie na Mazowszu pojawia się relatywnie rzadko, co K. Dejna wiąże z odległym czasowo zróżnicowaniem geograficznym rozwoju systemu fonologicznego dialektów południowo-zachodnich i północno-wschodnich i słabszą tendencją do zaokrąglania warg przy wymowie samogłosek realizowanych w tylnym położeniu masy języka (por. Dejna, 1973). Wpływy wymowy mazowieckiej miałyby doprowadzić do braku labializacji w języku ogólnym. Pozostajemy tu w kręgu hipotez (por. Dunaj & Mycawka, 2023), jednak spotykane w gwarach Podlasia hiperyzmy (por. wymowę nazwy miasta *Ochów* zam. *Łochów*; mówi się tam też *okeć* zam. *łokeć*) nakazują zachować w tej mierze niejaką ostrożność. Nie zmienia to postaci rzeczy, że również na Mazowszu labializacja jest obciążona negatywnymi konotacjami kulturowymi i kojarzona z chłopską, gorszą mową.

Labializacja wobec ścisłego powiązania z kontekstem (kombinatoryczność) i fakultatywnością realizacji nie może mieć istotnego znaczenia w fonologii. Zasadniczo jedynie status tzw. mocnej labializacji w nagłosie nastrocza pewnych trudności, bowiem po dość powszechnym zaniku przedniojęzykowego [ɫ] i jego utożsamieniu z [ɰ] powiększył się w ten sposób zakres szkodliwej językowo homonimii (por. [ɰoś] ‘oś’ i [ɰoś] ‘łoś’; [kɰotka] ‘kotka’: [kɰotka] ‘kłódka’; [s^uok] ‘sok’ i [sɰok] ‘ugór’). Z trudnością można by próbować dowieść fonologiczności labializowanego o [gɰosi] ‘głosi’ lub ‘Gosi’: [gosi] ‘gęsi’; [pɰoty] ‘płoty’: [p^uoty] ‘potem’, co i tak wydaje się zbędne wobec możliwości utrzymania w piśmie uzasadnionych historycznie zapisów z literą *ł*. W grę wchodzi także inny argument – potrzeba jej oznaczenia (to zdaje się sugerować rozwiązanie przyjęte w śląskim ślabikorzu) dla odróżnienia labializowanego o [ɰo || ^uo] (zapisywanego np. dwuznakiem jako *“o lub ‘o* od *o ≤ ă*, które nigdy nie podlega labializacji, por. np. góralskie *sor* ‘rząd gontów, dachówek w dachu’ i niedopuszczalne o *s^uor* czy *s^lor*. Nawet językoznawca miałby z taką pisownią poważne kłopoty, nie mówiąc o piszących słabiej znających gwarę (*d^uom* / *d^lom* czy *dom* – ‘dom’: ‘dam’). Tego problemu nie rozwiązuje także użycie osobnej litery na labializowane o, jak w ortografii śląskiej *ô* (**sôr* : *sor*).

Dodajmy, że: a) nie ma wyrazistych kryteriów pozwalających na odróżnienie mocnej i słabej labializacji (por. np. *ɰok^uovit* ‘spirytus, wódka’), a brak labializacji nie zmienia znaczenia słów: *ɰolyj* = *olyj* ‘olej’; *k^uoza* = *koza* itp.; b) labializacja pojawia się fakultatywnie, często indywidualnie, a percepcja jej słabej odmiany jest mocno dyskusyjna – co zawiesza przydatność reguły fonetycznej pisma i zmusza do stosowania tej zasady mechanicznie. Nieuchronnym efektem takiego zapisu będzie sztuczność w odczytaniu zapisanego według tej reguły tekstu:

W^uole jo cie, w^uole / jak^uo tw^uoje p^uole, / b^uo p^uole przepije, / z t^uob^uom świat przeżyje. (przyspiewka weselna z Podhala); *Ftložby nie fciol chłocióz roz jedyn być w Hamaryce? Przeciy tam same miody, rłoblota jes, dudków młozno kupe uzbierać – nie tło, cło tutłok w Płolsce – tło i sička siy bierom za wielkłom włode za chlebem* (fragment tekstu Marii Walkosz, zob. Kaś & Sikora, 2004).

Podsumujmy więc: trudno konsekwentnie zapisywać tak chwiejną w realizacji właściwość wymowy (zapisywać to, czego się nie słyszy?); z powodu jej negatywnego odbioru nie ma też tradycji w jej zapisie, więc jego poprawność weryfikować by musiał uzus. Jeśli jednak zdecydowalibyśmy się na wprowadzenie labializacji do zapisu ortograficznego jako cechy systemowej, to służyć do tego celu powinna specjalna litera. Praktyka, jak podpowiada dialektologiczne doświadczenie, i tak ograniczyłaby jej stosowanie do pozycji początkowej w wyrazie (por. „koślawe” zapisy słów *miody*: *miłody / miuody* czy *ciotka*: *cilotka / ciuotka* lub *dobrodziej*: *dłobrlódziyj / duobruodziyj*). Co ciekawe, próby wprowadzenia silnie deprecjonującej gwarę labializacji do zapisu ortograficznego świadczą o zanikaniu (neutralizacji) negatywnych konotacji tego zjawiska fonetycznego i zmianach w podejściu do tradycyjnej mowy wsi pojmowanej coraz częściej jako kulturowa wartość lokalnych środowisk i małych ojczyzn – na równi z jej zmitologizowaną kulturą kulinarną, głoszącą pochwałę ekologicznej sytości.

Słuchając w telewizji posła i marszałka Sejmu RP Marka Sawickiego, dziecka mazowieckiej (podlaskiej) wsi, kiedy mówi: *mami tile emocji [...] po zamachu na Trumpa [...] jestem zdumioni i poruszeni [...]*, nabywam przekonania, że tak charakterystyczne dla gwar północno-wschodniej Polski **pomieszanie y z i**, jest jednym z najslabiej uświadamianych w mowie regionalizmów fonetycznych⁷. Rodzi to uzasadnioną wątpliwość, czy w ogóle powinno być ono zaznaczane, skoro tylko jego refleksy (typ: *lys, lypa, ma-lyna*) przebijają się do powszechnej świadomości. Wedle ustaleń K. Dejny (Dejna, 1993, ss. 150–151) w gwarach Mazowsza (łącznie z Warmią, Krajną, Borami Tucholskimi i Kociewiem) doszło do przejścia zaokrąglonego (udział warg) przedniego *y ≥ i, a w rezultacie do defonologizacji opozycji |y| : |i|, ich zbliżenia artykulacyjnego i faktycznego pomieszanania realizacji obu pierwotnie różnych głosek (przejścia y ≥ i). W ten sposób y stało się wariantem kombinatoryczno-fakultatywnym |i|. Funkcję dystynktywną przejmuje więc lewostronny spółgłoskowy kontekst, np.: *vozy ≥ vozi ≠ voži; pyu ≥ piu ≠ p’iu; dymy ≥ dimi ≠ dim’i ‘dymi’* (por. Dejna, 1993, s. 151). Dystrybucja i (jako

⁷ W obfitości znajdziemy przykłady na przedwojennych nagraniach płytowych (por. <https://staremelodie.pl/>) i ścieżkach dźwiękowych filmów.

wariantu głównego fonemu) obejmuje typowe dla języka ogólnego pozycje po spółgłoskach miękkich. Kontrasty typu *tryk* : *trik*, *plastyk* : *plastik* są argumentem za fonologiczną samodzielnością obu fonemów wysokich (przedniego [i] i scentralizowanego [y]) w polszczyźnie standardowej. W interesującym nas wypadku należałoby uznać w gwarach północnej Polski fonologiczną korelację miękkości i rozciągnąć jej zakres na fonemy palatalne wargowe (por. z definicji homonimiczne *mili* ‘myły’ i *mili* ‘miły’; *bić* ‘być’ : *bić* ‘bić’). Jest to rozstrzygnięcie dyskusyjne, wręcz kontrowersyjne, prowokujące do szerszej dyskusji na temat rozchwianych gwarowych systemów fonologicznych, na co tu nie ma miejsca. Sytuacja, kiedy: a) dwoma osobnymi grafemami należałoby zapisywać wariantu tego samego fonemu; b) należałoby wyróżnić diakrytami fonemy wargowe (jak w starych opisach Zdzisława Stiebera, Zenona Klemensiewicza i Piotra Bąka) jest dla prób zapisu gwary bardzo kłopotliwa (por. *pisk* ‘pysk’ vs *p’isk*), zwłaszcza dla użytkowników nawykłych do grafii ogólnopolskiej (por. homografy: *psi* ‘psy’ : *psi* ‘psi’). Zaproponowana przez Jerzego Rubacha ortografia kurpiowska (*Zasady pisowni kurpiowskiego dialektu literackiego*) problem ten rozwiązuje, argumentując za istnieniem różnicy artykulacyjnej pomiędzy kurpiowskim *ĩ* (pośrednie między ogpol. *i* a kurpiowskim *y*) i *y* (pośrednie między ogpol. *y* a *i*). Piszemy więc (przykłady za autorem) np.: *źidać* ‘widać’, *bźic* ‘bicz’, *źilky* ‘wilki’, *śigura* ‘figura’, *ćicho*, *śilny*, ale: *brycka*, *byk*, *zyć*, *lypa*, *kyj*. Odsłuchane przeze mnie nagranie kurpiowskiej piosenki zawierało rymy: *gros-i* – *kokos-i*; *zrobźón-i* – *poz-icón-i*, co może być wynikiem braku osłuchania z gwarą.

W przygotowanym przez Edwarda Cyfusa i Izabelę Lewandowską *Elementarzu Warmińskim* zapis w tym zakresie nie nadąża za wymową, por. *To je robota tylo* (zamiast *tilo*) *no chłopów*. lub pozostawia formy zleksykalizowane: *Na koniec matulka poziesi na łokno ciste gardyny* ‘czyste firanki’). *Cięściuchne modre niebo* itp. Zapisy fonetyczne z warmińskiego Brąswaldu w pow. olsztyńskim, poczynione ręką K. Nitscha, nie pozostawiają wątpliwości, jak na ortograficzny zapis tego zjawiska mogłoby wpłynąć konsekwentne zastosowanie reguły historycznej pisowni, por.: *pšikrili*, *do stodoŭi*, *do vodi*, *biŭi* ‘były’, *noči* ‘nocy’, *pšetikani* ‘przetkany’, *tilo* ‘tylko’, *posiŭali* ‘posyłałi’ (Nitsch, 1960, tekst nr 408, zapisany w 1906 r.). Nie ma podstaw, by nie wierzyć solidności wielkich znawców warmińskiej gwary i gorących rzeczników jej rewitalizacji. Najpewniej chwiejność realizacji jest wynikiem interferencji języka ogólnego do gwary; jest jednak i przestrogą, że jakkolwiek sposób zapisu gwary jest zawsze jej idealizacją i nie może zastąpić zapisu fonetycznego, a tym bardziej – przekazu bezpośredniego, czego mogłem ostatnio (22–26.06.2024 r.) doświadczyć podczas obozu dialektologicznego na Warmii Koła Naukowego Językoznawców Studentów UJ im. M. Karasia.

Na zamknięcie

Ożywienie kulturalne na wsi jest faktem. Przynosi ono rzecz bardzo cenną: rosnące zainteresowanie językowym dziedzictwem przodków, które traktowane jest (mniej lub bardziej świadomie, a najczęściej intuicyjnie) jako podstawowy składnik lokalnej tożsamości. Przepustką do tej mocno zaniedbanej językowo-kulturowej przeszłości jest oczywiście folklor i niebudząca żadnych negatywnych emocji tradycyjna kuchnia. Ale są też poważniejsze inicjatywy aniżeli gwarowe menu w regionalnej karczmie. Należą do nich np. liczne prace leksykograficzne: Halina Karaś, znawczyni zagadnienia, nazwała ten stan rzeczy „prawdziwym wysypem popularnych słowników regionalnych i lokalnych” (Karaś, 2011, s. 333). Publikuje się też gawędy, poezję, teksty okolicznościowych życzeń, retoryczne popisy starostów i drużbów weselnych itp. Czyni się, jak na Warmii, wielkie wysiłki na rzecz przywrócenia świadomości zbiorowej duchowej kultury wsi, w tym samej gwary, często znanej już tylko niewielu starszym mieszkańcom. Każde z tych działań wymaga świadomej refleksji nad utrwalaniem takich treści w piśmie, sposobem wykorzystania (i dostosowania) możliwości ogólnopolskiej ortografii. Niewątpliwie jest tu wiele do zrobienia dla językoznawcy i dialektologa. Dowodzą tego także teksty pomieszczone w niniejszym tomie.

Na zamknięcie, jako rodzaj „dedykacji” dla reformatorów śląskiej pisowni chciałbym przedstawić cytat z książki Barbary Szmatoch *Wihajster do godki. Lekcje śląskiego*:

Momy słowniki gwary, jes ji coraz wiyncy w internetcie, ale naszymy godki niy do sie nauczyć jak angelskego abo nawet łaciny. Bo to niy jes „język obcy”, to jynzyk serca. (Szmatoch, 2017, s. 17). I o ten dyskurs wartości toczy się, moim zdaniem, najważniejsza rozgrywka.

BIBLIOGRAFIA

- Bąk, S. (1974). *Mowa polska na Śląsku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Brzega, W. (1913). *Posiady (opowiadania z Podhala)*. Nakł. Księgarni Literackiej.
- Dejna, K. (1993). *Dialekty polskie* (wyd. 2). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dunaj, B., & Mycawka, M. (2023). O labializacji w języku polskim. *LingVaria*, 2(36), 151–161. <https://doi.org/10.12797/LV.18.2023.36>. 10
- Jaroszewicz, H. (2022). Śląska ortografia *ślabikörzowa* – status, forma, funkcjonowanie. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 29(49), 107–117. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2022.29.2.7>
- Karaś, H. (2011). *Polska leksykografia gwarowa*. Wydawnictwo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

- Karaś, H. (2019). Jeszcze o potrzebie dokumentowania leksyki gwarowej (na podstawie wybranych wyrazów południowomałopolskich z okolic Biecza). *Gwary Dziś*, 11, 19–27. <https://doi.org/10.14746/gd.2019.11.2>
- Kąś, J. (1998). Ortografia gwarowa a redakcja słownika gwarowego. W S. Gala (Red.), *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii* (ss. 323–329).
- Kąś, J. (2003). *Słownik gwary orawskiej*. Księgarnia Akademicka.
- Kąś, J. (2014–2019). *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* (T. 1–12). Dom Ludowy Bukowina Tatrzańska.
- Kąś, J., & Sikora, K. (2004). Ortografia podhalańska – problemy podstawowe i propozycje rozwiązań. W A. Mlekodaj (Red.), *Edukacja regionalna na Podtatrzu. Ścieżki i manowce* (ss. 17–51).
- Lewandowska, I., & Cyfus, E. (2013–2014). *Elementarz gwary warmińskiej 1–3: Rodzina, dom i zagroda; Cztery pory roku; Wierzenia, zwyczaje i obrzędy*.
- Nitsch, K. (1960). *Wybór polskich tekstów gwarowych* (wyd. 2). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pelcowa, H. (2012–2023). *Słownik gwar Lubelszczyzny* (T. 1–12). Wydawnictwo UMCS.
- Pluta, F. (1963). *Dialekt głogówecki. Część I. Fonetyka*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sicińska, K. (2018). Regionalne i ponadregionalne cechy podhalańskich pieśni zbójnickich. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 65, 155–180. <https://doi.org/10.26485/RKJ/2018/65/10>
- Szmatloch, B. (2017). *Wihajster do godki. Lekcje śląskiego*. Agora.
- Tambor, J. (2008). Śląski alfabet. *Materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy jednak już język” z 30 czerwca 2008 r.*, 51–56.
- Tambor, J. (2009). Propozycje kodyfikacji ortograficznej śląszczyzny. *Socjolingwistyka*, 22, 83–92.
- Wyderka, B. (2016). Gwara w twórczości nowej fali prozaików śląskich. Wojciech Kuczok i Szczepan Twardoch. *Stylistyka*, 25, 409–427.
- Wyderka, B. (2017). O stylizacji gwarowej dyskusyjnie (na materiale wybranych utworów współczesnej prozy polskiej). *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 64, 333–351. <http://dx.doi.org/10.26485/RKJ/2017/64/23>

Discussion of Problems in Dialect Phonology within the Standardisation Practice of Polish Folk Dialects

This chapter addresses the standardisation practices applied to Polish dialects, focusing primarily on pronunciation and the forms of textual representation. The usual point of reference is the national orthography, although sometimes the orthographic systems of neighbouring Slavic languages with diacritical markers are also considered. Achieving phonetic consistency presents significant challenges due to discrepancies between the phonological systems of Polish and its dialects. The author examines these issues based on contemporary dialect transcription practices, concentrating on the following aspects: the pronunciation of „slanted a”, the Podhale archaism, labialization, and the confusion between „y” and „i”, which are regarded by speakers and recipients as key phonetic features of dialects. These features demand thoughtful representation in writing.

Keywords: dialect orthography, standardisation, interdialect.

Dorota Krystyna Rembiszewska

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Znaczenie źródeł materiałowych i działań społecznych w procesie rewitalizacji gwar Warmii i Mazur

Współcześnie w Polsce uwidacznia się renesans zainteresowania gwarami. Przybiera on różne formy, najczęściej sprowadzające się do prób rewitalizacji dawnych odmian lokalnych polszczyzny.

W procesie rewitalizacji istotne są działania lokalnych miłośników języka, depozytariuszy gwar.

Pozostaje jednak kwestia, co ma być źródłem, z którego można by czerpać informacje o dawnym systemie gramatyczno-leksykalnym gwar.

Dla obszaru Warmii i Mazur cennym materiałem, dostarczającym danych o miejscowych gwarach, są ankiety Georga Wenkera do Niemieckiego atlasu językowego. Ankiety te, zapisane w latach 60. i 70. dziewiętnastego wieku, potwierdzają charakterystyczne dla tego obszaru cechy fonetyczne, jak mazurzenie, przejście nagłosowego *ja-* w *je-* (Mazury), asynchroniczna wymowa wargowych miękkich (Warmia i Mazury). W zakresie leksyki udokumentowano wyrazy polskie występujące obok zapożyczeń niemieckich, np., m.in. *wurst* – *kielbasa*, *gbur* – *gospodarz*.

Wartość wymienionych ankiet polega także na możliwości geograficznego przedstawienia pewnych elementów gwar, wskazanie zasięgów niektórych zjawisk dzięki gęstej siatce miejscowości, w których zapisano przetłumaczone z języka niemieckiego zdania.

Słowa kluczowe: dialekty polskie, współczesne gwary polskie, źródła gwarowe.

W Polsce, jak wiadomo, od kilkudziesięciu lat następuje w sposób naturalny, związany z rozwojem cywilizacyjnym, zanik gwar. Jednocześnie można zauważyć zainteresowanie gwarami w poszczególnych regionach kraju, w mniejszym lub większym nasileniu. Zainteresowanie to przybiera różne formy, najczęściej sprowadzające się do prób rewitalizacji gwar. Jedną z istotniejszych kwestii staje się wskazanie, co ma być źródłem, z którego można by czerpać informacje o dawnym systemie gramatyczno-leksykalnym danego obszaru. W przypadku odmian terytorialnych polszczyzny, funkcjonujących jako paralelne źródło komunikacji (na przykład gwary na niektórych obszarach Małopolski, Wielkopolski i oczywiście gwary śląskie), nie jest to tak ważki problem – są bowiem czynni użytkownicy gwary. Trudność powstaje, kiedy należy rekonstruować mowę lokalną, szukać dawnych źródeł, opracowań pisanych.

Istotnym czynnikiem wpływającym na odnowienie czy też utrzymanie gwary jest wsparcie instytucjonalne. Dla obszaru Mazur nie wygląda to imponująco. Obecnie działa organizacja pozarządowa stowarzyszenie Związek Mazurski, kierowane przez Roberta Arbatowskiego ze Szczytna. Jak podano w informacji na stronie internetowej: „Związek Mazurski to organizacja założona 1 października 2016 r. Jej celem jest skoordynowane działanie na rzecz ocalenia kultury mazurskiej” (Związek Mazurski, b.d.). Zatem zakres działania jest dość szeroki. Inne stowarzyszenia mazurskie nie mają w swoich zadaniach utrwalania miejscowej gwary.

W jakimś sensie widoczne jest wsparcie samorządowe w jednej z gmin. Gmina Dźwierzuty ogłosiła rok 2021 rokiem mazurskim. W sierpniu 2021 r. odbyło się sympozjum naukowe z udziałem działaczy mazurskich oraz naukowców i naukowców badających gwarę mazurską. Efektem była publikacja *Rok mazurski w gminie Dźwierzuty* (Rok mazurski, 2021).

Formą zaktywizowania miejscowego środowiska do zainteresowania gwarą są także konkursy na gwarę mazurską (*Mazurzymy po kętrzyńsku*), warsztaty.

Należy też wspomnieć, że gwara mazurska stała się elementem marketingu turystycznego, co bez wątpienia wpływa na przypomnienie istnienia lokalnej odmiany polszczyzny. Na przykład na stronie hotelu Natura Mazur w Warchałach pod Jedwabnem znajduje się zakładka o *gwarze mazurskiej słów kilka* (Natura Mazur, b.d.), restauracja Król Sielaw w Mikołajkach zamieściła *podstronę Gwara mazurska – chcema tu poziedać by kucno nie był[o]* (Gwara mazurska, b.d.).

W ostatnich latach gwara mazurska stanowi także produkt komercyjny. Na przykład Stowarzyszenie „Mazurska Kosaczewina” z Koczarek oferuje

Usługi w obszarze występów artystycznych ukazujących folklor mazurski, m.in. widowiska obrzędowe w gwarze mazurskiej, takie jak: „Plon-czyli dożynki na Mazurach” i „Wesele mazurskie” według

Karola Małłka oraz „Mazurska Palinocka” i „Kiszenie kapusty” według własnych scenariuszy.

Cena 1 600 zł plus koszty dojazdu w obie strony (Widowisko w gwarze mazurskiej, b.d.).

Ważnym elementem w procesie rewitalizacji odgrywają media internetowe. To istotne miejsce w dyskusji nad sposobami przywrócenia funkcjonowania gwar na co dzień, nad upowszechnianiem wiedzy na ich temat. Oczywiście tego typu wymiana myśli najczęściej nie ma charakteru naukowego, ale stanowi przykład bieżącej interakcji na zjawiska językowe. To właśnie internet staje się najbardziej nośnym przekaznikiem.

Bez trudu znajdziemy strony internetowe prowadzone przez czynnych użytkowników gwary mazurskiej, na których można podzielić się wiedzą i własnym doświadczeniem w obcowaniu z gwarą. Tu można by podać przykład strony na Facebooku pod tytułem *Ů nájú we Scyŋnie gádajó*, prowadzonej przez Roberta Arbatowskiego (*Ů nájú we Scyŋnie gádajó*, b.d.). Każdy wpis to jeden wyraz lub związek wyrazowy występujący w gwarze mazurskiej Szczytna i okolic. Czasami pojawiają się komentarze czytelników z uściśleniem znaczenia lub propozycją innego zapisu. Strona nie ma zbyt wielu odbiorców (ponad 600 obserwujących – stan na 28 lipca 2024 r.).

Większy zasięg ma inna strona na Facebooku (5 800 obserwujących – stan na 30 maja 2024 r.) *Mazurskie słówko na dziś* (Mazurskie słówko, b.d.). Znajdują się tam posty m.in. pokazujące działalność, jak określono w jednej z informacji, „rewitalizatora mowy mazurskiej” Piotra Szatkowskiego (Mazurskie słówko, b.d.). Na stronie *Mazurskie słówko na dziś* zawiązała się prywatna grupa *Mazurskie słówko, czyli dyskusje o gádce i nie tylko*, do której należą 403 osoby (stan na 30 maja 2024 r.). W czerwcu 2024 r. prowadzący tę stronę zapowiedział, że pracuje na konwerterem polsko-mazurskim.

Piotr Szatkowski – językoznawca, doktor nauk humanistycznych, autor rozprawy doktorskiej *Relacje potomków przedwojennych mieszkańców Mazur jako znikające świadectwo dawnego polsko-niemieckiego pogranicza. Perspektywa socjolingwistyczna*, obronionej w 2023 r. w Instytucie Slawistyki PAN – prowadzi liczne prelekcje, warsztaty. M.in. w 2024 r. w Mikołajkach wygłosił cykl wykładów *Mazury od podszewki*. Za jego sprawą ukazało się kilka numerów czasopisma „Céch – Mazurski Cejtunek”, którego celem było zainteresowanie tekstami zapisanymi gwarą. Na początku 2025 r. ma się ukazać „Cejtunek. Biuletyn Spraw Mazurskich”. P. Szatkowski, zapewne kierowany postulatami standaryzacyjnymi, przełożył *Małego Księcia* (Szatkowski, 2018), co wydaje się dość karkołomnym przedsięwzięciem z punktu widzenia zasobu środków literackich funkcjonujących w gwarze. P. Szatkowski jest także autorem elementarza mazurskiego (Szatkowski, 2019).

Ten młody badacz, na stronie *Mazurskie słówko na dziś*, komentując tekst Doroty Rembiszewskiej *Zmierz bezpowrotnie. O gwarze mazurskiej we współczesnych nieprofesjonalnych słownikach gwarowych* (Rembiszewska, 2020), w którym autorka wyraziła wątpliwość w sens tworzenia amatorskich słowniczków, bez wsparcia profesjonalistów, stwierdził m.in.:

W moim odczuciu tego typu projekty mają na celu przede wszystkim budowanie powszechnej świadomości Mazurów i nowych mieszkańców regionu, a także utrwalenie (choć nieprofesjonalne) odchodzące w niepamięć wiedzy. Choć przykro to stwierdzić, naukowe artykuły i słowniki są dla przeciętnego czytelnika zwyczajnie niejasne, nieatrakcyjne i niezrozumiałe. Występuje konieczność „przełożenia” wiedzy naukowej na popularyzatorską. Stąd też pewna część hasel inspirowana jest m.in. „Słownikiem gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur”, ujętym w bibliografii, ponieważ ten doskonały i profesjonalny zasób wiedzy nie znajduje dostatecznego uznania u czytelnika zainteresowanego regionalizmem mazurskim (Szatkowski, 2020).

Ta istotna uwaga staje się postulatem dla profesjonalistów, aby gruntowną wiedzę przekuć na twór zrozumiałą dla przeciętnego odbiorcy, co jak wiadomo, nie jest zadaniem łatwym.

Jeśli chodzi o Warmię, można wskazać liczne działania zmierzające do rewitalizacji gwar, które nie mają jednak formalnego umocowania w stowarzyszeniach, instytucjach skoncentrowanych tylko na kwestiach dziedzictwa językowego.

Tutaj skupiono się formalnym usankcjonowaniu gwary warmińskiej. Efektem tego jest wpisanie w 2016 r. gwary warmińskiej na listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Gwara warmińska, 2016). Lokalna Organizacja Turystyczna Stowarzyszenie „Dom Warmiński” wykazuje się dużą aktywnością. To właśnie „Dom Warmiński” wydał *Elementarz gwary warmińskiej* Edwarda Cyfusa i Izabeli Lewandowskiej, początkowo w trzech częściach (Cyfus & Lewandowska, 2012, 2014a, 2014b), kolejne wydania są w jednym woluminie (Cyfus & Lewandowska, 2017). Rezultatem prac nad propagowaniem gwary warmińskiej było opublikowanie w 2020 r. *Słownika gwary warmińskiej. Miniwersja dla każdego* (Cyfus i in., 2020). W słowniku znajduje się QR code, za pomocą którego możemy uruchomić wersję audio.

W Polskim Radiu Olsztyn w audycji *Bezbłądnik językowy*, prowadzonej przez Annę Minkiewicz-Zarembę, dość często poruszana jest tematyka gwarowa (Bezbłądnik językowy, b.d.).

Zatem, jak widać, różnorodne przedsięwzięcia obejmujące podtrzymywanie lub wskrzeszenie gwar na terenach byłych Prus Wschodnich. Należy przy tym zauważyć, że są to działania oddolne, najczęściej podejmowane

przez nieprofesjonalistów. Proces rewitalizacji gwar jest nierzadko związany z aktywnościami związanymi z podtrzymywaniem lokalnej tożsamości.

Wraca tu więc kwestia, zasygnalizowana już w związku z gwarami mazurskimi, jak specjaliści, dialektolodzy mogą wspierać tego typu inicjatywy. Językoznawcy, niemający właściwie żadnych narzędzi do wpływania na lokalnych rewitalizatorów, mogą jedynie podsuwać wiarygodne źródła materiałowe, konsultować poprawność publikowanych tekstów, zasiadać w komisjach konkursów na gwarę.

Jeśli chodzi o źródła gwarowe z omawianego terenu, najczęściej wskazuje się *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (SGOWM). To niedokończone dzieło – dotychczas wydano 9 tomów, ale jak już wspomniano, publikacja ta, choć dobrze znana gronu regionalistów i osób amatorsko zajmujących się gwarą, nie cieszy się zbyt dużą popularnością ze względu na swój profesjonalny, naukowy (a przez to hermetyczny) charakter.

Mało spopularyzowanym źródłem są wymienione we wstępie ankiety do Niemieckiego atlasu niemieckiego (Mitzka & Schmitt, 1951–1980; także Wenkerbogen, b.d.) ułożone przez Georga Wenkera. Celem badań prowadzonych w latach 1877–1887 było przedstawienie zróżnicowania dialektalnego, w tym ukazanie różnic fonetycznych w gwarach niemieckich. Natomiast materiał z Prus Wschodnich (z gwarami języków słowiańskich i bałtyckich), a także Kaszub, Śląska miał marginalne znaczenie dla pomysłodawcy *Atlasu*.

Jedną stronę kwestionariusza wypełniało 40 zdań do tłumaczenia – w języku niemieckim (np. zd. 6, 8), a na drugiej znajdowały się dodatkowe pytania o system fonetyczny, a także o stroje ludowe, o zwyczaje, o rozkład domu, o przyzwyczajenia żywieniowe. Wenker jednak zaznaczył, że najważniejsze pozostaje tłumaczenie jako sprawa podstawowa.

Dla badaczy gwar polskich kwestionariusze marburskiego bibliotekarza mają nieprzecenioną wartość, choć z pewnymi zastrzeżeniami. Prowincjonalnym pedagogom zapewne zależało na jak najlepszym zaprezentowaniu się władzom zwierzchnim przez dobre wykonanie zadania. W zapisanych zdaniach wyraźnie zaznacza się tendencja do posługiwania się językiem literackim, m.in. w warstwie brzmieniowej. Stąd pewnie bierze się ignorowanie niektórych odmian fonetycznych. Jednak zapisy nauczycieli należy traktować jako wiarygodne źródło cech gwarowych, bo zostały one utrwalone w miejscu, gdzie na co dzień posługiwano się właśnie tą, a nie inną lokalną odmianą polszczyzny. Przy tym nie można zapominać, że tłumaczący zdania mogli być biernymi użytkownikami miejscowej gwary (o czym świadczy miejsce urodzenia wskazane w metryczce) i jeśli jakąś osobliwość fonetyczną lub leksykalną zauważali, to zasygnalizowali ją prawidłowo (może nie zawsze przez jednoznaczny zapis).

Tłumaczenia zdań na miejscową gwarę z obszaru Mazur, Warmii i terenów sąsiednich są bogato reprezentowane. Po polsku zapisano z ówczesnego z powiatu węgorzewskiego – 1 ankietę, gołdapskiego – 2, działdowskiego – 7, reszelskiego – 10, brodnickiego – 13, oleckiego – 19, giżyckiego – 27, mrągowskiego – 35, piskiego – 41, olsztyńskiego – 50, lubawskiego – 52, nidzickiego – 54, ełckiego – 60, ostródzkiego – 60, szczycieńskiego – 106.

Wśród ankiet wypełnianych po polsku znajdują się takie, które zapisano we wsiach obecnie nieistniejących. Dla przykładu można tu wymienić miejscowości z powiatów wschodnich i środkowych Mazur, na terenie obecnej gminy Pisz (Worobiec, 2022): Schiast (Szast), Dziadowen (Dziadowo), Lipnicken (Lipniki); gminy Biała Piska: Ossranken (Glombowsken, później Osranki, Głębowskie); gminy Orzysz: Lipinsken (od 1935 r. Seebrücken, później Lipińskie), gminy Prostki: Hellmahnen (Choczołki / Helmany), gminy Wielbark: Wolka (Wólka Wielbarska) (por. Rembiszewska & Siatkowski, 2024).

Odwołując się omawianego materiału, można sporządzić rejestr istotnych cech, ze szczegółową lokalizacją, które mogą być wykorzystywane przez rewitalizatorów w pisaniu tekstów stylizowanych na gwarę mazurską lub warmińską. Celowo używam sformułowania teksty stylizowane na gwarę, a nie gwarowe, bo autorami tekstów nie są czynni użytkownicy gwary. Nie sposób przecież współcześnie przywołać dawne frazy, oddać całe bogactwo kultury duchowej wsi, określonej mentalności, która kształtowała się w takich, a nie innych warunkach socjalnych, gospodarczych, politycznych.

Jednocześnie, przegląd postaci fonetycznych, cech morfologicznych, zbiorów leksyki z tak zagęszczonej siatki punktów daje możliwość wyboru najbardziej reprezentatywnych form w poszczególnych zespołach gwarowych, nie zapominając wielowariantowości. Przy działaniach standaryzacyjnych ma to niebagatelne znaczenie.

Jeśli na przykład weźmiemy do analizy ankiety z południowej Warmii (powiat olsztyński), to znajdziemy udokumentowane przykłady północnopolskiego przejście *ja- w je-, ra- w re-*, np. *jebluszkamy* (57 094, 57 282–57 285, 53 659), *jebkamy* 57 275, 57 276), *jebkoma* (57 281); *zrena* (57 275, 57 277 / 57 278, 57 034) oraz formy ogólnopolskie.

Na wymienionym terenie bogato jest reprezentowana asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich, w różnych stopniach realizacji. Spółgłoska *bi* bywa realizowana dwuelementowo: *b + ź*, np. *kobziety* (np. 57 161, 57 163, 56 976) *zrobźul* (np. 57 090, 57 161, 57 266). Pod wpływem języka niemieckiego (gdzie nie ma opozycji dźwięczna – bezdźwięczna, tylko słaba – mocna) zapisano *b + ś*, np. *tobśie* (57 077). W kilku ankietach pojawiły się zapisy *z j*, np.: *zrobjć* (57 279), *zrobjły* (57 279), *kobjeti* (57 077). Również przy *pi* miękkim są zapisy spirantu dźwięcznego, zamiast spodziewanego bezdźwięcznego, np. *pieć* ‘piec’ (57 274), *wypjć* ‘wypić’ (57 274), *pźekne* ‘piękne’ (57 274).

Miękkie *m* jest realizowane często bez elementu wargowego, jako *ź*: *mo-żuła, pozie, poziedać*.

Oprócz wymienionych przykładów mamy także zapisy wskazujące na realizację synchroniczną spółgłosek wargowych miękkich, co może wskazywać na niejednorodność wymowy tych spółgłosek lub dążenie zapisujących do oddania form bliskich odmianie literackiej polszczyzny.

Zaledwie w kilku ankietach z tego obszaru znalazło się potwierdzenie cechy uznawanej za znamienne dla Warmii zachodniej – wymowa typu *gajsi* ‘gęsi’ (por. Ściebora, 1971, s. 21): *gajsi* (57 078, 57 264), *Gaisi* (57 076), jednak stanowi to niezbity dowód występowanie tej ograniczonej terytorialnie cechy.

W zakresie leksyki ankiety Wenkera nie są zbyt bogatym źródłem, gdyż rejestr wyrazów ograniczony jest do tłumaczenia konkretnych 40 zdań. Jednakże skartografowanie niektórych leksemów wyraźnie pokazuje przewagę tych, a nie innych wyrazów. Wyrazistymi przykładami są nazwy *kielbasa* i *gospodarz*. Wyraz *wurst* miała niemalże powszechny zasięg na Warmii i Mazurach, chociaż widać na całym obszarze wyraźny wpływ ogólnopolskiego wyrazu *kielbasa* (por. Rembiszewska, 2010, mapa *Kielbasa*). W odniesieniu do drugiego desygnatu można dostrzec wyraźną przewagę wyrazu *gbur*, z którą konkuruje ogólnopolski *gospodarz* (por. Rembiszewska, 2010, mapa *Gbur*). Wyraz *gbur* jest dawną pożyczką niemiecką, ze średnio-wysokoniemieckiego *gebür*, *gebüre* ‘sąsiad; chłop; prostak’; w średnio-dolnoniemieckim poświadczono postać *gebür*. O dawności świadczy postać ze średnio-wysokoniemieckim monoftongiem [u:], który w nowo-wysokoniemieckim przekształcił się w dyftong [au].

Poza materiałem językowym cenne są komentarze zamieszczane na drugiej stronie ankiet. Lektura tych komentarzy pozwala stwierdzić, że we wschodnich i środkowych Mazurach w drugiej połowie XIX wieku podstawowym kodem komunikacyjnym była gwara mazurska.

W jednej z ankiet z pow. mrągowskiego wypełniający pokusił się o charakterystykę mieszkańców:

Mężczyźni noszą ubrania z samodziātu! Kobiety stroją się według miastowej mody. Poza tym mieszkańcy to dobrzy ludzie, żyją zgodnie, są pracowici, w niedzielę chodzą pilnie do kościoła, są posłuszni władzy, chętnie posyłają dzieci do szkoły i cieszą się, że są one nauczane w języku niemieckim (57 116).

W innej, również z powiatu mrągowskiego, zapisano:

W zimowe wieczory starzy i młodzi mężczyźni spędzają czas przy wódce w karczmie. Picie wódki ponad miarę występuje także wśród kobiet, a nawet dzieci, stąd też dominuje niechęć do pracy i wielka bieda (57 295).

Szczegółowa ekscerpcja ankiet Wenkera z obszaru Mazur, Warmii i terenów sąsiednich bez wątpienia dostarcza cennego materiału, który może stanowić dobre źródło porównań, konfrontacji, ekspozycji przewagi jednych form gwarowych nad drugimi. Całościowe potraktowanie wymienionego terenu daje interesujący obraz gwar polskich w XIX wieku w Prusach Wschodnich i pozwala na dość dokładną rekonstrukcję tych archaicznych gwar.

Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że warmińskieankiety mogą być znakomitym źródłem informacji gwarowych do kart pracy, zbiorów zadań wykorzystywanych w działaniach rewitalizacyjnych. Umiejętne czerpanie z wiedzy dialektologów zapewne przyniesie popularyzatorom gwary wymierne korzyści i umożliwi stworzenie na odpowiednim poziomie projektów zmierzających do odrodzenia się poszczególnych gwar lub ich podtrzymania choćby w szczątkowej formie.

Cytowaneankiety do Niemieckiego atlasu językowego:

- 53 659 Dietrichswalde (Gietrzwałd, gm. Gietrzwałd, pow. olsztyński)
- 56 976 Stabigotten (Stawiguda, gm. Stawiguda, pow. olsztyński)
- 57 034 Neu Kaletka (Nowa Kaletka, gm. Purda, pow. olsztyński)
- 57 076 Deuthen (Dajtki, obecnie część Olsztyna)
- 57 077 Allenstein (Olsztyn)
- 57 078 (Myki, gm. Dywity, pow. olsztyński)
- 57 090 Nerwigk (Nerwik, gm. Purda, pow. olsztyński)
- 57 094 Raschung (Rasząg, gm. Biskupiec, pow. olsztyński)
- 57 116 Lubiewen (1938–1945 Grünbruch) (Lubiewo, gm. Mikołajki, pow. mrągowski)
- 57 161 Alt Maertinsdorf (Marcinkowo, gm. Purda, pow. olsztyński)
- 57 163 Preylowen (Prejłowo, gm. Purda, pow. olsztyński)
- 57 264 Diwitten (Dywity, gm. Dywity, pow. olsztyński)
- 57 266 Groß Damerau (Dąbrówka Wielka, gm. Dywity, pow. olsztyński)
- 57 274 Willims (Wilimy, gm. Biskupiec, pow. olsztyński)
- 57 275 Rothfliess (Czerwonka, gm. Biskupiec, pow. olsztyński)
- 57 276 Rochlack (Rukławki, gm. Biskupiec, pow. olsztyński)
- 57 277 / 57 278 (Rydbach [Ridbach] (Rzeck, gm. Biskupiec, pow. olsztyński)
- 57 279 Wengoien (Węgój, gm. Biskupiec, pow. olsztyński)
- 57 281 Bredinken (Bredynki (dawniej Bredynek), gm. Biskupiec, pow. olsztyński)
- 57 282 / 57 285 Stanislewo (Stanclewo, gm. Biskupiec, pow. olsztyński)
- 57 295 Talten (Tałty, gm. Mikołajki, pow. mrągowski)

BIBLIOGRAFIA

- Bezbłądnik językowy. (b.d.). <https://radioolsztyn.pl/czym-jest-gwara-warminska/01737080>, <https://radioolsztyn.pl/gwara-mazurska-posluchaj-audycji-bezblednik-jezykowy/01754898>
- Cyfus, E., & Lewandowska, I. (2012). *Elementarz gwary warmińskiej. Rodzina, dom z zagrodą*. Lokalna Grupa Stowarzyszenie „Południowa Warmia”.
- Cyfus, E., & Lewandowska, I. (2014a). *Elementarz gwary warmińskiej. Cztery pory roku*. Lokalna Grupa Stowarzyszenie „Południowa Warmia”.
- Cyfus, E., & Lewandowska, I. (2014b). *Elementarz gwary warmińskiej. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy*. Lokalna Grupa Stowarzyszenie „Południowa Warmia”.
- Cyfus, E., & Lewandowska, I. (2017). *Elementarz gwary warmińskiej*. Pracownia Wydawnicza Elset.
- Cyfus, E., Ruch, Ł., & Lewandowska, I. (2020). *Słownik gwary warmińskiej. Miniwersja dla każdego*. Pracownia Wydawnicza Elset.
- Gwara mazurska. (b.d.). https://kroslaw.pl/gwara-mazurska/?hotrevent=hotres_step1
- Gwara warmińska na liście niematerialnego dziedzictwa kulturowego. (2016, maj 2). <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/gwara-warminska-na-liscie-niematerialnego-dziedzictwa-kulturowego>
- Mazurskie słówko (b.d.). Facebook. <https://www.facebook.com/po.mazursku/mentions>.
- Mitzka, W., & Schmitt, L. E. (1951–1980). *Deutscher Wortatlas* (T. 1–21). Wilhelm Schmitz Verlag.
- Natura Mazur. (b.d.). <https://naturamazur.pl/hotel/aktualnosci/o-gwarze-mazurskiej-slow-kilka>
- Rembiszewska, D. K. (2010). Siła wurstu brakuje białka i gbur? o niektórych wyrazach w XIX-wiecznych materiałach Georga Wenkera z obszaru Mazur, Warmii i Ostródzkiego. *Rozprawy Komisji Językowej*, 55, 195–211.
- Rembiszewska, D. K. (2020). „Zmierch bezpowrotny”? o gwarze mazurskiej we współczesnych nieprofesjonalnych słownikach gwarowych. *Poradnik Językowy*, 3, 83–93. <http://www.poradnikjezykowy.uw.edu.pl/numery/numer.php?nr=3&rok=2020>.
- Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2024). *Pogranicze Dziewiętnastowieczne materiały gwarowe z obszaru Warmii, Mazur i terenów sąsiednich* (Cz. 1). Instytut Slawistyki PAN.
- Rok mazurski w gminie Dźwierzuty. (2021). https://gminadzierzuty.pl/Common/pobierzPlik/id/367/module_short/news/obj_id/675/culture/pl/version/pub.html
- SGOWM – Stamirowska Z. i in. (Red.). *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur (1987–2023)*. (T. 1–9). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Instytut Języka Polskiego PAN.
- Szatkowski, P. (2018). *Małi Princ: z céchunkäni ôt ûsadnikä / Antoine de Saint-Exupéry ; na mazurskò gádkie przesadziul Psioter ôt Sziatków. Mazurski Céch*.

- Szatkowski, P. (2019). *Mazurski febel abo mazurska fibla, czyli elementarz mowy mazurskiej*. Elckie Centrum Kultury.
- Szatkowski, P. (2020, lipiec 2). *Mazurskie słówko na dziś*. Pobrano 12 maja 2024 r. z <https://www.facebook.com/po.mazursku>.
- Ściebora, A. (1971). Wymowa samogłosek nosowych w gwarach warmińsko-mazurskich. *Prace Filologiczne*, 21, 5–49.
- Ů nájú we Scyŋnie gádajó, (b.d.). Facebook. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100063371791101>
- Wenkerbogen. (b.d.). *Forschungszentrum Deutscher Sprachatlas*. <https://regional-sprache.de/wenkerbogen.aspx>
- Widowisko w gwarze mazurskiej. (b.d.). Targes. Pl. <https://www.targes.pl/uslugi/106,widowisko-w-gwarze-mazurskiej>
- Związek Mazurski. (b. d.). Facebook. <https://www.facebook.com/ZwiazekMazurski>.

The Importance of Material Sources and Social Activities in the Revitalisation Process of the Dialects of Warmia and Mazury

A renewed interest in dialects is currently evident in Poland, often manifesting as efforts to revitalise old local varieties of Polish. The role of local language enthusiasts, who serve as keepers of dialect knowledge, is essential in this revitalisation process. However, a question arises: what sources should provide information on the historical grammatical and lexical systems of these dialects?

For the Warmia and Mazury regions, Georg Wenker's questionnaires for the German Language Atlas offer valuable insights into local dialects. Collected in the 1860s and 1870s, these surveys document phonetic features specific to the region, such as slang-like intonations, the transition of initial „ja-” to „je-” in Masuria, and the asynchronous pronunciation of soft labials in both Warmia and Masuria. Lexically, Polish terms alongside German borrowings were noted, such as *wurst* (kielbasa) and *gbur* (host). The surveys are also valuable for mapping dialectal elements geographically, allowing for an analysis of the distribution of certain phenomena due to the dense network of localities where German sentences were translated.

Keywords: Polish dialects, contemporary Polish dialects, dialect sources.

Katarzyna Sobolewska

Instytut Języka Polskiego PAN, Warszawa

Od nostalgii do rewitalizacji. Elementarz warmiński i mazurski

W tekście omówiono dwa ostatnio wydane podręczniki do nauki gwary – *Elementarz warmiński* i *Mazurski fêbel*. Analizie poddano ich tytuły, ilustracje, strukturę, kręgi tematyczne oraz dobór słownictwa, a także grupy projektowanych i rzeczywistych odbiorców. Wykazano, że słowo *elementarz* obecne w tytułach obu publikacji należy traktować nie jako opis gatunku, ale chwyt retoryczny obliczony na wywołanie w czytelnikach uczucia tęsknoty za czasem i światem minionym. Efekt nostalgii wzmacniają także inne rozwiązania przyjęte przez autorów.

Słowa kluczowe: gwara warmińska, gwara mazurska, rewitalizacja, elementarz gwarowy.

Elementarz jako gatunek tekstu

Elementarz jest specyficznym gatunkiem twórczości słownej, adresowanym do dzieci. Ukształtował się dopiero w epoce nowożytnej, w której dzieci przestano postrzegać jako „niedoskonałych” dorosłych, ale zaczęto traktować jako ważną grupę społeczną o swoistych potrzebach i możliwościach poznawczych (Rakoczy, 2014, s. 249). Elementarz przygotowany z myślą o swoistym odbiorcy – dziecku – wymaga specyficznych, stosownie preparowanych treści i swoistych metod ich prezentacji. Jest też ściśle związany z procesem wychowawczym, z socjalizacją dziecka, toteż nigdy nie służył przekazaniu neutralnej aksjologicznie informacji o świecie, ale był nośnikiem wzorców i wartości kulturowych istotnych z punktu widzenia wspólnoty.

Elementarz jest tworem kultury pisma i opiera się na właściwych tej kulturze ściśle piśmiennych jednostkach analizy: głosce, sylabie, wyrazie, zdaniu. Jego zadaniem jest pomóc dziecku przejść od oralności do piśmienności. Służy więc nauce czynności piśmiennych i upiśmiennia percepcję dziecka – tzn. zwraca jego uwagę na kształt liter, ortografię, szyk wyrazów w zdaniu itp. Z zasady jest też tekstem jednojęzycznym, uczy języka literackiego, standardowego, kodu rozbudowanego, eliminuje zaś np. wyrażenia gwarowe (Rakoczy, 2014, s. 251).

Elementarz M. Falskiego

Prototypowy elementarz, esencję cech gatunkowych stanowi – w zasobach kultury polskiej – *Elementarz* Mariana Falskiego, najczęściej i najdłużej wydawany polski podręcznik do nauki czytania, którego pierwsza wersja ukazała się w roku 1910. Jest on w sprzedaży do dziś. Zaczyna się od kilku stron samych ilustracji, po czym wprowadzane są kolejne litery i wyrazy te litery zawierające, obficie ilustrowane. Nauce czytania towarzyszy nauka pisania i łączenia liter „pisanych”, kaligrafowanych w polach wyznaczonych linijkami. Zrazu krótkie, kilkuzdaniowe teksty stają się coraz dłuższe. Wreszcie pojawiają się litery i teksty drukowane, na początku prezentowane równolegle z zapisem ręcznym (Falski, 2017).

Elementarz warmiński i Mazurski fêbel

Użytkownicy języka polskiego ogólnego i absolwenci polskich szkół, stykając się z nazwą *elementarz*, przywołują powszechną wiedzę i praktykę związaną z korzystaniem z tego typu podręcznika w pierwszym okresie edukacji. Tę siatkę pojęć i skojarzeń uruchamiają także wtedy, gdy przychodzi im się zetknąć z tzw. elementarzami gwarowymi. Jest ich wiele: swoje elementarze wydają Ślązacy, Łemkowie, Kaszubi, Kurpie, Kociewiaczy (por. Szyfer, 2014). W niniejszym tekście omówię dwa z nich: *Elementarz warmiński* (Lewandowska & Cyfus, 2017) i *Mazurski fêbel* (Szatkowski, 2019).

Na wstępie warto zaznaczyć, że żaden z tych elementarzy nie jest elementarzem *sensu stricto*. Publikacje tak zatytułowane wykorzystują natomiast pewne silnie ugruntowane skojarzenia odbiorców związane z ich pierwszym podręcznikiem do nauki czytania i pisania. Wytwarzają w nich przekonanie, że nauka gwary będzie równie łatwa i przyjemna, a na dodatek skuteczna, jak nauka pisania i czytania w pierwszej klasie szkoły podstawowej. Przecież wszyscy w końcu nauczyliśmy się czytać i pisać z takiego elementarza.

Obie publikacje są stosunkowo nowe, powstały w ostatnim czasie na fali działań rewitalizacyjnych i poszukiwania tożsamości lokalnej. Pochodzą z jednego rejonu Polski, który potocznie bywa określany jako Warmia i Mazury Ziemię te nie mają już statusu (sub)regionu etnograficznego, bo miejscowe, rdzenne społeczności i ich mowa od dawna są tu w zaniku, a struktura ludnościowa i kulturowa na tych terenach została całkowicie zmieniona już w połowie XX w. Dzisiejsi mieszkańcy Warmii i Mazur pochodzą z różnych stron Polski i dopiero szukają swojej tożsamości. Z tradycyjną kulturą tego „neorejonu” nie łączy ich pochodzenie przodków. Mimo to w obu krainach działają aktywiści usiłujący ocalić od zapomnienia lokalne języki i tradycje, przywołać bogatą przeszłość regionu, umożliwiając przybyszom zakorzenienie w małej ojczyźnie. Dyskretną rywalizację między działaczami warmińskimi i mazurskimi wygrywają na razie Warmiacy, którym udało się w 2016 r. umieścić gwarę warmińską na liście niematerialnego dziedzictwa UNESCO; oni też jako pierwsi opublikowali swój elementarz.

Elementarz warmiński został wydany w Olsztynie w 2017 r., a jego autorami są Izabela Lewandowska i Edward Cyfus; ilustracje sporządziła Anna Rok. Żaden z twórców tekstu nie ma wykształcenia językoznawczego: Izabela Lewandowska jest historyczką, profesorką w Instytucie Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Edward Cyfus rodowitym Warmiakiem, działaczem kultury, popularyzatorem gwary warmińskiej, autorem książek biograficzno-wspomnieniowych. Książkę przeznaczono do sprzedaży w popularnych sieciach handlowych (np. Empik), ma więc charakter komercyjny. Pozycji towarzyszy płyta audio z nagraniami poszczególnych lekcji. Można ją zakupić także w formie e-booka.

Format *Elementarza warmińskiego* i styl ilustracji nawiązują wyraźnie do elementarza Falskiego. Książka powstała na podstawie opracowanych wcześniej trzech zeszytów, zatytułowanych *Elementarz gwary warmińskiej*. Jednak w tytule, jaki nadano uzupełnionej i poprawionej całości, nie występuje wyraz *gwara*. Powodów można się domyślać: aby zwiększyć krąg potencjalnych odbiorców elementarza, usunięto wyraz, który w języku niespecjalistów oznacza gorszą odmianę języka, mowę ludności wiejskiej, prostej, biednej i zacofanej. Poza tym zawartość *Elementarza warmińskiego* wykracza poza

zagadnienia czysto językowe, obejmując także wiadomości z historii i kultury południowej Warmii¹.

Druga z omawianych tu publikacji nosi tytuł: *Mazurski fêbel abo Mazurská fibla, czyli Elementarz mowy mazurskiej*. Jej autorem jest Piotr Szatkowski (Psio-ter ôł Sziatków), wstęp napisał prof. Zbigniew Chojnowski, ilustracje opracował Janusz Pilecki. Książkę wydało w 2019 roku Elckie Centrum Kultury. Jest to publikacja bezpłatna, niekomercyjna, można ją pobrać w postaci pliku pdf².

Ten elementarz wygląda dużo skromniej, nie ma też formatu, który kojarzyłby się z dziełem Falskiego. Jego tytuł jest barokowy, trójczłonowy i dwujęzyczny. Tu również nie pojawia się słowo *gwara*, zastąpione przez neutralną *mowę*. Imię i nazwisko autora zapisano na okładce w dwóch wersjach językowych: polskiej i mazurskiej. Twórca tego elementarza jest filologiem, skandynawistą, doktorem nauk humanistycznych, aktywistą mazurskim. Autor wstępu to profesor nauk humanistycznych, krytyk literacki i historyk literatury, związany z Uniwersytetem Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie.

Dwa warianty tytułu: *Mazurski fêbel abo Mazurská fibla* oddają zróżnicowanie fonetyczne i leksykalne gwary mazurskiej. Już więc w tytule otrzymujemy sygnał mówiący o tym, że autor zachował wewnętrzną różnorodność opisywanej gwary, nie próbował jej ujednolicać ani standaryzować. Z kolei szata graficzna okładki, prezentująca czcionki nieistniejące w polskim alfabecie, zapowiada dokonaną w książce kodyfikację pisowni z użyciem znaków *á, ä, é, ô, û, ÿ*.

Słowem, elementarz warmiński swoim tytułem i okładką stara się nie eksponować różnic między gwarą warmińską a polszczyzną ogólną, natomiast elementarz mazurski na wiele sposobów je podkreśla.

Kompozycja i zawartość obu elementarzy

Elementarz warmiński jest dziełem niejednorodnym typograficznie, stylowo i językowo. 35 pierwszych stron to wstępy: konwencjonalne i historyczne; złożone małą czcionką, napisane stylem naukowym w polszczyźnie ogólnej i adresowane do „studentów i badaczy z zakresu etnografii, socjologii, historii i językoznawstwa” (Lewandowska & Cyfus, 2017, s. 11). Zasadniczą część ponad 200-stronicowej książki stanowi 51 lekcji opatrzonych gwarowymi tytułami (np. *Do lasa na grzyby i jegody*) i ściśle odpowiadającymi im ilustracjami. Wszystkie teksty gwarowe są tłumaczone na polski język literacki. Pod każdą lekcją umieszczono też słowniczek wprowadzonych wyrazów gwarowych. Kolejną część książki stanowią ćwiczenia utrwalające, głównie leksykalne, i rozwiązania do nich. Następnie zamieszczono siedem gadek

¹ Na Warmii północnej gwara się nie zachowała.

² Np. ze strony Elckiego Centrum Kultury.

warmińskich Edwarda Cyfusa. Całość wieńczy zbiorczy słowniczek warmiński oraz skrócona bibliografia.

Tematyka i słownictwo warmińskich tekstów gwarowych umieszczonych w kolejnych lekcjach koncentruje się wokół pracy na roli i w gospodarstwie, czasu wolnego, świąt katolickich. Co ciekawe, nie pojawia się tu szkoła, choć niektóre postacie z tych opowieści są w wieku szkolnym. Zbiorowym bohaterem tych tekstów jest wielopokoleniowa rodzina warmińska mieszkająca w jednej wiejskiej zagrodzie, grupa całkowicie wyizolowana przestrzennie i społecznie, która nie podróżuje, nie przyjmuje gości itp. Opowieść snuta na kartach lekcji *Elementarza warmińskiego* jest celowo i konsekwentnie zanurzona w przeszłości, w okresie tuż po II wojnie światowej. Jak na elementarz przystało, kreuje się tu obraz wyidealizowany, sielankowy, pozbawiony informacji o zniszczeniach, przemocy politycznej i konfliktach społecznych. Wiele tekstów odnosi się do sprawowania kultu, podkreślając silny związek warmińskości z katolicyzmem.

Mazurski fêbel jest książką skromniejszą, liczącą ok. 100 stron. Ma też prostszą kompozycję. Rozpoczyna się od wprowadzenia zatytułowanego *Historia Mazurów i ich język*, napisanego przez Zbigniewa Chojnowskiego. Jest to syntetyczny, popularny, ale nie banalny tekst, zakończony nostalgicznym, smutnym wierszem Erwina Kruka o zaginionej mowie Mazurów. Po nim następuje wstęp językowy Piotra Szatkowskiego, z mapą terenu uwzględniającą również Warmię. Autor omawia w nim problem zróżnicowania gwar mazurskich, braku jednolitego wzorca, przedstawia też zasady przyjętej ortografii i alfabet z czcionkami specjalnymi, które mają obsługiwać różne warianty mazurskiej wymowy. Właściwy elementarz składa się z 12 lekcji zatytułowanych po prostu *Psiérsj ûntericht (Psiérsá lekcjǵá)* itd., idących w zgodzie z kolejnymi miesiącami kalendarza. Lekcja zawiera dwujęzyczny tekst, po którym następuje opis jakiegoś zagadnienia językowego oraz ćwiczenia fonetyczne, fleksyjne i leksykalne. Każdą taką lekcję zamyka słowniczek.

Tematyka lekcji i odpowiadające im słownictwo wynikają z porządku wyznaczanego przez kalendarz, a więc są poświęcone świętom, czasowi wolnemu, szkole, gospodarstwu i domowi. Bohaterami są członkowie 4-osobowej rodziny nuklearnej³ oraz mieszkający osobno dziadkowie. Rodzina ta jest wyznania protestanckiego, a pewna jej część mieszka w Niemczech. Opowieść toczy się współcześnie, choć odwołania do przeszłości są dość liczne, wywołane np. rozmową wnuków z dziadkami czy ich wspomnieniami snutymi przy świątecznym stole. Świat zewnętrzny, rozciągający się poza domem i wsią opisywanej rodziny – istnieje. Bohaterowie jadą do miasta po zakupy, podróżują w wakacje, przyjmują u siebie krewnych z Niemiec.

³ Rodzina nuklearna: rodzina złożona z rodziców i dzieci.

Kręgi słownictwa

W *Elementarzu warmińskim* prawie cała prezentowana leksyka odzwierciedla realia świata, który minął. Czytelnik dowie się, jak brzmią warmińskie ekwiwalenty słów: *parnik, indor, akuszerka, służąca, piec kuchenny, muzykanci, sadza*. Jedyne wyrazy gwarowe nazywające przedmioty i zjawiska współczesne (np. *samochód, elektryczność, smartfon, telewizor, internet*) pojawiają się w aneksie – w gadkach Edwarda Cyfusa zamieszczonych po wszystkich lekcjach i ćwiczeniach stanowiących trzon elementarza. Co ciekawe, nie włączono tych leksemów do zbiorczego słownika wyrazów gwarowych, zestawionego na końcu publikacji, jakby burzyły przyjęte *decorum*.

W podręczniku Piotra Szatkowskiego, w którym akcja opowieści dzieje się współcześnie, słownictwo też jest uwspółcześnione. Znajdziemy tam mazurskie odpowiedniki wyrazów takich jak: *Sylwester, tabletki, narty, semestr, stresować się, plaża, plecak, wiatrak, prąd elektryczny*.

Funkcje ilustracji

W każdej z omawianych książek inną rolę wyznaczono ilustracjom. W *Elementarzu warmińskim* obrazki utrzymane w stylu realistycznym pełnią funkcje ikoniczne: przedstawiają to, o czym mówi tekst. Są więc niesamodzielne, stanowią dopełnienie przekazu słownego – jak w typowym elementarzu dla dzieci. W *Mazurskim fëblu* materiał ilustracyjny jest niezwiązany bezpośrednio z tekstem. Ma charakter autonomiczny. Rysunki o uproszczonej, minimalistycznej kresce i ograniczonej gamie kolorystycznej współtworzą nastrój publikacji, podobnie jak w książkach dla dorosłych.

Elementy nostalgiczne

Nostalgia, czyli tęsknota za minionym szczęśliwym czasem i światem przenika w różnym stopniu omawiane publikacje. Obie zawierają elementy kierujące uwagę czytelnika ku dzieciństwu, bezpieczeństwu, sielankowej harmonijnej egzystencji upływającej w małej ojczyźnie, w której ludzie komunikują się językiem swoich przodków, czyli gwarą. Ten dawny czas wyznacza akcję wydarzeń opisanych w lekcjach *Elementarza warmińskiego*. Rozgrywają się one w latach 50. XX w. Bohaterowie pielęgnują tradycyjne wzory i wartości, wszyscy są katolikami. Kobiety i mężczyźni pełnią w rodzinie tradycyjne funkcje, wykonując swoje obowiązki w grupach jednopłciowych. Nie ma żadnej wzmianki o ludziach różniących się od bohaterów pod względem kulturowym lub religijnym. Ciężka praca na roli daje przede wszystkim radość. Tak opisana dawna Warmia jest ukazana – nie bez pewnej dawki patosu – jako przestrzeń święta, wybrana, jedyna, najlepsze miejsce na ziemi.

Teksty lekcji w elementarzu mazurskim P. Szatkowskiego nie przenoszą czytelnika w dawne czasy, tu historia dzieje się współcześnie i nie jest poddana

idealizacji. Pewnej dozy tęsknoty za przeszłością dostarcza natomiast wstęp Z. Chojnowskiego, a zwłaszcza jego finał – wiersz Erwina Kruka pt. *Mazury* o „biednej i prawdziwie naszej” mowie mazurskiej (Szatkowski, 2019, s. 15).

Ku rewitalizacji

Zasadniczym celem każdej z książek nie jest jednak przywoływanie słodkich wspomnień, pielęgnowanie pamięci o przeszłości, ale rewitalizacja gwary, zachęcenie odbiorców do nauki tej odmiany polszczyzny, uczynienie jej na powrót językiem żywym. Wydaje się, że *Mazurski fébel* prezentuje tu bardziej przemyślaną strategię. Teksty jego lekcji nie są zanurzone w przeszłości; pokazują, że za pomocą gwary można nazywać i opisywać elementy i zjawiska świata współczesnego. Taka motywacja zachęca do wysiłku tu i teraz żyjących odbiorców. Co więcej, P. Szatkowski w swoich rozwiązaniach dydaktycznych ustanawia partnerską relację z czytelnikiem, któremu raczej towarzyszy w nauce niż *ex cathedra* prezentuje i sprawdza wiedzę. W poleceniach do ćwiczeń kreuje wspólnotę, znosi dystans, pozwala uczniom na popełnianie błędów, stosując formy: *poćwiczmy, uzupełniamy; postaraj się podać...* Wysła także komunikaty dodające odwagi, np. *brzmi skomplikowanie, ale w zastosowaniu jest bardzo proste* (Szatkowski, 2019, s. 81).

W *Elementarzu warmińskim* język poleceń wyznaczają rozkazniki typu *rozwiąż, wymień i przetłumacz, odpowiedz na pytania, naucz się na pamięć*, a nadawca tych tekstów w żaden szczególny sposób się nie ujawnia swojego stosunku do czytelnika.

Czytelnicy projektowani i rzeczywistości

Krąg odbiorców *Elementarza warmińskiego* pozostaje z założenia niejednorodny. Część wstępna, naukowa, adresowana jest do osób dorosłych zainteresowanych historią i tradycją Warmii. Dla podobnych czytelników przeznaczone są warmińskie gadki Edwarda Cyfusa – teksty rozrywkowe, rubaszne, autoironiczne, napisane ze swadą, ale też z wyraźnym rysem konserwatywno-patriarchalnym. Natomiast lekcje złożone dużą czcionką, mające postać dwujęzycznych krótkich tekstów opatrzonych odpowiednimi ilustracjami oraz odwołujące się do nich ćwiczenia leksykalne – przeznaczone są dla odbiorców niedorosłych, oswojonych z poetyką i strukturą typowego podręcznika.

Książka rozeszła się w nakładzie ok. 2 tys. egzemplarzy, i to nie tylko wśród mieszkańców Warmii. Na jej podstawie prowadzone są warsztaty gwary warmińskiej⁴. Jest też lekturą studentów pedagogiki Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie na zajęciach z edukacji

⁴ Informacje uzyskane od I. Lewandowskiej.

regionalnej (Lisowska, 2020, ss. 170–171). Wykorzystują ją nauczyciele w warmińskich przedszkolach w czasie zajęć z dziećmi (Lisowska, 2019, s. 162).

Odbiorcami *Mazurskiego fëbla* są raczej ludzie dorośli, zainteresowani historią języka i regionu, a ich liczby nie sposób określić ze względu na wolny dostęp do pliku z książką umieszczonego w Internecie. Powinni mieć kompetencje językowe umożliwiające im ocenę przyjętych w podręczniku rozwiązań w zakresie standaryzacji mazurskiej pisowni oraz wybór własnego wariantu tam, gdzie autor podaje dwie formy do wyboru, por. *Psiérsy ûntericht (Psiérsá lekcýjã)*. Książka była podstawą kursu mowy mazurskiej prowadzonego przez P. Szatkowskiego przy Mazurskim Uniwersytecie Ludowym. Historyjki z elementarza mazurskiego bywają recytowane na corocznym konkursie mowy mazurskiej w Kętrzynie⁵.

Podsumowanie

Żaden z zaprezentowanych tu elementarzy gwarowych nie jest elementarzem *sensu stricto*, żaden nie uczy czytania ani pisanie od podstaw, ale ma za zadanie wprowadzić osoby zainteresowane warmińską lub mazurską odmianą języka polskiego w jej podstawy leksykalne i gramatyczne. W tym celu obie książki wykorzystują pozytywne konotacje odbiorców związane z tą pierwszą szkolną książką, uruchamiają pamięć o sukcesie edukacyjnym, a także – w jakiejś mierze – tęsknotę za dzieciństwem. Obie zgodnie i konsekwentnie unikają negatywnych konotacji wyrazu *gwara*, który nie pojawia się w tytule publikacji, żeby nie zrazić do niej czytelników. Każdy elementarz zawiera też inną dawkę nostalgii, tzn. tęsknoty za czasem i światem minionym. Ich autorzy uznali najwyraźniej, że jest ona koniecznym impulsem, warunkiem niezbędnym do zainicjowania procesu rewitalizacji.

BIBLIOGRAFIA

- Falski, M. (2017). *Elementarz* (Reprint z 1971 r.). Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Lewandowska, I., & Cyfus, E. (2017). *Elementarz warmiński*. Pracownia wydawnicza Elset.
- Lisowska, K. (2019). Gwara a tożsamość kulturowa przedszkolaków – na przykładzie placówek przedszkolnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego. *Podstawy Edukacji*, 12, 155–168.
- Lisowska, K. (2020). Świat kultury popularnej w przygotowaniu do edukacji regionalnej – kształcenie studentów wczesnej edukacji. *Podstawy Edukacji*, 13, 163–177.

⁵ Informacje uzyskane od P. Szatkowskiego.

- Rakoczy, M. (2014). Elementarz jako gatunek twórczości słownej. *Studia Poetica*, 2, 248–253.
- Szatkowski, P. (2019). *Mazurski fêbel abo Mazurská fibla, czyli Elementarz mowy mazurskiej*. Ełckie Centrum Kultury.
- Szyfer, A. (2014). Współczesne elementarze gwary / języka regionalnego. *Lud*, 98, 309–320.

From Nostalgia to Revitalisation: a Warmian and Masurian Primer

This chapter examines two recently published dialect textbooks, *Elementarz warmiński* and *Mazurski fêbel*. The analysis covers the titles, illustrations, structure, thematic sections, vocabulary choices, as well as the intended and actual target audiences of these publications. It is argued that the term *primer* in the titles of both books functions not as a literal genre designation but as a rhetorical device designed to evoke nostalgia for a bygone era. This nostalgic effect is further amplified through various techniques employed by the authors.

Keywords: Warmian dialect, Masurian dialect, revitalisation, dialect primer.

Łukasz Ruch

Kajny

Chto dzisiej po warnijsku może? – gwara warmińska dziś

Tekst, napisany z punktu widzenia praktyka, dotyczy różnych rodzajów aktywności, mających na celu popularyzację gwary warmińskiej, prowadzonych od kilkadziesiąt lat. Porusza także kwestię zaniku gwary na Warmii i jej rewitalizacji w nowej formie. W tekście wskazano różnego rodzaju działania popularyzatorskie, takie jak konkursy, warsztaty i spotkania, które wpływają na uatrakcyjnienie tematyki gwarowej.

Omówiono także rolę depozytariusza wpisu gwary warmińskiej jako nośnika tradycji ustnych oraz działania, jakie należało podjąć, by uzyskać wpis na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kultury UNESCO.

Słowa kluczowe: lista niematerialnego dziedzictwa kultury, depozytariusze gwary, gwara warmińska, rewitalizacja gwar.

Mowa ludności wiejskiej południowej Warmii przez lata była sposobem na przekazywanie dawnych tradycji i zwyczajów, ale wraz z integracją z polszczyzną ogólną, szybkimi zmianami cywilizacyjnymi, gwara traci na znaczeniu. Z tego powodu popularyzatorzy gwary warmińskiej podjęli starania o utrwalenie w jakiś sposób tej odmiany terytorialnej polszczyzny. Efektem tych działań było wpisanie w 2016 r. gwary warmińskiej, jako nośnika tradycji ustnych, na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kultury UNESCO. Choć mieszkańcy dzisiejszej Warmii to często przybysze z różnych regionów Polski, jednak chcą poznawać dziedzictwo tych terenów i ich mowę.

Celem tekstu jest ukazanie różnego rodzaju aktywności i działań popularyzatorskich (warsztaty, konkursy i spotkania), które są skutecznym sposobem rewitalizacji gwary w nowej formie.

„Prawy Warmiak nie wstydi się swego dialektu, lecz jędrnie i żwawo nim się wyraża” pisał przed laty ksiądz Walenty Barczewski w *Kiermasach na Warmii* (Barczewski, 1984, s. 13), największym ze swych dzieł, w którym odnajdziemy gwarę warmińską i ducha tamtych czasów. Jakie to czasy? Bez wątpienia trudne dla ludności zamieszkującej południową Warmię, krainę znajdującą się w dużym stopniu w granicach dzisiejszego powiatu olsztyńskiego, w której na początku wieku XIX ludność polska stanowiła ponad 90 % ogółu (Lewicka & Tomkiewicz, 1994, s. 16). Między innymi w związku z dużym odsetkiem mieszkańców tej narodowości warmińskie południe nazywane było też polską Warmią (Jasiński, 2003, s. 20). Mimo że okres *kulturkampfu* znacznie zaostrzył restrykcje władz pruskich, a plebiscyt 1920 r. okazał się korzystny dla strony niemieckiej, to obszar ten pozostał wierny swojej tradycji, kulturze, odznaczał się wieloma odrębnościami. Jedną z takich osobliwości była własna mowa – gwara warmińska.

Gwary warmińskiego południa swoimi początkami sięgają już czasów pruskich i języka starobałtyjskiego. Mowa ta kształtowała się na przestrzeni lat w wyniku nakładania się różnych zjawisk językowych, które przynosiło wraz ze sobą na te tereny nowe osadnictwo. Pierwsze germanizmy pojawiły się wraz z ludnością niemiecką okresu krzyżackiego, która przybywała tu najczęściej z Dolnej Saksonii i Turyngii. Kolejnymi przybyszami na tych terenach była ludność polska, początkowo przybywająca z leżącej w granicach państwa krzyżackiego ziemi chełmińskiej (Lewandowska, 2018, s. 139).

Druga połowa XV wieku, czas wojny trzynastoletniej i zawartego w 1466 roku drugiego pokój toruńskiego, otwiera kolejny rozdział w historii omawianych ziem – migracji ludności z Mazowsza, Pomorza i Kujaw, osiedlającej się głównie na warmińskim południu. Właśnie z Mazowsza przybyła największa liczba ludności w latach 1527–1537 za rządów biskupa Maurycego Ferbera, w samym komornictwie olsztyńskim zasiedlili oni aż 80 wsi (Achremczyk, 2000, s. 116). Autonomia księstwa biskupiego sprawiała, iż

język staropolski na terenie dominium nie ewoluował, jak działo się to w innych regionach Polski. Sytuacja ta spowodowała zatrzymanie się rozwoju języka polskiego w granicach dominium na etapie późnego średniowiecza i wczesnej epoki renesansu przez blisko trzysta lat, aż do 1772 r., pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej i włączenia Warmii w granice państwa pruskiego. Lokalna mowa była marginalizowana, język niemiecki stał się urzędowym, z czasem wymaganym również w szkołach i kościołach. Południowa Warmia, będąca kulturowo znacznie bliższa wpływom polskim, posługiwała się własną gwarą, opartą na języku staropolskim, której używano na co dzień wśród ludności wiejskiej. Lata trzydzieste XX wieku i dojście nazistów do władzy spowodowało, że gwarę tę uważano za rdzennie polską, dlatego była potępiana. Podobny los spotkał ją również po II wojnie światowej, gdzie w realiach Polski Ludowej, wiernej socjalistycznym ideom, była uważana za wrogą, tym razem wywodzącą się z języka niemieckiego (Lewandowska, 2017, s. 28). Działo się tak najprawdopodobniej na skutek specyficznej melodyki gwary, tak różnej od polskiego języka ogólnego i dość sporej liczby germanizmów.

Nowo przybyli na te tereny po II wojnie światowej osadnicy nie zawsze akceptowali warmińską mowę, często autochtoni byli poddawani agresji słownej. Pomimo że gwarą wypierana powoli wychodziła codziennego z użycia i nie było jej właściwie słychać w szkole, w sklepie lub na ulicy, to porozumiewano się nią w domach i obejściach. Lata 70. XX wieku, migracja młodych ze wsi do miasta, liczne wyjazdy autochtonów do RFN w poszukiwaniu lepszego życia oraz kryzys gospodarczy kolejnej dekady, doprowadziły do zerwania ciągłości pokoleniowej i odejścia od dawnych tradycji i mowy (Lewandowska, 2017, s. 28).

Rdzenna warmińska społeczność od tego czasu tworzyła dość ciasny krąg, a starsze pokolenie nadal pozostawało wierne dawnym zwyczajom i kultywowało w domowym zaciszu na przykład *kiermasy*, tradycyjne przyjęcia towarzyszące odpustom na Warmii (Chłosta, 2002, s. 166). Mowa ojców ożywała jedynie przy okazji małych rodzinnych bądź przyjacielskich spotkań wśród starszego pokolenia i z czasem umierała wraz z nim¹.

Dopiero przełom XX i XXI wieku zmienił spojrzenie na kwestie regionalne, które stały się tematem obszernych i licznych publikacji. Oprócz tego, za sprawą Edwarda Cyfusa, można było usłyszeć i przeczytać gwarowe gawędy jego autorstwa, poruszające tematy dawnych zwyczajów i tradycji. W latach 1999–2003 na antenie Radia Olsztyn i na łamach „Gazety Olsztyńskiej” emitowano cykliczne opowiadania *Po naszymu* czytane w gwarze warmińskiej, później zebrane

¹ W domu moich dziadków, rdzennych Warmiaków, dochodziło do takich spotkań, na których dało się usłyszeć gwarę warmińską, nie w pojedynczych słowach, a w całych dialogach.

w publikacji o tym samym tytule (Cyfus, 2000; Lewandowska, 2017, s. 36). Rok 2003 przyniósł pierwszy tom wspomnień *a życie toczy się dalej* autorstwa Edwarda Cyfusa, w których autor opowiedział losy swej matki Warmiaczki na tle historii regionu przed II wojną światową i po niej. W opisach pojawiają się wyrazy gwarowe, charakterystyczne zwroty oraz autentyczne dialogi.

Kwestia regionalna w ostatnich latach stała się bardziej istotna w edukacji. W szkołach organizowane są konkursy wiedzy o regionie, a w 2005 r. odbył się pierwszy powiatowy konkurs recytacji utworów poetów warmińskich i gwary warmińskiej *Warmińskie Kiermasy*, który doczekał się pięciu edycji (Powroźnik-Grycko, b.d.).

Laureat pierwszego i drugiego konkursu w Dobrym Mieście – Łukasz Ruch, uczeń Gimnazjum Publicznego w Dywitach, w 2006 r. rozpoczął cykliczną publikację gawęd warmińskich swojego autorstwa na łamach lokalnej „Gazety Dywickiej”, które również były czytane w audycji *Od słowa do słowa* Radia Olsztyn w latach 2021–2022.

W 2005 r. na antenie TVP 3 Olsztyn wyemitowany został pierwszy odcinek Magazynu Warmińskiego *Warnijo*, w którym przedstawiano istotne dla regionu miejsca, a przede wszystkim żyjących jeszcze Warmiaków, świadków dawnych tradycji, zwyczajów i często użytkowników mowy warmińskiej. Cały program był autorskim pomysłem Edwarda Cyfusa, prowadzącego ten program. Niestety, produkcję Magazynu zakończono w 2009 r.

Wraz z początkiem nowego stulecia gwara warmińska nie tylko pojawiła się w telewizji, radiu i prasie. Często ją można było usłyszeć na regionalnych wydarzeniach, których z roku na rok przybywało – warmiński kiermasz tradycji, dialogi i zabawy w Bałdach, czy kiermasz warmiński w Brąswaldzie, gdzie niejednokrotnie prezentowali gwarę na scenie Edward Cyfus i Łukasz Ruch.

Warmińska mowa zaistniała na poziomie melicznym. Marcin i Maria Rumińscy w 2008 r. założyli zespół Hoboud, który w kolejnym roku wydał płytę z dwunastoma utworami. Znalazły się tam pieśni wywodzące się z Warmii, Mazur, a nawet Mazowsza, na nowo opracowane gwarowo i w całości nowej aranżacji (Hoboud, 2019).

Pomysł na popularyzację gwary warmińskiej nie jest nowy. Po przegranym dla Polski plebiscycie na Warmii, Mazurach i Powiślu w 1920 r. Seweryn Pieniężny junior postanowił publikować stylizowane na gwarę warmińską swoje felietony – *Kuba spod Wartemborka gada* (Chłosta, 1989). Redaktor i wydawca „Gazety Olsztyńskiej”, wychowany w Olsztynie, gwarę poznawał od ludności wiejskiej przyjeżdżającej do miasta w dni targowe. W swoich tekstach wcielił się w postać Kuby, naiwnego i prostego wiejskiego wesołka, który opisywał działania germanizacyjne, bezprawie i bezduszość niemieckich władz.

W roku 1953, wzorując się na Sewerynie Pieniężnym, zaczął publikować gawędy gwarowe w gazecie „Słowo na Warmii i Mazurach” rodowity War-

miak ze Skajbot, Alojzy Śliwa. Jego teksty zostały częściowo spolszczone, w celu lepszego ich zrozumienia przez czytelnika (Lewandowska, 2017, s. 34). Teksty Śliwy, zatytułowane *Kuba spod Gietrzwałdu* (Śliwa, 1972) poruszają tematykę powojennej Warmii i problemy, z którymi borykają się jej rdzenni mieszkańcy. Autor starał się w nich być autorytatywnym chłopem z Warmii, dającym rady i krytykującym niezrozumiałe decyzje władz.

Teksty gwarowe S. Pieniężnego i A. Śliwy popularyzowały warmińską gwarę, jednak nie był to ich naczelny cel, jak w przypadku późniejszych gawęd Edwarda Cyfusa i Łukasza Rucha. Maria Zientara-Malewska, pisarka i poetka, w swej twórczości starała się umieszczać poszczególne wyrazy i zwroty gwarowe, jednak nigdy nie zdecydowała się na pisanie w gwarze, ze względu na obawę braku zainteresowania czytelników oraz ówczesne władze, niezbyt przychylne tego typu formom literackim (Lewandowska, 2017, s. 35).

Jak więc zainteresować społeczeństwo zanikającą gwarą? Na to pytanie, na samym początku swych działań, starali się odpowiedzieć depozytariusze wpisu gwary na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Depozytariuszami wpisu gwary warmińskiej są dr. hab. Izabela Lewandowska prof. UWM, Edward Cyfus i Łukasz Ruch, którzy dzięki pomocy ówczesnego pełnomocnika marszałka województwa ds. dziedzictwa niematerialnego Waldemara Majchra wypełnili i złożyli stosowną dokumentację. Ten ważny wpis gwarantuje, że gwara warmińska podlega ochronie, a samo to wydarzenie ogłoszone w mediach wzbudziło znaczne zainteresowanie tą gwarą (Lewandowska, 2017, s. 29).

Na depozytariuszach spoczywa obowiązek popularyzowania gwary warmińskiej i przekazywania jej kolejnym pokoleniom. Dodatkowo, co pięć lat, zobowiązani są do składania sprawozdań z prowadzonych działań do Narodowego Instytutu Dziedzictwa, który odpowiedzialny jest za krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO.

Popularyzacja gwary dziś, to nie tylko jak wspomniano wcześniej tworzenie i publikacja tekstów gwarowych oraz prezentacja ich na scenie. Nim gwara warmińska trafiła na listę niematerialnego dziedzictwa, w 2012 r. opracowano pierwszą publikację do nauki tej regionalnej odmiany polszczyzny, której autorami są I. Lewandowska i E. Cyfus – *Elementarz gwary warmińskiej. Rodzina, dom i zagroda* (Cyfus & Lewandowska, 2012). Doczekała się ona dwa lata później, bo w 2014 r., kontynuacji w postaci kolejnych jej części: *Elementarz gwary warmińskiej. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy* (Cyfus & Lewandowska, 2014a) oraz *Elementarz gwary warmińskiej. Cztery pory roku* (Cyfus & Lewandowska, 2014b). Książki te zawierają teksty gwarowe w formie tłumaczonych czytanek, do których dodano zadania w postaci ćwiczeń oraz gwarowy słowniczek. Dodatkowo do elementarzy dołączona została płyta z nagraniami tekstami, aby umożliwić wysłuchanie poprawnej wymowy w tekstach. Serię

tę w 2017 r. zebrano w jedną publikację zatytułowaną *Elementarz warmiński* (Cyfus & Lewandowska, 2017), z zachowaniem podziału treści w ten sam sposób, jak w wydaniu trzyczęściowym.

W 2020 r. depozytariusze gwary warmińskiej, odpowiadając na zapotrzebowanie licznych osób chcących poznawać gwarę, wydali *Słownik gwary warmińskiej. Ksióžeczka ło godce warnijski* (Cyfus i in., 2020). W jednej publikacji zawarto dwie wersje: ogólnopolsko-gwarową oraz gwarowo-ogólnopolską. Stanowi ona zbiór wyrazów, które przez lata pojawiały się w słowniczkach pod gawędami gwarowymi autorstwa E. Cyfusa i Ł. Rucha. Jak przyznają autorzy, ten pierwszy stworzony przez nich minisłownik jest swego rodzaju wersją próbną szerszego opracowania, które będzie wymagać wsparcia specjalistów. Książka zawiera kod QR, dzięki któremu można odsłuchać zawartych w niej słów w poprawnej wymowie.

Nie tylko publikacje zawierające teksty w dawnej gwarze przyczyniają się do popularyzacji niematerialnego dziedzictwa, jakim jest lokalna odmiana języka ogólnego. Ważną rolę w działaniu tym odgrywają też spotkania warsztatowe. Z inicjatywy Miejskiego Ośrodka Kultury w Olsztynie od kilku lat prowadzony jest kurs gwary dla dorosłych. W 2024 r. odbył się po raz szósty i nadal cieszy się bardzo dużą popularnością. Uczestnicy spotkań warsztatowych poznają charakterystyczne cechy gwary, a zajęcia lekcyjne i nauka gwary prowadzona jest na podstawie *Elementarza warmińskiego*. Zajęcia odbywają się dwa razy w tygodniu po dwie godziny, zaś cały kurs trwa pięć tygodni. Zdaniem prowadzących, aby dobrze zrozumieć gwarę warmińską, należy poznać krainę, w której ta mowa niegdyś żyła. Opowieści o zwyczajach, tradycjach oraz życiu codziennym na wsi, często pełne gwarowych anegdot, pozwalają lepiej zrozumieć Warmię i jej mowę².

Depozytariusze E. Cyfus i Ł. Ruch uczestniczą w różnego rodzaju spotkaniach, podczas których promują Warmię i jej gwarę. Wydarzenia te odbywają się zarówno w szkołach wśród najmłodszych, jak i wśród tych najstarszych na uniwersytetach trzeciego wieku (Gwara warmińska, 2023b).

Obecnie głównym kierunkiem działań, mających na celu popularyzację gwary warmińskiej, są aktywności adresowane do najmłodszego pokolenia. Brak lekcji o regionie w szkołach, zaprzestanie organizacji konkursów wiedzy o najbliższej okolicy sprawiły, że powstał pomysł na konkurs gwarowy, adresowany do młodzieży, który byłby poprzedzony cyklem warsztatów na temat dawnej warmińskiej mowy.

W 2015 r. odbył się konkurs prezentacji gwary warmińskiej „Po naszymu. Po warnijsku”, który początkowo miał zasięg powiatowy i organizowany był

² Przez ostatnie trzy lata kurs gwary w MOK Olsztyn prowadzą E. Cyfus i Ł. Ruch. Wcześniej prowadzącymi te spotkania byli I. Lewandowska i E. Cyfus.

w Szkole Podstawowej w Dywitach przez działające w niej stowarzyszenie, przy wsparciu władz powiatu olsztyńskiego. Po zakończeniu działalności stowarzyszenia w 2019 r. część jego członków zawiązała komitet organizacyjny, który wraz z samorządem powiatowym w Olsztynie postanowił kontynuować tę ideę i zorganizował piątą edycję tego wydarzenia mającego już charakter regionalny. Rok później do przedsięwzięcia dołączyli kolejni partnerzy – gminne ośrodki kultury w Purdzie i w Dywitach oraz Centrum Kulturalno-Biblioteczne w Gietrzwałdzie. Przygotowania do konkursu rozpoczynają się w połowie września czterema cyklicznymi spotkaniami warsztatowymi w formule stacjonarnej i online, zaś finał konkursu odbywa się pod koniec listopada lub na początku grudnia. Adresowany jest on do uczniów szkół podstawowych i ponadpodstawowych. W 2024 r., w związku z jubileuszową edycją konkursu, postanowiono po raz pierwszy stworzyć kategorię dla dorosłych³.

Dodatkowo, by zainteresować pomysłem większą liczbę osób oraz umożliwić zabawę z gwara każdemu, niezależnie od wieku, od 2022 r. konkursowi prezentacji towarzyszy internetowy konkurs na *mem po warnijsku*. Uczestnicy swoje prace przesyłają elektronicznie na adres organizatora, a głosowanie odbywa się na *fanpagu* „Gwara warmińska”, będącym jednym z kanałów informacyjnych wydarzenia (Gwara warmińska, 2023).

Uczestnicy konkursu *Po naszymu. Po warnijsku* to laureaci dziewiątego ogólnopolskiego konkursu „Na gadkę” organizowanego przez Uniwersytet Jagielloński. W 2024 roku uczestniczki z Warmii, w kategorii młodzież, zdobyły wszystkie miejsca na podium, zaś w kategorii junior jedna z dziewcząt biorąca udział zajęła pierwsze miejsce (Warmińskie gawędziarki, 2024).

Konkurs organizowany na Warmii w 2023 r. został dostrzeżony i wyróżniony w konkursie Narodowego Centrum Kultury – *Odkryj swój skarb – bogactwo językowe Rzeczypospolitej* (Odkryj swój skarb, 2023).

W 2023 r. depozytariusz gwary warmińskiej Ł. Ruch oraz animatorka i instruktorka tańca Jadwiga Orzołek-Jończyk we współpracy z Lokalną Grupą Działania Stowarzyszeniem „Południowa Warmia” opracowali materiał dydaktyczny dla klas trzecich i czwartych szkoły podstawowej, zatytułowany *z dzieciukami po warnijsku*. Działanie było możliwe dzięki środkom uzyskanym z Narodowego Instytutu Dziedzictwa w ramach programu *Niematerialne, przekaz dalej*, adresowanego do depozytariuszy i umiejętności wpisanych na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Fundusze umożliwiły opracowanie karty pracy do nauki gwary wraz z dołączoną do niej grą edukacyjną *memory* oraz karty pracy taniec i zabawa. Dodatkowo materiał wzbogacony został o konspekty lekcji, opis metodycz-

³ Informacje pochodzą z regulaminu konkursu oraz od przedstawiciela Komitetu Organizacyjnego (Moszczyńska, 2022).

ny oraz niezbędne nagrania dźwiękowe, które są ogólnodostępne na stronie internetowej Akademii Warmińskiej. W ramach projektu jego pomysłodawcy przeprowadzili lekcje pokazowe w szkołach oraz w Muzeum Budownictwa Ludowego Parku Etnograficznym w Olsztynku (Iwona, 2023).

W 2024 r. depozytariuszom i Lokalnej Grupie Działania Stowarzyszenie „Południowa Warmia” po raz kolejny udało się uzyskać fundusze z Narodowego Instytutu Dziedzictwa na działania popularyzatorsko-edukacyjne. Nowy projekt *Bojki no dzieciuków* skierowany będzie do najmłodszych, czyli przedszkolaków i uczniów klas pierwszych i drugich szkoły podstawowej. W ramach działania powstały bajki w języku polskim nawiązujące do Warmii, które przetłumaczono na gwarę (Ruch & Ruch, 2024), a także gra Piotruś oraz kolorowanki z postaciami.

Równie ważną część popularyzacji gwary warmińskiej stanowi jej obecność w mediach społecznościowych. *Fanpage* Gwara warmińska liczył w połowie 2024 r. 3100 polubień, a grono obserwujących profil – 3400 osób. Strona ta jest głównym kanałem informacyjnym depozytariuszy, dzięki niej odbiorcy otrzymują informację o planowanych działaniach oraz osiągniętych efektach (Gwara warmińska, b.d.).

Popularyzacja odgrywa ważną rolę w rewitalizacji gwary warmińskiej, która dziś praktycznie już zapomniana, zaczyna funkcjonować na zupełnie innej płaszczyźnie. Dzięki podjętym działaniom lokalnych aktywistów, takim jak publikowanie tekstów gwarowych, pogadanki w gwarze, opracowanie elementarza, gwara zyskała na polarność. Dodatkowo działania związane ze staraniami i ostateczne doprowadzenie do wpisu gwary warmińskiej, jako nośnika tradycji ustnych, na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO, pozwoliło prawnie ją chronić oraz wzmocniło prestiż wcześniejszych działań. Różnorodne formy pracy pozwalają zyskać większą liczbę odbiorców, a ich charakter stwarza możliwość zainteresowania w każdej grupie wiekowej. Dotychczasowe działania stawiają tak samo duży nacisk na część animacyjną, jak i na rezultat przekazanej wiedzy, zwłaszcza w pracy z najmłodszym pokoleniem.

Na zakończenie należy zaznaczyć, jak istotna jest współpraca popularyzatorów gwary ze środowiskiem naukowym. Taka współpraca może również przyczynić się do powstania nowych form badawczych w dialektologii, a z drugiej strony podnieść jakość działań popularyzatorskich. Mowa ludności wiejskiej warmińskiego południa może zbudować swoisty most łączący naukę z praktyką. Obie strony bowiem mają ten sam cel – zachowanie i ochronę niematerialnego dziedzictwa kultury, w tym dialekty i gwary ludowe. Jeśli nie podejmiemy się energicznych działań, tak szczytny cel może zostać zaprzeczony.

BIBLIOGRAFIA

- Achremczyk, S. (2000). *Warmia*. Wydawnictwo Littera.
- Barczewski, W. (1984). Geografia polskiej Warmii. W W. Ogrodziński (Oprac.), *Kiermasz na Warmii i inne pisma wybrane*. Wydawnictwo „Pojezierze”.
- Chłosta, J. (2002). *Słownik Warmii*. Wydawnictwo Littera.
- Chłosta, J. (Oprac.). (1989). *Kuba spod Wartemborka gada. Felietony Seweryna Pieńżnego w „Gazecie Olsztyńskiej”*. Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Cyfus, E. (2000). *Po naszymu. Gawędy warmińskie*. Audio Soft.
- Cyfus, E., Lewandowska, I., & Ruch, Ł. (2020). *Słownik gwary warmińskiej. Księżeczka ło godce warnijski*. Stowarzyszenie „Dom Warmiński”.
- Cyfus, E., & Lewandowska, I. (2012). *Elementarz gwary warmińskiej. Rodzina, dom i zagroda*. Lokalna Grupa Działania Stowarzyszenie „Południowa Warmia”.
- Cyfus, E., & Lewandowska, I. (2014a). *Elementarz gwary warmińskiej. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy*. Lokalna Grupa Działania Stowarzyszenie „Południowa Warmia”.
- Cyfus, E., & Lewandowska, I. (2014b). *Elementarz gwary warmińskiej. Cztery pory roku*. Lokalna Grupa Działania Stowarzyszenie „Południowa Warmia”.
- Cyfus, E., & Lewandowska, I. (2017). *Elementarz warmiński*. Pracownia Wydawnicza „ElSet”.
- Gwara warmińska*. (2023, grudzień 1). Facebook. <https://www.facebook.com/Gwara-Warmińska/posts/pfbid02fCy8fkYbs6xXGRXeXijnSRbRywLpygqmqAnKaFKQvZEzzVUXVz19XiG7vAra9z6dl?rldid=rH33zMaHVy7zpNcY>
- Gwara warmińska. A wczoraj rozmawialiśmy w gwarze*. (2023b, listopad 8). Facebook. https://www.facebook.com/Gwara-Warmińska?locale=pl_PL
- Gwara warmińska* (b.d.). <https://www.facebook.com/Gwara-Warmińska>
- Hoboud, 2019 – Hoboud „Wskrzeszenie Hobouda” (2019, lipiec 16). <https://www.polskieradio.pl/377/7674/artykul/2342248,hoboud-wskrzeszenie-hobouda>
- Iwona, 2023 – *Czy już umiemy mówić po warmińsku?* (2023, listopad 7). Lokalna Grupa Działania Stowarzyszenie „Południowa Warmia”. <https://poludniowawarmia.pl/>
- Jasiński, J. (2003). *Między Prusami a Polską – Rozprawy i szkice z dziejów Warmii i Mazur w XVIII–XX wieku*. Wydawnictwo Littera.
- Lewandowska, I. (2017). *Warmia i warmińskość – historia, tradycja, gwara*. W E. Cyfus, I. Lewandowska, *Elementarz warmiński* (ss. 10–39). Pracownia Wydawnicza „ElSet”.
- Lewandowska, I. (2018). Gwara warmińska jako wyraz niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Ewolucja zjawiska na przestrzeni dziejów. W K. Gładkowski, E. Gładkowska, & T. Gajowniczek (Red.), *Stosunki polsko-niemieckie w ćwierćwiecze od podpisania Traktatu o dobrym sąsiedztwie. Kultura – oświata – gospodarka* (ss. 137–151).
- Lewicka, D., & Tomkiewicz, R. (1994). *Gmina Dywity – teraźniejszość i przeszłość*. Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

- Moszczyńska, M. (2022, październik 11). *Konkurs Prezentacji Gwary Warmińskiej*. <https://gokpurda.pl/konkurs-prezentacji-gwary-warminskiej/>
- Odkryj swój skarb. Ogłaszamy wyniki V edycji konkursu „Odkryj Swój Skarb!”* (2023, październik, 3). <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/odkryj-swoj-skarb/aktualnosci/oglaszamy-wyniki-v-edycji-konkursu-odkryj-swoj-skarb-pn-odkryj-swoj-skarb-jezyk-bogactwo>
- Powroźnik-Grycko, M. (b.d.). *Ludowy kiermasz rozmaitości w Gimnazjum Publicznym im. J. Pawła II w Dobrym Mieście*. https://profesor.pl/mat/pd5/pd5_m_grycko_20050531_1.pdf
- Ruch, M., & Ruch, Ł. (2024). *Bojki no dzieciuków*. Lokalna Grupa Działania. Stowarzyszenie Południowa Warmia.
- Śliwa, A. (1972). *Kuba spod Gietrzwaldu*. Wydawnictwo „Pojezierze”.
- Warmińskie gawędziarki docenione podczas konkursu w Krakowie*. (2024, maj 7). <https://gazetaolsztynska.pl/1047319,Warmińskie-gawedziarki-docenione-podczas-konkursu-w-Krakowie.html>

Chto dzisiej po warnijsku może? – The Warmian Dialect Today

Written from a practitioner’s perspective, this chapter examines various efforts to popularize the Warmian dialect, which have been ongoing for several decades. It addresses both the decline of the dialect in Warmia and its revitalisation in a new form. The text highlights diverse popularization initiatives such as competitions, workshops, and meetings aimed at increasing the dialect’s appeal. Additionally, it discusses the role of dialect depositories as keepers of oral traditions and outlines the steps taken to secure the Warmian dialect’s inclusion in the UNESCO National List of Intangible Cultural Heritage.

Keywords: intangible cultural heritage list, dialect depositories, Warmian dialect, dialect revitalisation.

Міхал Вашичек

Слов'янський інститут Академії наук Чеської Республіки, Прага

Культивування закарпатських говірок в інтернеті в контексті спроб стандартизації русинської мови: мовні стратегії Мигаля Кушницького

Розглянуто сучасні спроби культивування та стандартизації закарпатських діалектів в інтернеті, насамперед діяльність блогера Михайла Лижечка, який веде власний YouTube-канал «Мигаль Кушницький» та сайт «Інтерфійса». Мета дослідження – коротко схарактеризувати мову, якою Лижечко звертається до аудиторії, й описати мовні стратегії, які він застосовує, культивуючи говірки, що слугують йому для спілкування на досить складні та фахові теми. На підставі опублікованих відео та анкети, надісланої їх авторові, ми також намагаємося з'ясувати його позиції щодо мови й ідентичності та його місце в сучасних зусиллях зі стандартизації русинської мови. Ми доходимо висновку, що його спроби культивувати місцеву говірку досить новаторські в русинському русі і можуть започаткувати нову мовну ситуацію в сенсі підвищення престижу місцевих говірок та їх більш універсального функціонування в публічній комунікації. На нашу думку, такий підхід має на Закарпатті значний потенціал.

Ключові слова: закарпатський діалект, говірки в інтернеті, карпатські русини, стандартизація мови, Мигаль Кушницький.

Спроби кодифікації карпаторусинської мови як літературного стандарту, який слугував би потребам носіїв закарпатських і лемківських говірок, мають давню традицію. У XIX ст. більшість носіїв цих говірок мешкали на території Угорщини, від 1867 року – в Австро-Угорщині. У цей час література існувала в недостатньо унормованому різновиді місцевої мови. Місцева інтелігенція писала мовою, у якій змішувалися елементи церковнослов'янської, російської та місцевих говірок; у творчості авторів різночасового періоду ці елементи були представлені в неоднакових пропорціях (напр. Tichý, 1938).

На початку XX ст., особливо в період між світовими війнами, коли територія Підкарпаття відійшла до Чехословаччини, сформувалися дві основні культурно-мовні течії – москвофільська й українофільська. Так звана автохтонна течія в цей час була досить маргінальною, і через підозру її представників у співпраці з Угорщиною не мала підтримки в офіційних чехословацьких колах (Rychlík & Rychlíková, 2016, сс. 153–154; Švorc, 2007, сс. 219–221). Під час угорської окупації Підкарпатської Русі, навпаки, угорська влада підтримувала автохтонів. В. Німчук стверджує, що етнонім „українці” тоді був заборонений (Німчук, 2017, с. 16). По Другій світовій війні ця територія була приєднана до Радянської України під назвою Закарпатська область. Від початку 50-х років політику так званої українізації також проводили на території Чехословаччини (на Пряшівщині), 1953 року мовою навчання в початкових школах стала українська (Šižmárová, 2014, с. 63). Від 90-х років у Словаччині знову можна декларувати русинську національність, було кодифіковано місцевий різновид русинської мови, який поступово запроваджувано до офіційного вжитку. На території України також відновився русинський рух, проте питання офіційного визнання карпатських русинів та їхньої мови залишається проблематичним, русинів Закарпаття вважають субетнічною спільнотою у складі української нації.

Більшість українських мовознавців відкидали русинський рух і спроби кодифікації русинської мови. У фаховій літературі навіть з'явилися висловлювання, які різко засуджували та дискредитували ці спроби як сепаратизм і політичну маніпуляцію, див. напр., висновки монографії Любомира Белея: „Неорусинство [...] – місцевий різновид вкрай небезпечної антиукраїнської політики, спрямованої на дезінтеграцію українського етнокультурного простору та цілісності української держави” (Белей, 2017, с. 305). Такі заяви, які поставили культурну та лінгвоекоекологічну діяльність в один ряд із діяльністю маргінальних самопроголошених сепаратистів, на нашу думку, суттєво суперечили меті, поставленій Василем Німчуком – збереженню місцевих говірок (Німчук, 2017).

У Словаччині русинську мову кодифіковано 1995 року завдяки зусиллям Василя Ябура, Юрая Панька, Анни Плішкової та Кветослави

Копорової (Панько & Ябур, 1994; Раїко, 2012–2015 та ін.). Основою для кодифікації стали говірки приблизно десятка сіл, розташованих на межі округів Снина, Гуменне та Медзілаборце (Ябур & Плішкова, 2009, с. 4). Юрай Ванько стверджує, що у виборі області кодифікації, вирішальними були такі чинники, як походження кодифікаторів зі східного Земпліна та практичні міркування щодо впровадження русинської мови в університетському викладанні (Ванько, 2008, с. 17–18). Наразі існує низка кодифікаційних посібників (Ябур та ін., 2015; Плішкова та ін., 2019а; Плішкова та ін., 2019б; Плішкова та ін., 2021). Русинську мову в Словаччині можна вивчати у Пряшівському університеті на бакалаврській, магістерській та докторській програмах (див. сайт [CJKNM PU, URJK](http://CJKNM.PU.URJK)). Однак інтерес до навчання русинською мовою в початкових школах дуже низький, батьки дітей віддають перевагу навчанню словацькою мовою. Нині у Словаччині діють лише дві школи з русинською мовою навчання та чотири з вивченням русинської мови (пор. Kráľová, 2022, с. 46). Як бачимо, значні досягнення у плані офіційного статусу та інституціоналізації не обов'язково призводять до швидкого сприйняття мови її потенційними користувачами.

Закарпатські русини також видали низку граматик і словників, призначених як кодифікаційні посібники місцевого різновиду русинської мови (Алмашій та ін., 1999; Алмашій, 2014; Капраль, 2017; Керча, 2007а, 2012; Мегела, 2014/2019; Чорі, 2013–2016). Джерельною базою цих посібників слугували різні діалектні групи – перша граматика ґрунтується на поєднанні досить віддалених від себе ужанських та південномарамороських говірок (Алмашій та ін., 1999; див. теж Керча, 2007б, с. 115), в останніх виданнях переважають риси ужанських говірок (Капраль, 2017; Мегела, 2014/2019). Огляд кодифікаційних посібників і підручників русинської мови, виданих після 2004 року, подає Пол Роберт Маґочі (Маґочій, 2018). Про нові кодифікаційні зусилля закарпатських русинів говорить, наприклад, головний редактор журналу „Отцюзнина” Юрій Шипович (Шипович, 2024, липень 3). Журнал дотримується стандарту на основі граматики Анни Мегели (Мегела, 2014/2019), а також має власний сайт (див. Отцюзнина).

Однак у цьому дослідженні ми зупинимося на культивуванні закарпатських говірок в інтернеті. Це досить нове явище – сучасні цифрові технології дають змогу практично кожному звертатися до широкої аудиторії будь-яким мовним кодом. Отже, закарпатські діалекти можна зустріти на різноманітних дискусійних форумах, у соціальних мережах та на інших платформах, що уможливорює популяризацію мовного контенту.

Інтернет також став місцем для поширення нових спроб кодифікації русинської мови. Наприклад, сайт Товариства русинського розвитку,

який створив русин із США, пропонує (тільки в загальних рисах) варіант русинського стандарту, заснований на закарпатських діалектах із домішкою рис русинських стандартів із сусідніх країн (УПРС). Однак на цьому сайті публікують статті різних авторів, написані мовними різновидами, що мають різну діалектну основу. До прикладу, тексти Максима Равлюка-Турчиняка відображають мовну специфіку східної Лемківщини (Равлюк-Турчиняк, 2023 липень 5). Огляд інтернет-ресурсів, що популяризують використання русинської мови, наведено у праці Джека Вуда (Wood, 2024).

Сучасні можливості і стратегії культивування закарпатських говірок представимо на прикладі діяльності одного яскравого представника молодішої генерації карпатських русинів – Мигалья Кушницького (вл. ім. Михайло Лижечко), блогера, який пропагує русинську мову та ідентичність в інтернеті. Мигаль Кушницький (далі М. К.) найчастіше звертається до слухачів культивованою формою своєї говірки. Це говірка села Кушниця Хустського району, що належить до верхньонадборжавської підгрупи боржавських закарпатських говірок. Згідно із чотиріступеневою системою класифікації Василя Німчука, визначення цієї територіально-мовної одиниці буде таким: говірка села Кушниця, верхньонадборжавський говір, (середньо)закарпатський діалект південно-західного наріччя української мови (Німчук, 2015, с. 20).

М. К. веде популярний YouTube-канал, де має близько 8 тисяч підписників. Окрім цього, він створив сайт *Интерфийса*, орієнтований на теми, пов'язані із сучасними технологіями та популяризацією науки¹. Він також активний у мережах Facebook, Telegram, Instagram і TikTok, часом публікує статті на сайті Товариства русинського розвитку (SRE). Канал „Мигаль Кушницький” був створений 2020 року, одним із перших було відео *Carpatho-Rusyn polyglot | Чого я туй?* (МК, 2020, квітень 18), у якому Мигаль розмовляє п'ятьма мовами – своєю рідною мовою він визначає русинську, а також демонструє вільне володіння українською, російською, чеською та англійською.

Мигаль розпочинає канал словами:

Доброго здоров'їчка! Звати ня Мигаль, я сам кушницький, уже даякый час там ни живу та доста ми лунно за нашѡв бисїдов. Туй буду класти відеа майбўльш по-нашому на неутралну, а подаколи ай лїнгвістїчну тематїку. Будеме ся знати! (МК).

¹ Одна з рубрик, що називається *Популярна наука*, має наступний опис: „Кый фрас из тов темнов матерїюв? Што сього тыждне выкукали у космосови астрономы? Коли штучный інтелект буде ходити на роботу замісто нас? Исе, тай повно другого найдете у нашўв рубрицї, котра бере свойив цїлюв не просто розказовати за світ круг нас, но ай мало мирьковати над тым” (Интерфийса).

На каналі чимало уваги зосереджено на мовознавчих темах, пов'язаних із говірками Закарпаття, і, слід наголосити, із неабиякою лінгвістичною ерудицією. Свої відео М. К. ділить на різні тематичні розділи. Заслугує уваги рубрика *Кушниця: забытый словник* (МК, 2020, грудень 27), де автор пояснює значення місцевої лексики, яка поступово відходить у забуття. Рубрику розпочинають слова:

У сьому відеови розказуву за даяку специфічну лексику, яку м сохтовав казати щи дїтваком, айбо пак ся тото стратило из роками, но нагадав им ся зась (МК, 2020, грудень 27).

На підставі мовного аналізу обраних відеороликів ми спробуємо коротко схарактеризувати усне мовлення М. К. у публічному спілкуванні, лише частково беручи до уваги мову, яку М. К. вживає на письмі.

Визначимо основні риси його мовлення на рівні фонетики, морфології та лексики.

Фонетика. Система голосних: /а, е, о у, ʏ, і, и, ы/. Фонема ʏ є рефлексом давнього *о у новозакритому складі: *вʏн, гʏд, вʏрʏс*, але теж *д'ʏвка*. Послідовно зберігається вимова вузьких *ô, ê* перед м'яким приголосним і перед складом із переднім голосним. Ці алофони фонетично дуже близькі до *у, и*, можна було б також писати *упуvиште, кил'туvите* (М. К. записує *ô* як *ô, ê* найчастіше як *и*). Ненаголошене *и* зазвичай має дещо вищу артикуляцію – як *и^і*. У системи приголосних привертає увагу страта *й* між голосними: *моа, твоа, боав с'а, мау, д'акуу*. Це вузьколокальна риса верхньонадборжавських говірок. Фонема *р'* зберігає м'якість у середині й кінці слова: *вѣр'ба, тепѣр'*. Звуки *ж, ш, ч* – фонетично тверді, *л* – середнє. Збереглися сполучення *кы, гы, хы* та *гы*. Фонетичні асиміляції відбуваються належним чином – асиміляція звучності: *нарас, назат, уповiште, таг ги, йаг буде*; асиміляція м'якості: *мад'ар'с'ка*; асиміляції груп приголосних (*дн > нн, рл > лл, дл > лл*): *йенна, гонна, умѣлла, нуллыi*.²

Із морфології іменників відзначимо частотність вживання закінчення *-ови* в давальному та місцевому відмінках іменників чоловічого і середнього родів, декілька закінчень у множині: *-ом, -ʏм, -ам* у давальному та *-ох, -ах* у місцевому відмінках. У прикметниках поширене закінчення називного відмінка середнього роду *-ое*: *доброе, нуdлоє*, давального та місцевого відмінків жіночого роду *-ѣв*: *у гуриѣв ситуац'ii, у сѣв державi*, орудного відм. *-ов*: *широков, нашов*. Найпоширенішим способом ступенювання прикметників і прислівників є додавання до форми позитиву частки *май*: *май широков, май по-кушницькы* (пор. Німчук, 1963).

² На письмі М. К. цих асиміляцій не передає, пор. відео *Умелла ци умерла? Як тото писати?* | Карпатурсинська фонетика (МК, 2021, вересень 13).

Форми питальних займенників *тко/ко, шчо* теж відповідають області, з якої походить М. К. (пор. Панькевич, 1938, с. 289). Присвійні займенники жіночого роду мають скорочені форми родового відм.: *моїї, своїї* (пор. Панькевич, 1938, с. 285). Зазначені числівники теж збігаються з описом у діалектологічних працях (Німчук, 1961). Закінчення типові для дієвідмінювання: *-т* у 3-й особі однини та множини, *-ме* в 1-й особі множини теперішнього часу. Форми 2-ї і 3-ї особи однини стягнені: *звідаш ся, співат*. Усі часові форми теж відповідають доступним лінгвістичним описам.

Зазначені службові слова так само збігаються із системою традиційної говірки, пор. прийменники *выд, ід/д, про* у функції 'для', *за* у функції 'про', сполучники *авадь, ци, айбо, ож, кідь, кой*, частки *ги, ци, айно* та ін.

До активного словникового складу М. К. входить чимало локальної лексики, зокрема чимало угорських запозичень, напр. *байловáти, бізúвно, сохтáши, сохтовáти* і т. д. Паралельне вживання слів *рúк* і *гúд* підтверджено атласом Й. Дзендзелівського: межа цієї ізолекси проходить саме через верхньонадборжавські говірки (Дзендзелівський, т. 1, к. 110). Спеціальна й термінологічна лексика зазвичай українська, частину термінів Мигаль запозичує з інших мов, деякі слова створює сам. Більш детально ми проаналізуємо цю проблематику нижче (див. *Питання до Мигаля Кушницького*) Фіксуємо незначну кількість загальноновживаної лексики російського походження, якої, як продемонстровано нижче, М. К. свідомо уникає. Менш очікуваними були запозичення із чеської мови: *рóздíl* 'різниця' (пор. чес. *rozdíl* 'тс.'), *вы́слідкы* 'висновки' (пор. чес. *výsledek* 'тс.'), *на́зоры* 'погляди' (пор. чес. *názor* 'погляд, думка'), *на́годов* 'випадково' (пор. чес. *náhodou* 'тс.') та ін.

Нижче наводимо частину тексту з відео *Говорити по-кушницькы? Як ото?* (МК, 2022, травень 5) у фонетичній транскрипції:

но так йак отó будé / говорíти по кúшниц'кы? // бізúвно с'óму трéба дати йакóс' вы́значен'а / трéба то да́йак дефіновáти // кáждый чéл'áнник / котрýй с'а рóдиў у кúшници¹ / котрýй вы́рұс у кúшници¹ будé вам казáти ош / но / говорíти по кúшниц'кы / отó таг ги гóвóр'у йа // с'ак / и йсé ў прýнци"пі справедліво / н'е? // айбó / нíкайме на сл'íдуўчий прíклат // тۇйкы у нас йе сесé / упознайтé шчо йсé? // мóжете ми¹ напи́сáти у коментар'áх / йак вы бы си дúмали / исé бы с'а мáло клікати у кúшници // йа вам нáрас кáжу / ош дáже л'úде" с кúшниц'і бúдут се назывáти й'ншако // чогó с'ак? // дава́йте понíкайеме // йа тóже та ги мнóгí" дрúгí" л'úди рóдив йем с'а у кúшници / вы́рұс йем туй / і у мéне у сурдикóви на йсе казáли лóбда // лóбда // тéпéр'кы кід' дáко з вас будé хóт'іти написáти у коментар'óх / ош се мад'áр'с'ка пóжи"чка / нáрас вам кáжу ош / не

кѣл'туйте час / мálѣн'ко погл'áдайте інформáц'ію в інтернѣт'і / исѣ
слово наспрáвд'і слóв'я́нс'кое и отó мáд'ары ўз'áли выт слóв'я́н /
а не наопáк мы выд нѣх // айбó тѣпѣр' не в с'óму д'íло // у мѣне в
сурдикóви исѣ бýла лóбда / ишли с'ме кóпкати лóбду / ишли с'ме
бáвити лóбду / но мáкси'мум казáли с'ме «идемѣ бáвити футбóл» //
ужѣ тѣпѣр'кы л'ўде" / котрѣ выд мѣне май молодѣ" на йеннѣх дѣс'ат'
мóже пйá"тнáц'ат' гóдўў / будýт казáти скóрше мн'ач авáт' мйач //
но / та упóвѣште ми / йáг буде мáй / мáй по кúшниц'кы? / лóбда /
авáт' мн'ач? // йа с'а рóдиў у кúшници и вѣрўс у кúшници / и ўнѣ
с'а рóдили у кúшници и вѣросли у кúшници / и ўнѣ сòбѣ у пáмн'ати
прóсто вытклáли / ош то по кúшниц'кы казáти мн'ач // но та кó з
нас двóх прáўду кáже? // та йак тодѣ будѣ по кúшниц'кы? // прóсто
йа ту ужѣ дáйакый час не жѣу / ачѣй чотырнáц'ат' гóдўў жѣу в
ўжгòрд'і // та йа сòбѣ тотó зат'амѣў тák / ги ўно бýло у кúшници
чотырнáц'ат' гóдўў назáт // чотырнáц'ат' гóдўў назáт отó бýла лóбда
(...) упóвѣште ми / шчо вы си за йсе дýмаете? // бо се не лишѣ з
йеннѣм слóвом тákое / йсѣ из ус'áчиным с'а стá"ѣ.

Тепер наведемо цей текст у спрощеній транскрипції, яку будемо ви-
користовувати для подальшого цитування текстів М. К.:

Но так як отó будѣ – говорѣти по-кúшницькы? Бѣзўвно сьóму трѣба
датѣ якóсь вѣзначеня, трѣба то дáйк дефѣновáти. Кáждый челáдник,
котрый ся рóдив у Кúшници, котрый вѣрўс у Кúшници, будѣ вам
казáти, ож, но, говорѣти по-кúшницькы – отó так, ги говорю я.
Сяк, и йсѣ в прѣнципѣ справедлѣиво, не? Айбó нѣкайме на слѣдуучий
прѣклад. Туйкы у нас є сесѣ, упознаѣтѣ, що йсе? Мóжете ми
написáти у коментаря́х, як вы бы си дýмали, исѣ бы ся мáло клѣкати
у Кúшници. Я вам нáраз кáжу, ож дáже лóуде з Кúшници бýдут се
назывáти йншако. Чогó сяк? Давáйте, понѣкаѣме. Я тóже, так ги
мнóгѣ дрýгѣ лóуди, рóдив єм ся у Кúшници, вѣрўс єм туй, и у мѣне
у сурдикóви на йсе казáли лóбда. Лóбда. Тепѣрькы, кѣдѣ дáко з вас
будѣ хóтѣти написáти у коментарьóх, ож се мадýрська пóжичка, нáраз
вам кáжу, ож не кельтуйте час, мáленько поглáдайте інформáцию
в интернѣтѣ, исѣ слóво наспрáвдѣ слов'я́нское и отó мадýры вѣзли
выд слов'я́н, а не наопáк мы выд них. Айбó тепѣрь не в сьóму дѣло.
У мѣне в сурдикóви исѣ бýла лóбда, ишли сьме кóпкати лóбду,
ишли сьме бáвити лóбду, но, мáксимум казáли сьме „идемѣ бáвити
футбóл”. Ужѣ тепѣрькы лóуде, котрѣ выд мѣне май молодѣ на єднѣх
дѣсáть, мóже п'ятнáцять гóдўв, бýдут казáти скóрше мнѣч, авáдь
м'яч. Но, та упóвѣште ми, як буде май, май по-кúшницькы – лóбда,
авáдь мнѣч? И я ся рóдив у Кúшници и вѣрўс у Кúшници и вни ся

родили у Кúшници и вýросли у Кúшници, и вни собі у пámняти прóсто выдклáли, що отó будé по-кúшницькы мняч. Но та ко з нас двох прáвду кáже, та як тоды́ буде по-кúшницькы? Прóсто я ту ужé дáякый час не жíу, ачéй чотырна́цять гóдýв жíу в Ужгороді. Та я собі то́то зятáмив так, ги вно бýло у Кúшници чотырна́цять гóдýв наза́д. Чотырна́цять гóдýв наза́д отó бýла лóбда. [...] Упові́жете ми, що вы си за йсе дýмаете. Бо се не лишé з єднým слóвом такóе, йсé из уся́чиным ся стаé.

Ідентичність

М. К. розповідає про свою національну ідентичність та питання самоідентифікації жителів Закарпаття у відео під назвою *Тко сьме такі? | Приказованя за идентичности* (МК, 2022, квітень 16). Він схиляється до концепції багатозарової ідентичності, себе називає руснаком або (карпатським) русином в етнічному сенсі, а свою політичну ідентичність визначає як українську:

Тко ты такýй? Но, та що вам пёрвое прихóдит у гóлову? Що бы вы уповіли у такýв ситуáції? Бізýвно йсé залéжит на тутó, ож кó ся вас звідат. Предстáвме си такú ситуáцію, ож вы рóдили ся дáгде, най бýде у Хúстови, и тепёрька сьте за грáницьов. Дáко вас ся звідат, ож кó сьте такі. У сякýв ситуáції скóрше всьогó за грáницьов повістé, ож я укراًйинець, авадь ож я из Укراًйíны, що будé дóста лóгичным, бо сак вы будете розуміти, ож челя́дник, з котрým вы говорите, будé плюс мінус розуміти, щó вто за держáва, дé вна é, и, но, щó выд вас чекáти, якýй туй гóден бýти контéкт. Бізýвно не будé смýсла му кáзати, ож из Хúста авáдь из якóйись конкрётно́й úлиці у Хустóви, ци не так? Ёпен так, кідь бýдете вже, напри́клад, у Львóві, та зазвídaвут вас, ож ко сьте такі, та ачéй не бýде смýсла кáзати, ож вы укراًйинець, бо вы нахóдите ся у сýв держáві, айно. Туй вы, мóже, уповістé, ож вы из Закарпáтя, що будé тóже дóста лóгично а будé передавáти трібный у сýв ситуáції контéкт.

Многослóйна ідентичнýсть. У мнóгих людýй не лиш на Пудкарпáтьови, а дóста глобáльно, мы мóжеме відіти такú фóрму ідентифікáції, котрú мóжеме назвáти многошáровов ідентифікáційов. Прóсто так ся вже стáло, ож наш соціáльний жівýт é дýже фрагментóваний тай нáшое я неєднáко проявлят ся у вшилийкых контéктох та ситуáціях. Челя́дник асоці́ує себе из дóста рýзными соціáльными грúпами, никаучи на конкрётну ситуáцію. [...] Політи́чна ідентичнýсть. Тўйка всьо дóста прóсто, в політи́чному розуміньюви я укراًйинець. Чогó так? Бо я громадя́нин сьóйи держáвы, я туй ходів до шкóлы, путьовáв мнóго де, мáву чítаво

цімборув, у сѣв державі. Я туй рѡблю, сеся держава інвестовала у мене, я інвестуѡу у сесю державу. Буде абсолютно глѡпо уповісти, ож я не мау ниякого дараба україинської ідентичности. Айбѡ йсе є ідентичнѡсть політична, се є моє громадянство. Бо народова ідентичнѡсть у мене руснацька. Як ся каже, руснакы ня колысали, руснацькое-м молоко пив, ци не так? Перѡві вірші писав єм тѡже по русиньскы.

На його думку, національна ідентичність багатьох мешканців Закарпатської області є невизначеною, а останнім часом формується й специфічна закарпатська ідентичність:

Невизначена ідентичнѡсть. У дакотрых аспѣктах у людѣй ідентичнѡсть є невѣроблена. То гѡдна быти мѡзика, спорт, айбѡ таксамо вы гѡдни быти невѣзначени у сѡвѡйѡв ідентичности народѡвѡв. Тѡйка у Пудкарпатѡви є мноѡго людѣй, що жиѡут по сѣлах, у котрых тута ідентичнѡсть ще не є вѣроблена. Я подакотрых такых знаѡ сам лічно. Кідь ся их зазвідати, ож ты тко такый, они вам повідят, ож я кѡшницький. Ты го звідаш: „та ты україинець?” Вѡн каже: „нет”, хоть вѡн дѡбре розуміє, ож вѡн громадянїн Україны, тотѡ нормально, но кідь го звідати ож ко ты народно, вѡн не уповість ож вѡн україинець, но и не уповість, ож є русїн, нє, вѡн уповість, ож вѡн кѡшницький. Но я гибы тѡже кѡшницький, у сѡмоу момѣнтови я мау таку сѡму ідентичнѡсть жителя сѡго сѣла, ги тот челядник, айбѡ у тот сѡмый час я розуміѡ, ож я дѡяк изкапчаний из май ширѡков грѡпов людѣй, котру клічѣме карпатськымы русинамы авадь руснаками. Айбѡ тот челядник нет.

Закарпатці. Но є ще єдна така дѡста амѡрфна ідентичнѡсть гикой закарпатці. Що є дѡже інтересное, ож кідь челядник попрѡвбує розказати, ож що то значит, кідь попрѡвбує дати томѡ вѣзначѣня, дефіновати, що є закарпатѣць, та вѡн буде перелічовати гибы тотѣ сѡмі атрибѡты, котрі перелічуѡ я, кой кажу, ож я – руснак. Отѡ є наш сохташ, наша бѣсида, наші звѣкы, в принціпі тотѡ сѡмоє, що кажу я, просто вѡн не знає за слѡво „русин”. В принціпі тот челядник каже, ож йѡ, україинці сѣме, айбѡ маленько не такі, дѡста сѣме їншакі. Вѡн знає за сѡѡу дистѡнцію выд україинської народности, айбо не знає у котрый шѡфлик то покласти. Авадь прѡсто, мѡжно так повісти, чїнит сѡбі на вто новѣй шѡфлик. Сяка туй у нас паралѣльна реальнѡсть.

Мовна ситуація

Сучасну мовну ситуацію на Закарпатті, зокрема в Ужгороді, відображає відео з назвою *Чужі сьме у себе дома* (МК, 2024, березень 11). Зважаючи на високу інформативність і цінність для соціолінгвістики, цитуємо більшість відео:

Я руно так ги любый другый челядник часто дачим ся журю. [...] Ачэй сьте клінцнули на сесé відео не прóсто так, а кліче ся вно, ож чужі сьме та́кой у се́бе до́ма. Що я тым хóчу упові́сти?

Напри́клад, тра́фило ми ся бы́ло не так да́вно, ож ходи́в єм на ка́виль с цімбора́ми, сі́вем, попросі́вем ка́виль тай ка́жу: „ід то́му, бу́дьте до́брі, пога́р води́”. Офиціа́нтка менé ся пере́звідала, ож що, ож она́ менé не порозу́міла. [...] Челя́дня менé не порозу́міло, челя́дня не зна́є, що тако́є „пога́р води́”. [...] Сяко́є ся зо мно́в става́ло фу́рт и наохте́ма, як я в У́жгороді жи́у. Та́кой на сих вы́ходных мені́ тре́ба бы́ло да́що купі́ти, я звóню жоні́, ка́жу то́то, сесé, ци ще є, ци ще мо́жу купі́ти, а вна ка́же, ага́, а вы в У́жгороді? А ще до́вго бу́дете в У́жгороді? Розу́мієте, ож спóзад мо́ї бе́сіды жона́ собі да́же не поду́мала, ож я го́ден жи́ти в У́жгороді. Про не́ї на́раз бы́ло ка́пчання, ож ага́, я кідь гово́рю по-руси́ньськы, по-на́шому, зна́чит, я не жи́у в У́жгоро́дови, ож я селю́к якыйсь, переба́чте, ту́ман є́ден. Исé не є́дино́чний трафу́нок, исé ся стаé фу́рт. Дру́гий цімбора а́де розка́зовав, ож вўн хóтів пі́цу купі́ти, вбы му привéзли, а на́раз йо́му опе́раторка упові́ла, ож „переба́чте, мы у се́ла не до́возимé”. Она́ ся не за́звідала, де вўн, она́ му на́раз в о́чи упові́ла: „переба́чте, мы вам не до́везе́ме, бо вы сто процéнтўв не в У́жгоро́дови”. Но менé сесé ду́же ка́зйт, бо з на́шов бе́сідов и так на нас ні́каут зве́рьхы у до́ліну. У то́му ча́сточно може ви́новати и мы у́же не́ськы [...] айбо́ то́та га́ньба ся з на́ми убста́ла, а мы дотепе́рь йи несе́ме, адся́к йи на чо́ло залі́пиме, па́на му ру́ського, а сак из нўв иде́ме. Бо ка́ждый, тко при́йде сю́ды, у сесь ве́лікий ва́рош та про́вбуе ся се́ї бе́сіды знебы́ти, убы́ на́годов нас за не́ї не за́ганьби́ли. Сяко́є бы́ло и зо мно́в, туй не бу́ду криві́ти душóв, я бив ру́но на сьóму пу́тьови, то́же хóтів єм ся шикóвно аклі́матизова́ти, шикóвно навчи́ти ся по укрáїнськы, по ва́роськы, убы́ менé туй взя́ли ги сво́го, а че́рез ро́кы я порозу́мів, ож я туй ні́гды сво́йим не бив, и но мені́ ні́що притво́рятися, мені́ ні́що чині́ти ся тым, кым я не є́. Дру́гий мо́мент, котрый менé у сьóму боли́т, сесі́ вы́мушено пере́міщені о́собы, котрі́ при́йшли в У́жгород, вни на́шоїи бе́сіды не за́станут, бо в У́жгороді не́в ніко́ не гово́рит, да́же тот, тко не́в прекра́сно гово́рив ще де́сять го́дўв наза́т. Чого́ сак? Бо му́сай справо́вати ся по ва́роськы, айно́.

Мусай ся перемінювати, бо не мож убставати ся собов, кідь ты жийеш у варошови, туй сякі порядки, ож кáждый, тко прійде з села жити, мусит ся научіти не лиш жити по вароськы, айбó ай говорити по вароськы. [...] Ужé годь я старáву ся так не чиніти, не ганьбіти ся сáмого себе, я сміло у кáждому гандéликови з кáждым челядником говорю по русінськы. [...] Поседні люде ся радуут, кáжут ош, йой, та ты тóже наш, як ми бýло лúдно за нáшов бесідов. Видко ож челядник так напráвду, по-чéсному радує ся тóму ож гóден зась учúти нáшу бесіду. А дрúги люде не розуміут, звідуют ся, ци я нáгодов не з Пряшева, у мéне и сýкое бýло, ож люде дúмаут, ож я за граніцьов, ож я из заграниці.

Но туй хóчу ся наверну́ти ід тóму момéнтові за офіціáнтку – то дівочка, котра́ буде гóдна обслужіти кліéнта по-англіцькы, по словацькы, но не бýде гóдна убслужіти по-русінськы. Що йсе знáчит? Ож мы у Закарпáтьови, у сто́лиці, у гóловному варошови сьóго Закарпáтя, не гóдни дýстати убслужованя нáшов бесідов, ож мы у себе дóма у гúршúв ситуа́ціі ги челя́дник, якый д нам прійде з Áмери́кы, бо йогó по англійськы обслужіти побіру́е, но, не до́где є́днá, но полові́на вся́кых сéрвісúв. А по-нашому? Учít ся по укρά́йинськы, сирохмáне. А мені́ выд тóго дáколи дúже т́яжко, так ми гúрко вúд тóго, но хóтів єм ся з váми тым поді́лити, бо мóже бýде болі́ти мáло мéнше. А мóже надýйде дáкого и вы бúдете ся мéнше ганьбі́ти сьóго, бо кідь мы не бúдеме ся горі́ сьов л'úтров цобарити самі́, ні́ко нас за úха не вýтягне.

За свідченням М. К., Ужгород став мовним острівцем, де більшість населення не тільки не розмовляє місцевими говірками, але навіть перестає їх розуміти. Особистий досвід М. К. засвідчує, що людина зі села, яка приїжджає до обласного центру, таке мовне оточення сприймає як чуже і мовну ситуацію – як дискримінаційну. Тобто уродженець закарпатського села в Ужгороді може відчувати дискомфорт, подібний такому, який нещодавно відчували носії української мови, приїжджаючи до російськомовних міст України.

У лінгвістиці розподіл на домінантний і недомінантний (або високий і низький) коди є типовим для відношення стандарт – говірка, проте на Закарпатті ми досить часто спостерігаємо запит на підвищення статусу говірок.

Діяльність М. К. має передусім просвітницький, культурний, а не політичний характер. М. К. закликає не соромитися своєї мови і передавати її наступним поколінням. На його каналі немає конкретних вимог щодо національної та мовної політики. Однак в інтерв'ю на каналі *Твоя під-*

нільна гуманітарка (МК, 2022, квітень 6), коли М. К. запитують, до чого саме зараз прагнуть карпатські русини, Мигаль називає тези, із якими, на його думку, погодиться більшість громадських організацій. Це, по-перше, офіційне визнання карпатських русинів та їхньої мови, по-друге, підтримка видання літератури карпаторусинською мовою, по-третє, запровадження до шкіл факультативних занять із карпаторусинської мови³. Офіційне визнання нації та мови, безперечно, є політичним актом за своєю природою. Однак, у правовій демократичній країні, така вимога законна, і було б помилкою сплутувати її з державним сепаратизмом. М. К. багато разів заявляв про свою лояльність до України. У цитованому інтерв'ю він висловлює сподівання, що в майбутньому вільна Україна обере шлях євроінтеграції і з порозумінням поставиться до бажань своїх громадян із русинською ідентичністю.

Запитання до Мигаля Кушницького

Ми звернулися безпосередньо до творця каналу з питаннями про цілі його діяльності та про мовні стратегії у створенні опублікованого контенту. М. К. надіслав досить вичерпні відповіді, які ми тут узагальнюємо, намагаючись передати головні думки русинського блогера.

На запитання, звідки виникла ідея знімати відео по-нашому / по-руснацьки / по-кушницьки, Мигаль відповідає, що тоді дуже цікавився мовами, тому що хотів навчитися писати русинською. Доступні матеріали вимагали від нього засвоєння основ лінгвістичної теорії. Після цього самостійного навчання йому потрібно було робити деякі нотатки та часто хотілося говорити про це з іншими людьми. Він подумав, що може зробити відео, у якому пояснить свою позицію друзям; його перші відео були про мову, про те, як і чому він пише.

Основною метою М. К. було і залишається створення серйозного контенту „по-нашому”, тому що, на думку М. К., його зараз повністю бракує. Коли М. К. зацікавився русинською, то виявив, що в інтернеті є або жарти, або політизована „лупина”, яку навіть слухати нецікаво. Тому він почав робити те, що йому самому хотілося б бачити, але „по-нашому”.

³ „[...] визнання карпаторусинської ідентичності та мови, допомога держави в упорядкуванні літературного стандарту та забезпечення його функціонування у найбазовіших сферах, тобто видання літератури, яка вже і так видається зараз, але здебільшого тільки власним коштом авторів та читачів, ну і можливість якихось факультативних занять у школі, щоб ця тема не була замовчана, щоб дітям можна було розповідати, чому їхня мова настільки відрізняється. Щоб їм було не соромно і цікаво любити своє”.

На запитання, як YouTube та інші платформи в інтернеті можуть сприяти збереженню мови та ідентичності, М. К. відповідає, що мова та ідентичність для нього дійсно важливі. Такі платформи, як YouTube, для М. К. є лише засобом поширення інформації, і цю функцію вони успішно виконують. Він бачить проблему в тому, що сама потенційна аудиторія цього контенту ще не звикла його вишукувати: „Коли наша людина намагається щось «загуглити», їй не спадає на думку шукати це по-нашому, вона відразу намагається ввести в пошук слово іншою мовою”.

Цільову аудиторію М. К. визначає так: „руснаки (русини) або люди, які розуміють нашу мову.” М. К. додає, що за статистикою YouTube, більш ніж половина людей, які його дивляться, – особи у віці 25–35 років. На запитання, чому він субтитрує свої ролики англійською і лише в меншій мірі українською, М. К. каже, що робить це тому, щоб руснаки в Америці чи будь-хто, хто цікавиться цією темою, могли подивитися відео. Спочатку він частіше робив українські субтитри і досі додає їх у „більші” відео. За реакцією глядачів він вирішив, що це не потрібно, тому що все зрозуміло навіть без субтитрів.

На запитання, наскільки М. К. задоволений кількістю підписників і скільки підписників хоче мати через три роки, він відповідає, що приріст значно зменшився і в майбутньому дедалі сповільнюватиметься. Через війну йому доводиться багато працювати і немає часу на YouTube-канал. Також його демотивують негативні коментарі та загальна ситуація в країні. „Я не можу будувати жодних планів на три роки вперед і навіть на завтра”.

Інші питання стосувалися відгуків земляків Мигаля, тобто людей із Підкарпаття, на його діяльність. М. К. відповідає, що люди реагують по-різному. „Хтось радіє, каже, що йому подобається, що він за цим скучив. Хтось каже, що я дурний і що треба, щоб мене забрала поліція”. Найбільше його радують коментарі, де люди кажуть, що за кордоном сумують за рідною мовою. В Ужгороді його іноді впізнають незнайомці, „кілька разів просили сфотографуватися з ними. Але це не та увага, яка мені дуже потрібна”.

Інші запитання були щодо мови, яку використовує М. К. Чи хотів він від самого початку йти власним шляхом, чи думав про прийняття деяких із наявних стандартів (спроб кодифікації). Подаємо повну відповідь:

Я з самого початку розумів, що єдиного літературного стандарту у нас немає, і ті варіанти, які є, мене не дуже влаштовували. Деякі також мали об’єктивні помилки. Певно, що з часом з’явиться якийсь кращий літературний варіант, і я візьму його для своїх більш „офіційних” проєктів, таких як *Интерфийса*. Але про те, щоб ним говорити, я навіть не думав. Літературний стандарт повинен мати свою функцію, але вона ніколи не повинна бути на шкоду живому

діалекту. Тому я буду намагатися говорити саме так, як говорилося у нас. Водночас я об'єктивно розумію, що говорю не зовсім так, як у моєму селі. Я намагаюся „підтримувати чистоту” у запозиченнях, не допускати зайвого чужого, плекати мову рідним словом, але в розумній мірі. Бо ціль не тільки говорити по-русинськи, але й щоб мене розуміли.

Кожен, хто використовує діалект або нестандартизовану форму мови для публічного спілкування на складніші теми, зіткнеться з питанням, де взяти шари лексики, яких бракує традиційному діалектові, особливо спеціальну термінологію.

У виборі нової або менш поширеної лексики М. К. говорить про градацію пріоритетів, її порядок описує так:

- а. Я подивлюсь у словнику Ігоря Керчі, чи є там таке слово (див. Керча, 2007а, Керча, 2012)⁴.
- б. Якщо його немає у словнику, я запитую своїх друзів в інтернеті, чи вони використовують щось подібне.
- в. Якщо мені не подобаються варіанти, я іноді телефоную родині і питаю.
- г. Коли нічого із цього не вдається, я намагаюся створити неологізм на прикладі інших слів нашої мови, одним оком дивлячись на те, як це слово створили інші слов'яни.
- д. Тільки коли мене нічого не влаштовує і я не можу нічого створити, я беру слово з іншої мови.
- е. Нарешті, є слова, які я навіть не намагаюся змінити. Такі як „комп'ютер”, „інтернет” і подібна лексика.

Інше запитання базувалося на спостереженні, що М. К. вживає менше росіянізмів, аніж це прийнято в діалектному контексті (принаймні в мовленні старшого покоління) на Закарпатті. Ми запитували, чи М. К. свідомо уникає росіянізмів і як їх розпізнає:

Тут знову є психологічний елемент. Все, що відбувається останніми роками, викликає у мене (і не тільки у мене) різку реакцію на все російське, в тому числі і на слова. Щоб вирішити, чи справді це слово прийшло з російської, чи було нашим, чи з церковнослов'янської – іноді потрібно багато часу, щоб почитати етимологічні дані в інтернеті. Інколи це неважко розібрати, коли лексика явно пов'язана з якимось радянським жаргоном. Звісно, об'єктивних причин вживати словацьке чи чеське запозичення замість російського немає.

⁴ Словник І. Керчі доступний також онлайн (див. ІПКР).

Ми вказали на деякі ймовірні запозичення із чеської мови – рѣзділ, на́годов, на́зори, выслѣдки – і спитали, чи вони привезені із Чехії, чи це радше запозичення з русинської мови, яку використовують у Словаччині. М. К. відповідає:

Можна сказати, що в живій мові також була хвиля чеських слів, але вона з часом згасла. Із цього списку, мабуть, лише „выслѣдки” є прямим богемізмом. „Рѣзділ” чи „на́года” – слова, до яких я звик з дитинства. Кілька років тому, безумовно, у мене було більше богемізмів, ніж сьогодні, інакше не могло бути, коли я там жив (у Чехії – М. В.).

Насамкінець підсумовуємо відповіді на запитання про діяльність Мигалю на інших проєктах і платформах. Instagram М. К. вважає для себе важкою платформою. Більше любить YouTube „саме через ефект, який він надає”. Якраз канал на YouTube та сайт Інтерфійса (Інтерфійса) М. К. називає своїми головними проєктами. Акаунти ж у соцмережах М. К. використовує для поширення цих публікацій. Про Інтерфійсу він каже: „Особисто для мене такий проєкт був спробою створити слова, які мені потрібні в роботі. Саме тому, що я працюю з комп’ютерами та технікою, і було б прикро не мати можливості говорити про свою роботу рідною мовою”.

Свій канал „Сколomыйкош” у мережі TikTok (Сколomыйкош) М. К. оцінює як невдалий експеримент:

Ця платформа абсолютно відрізняється від, наприклад, YouTube. У мене були відео, які набирали 100 переглядів, були відео, які набирали 100 000 переглядів, але я чомусь не бачу в цьому користі. [...] Зараз я бачу, що не можу сприймати TikTok як платформу, на якій буду активно щось робити. Коломийки я через це не перестану співати, але, можливо, вони знайдуть собі інше місце.

Висновки

У дослідженні ми спробували представити діяльність блогера Михайла Лижечка, який веде власний канал на платформі „YouTube” під псевдонімом Мигаль Кушницький. Ми коротко схарактеризували його усне мовлення, яке він використовує на своєму YouTube-каналі. Ми дійшли висновку, що це культивована форма говірки села Кушниця Хустського району. Із лінгвістичного аналізу усних текстів і відповідей на надіслані запитання випливає, що М. К. свідомо культивує рідний діалект, вдумливо переймає або навіть створює відсутні слова на позначення нових і складніших реалій. М. К. переконаний, що на Закарпатті постане унормована форма русинської мови, але в усному публічному спілкуванні він має намір і надалі використовувати свою говірку.

На нашу думку, стратегія Мигалія – культивування рідної говірки – може стати початком розвитку нової мовної ситуації в Закарпатській області, коли місцеві говірки набудуть значно більшого функційного навантаження і частково вживатимуться також у публічному спілкуванні. Можливо, ми перебуваємо на початку процесу, який, зрештою, може призвести до мовної ситуації, відомої з німецькомовних кантонів Швейцарії чи з Норвегії, де діалекти мають високий престиж і використовуються не лише в родині та в рідному селі, але несуть функції, типові сьогодні в Україні (як і в більшості слов'янських країн) для літературної мови. Оскільки в закарпатських селах говірки є все ще дуже вітальними і носії часто пов'язують їх використання з певною (національною чи локальною) ідентичністю, саме Закарпаття має досить сильний потенціал для виникнення такої мовної ситуації. Очевидно, що сучасні погляди молодшої генерації русинів, представником якої є Михайло Лижечко, цілком вільні від москвофільських позицій, які характеризували частину русинської інтелігенції в минулому. Частина населення Закарпатської області, безперечно, має власну етнічну ідентичність, тобто є етно-мовною спільнотою, мовні права якої мають бути гарантовані на державному рівні.

Діяльність М. К. має передусім культурний, а не політичний характер. Водночас М. К. не відмовляється формулювати певні вимоги від імені карпатських русинів, які, безперечно, мають політичний вимір. Це офіційне визнання ідентичності та мови, підтримка видавничої діяльності та факультативного навчання русинської мови у школах. Русинська та українська ідентичності у розумінні М. К. не виключають одна одну, але етнічними русин і українець не сприймаються як синоніми.

Збереженню закарпатських говірок та унікальної мовної ситуації в Закарпатській області України сприяло б офіційне визнання карпатських русинів / руснаків національною меншиною та надання правового статусу місцевим мовним різновидам – наприклад, статусу регіональної мови в розумінні Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (ECRML).

Невдалі заяви з минулого, зокрема й з пера лінгвістів, які пов'язували русинську ідентичність і спроби стандартизації закарпатського діалекту із політичним сепаратизмом та антидержавною діяльністю, безсумнівно, не пішли на користь збереженню унікальних місцевих говірок. Навпаки, вони створювали в суспільстві атмосферу, за якої діалектоносії перестають публічно вживати рідні говірки. Ми переконані, що сучасні намагання унормувати русинську мову на Закарпатті, культивуючи місцеві говірки, заслуговують на реабілітацію в наукових колах, особливо в мовознавстві.

БІБЛІОГРАФІЯ

Онлайн-джерела

- Интерфйса – *Интерфйса*. <https://interfysa.com/>
Transliteracija: *Interfysa*. <https://interfysa.com/>
- ПКР – *Интернет портал карпатських Русинув*. <https://www.rueportal.eu/>
Transliteracija: *Internet portal karpatśkŷkh Rusynuv*. <https://www.rueportal.eu/>
- МК – *Мигаль Кушницький*. <https://www.youtube.com/@myhal-k>
Transliteracija: *Myhal Kushnytskŷi*. <https://www.youtube.com/@myhal-k>
- МК, 2020, квітень 18 – Мигаль Кушницький. (2020, квітень 18). *Carpatho-Rusyn polyglot* | Чого я туй? <https://www.youtube.com/watch?v=TMgVCCkP0co&t=13s>
Transliteracija: Myhal Kushnytskŷi. (2020, kwiecień 18). *Carpatho-Rusyn polyglot* | Choho ia tui? <https://www.youtube.com/watch?v=TMgVCCkP0co&t=13s>
- МК, 2020, грудень 27 – Мигаль Кушницький. (2020, грудень 27). *Кушниця: забытый словник № 1*. https://www.youtube.com/watch?v=PuMJ3Smn4DE&list=PLWYGLRSUwpVFQe1J328_7qHQ7_4Vyj1af
Transliteracija: Myhal Kushnytskŷi. (2020, grudziec 27). *Kushnytsia: zabŷtyi slovnyk № 1*. https://www.youtube.com/watch?v=PuMJ3Smn4DE&list=PLWYGLRSUwpVFQe1J328_7qHQ7_4Vyj1af
- МК, 2021, вересень 13 – Мигаль Кушницький. (2021, вересень 13). *Умелла ци умерла? Як того писати? | Карпаторусинська фонетика*. <https://www.youtube.com/watch?v=fJRYd3BIZR0>
Transliteracija: Myhal Kushnytskŷi. (2021, wrzesień 13). *Umella cy umerla? Iak toto pysaty? | Karpatorusynska fonetyka*. <https://www.youtube.com/watch?v=fJRYd3BIZR0>
- МК, 2022, квітень 6 – Карпатські русини в російсько-українській війні. Розмова з Мигалем Кушницьким (2022, квітень 6). *Твоя Підпільна Гуманітарка*. <https://www.youtube.com/watch?v=oDzPtaosh9s>
Transliteracija: Karpatski rusyny v rosijsko-ukrainskii viini. Rozmova z Myhalem Kushnytskym (2022, kwiecień 6). *Tvoia Pidpilna Humanitarka*. <https://www.youtube.com/watch?v=oDzPtaosh9s>
- МК, 2022, квітень 16 – Мигаль Кушницький. (2022, квітень 16). *Тко сьме такі? | Приказованя за ідентичности*. <https://www.youtube.com/watch?v=7BgHctcgEcY>
Transliteracija: Myhal Kushnytskŷi. (2022, kwiecień 16). *Tko sme taki? | Prykazovania za identychnosti*. <https://www.youtube.com/watch?v=7BgHctcgEcY>
- МК, 2022, травень 5 – Мигаль Кушницький. (2022, травень 5). *Говорити по-кушницькы. Як ото?* <https://www.youtube.com/watch?v=eIPqn0kBxuo>
Transliteracija: Myhal Kushnytskŷi. (2022, maj 5). *Hovoryty po-kushnytskŷi. Iak oto?* <https://www.youtube.com/watch?v=eIPqn0kBxuo>
- МК, 2024, березень 11 – Мигаль Кушницький. (2024, березень 11). *Чужі сьме у себе дома*. <https://www.youtube.com/watch?v=Scbj1ldvPWg>

- Transliteracija:** Myhal Kushnytskîi. (2024, marzec 11). *Chuzhi sme u sebe doma*. <https://www.youtube.com/watch?v=Scbj1ldvPWg>
- Отціюзнина – *Отціюзнина*. *Культурно-белетристичный журнал Закарпатського обласного научно-культурологічного общества им. А. Духновича и Русинського культурологічного клуба*. <https://otcuznyna.com/>
- Transliteracija:** *Ottsiuznyna. Kulturno-beletrystychnyi zhurnal Zakarpatskoho oblasnoho nauchno-kulturologichnoho obshchestva im. A. Dukhnovycha y Rusynskoho kulturologichnoho kluba*. <https://otcuznyna.com/>
- Равлюк-Турчиняк, М. (2023, липень 5). Лемківський акцент (accentus). *Общество про русинський розвій*. <https://rusynsociety.com/2023/07/05/lemko-accentuation/>
- Transliteracija:** Ravliuk-Turchiniak, M. (2023, lipiec 5). Lemkivskyi aktsent (accentus). *Obshchestvo pro rusynskiy rozvii*. <https://rusynsociety.com/2023/07/05/lemko-accentuation/>
- Сколомыйкош – *Сколомыйкош*. <https://www.tiktok.com/@kolomyiky/video/7399698639901314310>
- Transliteracija:** *Skolomyikosh*. <https://www.tiktok.com/@kolomyiky/video/7399698639901314310>
- УПРС – Універсальный пудкарпатський русинський стандарт. *Общество про русинський розвій*. <https://rusynsociety.com/rue/sre-standard/>
- Transliteracija:** Univerzalnyi pudkarpatskyi rusynskiy standart. *Obshchestvo pro rusynskiy rozvii*. <https://rusynsociety.com/rue/sre-standard/>
- Шипович, Ю. (2024, липень 3). Звідаємо інтелекцію. *Общество про русинський розвій*. <https://rusynsociety.com/rue/2024/07/03/zvidaeme-intelighentsiyu-yuri-shipovich/>
- Transliteracija:** Shypovych Iu. (2024, lipiec 3). Zvidaieme inteligentsiu. *Obshchestvo pro rusynskiy rozvii*. <https://rusynsociety.com/rue/2024/07/03/zvidaeme-intelighentsiyu-yuri-shipovich/>
- CJKNM PU, ÚRJĽK – *Centrum jazykov a kultúr národnostných menšín Prešovskej univerzity v Prešove. Ústav rusínskeho jazyka a kultúry. Študijné programy*. <https://www.unipo.sk/cjknm/hlavne-sekcije/akr/>
- ECRML – European Charter for Regional or Minority Languages (5. 11. 1992). *Council of Europe*. <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages>
- SRE – *Society for Rusyn Evolution*. <https://rusynsociety.com>

Джерела

- Алмашій, М. (2014). *Орфографично-орфоэпичный словарь русинского языка*. Закарпатське обласне научно-культурологічне общество им. А. Духновича.
- Transliteracija:** Almashii, M. (2014). *Orfografychno-orfoepychnyi slovar rusynskoho iazyka*. Zakarpatskoie oblastnoie nauchno-kulturolohychnoie obshchestvo im. A. Dukhnovycha.

Алмаший, М., Керча, І., Молнар, В., & Попович, С. (1999). *Материнський язык: писемниця русинського языка*. Общество Духновича.

Transliteracija: Almashii, M., Kercha, I., Molnar, V., & Popovych, S. (1999). *Materynskŷi iazyk: pysemnytsia rusynskoho iazyka*. Obshchestvo Dukhnovycha.

Дзендзелівський, Й. (1958–1993). *Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УСРС. Лексика* (Т. 1–3). Ужгородський державний університет.

Transliteracija: Dzendzelivskyi, I. (1958–1993). *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti USRS. Leksyka* (Т. 1–3). Uzhhorodskyi derzhavnyi universitet.

Капраль, М. (2017). *Русинський орфографічний словарь*. Вседержавное самосправованя і Русинський научный институт им. А. Годиньки.

Transliteracija: Kapral, M. (2017). *Rusynskŷi ortografichnyi slovar*. Vsederzhavnoie rusynskoie samospravovania i Rusynskŷi nauchnyi instytut ym. A. Hodynkŷ.

Керча, І. (2007а). *Словник русинсько-руський*. ПоліПринт.

Transliteracija: Kercha, I. (2007а). *Slovyk rusynsko-ruskŷi*. PoliPrynt.

Керча, І. (2007б). Літературний язык. Пудкарпатська Русь. В Магочій, П. Р. (Ред.), *Русинський язык* (сс. 115–146). Uniwersytet Opolski.

Transliteracija: Kercha, I. (2007б). *Literaturnyi iazyk*. Pudkarpatska Rus. W Magochii P. R. (Red.) *Rusynskŷi iazyk*. Uniwersytet Opolski.

Керча, І. (2012). *Словник русько-русинський*. ПоліПринт.

Transliteracija: Kercha, I. (2012). *Slovyk rusko-rusynskŷi*. PoliPrynt.

Мегела, А. (2014/2019). *Граматика русинського (літературного) языка, Закарпатське областне научно-культурологічне общество им. А. Духновича*.

Transliteracija: Megela, A. (2014/2019). *Hramatyka rusynskoho (lyteraturnoho) iazyka*. Zakarpatskoie oblastnoie nauchno-kulturolohychnoie obshchestvo ym. A. Dukhnovycha.

Панько, Ю., & Ябур, В. (1994). *Правила русинського правопису*. Русинська оброда.

Transliteracija: Panko, Yu., & Iabur, V. (1994). *Pravyla rusynskoho pravopysu*. Rusynska obroda.

Плішкова, А., Копорова, К., & Ябур, В. (2019). *Русинський язык. Комплексний опис языковой системи в контексті кодифікації*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.

Transliteracija: Plishkova, A., Koporova, K., & Iabur, V. (2019). *Rusynskŷi iazyk. Kompleksnyi opys iazykovoi sistemŷ v konteksti kodifikacii*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.

Плішкова, А., Копорова, К., Ябур, В., Цітрякова, З., & Голубкова, М. (2019). *Правила русинського правопису з орфографічним і графічним словником*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.

Transliteracija: Plishkova, A., Koporova, K., Iabur, V., Citriakova, Z., & Holubkova, M. (2019). *Pravyla rusynskoho pravopysu z ortografichnym i gramatichnym slovnykom*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.

- Плішкова, А., Копорова, К., Ябур, В., Цітрякова, З., & Голубкова, М. (2021). *Правила русинської висловності з ортоепічним словником*. Видавельство Пряшівської університету.
Transliteracija: Plishkova, A., Koporova, K., Iabur, V., Citriakova, Z., & Holubkova, M. (2021). *Pravyla rusynskoi vÿslovnosti z ortoepichnym slovnykom*. Vÿdavatelstvo Priashivskoi univerzity.
- Чорій, Ю. (2013–2016). *Словарь русинського языка* (Т. 1–5). ТОВ „ІВА”.
Transliteracija: Chorii, Iu. (2013). *Slovar rusynskoho iazyka* (Т. 1–5). TOV „IVA”.
- Ябур, В., & Плішкова, А. (2009). *Сучасний списовний русинський язык*. ПУП, ІРЯК.
Transliteracija: Iabur, V. & Plishkova, A. *Suchasnyi spysovnÿi rusynskÿi iazyk*. PUP, IRIAK.
- Ябур, В., Плішкова, А., & Копорова, К. (2015). *Граматика русинського языка*. Видавельство Пряшівської університету.
Transliteracija: Iabur, V., Plishkova, A., & Koporova, K. (2015). *Gramatika rusynskoho iazyka*. Vÿdavatelstvo Priashivskoi univerzity.
- Раňко, Ј. (2012–2015). *Slovensko-rusínsky slovník* (Т. 1–2). Rusínska obroda na Slovensku.

Література

- Белей, Л. (2017). „Русинський” сепаратизм: націєтворення *in vitro*. Tempora.
Transliteracija: Belei, L. (2017). „*Rusynskÿi*” *separatyzm: natsietvorennia in vitro*. Tempora.
- Ванько, Ю. (2008). Формованя койне з літературних штандартів. В А. Плішкова (Ред.), *Русинський язык меджі двома контресами* (сс. 15–24). Світовий конгрес Русинів, ІРЯК.
Transliteracija: Vanko, Iu. (2008). Formovania koine z literaturnÿkh shtandartiv. V A. Plishkova (Red.), *Rusynskÿi iazyk medzhi dvoma kongresamy* (ss. 15–24). Svitovÿj kongres Rusyniv, IRIAK.
- Копорова, К. (Ред.). (2018). *20 років високошкольської русиністики на Словакії*. ПУП, ІРЯК.
Transliteracija: Koporova, K. (Red.). (2018). *20 rokiv vÿsokoshkolskoi rusynistikÿ na Slovakii*. PUP, IRIAK.
- Магочій, П. Р. (2018). Кодіфікаційний процес русинського языка: досягнута і новы задачі. У К. Копорова. (Ред.). *20 років високошкольської русиністики на Словакії* (сс. 43–66). ПУП, ІРЯК.
Transliteracija: Magochii, P. R. (2018). Kodifikachnÿi protses rusynskoho iazyka: dosiahnutia i novÿ zadachi. U K. Koporova (Red.). *20 rokiv vÿsokoshkolskoi rusynistikÿ na Slovakii* (ss. 43–66). PUP, IRIAK.
- Німчук, В. (1961). Словотвір числівників у верхньонадборжавських говірках. У Ф. Жилко (Ред.). *Діалектологічний бюлетень*. Вип. 8. (сс. 44–56). Видавництво АН УРСР.

- Transliteracija:** Nimchuk, V. (1961). Slovo tvor chyslivnykiv u verkhnonadborzhavskykh hovirkakh. W F. Zhylko (Red.). *Dialektolohichniy biuleten*. Vyp. 8. (ss. 44–56). Vydavnyctvo AN URSSR.
- Німчук, В. (1963). Ступенювання у верхньонадборжавських говірках. У В. Коломієць (Ред.). Питання граматики і лексикології української мови, (сс. 17–29). Видавництво АН УРСР.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (1963). Stupeniuvannia u verkhnonadborzhavskykh hovirkakh. W V. Kolomiiec (Red.). Pytannia hramatyky i leksykolohii ukrainsoi movy (ss. 17–29). Vydavnyctvo AN URSSR.
- Німчук, В. (2015). Причинки до закарпатського діалектогенезу. У В. Мойсієнко (Ред.), *Український глотогенез. Матеріали міжнародної наукової конференції* (сс. 20–38). ЖДУ ім. Івана Франка, Полісся.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (2015). Prychynky do zakarpatskoho dialektogenezu. W V. Moisiienko (Red.), *Ukrainskyi hlotogenez. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferencii* (ss. 20–38). ZhDU im. Ivana Franka, Polissia.
- Німчук, В. (2017). Ще раз про „Русинський язык“ і збереження діалектного середовища. *Українська мова*, 3, 15–24.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (2017). Shche raz pro „Rusynskyy iazyk“ i zberezhennia dialektnoho seredovyscha. *Ukrainska mova*, 3, 15–24.
- Панькевич, І. (1938). *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Звучня і морфологія*. Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze.
- Transliteracija:** Pankevych, I. (1938). Ukrainski hovory Pidkarpatskoi Rusy i sumezhnykh oblastei. Zvuchnia i morfolohiia. Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze.
- Čižmárová, M. (2014). Jazyková situácia na severovýchodnom Slovensku v povojnovom období (po r. 1945). *Slavica Slovaca*, 49(1), 58–64.
- Kráľová, Ľ. (2022). Špecifické problémy jazykovej a národnej sebareflexie Rusínov na Slovensku v duchu sčítaní obyvateľov, bytov a domov v rokoch 1991–2021. W K. Koporová (Red.) *Studium Carpatho-Ruthenorum* (ss. 35–48). Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- Rychlík, J., & Rychlíková, M. (2016) *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad (2nd ed.).
- Švorc, J. (2007). *Zakletá zem* (Trans. Miroslav Ottomanský). Lidové noviny.
- Tichý, F. (1938). *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*. Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze.
- Wood, J. (2024). Shifts in digital media usage before and after the pandemic by Rusyns in Ukraine. *Language Vanguard*. <https://doi.org/10.1515/lingvan-2023-0156>.

**Cultivation of Transcarpathian Dialects on the Internet
in the Context of Efforts to Standardise the Rusyn Language:
The Language Strategies of Myhal Kushnytskyi**

This study examines current efforts to cultivate and standardise Transcarpathian dialects online, focusing on the activities of blogger Mykhailo Lyzhechko, known as Myhal Kushnytskyi, who manages a YouTube channel and the Interfyisa website. The aim of the research is to characterise the language strategies Lyzhechko employs to engage his audience, with a focus on how he adapts the dialect to convey complex and specialised topics. Using an analysis of published videos and insights from a questionnaire sent to the author, we explore his linguistic and identity perspectives, as well as his role in the broader movement to standardise the Rusyn language. We conclude that his efforts are quite innovative within the Rusyn movement, potentially elevating the prestige of local dialects and promoting their use in public communication. This approach appears to hold significant potential for the Transcarpathian region.

Keywords: Transcarpathian dialects, dialects on the Internet, Carpatho-Rusyns, language standardisation, Myhal Kushnytskyi.

Людмила Дика

Національний університет „Києво-Могилянська академія”, Київ

Роль студентів у ревіталізації діалектів

Українське суспільство поступово переходить від тоталітарної моделі „боротьби з діалектизмами” до розуміння цінності мовного розмаїття. У розділі подано приклади розширення сфери застосування діалектів, зміни їх ролі в житті сучасної людини. Престиж діалекту значною мірою залежить від мовної оцінки його носіїв, зокрема від ставлення до нього молоді. Сьогоднішні студенти в недалекому майбутньому визначатимуть засади мовної політики в Україні, зокрема й статус діалектного мовлення. Важливим із цього погляду є залучення студентів до наукової роботи, до проєктів, насамперед із застосуванням сучасного мультимедійного інструментарію (прикладом чого є створення корпусу українських діалектів – бази даних, що репрезентує українське діалектне мовлення у звуковій та транскрибованій формах), які сприятимуть збереженню і ревіталізації діалектів. Важливою є ідея створення всеукраїнського фонду записів діалектних текстів на новітніх носіях інформації, де будуть зібрані надбання всіх університетських осередків.

Ключові слова: говори української мови, мовна політика, усний діалектний корпус, ревіталізація діалектів, соціальна оцінка мови, престиж говіркового мовлення, діалектологічна практика.

Видатний український мовознавець Олександр Потебня в листі до харківського товариша Івана Біликова поділився своїм баченням або, як він висловився, своїми фантазіями щодо того, яким має бути сучасний університет і як студенти можуть вплинути на його майбутнє. На думку О. Потебні, університет – мікрокосм суспільства, студент – громадянин університету (Халанській, 1908, с. 8). Міркування О. Потебні, висловлені в середині XIX ст., співзвучні сучасним ідеям студентського самоврядування і студентоцентрованого навчання – підходу, що передбачає „заохочення здобувачів вищої освіти до ролі автономних і відповідальних суб’єктів освітнього процесу”, „побудову освітнього процесу на засадах взаємної поваги і партнерства між учасниками освітнього процесу” (Закон, 2014). Для О. Потебні була неприйнятною формула „профессорь – покорный слуга студентов”, він не бажав університету ні студентського, ні професорського деспотизму, водночас підкреслював, що треба поважати права студентів, якщо вони є не натовпом, а розумною спільнотою. Особливо учений наголошував на важливості наукової діяльності студентів, створення наукових гуртків, участі в заходах, які потребують незначних, але постійних внесків працею або часом; при цьому, на його думку, ініціативу мають проявляти самі студенти, а не чекати, поки професори помітять обдарованого студента й покличуть його до науки (Халанській, 1908, сс. 9–11).

Ці роздуми Юрій Шевельов пояснював сподіваннями О. Потебні на українізацію університетів, можливу внаслідок національного самоусвідомлення студентів, які, як вважав О. Потебня, більше, ніж професори, відповідають за майбутнє університетів, а також його вірою в майбутнє української мови (Шевельов, 1992, с. 11, 18).

Ще одним вагомим аспектом світогляду Потебні є важливість збереження мовного розмаїття, увага й шанобливе ставлення до всіх різновидів мови та їхніх носіїв – ідеї, що сьогодні втілені в гаслі Європейського Союзу „єдність у різноманітності”. Як приклад, Потебня наводить досвід німецьких університетів, які визнають і поважають регіональні відмінності своїх студентів (Халанській, 1908, с. 7). Потебня критикує тих дослідників, зокрема Пантелеймона Куліша, які на догоду своєму естетичному задоволенню, що могло бути порушене незвичними для них звуками і формами, спотворювали місцеві особливості говірок під впливом тієї, яку вони визнають за літературну мову (Потебня, 1992, с. 125). Зневагу і страх перед народними говорами поборників нероздільного панування літературної мови Потебня називає „неразумними” (Потебня, 1992, сс. 136–137).

За радянських часів зневага до діалектного мовлення стала елементом мовної політики. Програмові документи комуністичної партії передбачали

в майбутньому стирання будь-яких національних відмінностей, зокрема й мовних (Білодід, 1969, с. 29).

Ідеї нівелювання національних особливостей було підпорядковане й мовне планування тогочасної радянської України, що позначилося на університетських програмах підготовки фахівців-філологів. У передмові до авторитетного п'ятитомового видання *Сучасна українська літературна мова* – праці, яка й сьогодні рекомендована студентам для вивчення, увагу до національного Іван Білодід окреслює як „роздування”, „роздмухування національних особливостей”, закликає боротися проти „відживаючого, архаїчного, старого”, що гальмує розвиток української мови (Білодід, 1969, с. 19): „культивувати [...] архаїчні, раритетні, штучні елементи під гаслом „національного духу мови” [...] завжди було ознакою буржуазно-націоналістичних спрямувань і вело [...] до примітивізації мови” (Білодід, 1969, с. 30).

Наслідки такої політики дуже влучно окреслив відомий діалектолог Федір Климчук: „Є така хвороба – національний нігілізм – ворожість до всього свого” (Климчук, 2012).

Згідно з партійними настановами українська мова мала розвиватися в напрямі вироблення елементів мовної спільності:

Сучасний український правопис, різного роду словники, праці з граматики, історії літературної мови яскраво відбивають процеси вироблення спільних мовних елементів української й російської мов і творчу допомогу російській мові у збагаченні та вдосконаленні української літературної мови (Білодід, 1969, сс. 30–32).

Відповідно до цих настанов провідними лініями розвитку усного українського літературного мовлення в другій половині ХХ ст. було визначено боротьбу за чистоту української мови, поступове стирання під впливом літературної мови діалектних відмінностей в усно-розмовному мовленні. Літературне мовлення проголошено єдиним висококультурним різновидом української літературної мови, натомість сільське і міське мовлення названо примітивним – „розмовним примітивізмом”, „що є ознакою недостатньої освіти його носіїв...” (Білодід, 1969, сс. 35–36). Засвоєння такої „нової” літературної мови „найширшими масами українського народу” вважалося одним із найвеличніших здобутків ленінської національної політики комуністичної партії, як позитивні риси відзначено інтенсивні процеси звуження, а в багатьох випадках і зникнення територіальних діалектів (Білодід, 1969, с. 33).

Наслідком радянського мовного виховання, впроваджуваного через школи й університети, стало вироблення негативного ставлення до діалектного мовлення, що, на жаль, і досі трапляється в нашому інформа-

ційному просторі. Наприклад, нещодавно в дискусії про перейменування міста Броварі журналістка зауважила, що їй така форма не подобається:

У нас на півночі Рівненщини на такий манер говорять у геть вже глухих селах, а інші їх перекривлюють. Хоч там взагалі мова далека від вишуканої, правду кажучи. „Колі мі були малі”, – отако говорять. Моя сестра вміє їх пародіювати, а я не годна (Чиченіна, 2024).

Цікавими із цього погляду є спостереження Ю. Шевельова щодо „вишуканої мови” і зміни оцінки говірок у XIX ст.:

Якщо для Шафонського північні говірки були нейтральні, чернігівські – забарвлені позитивно, а полтавські – негативно, то для Марковича негативного забарвлення набрали північні говірки, а чернігівські і полтавські розцінюються однаково. Бачимо переоцінку цінностей, але пріоритету полтавських говірок ще нема. Цей пріоритет стверджує „Грамматика малороссийского наречия” Ол. Павловського... Для Павловського зразкові ті говірки, де о чергується з і, себто полтавські (південно-західних він не знав) (Шевельов, 1961 с. 5).

Ю. Шевельов робить висновок:

Не треба спеціально доводити, що ані поняття чистоти мови, ані поняття „грубости” не мають об’єктивних підстав у цих і подібних судженнях, а тільки відбивають соціальну оцінку мовців. Літературна мова не тому літературна, що вона чистіша й „ніжніша”, а тому здається витонченішою й чистішою, що вона літературна. Свідчення Шафонського – свідчення про вищість тих говірок, які він звик частіше бачити й чути в літературному оформленні (Шевельов, 1961, с. 4).

Про подібне негативне ставлення до діалектів польської мови й порівняння їх із літературною мовою пише Галіна Карась. Дослідниця зауважує, що діалекти не можна оцінювати й розглядати з погляду „кращого” чи „гіршого” різновиду мови. Обидва різновиди однаково гарні, але сфера використання їх різна. Г. Карась також підкреслює, що соціальний статус діалектів сьогодні змінюється, зокрема внаслідок модної нині тенденції регіоналізації, плекання свого коріння, стосунків із „малою батьківщиною”, а відтак і з її мовою (Karaś, 2010).

Такі ж тенденції у зміні ставлення до діалектів спостерігаємо і в Україні: українське суспільство поступово переходить від тоталітарної моделі „боротьби з діалектизмами” до розуміння цінності мовного розмаїття. Очевидно, цьому сприяла і зміна мовної ситуації України, для якої

характерне відновлення природного стану кожної мови – однією мовою і вдома, і в публічному просторі. Часто мовою, якою люди спілкувалися вдома, була рідна говірка, а „любов до рідної мови взагалі починається з материнської мови, засвоєної в дитинстві, зокрема й діалектної” (Німчук, 2017, с. 160).

Розширення сфери функціонування діалектного мовлення і його популяризація свідчать про переосмислення ролі діалекту в житті сучасної людини, сприйняття його як культурної спадщини – діалектом ведуть блоги, спілкуються в соцмережах, пишуть пісні; більше з’являється художніх творів, де діалект потрапляє не лише у мовлення героїв, а й стає елементом мови автора (Bidnoshyia & Dyka, 2022). Дедалі частіше говіркове мовлення звучить із широких екранів – і не лише з вуст селян, а й у мові офіційних осіб, наприклад, прикордонники у фільмі „Мої думки тихі” розмовляють закарпатською говіркою. Це свідчить про зміну ставлення режисерів до мови героїв фільмів, події яких відбуваються на певній території, – від повного ігнорування мовних особливостей, за що критикували серіал „Століття Якова” за однойменним романом Володимира Лиса (Винничук, 2016), до запрошення для консультацій носіїв діалекту – як у фільмі Дмитра Сухолиткого-Собчука „Памфір”:

На майданчику з акторами працював знавець гуцульського діалекту Василь Зеленчук, допомагав їм із вивченням мови. За його завданням усі вони читали роман Петра Шекерика-Дониківа „*Дідо Іванчик*”, повністю написаний гуцульською говіркою. Також Зеленчук надсилав акторам аудіоповідомлення, де проговорював з потрібними наголосами та вимовою фрази з діалогів (Кабачій, 2023).

Великої популярності набувають присвячені діалектам ютуб-канали і відеоблоги, кількість переглядів яких сягає сотень тисяч. Відео про українські говори випускниці Національного університету „Києво-Могилянська академія”, що веде блог під псевдонімом Ідея Олександрівна, посідають провідні позиції в українському ютубі. Наприклад, її 22-хвилинний відеоролик про гуцульський говір „Не – то не, поцілуй конє” із часу публікації 23 серпня 2021 р. до липня 2024 р. набрав 550 тис. переглядів і понад 4 тис. коментарів (Українські діалекти):

„Таки си ладне, молоде дівче, і юж теке мудре...” Це мій рідний діалект із сіл південно-західної частини Львівської обл... Автору подобайка і велика пошана... [@user-kz7gf6uf3y];

Шкода, що не було таких відео, коли я вивчала діалектологію в університеті. Прочитати всі ці приклади в книжці – це одне, а ось почути – зовсім інша справа. Натхнення вам для нових відео [@user-er6dh7xb3g];

Дякую Вам за просування нашої культури і розвінчування совкового міфу що діалекти це погано, що всі повинні говорити по рашисткому. Українські діалекти це дуже круто і їх треба зберегти [[@user-uk11q4fr2c](#)];

Третья година ночі, а я замість того, щоб спати, слухаю гуцульські діалекти. Приємно ся розвивати :) Авторці відео журну вподобайку за дослідження)) Привіт з Миколаєва [[@SteveLamprey](#)].

Привіт з окупованого Донецька! Боже, обожнюю гуцулів. Коломийка від Руслани Лижичко відкрила для мене красиву культуру гуцулів. Після цього я закохався в Україну! [[@DionisTeodidaktos](#)].

Престиж діалекту значною мірою залежить від мовної оцінки його носіїв, а також ставлення до нього молоді, особливо студентської, адже саме студенти як майбутні вчителі, журналісти, редактори, письменники, режисери, науковці відповідатимуть за те, якою буде українська мова і чи залишиться в ній місце діалектам. Важливим із цього погляду є залучення студентів до наукової роботи, до проєктів, які сприяють збереженню і популяризації діалектів.

За радянських часів попри те, що студентів вчили боротися з діалектизмами, матеріали студентських практик і дипломних робіт часто ставали складовою діалектних атласів і словників. Наприклад, під час підготовки *Діалектологічного атласу української мови* велику надію покладали „на вузівських працівників та університетські кафедри”, залучення до збирання говіркового матеріалу студентів та аспірантів (Гуйванюк, 2005, сс. 7–8). Підтвердження цьому знаходимо в *Словнику поліських говорів*:

У Словнику зафіксовано лише факти живого народного мовлення, записані як самим автором, так і деякими діалектологічними експедиціями Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Житомирського та Київського педагогічних інститутів за програмою для збирання матеріалів до *Діалектологічного атласу української мови* (Лисенко, 1974, с. 3).

Важливо, коли укладачі словників підкреслюють участь студентів. Наприклад, в анотації до *Словника буковинських говірок* вказано, що це „колективна багаторічна праця науковців і студентів філологічного факультету Чернівецького університету”. Окрім цього, у передмові зазначено, що використано матеріали дипломних робіт студентів філологічного факультету різних років навчання і вказано їхні прізвища (Гуйванюк, 2005, с. 10). Такий не знеособлений підхід мотивує студентів до подальшої наукової роботи.

Сьогодні роль студентів у зборі діалектного матеріалу, у збереженні діалектів посилюється. Галина Гримашевич одна з перших порушила проблему визнання матеріалів діалектологічної практики надійним джерелом для дослідження сучасного стану говірок. Дослідниця наголошує, що через воєнні події науковці не завжди мають змогу здійснити експедиційні дослідження, „натомість студенти отримують завдання вивчити особливості саме своєї говірки, а запис мовлення діалектоносіїв на диктофон чи навіть відео робить зібраний матеріал науково достовірним і таким, який стає надійним джерелом для наукових узагальнень” (Гримашевич, 2018, с. 129). Перевагою проходження практики за місцем проживання, як слушно стверджує Г. Гримашевич, є те, що „під час такої форми значно посилюється виховний аспект, відбувається об’єднання поколінь” (Гримашевич, 2018, с. 130). Про важливість таких контактів писав Потебня, який вважав, що послаблення зв’язку підростаючих поколінь із дорослими є ознакою денаціоналізації (Потебня, 1992, с. 73).

Слушність цієї думки підтверджують відгуки студентів Національного університету „Киево-Могилянська академія” про проходження діалектологічної практики:

Відверто кажучи, цей запис став для мене чимось більшим, ніж просто фіксування унікального діалектного мовлення. Я вперше серйозно задумалась про швидкоплинність життя, про те, що залишиться після кожного з нас. У повсякденному житті ми надаємо мало уваги таким важливим речам: зателефонувати, спитати „як справи”, сказати „я тебе люблю”. Це завдання дало мені змогу певною мірою подивитися на світ під іншим кутом та усвідомити, як багато цікавого можуть розповісти мої близькі люди. Розмова з моєю бабусею – це часто „фідбеки” в минуле. Вона дуже любить розповідати про свою молодість, про стосунки із дідусем, про різні життєві пригоди, але, на жаль, нам не часто випадає довго посидіти і просто поговорити. Запис діалектного мовлення – це ще й прекрасна нагода для інформантів повернутися до щасливих (або нещасливих) моментів їхнього життя, порефлексувати і зрозуміти, що їхній життєвий досвід насправді дуже важливий для молодших поколінь (Вікторія Джим).

Переслуховуючи запис, ловлю себе на думці, що до п’ятого березня 2018 року майже нічого не знала про одну зі своїх найрідніших людей. Ніколи б не подумала, що моя бабуся згадає стільки щемливих українських пісень й зможе так довго розповідати про весільні традиції. У цій розмові все бабусине життя, від дитинства до зрілого віку. Страшно навіть подумати, що всі ці пісні й усі ці історії могли так і залишитися „непроспіваними”, „нерозказаними” (Тетяна Юла).

Прикметно, що сьогодні студенти стають не лише виконавцями, а й разом зі своїми викладачами ініціаторами створення стартапів, сайтів, сторінок у соціальних мережах, які спрямовані на удоступнення матеріалів, які записують студенти, на поширення інформації про діалектне розмаїття України. Гарним прикладом є *Лабораторія діалектологічних та ономастичних студій* Львівського національного університету імені Івана Франка, яку заснували викладачі катедри української мови імені професора Івана Ковалика. На підставі матеріалів діалектологічної практики студенти й викладачі створили цифрову базу діалектних текстів і мікротопонімів. Архів записів, що містить 141 відео, можна переглянути на ютуб-каналі *Лабораторії*. Ці записи дають уявлення про сучасний стан говірок південно-західного наріччя. Інформація про вік, місце народження, освіту носія дасть змогу в майбутньому проводити порівняльні дослідження для виявлення трансформацій у діалектному мовленні.

Новаторським є мультимедійний проєкт *Фонокарта західнополіського говору та суміжся*, яку створила 2014 року студентка II курсу інституту філології та журналістики Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки Ірина Дружук під керівництвом доктора філологічних наук, професора Григорія Аркушина. На сайті „Говіркове куфро” зазначено, що основою проєкту стали записи, які зібрали, починаючи від 2008 року, науковці Західнополіського ономастико-діалектологічного центру та студенти факультету філології та журналістики СНУ ім. Лесі Українки; для прослуховування доступні записи з понад 300 населених пунктів Волинської, Рівненської, Житомирської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької областей України, Підляшшя (Республіка Польща), Берестейщини (Республіка Білорусь). Дуже зручним і помічним для викладача є *Атлас фонетичних особливостей говірок Волинського Полісся*, який дає змогу прослухати окремі слова з діалектними рисами, що значно полегшує пояснення студентам іноді складного для розуміння діалектного матеріалу (Говіркове куфро). Перші дослідження, проведені на підставі фонокарти, показують перспективність таких підходів в опрацюванні діалектних матеріалів, зокрема І. Дружук, на прикладі скартографованої однієї особливості західнополіського говору – зміни [e] > [a] – продемонструвала „переваги та можливості інтерактивної карти як джерела вивчення фонетичного рівня діалекту й з’ясування меж поширення говіркових явищ” (Дружук, 2023, с. 187). Результати таких досліджень укладають дані *Атласу української мови*, сприяють подальшому вивченню динаміки говіркових систем.

Інтерактивна карта діалектів України, над створенням і наповненням якої працюють фахівці філологічного факультету та факультету інформаційних технологій Ужгородського національного університету, є

яскравим прикладом міжфакультетської співпраці та міждисциплінарних досліджень. Мета проєкту – „сприяти збереженню українських говорів, полегшити їх вивчення й популяризувати результати діалектологічних студій” (Інтерактивна карта). Карта, що містить понад 29 тис. слів, дає змогу здійснювати пошук за конкретними лексемами, бачити територію, де поширені слова, зафіксовані в різних діалектних словниках; при цьому вся словникова інформація збережена. У майбутньому дані *Інтерактивної карти діалектів України* можуть стати основою для давно очікуваного зведеного словника українських говорів. Але вже й сьогодні карта частково замінює такий словник, а також є першою спробою укладання словника діалектних синонімів.

Студенти Національного університету „Києво-Могилянська академія”, починаючи від 2022 р., разом із колегами з Єнського університету ім. Фрідріха Шиллера працюють над створенням *Корпусу українських діалектів* – бази даних, що репрезентує українське діалектне мовлення у звуковій і транскрибованій формах (Corpus). Досвід створення усних діалектних корпусів мають інші слов’янські країни, напр., *Język mieszkańców Spisza. Korpus tekstów i nagrań gwarowych*. Списький корпус – це база даних, що документує розмовну мову мешканців Спиша. Розробники акцентують на важливій особливості корпусу – його мультимедійності. Корпус дає можливість вільного доступу до записів – як оригінального матеріалу, так і його письмового відповідника (Korpus tekstów).

Český národní korpus – електронний корпус писемної та розмовної чеської мови містить також дані діалектного мовлення. На сайті корпусу зазначено, що він відображає мовні явища в їх природному контексті, що дає змогу проводити мовні дослідження на підставі даних досі не бачених масштабів (Filozofická fakulta). У перспективі діалектний корпус чеської мови має нараховувати близько 200 тис. слів (Goláňová & Waclawíčová, 2019, с. 343).

Покликання на усні корпуси слов’янських мов розміщені на сайті ГРАКу – *Генерального регіонально анотованого корпусу української мови* (ГРАК).

Матеріалом для створення корпусу українських діалектів слугують аудіозаписи студентів Національного університету „Києво-Могилянська академія”, зроблені під час проходження діалектологічної практики. За 10 років було записано понад 500 годин усного мовлення з різних регіонів України; хоч і нерівномірно, але охоплено майже всі українські діалекти. Записи було зроблено за єдиними вимогами: вони містять усю необхідну паспортизацію – інформацію про мовця, його місце і рік народження, освіту, основне заняття, зміну місця проживання тощо, додатково вказа-

но місце народження батьків, а також інформацію про те, хто, коли і де записав. Вимогами до запису передбачено зафіксувати інформацію про населений пункт – походження назви села, легенди, перекази, пов'язані з ним, давні назви кутків, вулиць, річок, озер, боліт, урочищ тощо; найпоширеніші прізвища в селі; назви мешканців сусідніх сіл, інформацію про людей інших національностей, які проживають у населеному пункті, відмінності в їхній мові, звичаях, обрядах. Мовців запитували також, чи відчувають вони особливості своєї мови порівняно з мовою мешканців навколишніх сіл і літературною мовою і яким було ставлення учителів до мовлення місцевих учнів. Такі дані є важливими для досліджень з ономастики та соціолінгвістики. Студентам було надано орієнтовний перелік тем, які могли б допомогти мовцеві розговоритися, оскільки основне завдання інтерв'ювання – записати цілісні розповіді в якісному звучанні. В останні роки, згідно з європейською практикою, студенти запитували дозволу в мовців про використання записаних матеріалів із науковою метою.

У звітах і під час презентації результатів практики студенти ділилися своїми враженнями від її проходження і труднощами, що виникали під час пошуку діалектоносія і запису. Попри те, що студенти записували переважно або своїх старших родичів, або знайомих, деякі інформанти намагалися на початку запису говорити літературною мовою, а не так, як спілкуються зазвичай. Часто в записі чути самовиправлення з коментарями, коли людина діалектну або суржикову форму замінювала на літературну. Із цього погляду не всі записи можна вважати діалектними, однак цінність їх не менша, оскільки матеріали фіксують стан сучасного українського розмовного мовлення, що містить діалектні, просторічні та літературні елементи.

Розписані матеріали стали основою для роботи з ELAN – програмою для анотації аудіо- та відеозаписів. Під час цього етапу виникли труднощі, пов'язані з дискусією про відтворення діалектного мовлення на письмі – у фонетичній транскрипції чи в орфографічному (умовно) записі. Цю проблему окреслив професор Януш Рігер: тексти, опубліковані у фонетичній транскрипції, мають значення переважно для лінгвістики, менше для дослідників матеріальної та духовної культури, а також історії. Транскрипція, навіть спрощена, утруднює сприйняття тексту неможовцями, тому доцільно в текстах подавати тільки деякі фонетичні риси „dla pokazania «kolorytu» gwaru” (Rieger, s. 16, ss. 18–19).

Тексти, підготовлені для діалектного корпусу, подані в орфографічному (умовно) записі, але з намаганням зберегти діалектні особливості. Див. рис. 1, 2.

Рисунок 1.

Знімок екрана першої версії *Корпусу українських діалектів* (окона).

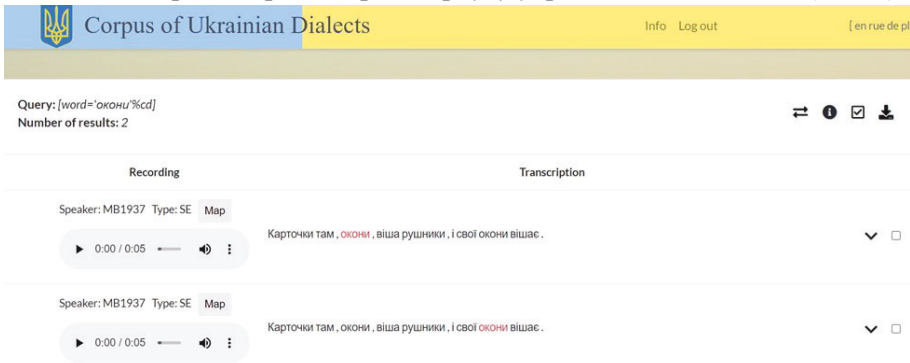
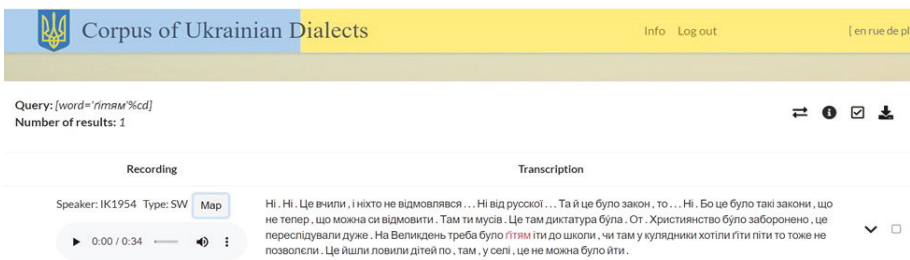

Рисунок 2.

Знімок екрана першої версії *Корпусу українських діалектів* (гітям).

Наступний етап роботи над діалектним корпусом – розроблення інструментів для автоматичної обробки діалектного матеріалу. Сьогодні дослідження українських діалектів із погляду їх автоматичного опрацювання проводять дослідники з Єнського університету ім. Фрідріха Шиллера під керівництвом професора Рупрехта фон Вальденфельса, який уже має досвід створення усних діалектних корпусів, зокрема списького.

Робота над корпусом українських діалектів ще триває, перші завантажені матеріали виявили проблемні місця, які потребують виправлення; досі дискусійним є питання щодо точності відтворення діалектних рис і їх передачі на письмі. Важливим завданням залишається створення морфологічної розмітки та інших інструментів для пошуку в тексті за окремим словом, його формами, діалектними рисами, говором, територією, віком, освітою, статтю мовця, а також темою оповіді. Створення каталогу тем оповідей та інструментів для їх пошуку сприятимуть дослідженням із локальної історії, духовної та матеріальної культури тощо. Ще один прикладний аспект такого корпусу – це змога послухати справ-

жне українське мовлення тим, у кого фах вимагає знання українських ідіомів. Часто можна чути нарікання, що мовлення наших журналістів, особливо акторів, неукраїнське, не відповідає українській мелодії. Відомий перекладач кінофільмів і серіалів Олекса Негребецький у своєму блозі порадив молодим акторам походити „межи люди”, послухати, як звучить природна мова (Негребецький, 2024). Діалектний корпус дасть змогу слухати діалектне й розмовне мовлення з усіх регіонів України.

Перспективним є проведення лінгвістичних досліджень на базі корпусу щодо удокладнення даних до *Атласу української мови*, виявлення додаткових особливостей діалектного мовлення, що можуть бути релевантними для діалектного поділу, з'ясування динаміки говіркового мовлення, зміни мовної ситуації в Україні та її впливу на стан діалектів тощо.

Роль студентів у розробці сучасних інструментів для дослідження мови є вирішальною. Участь у зборі матеріалу, його опрацюванні може дати вагомий результат; це ті заходи, що, як писав О. Потебня, потребують незначного, але постійного внеску своїм часом. У Статуті Товариства шанувальників і захисників говорів української мови одним із завдань є створення всеукраїнського та місцевих фондів записів діалектних текстів на різних носіях інформації, насамперед – новітніх (Німчук, 2017, с. 160). Створення такого всеукраїнського фонду, де буде зібрано надбання всіх університетських осередків, – завдання на майбутнє для українських діалектологів та їхніх помічників студентів.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Білодід, І. (1969). Мова української соціалістичної нації. *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика*, 7–40.
Transliteration: Bilodid, I. (1969). Mova ukrainskoi sotsialistychnoi natsii. *Suchasna ukrainska literaturna mova. Vstup. Fonetyka*, 7–40.
- Винничук, Ю. (2016, жовтень 2). Сиріал за наші гроші. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/56846>
Transliteration: Vynnychuk, Yu. (2016, zhovten 2). Syrial za nashi hroshi. *Zbruch*. <https://zbruc.eu/node/56846>
- Говіркове кучро*. (2024). Завантажено 10 червня 2024, з <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%82>
- Transliteration:** *Hovirkove kufro*. (2024). Zavantazhenno 10 chervnia 2024, z <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%82>
- ГРАК – Генеральний регіонально анований корпус української мови. (2024). Завантажено 10 червня 2024, з <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>

- Translitteracija:** HRAK – *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy*. (2024). Zavantazhenno 10 chervnia 2024, z <https://uacorpus.org/Kyiv/ua>
- Гримашевич, Г. (2018). Навчальна дисципліна „Українська діалектологія” в контексті підготовки майбутніх філологів. *Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи*, 2, 54–59.
- Translitteracija:** Hrymashevych, H. (2018). Navchalna dystsyplina “Ukrainska dialektolohiia” v konteksti pidhotovky maibutnikh filolohiv. *Pidhotovka fakhivtsiv u konteksti stanovlennia Novoi ukrainskoi shkoly*, 2, 54–59.
- Гуйванюк, Н. (Ред.). (2005). *Словник буковинських говірок*. Рута.
- Translitteracija:** Huivaniuk, N. (Red.). (2005). *Slovnnyk bukovynskykh hovirok*. Ruta.
- Дружук, І. (2023). Лінгвістична географія ХХІ ст.: інтерактивні звукові карти (на прикладі зміни [e] > [a] в західнополіському говорі). В Т. Ястремська, & Д. К. Рембішевська (Ред.), *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій* (сс. 185–195). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Славістики ПАН. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Translitteracija:** Druzhuk, I. (2023). Linhvistychna heohrafiia ХХІ st.: interaktyvni zvukovi karty (na prykladi zminy [e] > [a] v zakhidnopoliskomu hovori). V T. Yastremska, & D. K. Rembishevska (Red.), *Ad fontes. Dzherela dialektolohichnykh studii* (ss. 185–195). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Instytut Slavistyky PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Закон України про вищу освіту (2014). *Відомості Верховної Ради*, № 37–38, ст. 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
- Translitteracija:** Zakon Ukrainy pro vyshchu osvitu (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 37–38, st. 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
- Інтерактивна карта діалектів України (2024). Завантажено 10 червня 2024, з <https://dialectmap.org/map>
- Translitteracija:** *Interaktyvna karta dialektiv Ukrainy* (2024). Zavantazhenno 10 chervnia 2024, z <https://dialectmap.org/map>
- Кабатій, М. (2023, березень 24). Міф про богоборця на фоні Маланки. Фільм „Памфір” нарешті вийшов у кінопрокат. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/03/24/253501/>
- Translitteracija:** Kabatsii, M. (2023, berezen 24). Mif pro bohobortsia na foni Malanky. Film „Pamfir” nareshhti vyishov u kinoprokat. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/03/24/253501/>
- Климчук, Ф. (2012, грудень 7). Помруть говірки – мова стане мертвою... *Кримська Світлиця*. <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=11129>
- Translitteracija:** Klymchuk, F. (2012, hruden 7). Pomrut hovirky – mova stane mertvoiu... *Krymska Svitlytsia*. <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=11129>
- Лабораторія діалектологічних і ономастичних студій. (2024). Завантажено 10 червня 2024, з <https://www.youtube.com/@Laboratorydial>

- Transliteration:** *Laboratoriia dialektolohichnykh i onomastychnykh studii.* (2024). Zavantazhenno 10 chervnia 2024, z <https://www.youtube.com/@Laboratorydial>
- Лисенко, П. (1974). *Словник поліських говорів*. Наукова думка.
- Transliteration:** Lysenko, P. (1974). *Slovyuk poliskyykh hovoriv*. Naukova dumka.
- Німчук, В. (2017). Статут Товариства шанувальників і захисників говорів української мови. *Українська мова*, 3, 159–165.
- Transliteration:** Nimchuk, V. (2017). Statut Tovarystva shanuvalnykiv i zakhysnykiv hovoriv ukrainskoi movy. *Ukrainska mova*, 3, 159–165.
- Негребетський, О. (2024, березень 1). *Ну ж бо!* <https://www.facebook.com/100011498449901/posts/2137761953283732/?mibextid=rS40aB7S9Ucbxw6v>
- Transliteration:** Nehrebetskyi, O. (2024, berezen 1). *Nu zh bo!* <https://www.facebook.com/100011498449901/posts/2137761953283732/?mibextid=rS40aB7S9Ucbxw6v>
- Потебня, О. (1992). *Мова. Національність. Денаціоналізація*. Українська Вільна Академія Наук у США.
- Transliteration:** Potebnia, O. (1992). *Mova. Natsionalnist. Denatsionalizatsiia*. Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA.
- Українські діалекти: Гуцульський. Не – то не, поцілюй конє.* (2021, серпень 23). Ідея Олександрівна. <https://www.youtube.com/watch?v=Of4NRCEWt7E&lc=UgzZQ25J02xUvAUMICl4AaABAg>
- Transliteration:** *Ukrainski dialekty: Hutsulskiy. Nie – to nie, potsiliui konie.* (2021, serpen 23). Ideia Oleksandrivna. <https://www.youtube.com/watch?v=Of4NRCEWt7E&lc=UgzZQ25J02xUvAUMICl4AaABAg>
- Халанський, М. (1908). *Матеріали для біографії А. А. Потебни: (Ізъ XVIII т. Сборника Харьковского историко-филологического общества, изданного в честь проф. Н. Ф. Сумцова)*. Печатное дѣло.
- Transliteration:** Halanskij, M. (1908). *Materialy dlya biografii A. A. Potebni: (Iz XVIII t. Sbornika Harkovskogo istoriko-filologicheskogo obshestva, izdannogo v chest prof. N. F. Sumcova)*. Pechatnoe delo.
- Чиченіна, Л. (2024, березень 20). *Броварі мені не наравит'ся*. <https://www.facebook.com/lena.chichenina>
- Transliteration:** Chychenina, L. (2024, berezen 20). *Brovari meni ne naravytsia*. <https://www.facebook.com/lena.chichenina>
- Шевельов, Ю. (1961). Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови. Відбитка зі збірника, присвяченого пам'яті З. Кузелі. *Записки НТШ*. Т. CLXIX.
- Transliteration:** Shevelov, Yu. (1961). Chernihivshchyna v formuvanni novoi ukrainskoi literaturnoi movy. Vidbytko zi zbirnyka, prysviachenoho pam'iaty Z. Kuzeli. *Zapysky NTSh*. Т. CLXIX.
- Шевельов, Ю. (1992). Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця. В Потебня, О. *Мова. Національність. Денаціоналізація* (сс. 7–46).

- Transliteracja:** Shevelov, Yu. (1992). Oleksander Potebnia i ukraińskie pytania. Sproba rekonstruktsii tsilisnoho obrazu naukovtsia. V *Potebnia, O. Mova. Natsionalnist. Denatsionalizatsiia* (ss. 7–46).
- Bidnoshyia, Y., & Dyka, L. (2022). Dialects in the current sociolinguistic situation in Ukraine. *Cognitive Studies / Études cognitives*. Article 2652. <https://doi.org/10.11649/cs.2652> (Scopus)
- Filozofická fakulta Univerzita Karlova (2024). *Ústav Českého národního korpusu*. Завантажено 10 червня 2024, з <https://ucnk.ff.cuni.cz/cs/>
- Goláňová, H., & Waclawíčová, M. (2019). The Dialekt Corpus and Its Possibilities. *Journal of Linguistics /Jazykovedný časopis*, 70(2), 336–344. <https://doi.org/10.2478/jazcas-2019-0063>
- Karaś, H. (2024). Społeczna pozycja i wartość kulturowa gwar dziś. *Dialekty i gwary polskie. Compendium internetowe*. Завантажено 10 червня 2024, з <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=podstawy-dialektologii&l2=spoleczna-pozycja>
- Corpus of Ukrainian Dialects*. (2024). Завантажено 10 червня 2024, з <https://parasolcorpus.org/UkrainianDialects/login.php>
- Korpus tekstów i nagrań gwarowych. (2024). *Język mieszkańców Spisza*. Завантажено 10 червня 2024, з <https://www.spisz.ijp.pan.pl/#!!>
- Rieger, J. (2023). Wykorzystania badań dialektologicznych dla historii mówionej. W T. Jastremska, & D. K. Rembiszewska (Red.), *Ad fontes. Źródła do badań dialektologicznych* (ss. 115–136). Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza NANU; Instytut Slawistyki PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>

The Role of Students in the Revitalisation of Dialects

Ukrainian society is gradually transitioning from a totalitarian model of „fighting dialects” to recognizing the value of linguistic diversity. This chapter presents examples of the expanding role of dialects and their changing status in contemporary life. The prestige of dialects largely depends on how speakers, particularly young people, perceive them. Today’s students, as future leaders of language policy in Ukraine, will shape the status of dialect speech. From this perspective, engaging students in scientific research and projects aimed at preserving and revitalising dialects is essential, especially through modern multimedia tools, such as the creation of a corpus of Ukrainian dialects – a database showcasing Ukrainian dialect speech in audio and transcribed forms. An all-Ukrainian fund of dialect recordings, collected across universities and stored on modern digital platforms, is also proposed as a significant step forward.

Keywords: dialects of the Ukrainian language, language policy, oral dialect corpus, dialect revitalisation, social evaluation of language, prestige of dialect speech, dialectological practice.

Błażej Osowski

Uniwersytet Karola, Praga

Stosunek nauczycieli do tematyki gwarowej w polskiej szkole

Obecność lub absencja zagadnień w podstawie programowej bezpośrednio rzutuje na tematykę przekazywaną na lekcjach. Tych dotyczących kwestii gwarowych jest niewiele. Pomimo znikomej obecności tematyki gwarowej w podstawie programowej należy uznać ją za zagadnienie ważne, ponieważ gwara jest jednym z istotnych czynników kształtujących realnie lub deklaratywnie lokalną tożsamość. Można zatem zadać pytanie, czy nauczyciele we własnym zakresie próbują realizować treści gwarowe. Czy odczuwają potrzebę zapoznania swoich uczniów z taką tematyką? Jaki mają stosunek do gwary? Skąd czerpią wiedzę o niej? Aby zebrać informacje na ten temat, przygotowano ankietę internetową adresowaną do nauczycieli.

Słowa kluczowe: dialektologia, ankieta, podstawa programowa, edukacja regionalna.

Rola szkoły w życiu społeczeństwa jest nie do przecenienia. To miejsce, gdzie młody człowiek nie tylko zdobywa wiedzę, ale także kształtuje się jego charakter i zainteresowania. Obecność lub absencja zagadnień w podstawie programowej bezpośrednio rzutuje na tematykę przekazywaną na lekcjach. Tych dotyczących kwestii gwarowych jest niewiele. Uwaga skupia się na polszczyźnie ogólnej, a praca na rzecz poprawności języka polskiego wśród dzieci i młodzieży już od okresu dwudziestolecia międzywojennego nie brała pod uwagę językowego dziedzictwa gwar (por. Mlekodaj, 2018, s. 205). W okresie PRL-u żaden „z ówczesnych programów języka polskiego nie umieszczał wśród swoich celów otwartej walki z gwarą, w codziennej jednak praktyce szkolnej polonista dokładał wszelkich starań, aby uczniowie wyzbywali się jej cech ze swojej mowy” (Mlekodaj, 2020, s. 263). Chwilowo sytuacja polepszyła się po 1989 r., kiedy gwara znalazła swoje miejsce w ramach ścieżek regionalnych, z którymi wiązano duże nadzieje (Kowalikowa, 2004). Te jednak po pewnym czasie zostały zniesione. Pomimo znikomej obecności tematyki gwarowej w podstawie programowej należy uznać ją za zagadnienie ważne, ponieważ gwara jest jednym z istotnych czynników kształtujących realnie lub deklaratywnie lokalną tożsamość.

W obecnej podstawie (PP) wspomina się o dialektyzacji i korzystaniu ze słowników gwarowych. W podstawie programowej dla szkoły podstawowej (SP), liceum ogólnokształcącego (LO), technikum (T) i – w mniejszej mierze – szkoły branżowej (SB) podkreśla się, że zadaniem szkoły jest wzmacnianie poczucia tożsamości narodowej, regionalnej i etnicznej, przywiązania do historii i tradycji narodowych, przygotowanie i zachęcanie do podejmowania działań na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego – są to więc potencjalnie tematy, które mogłyby dotyczyć gwary. Problemem jest jednak, że powyższe sformułowania pojawiają się na poziomie ogólnych deklaracji, nie mają natomiast odwzorowania w zagadnieniach szczegółowych.

Można zatem zadać pytanie, czy nauczyciele we własnym zakresie próbują realizować treści gwarowe. Czy w ogóle odczuwają potrzebę zapoznania swoich uczniów z taką tematyką? Jaki mają stosunek do gwary? Skąd czerpią wiedzę o niej? w centrum mojego zainteresowania znajdują się zatem nauczyciele, których rola w procesie nauczania jest znacząca. Ich wiedza, stosunek do zagadnienia, poglądy mogą rzutować i kształtować postawy podopiecznych. Nie mniej ważni są uczniowie, dlatego też cel badania to poszukiwanie odpowiedzi na powyższe pytania i ogólnej rozpoznanie, czy tematyka gwarowa obecna jest w polskich szkołach, jaki stosunek do niej mają nauczyciele i uczniowie.

Aby zebrać informacje na ten temat, przygotowano ankietę internetową dostępną 14.03–14.05.2024 adresowaną do nauczycieli¹. Ankieta dystrybuowa-

¹ Podobne badanie występowania elementów regionalnych w nauce języka czeskiego przeprowadził zespół brneńskich dialektologów (Šimecková i in., 2023–2024).

na była za pomocą fanpage'y związanych z edukacją, np. *Poloniści na czasie*, *Nauczycielki nauczyciele poloniści*, *germaniści Niedersachsen i Niemcy* oraz przez wiadomości mailowe kierowane do nauczycieli studiujących filologię polską na studiach zaocznych w Poznaniu w roku 2023/2024 lub innych, znanych mi osobiście. Odpowiedzi udzieliło 50 osób, co daje możliwość pewnych uogólnień. Należy jednak pamiętać, że są to osoby, które zechciały wziąć udział w badaniu. Zakładać więc można, że podejmowana tematyka chociaż w jakimś stopniu je interesuje. Nie możemy natomiast określić wielkości tej grupy wobec zbiorowości wszystkich nauczycieli.

Pierwszych kilka pytań miało charakter metrykalny – ich celem było pozyskanie podstawowych informacji na temat ankietowanych. I tak 43 osoby to nauczyciele języka polskiego, trzy – języka angielskiego, jedna przebywa na urlopie dla poratowania zdrowia i trzy nie udzieliły odpowiedzi. Znacząco przeważają nauczyciele ze szkół w Wielkopolsce (63 %), ale reprezentowane są również inne województwa: lubuskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, opolskie, podkarpackie, śląskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie. Nieco ponad połowa ankietowanych (58,3 %) mieszka w tej samej miejscowości, gdzie pracuje. Interesowały nas także związki między badanymi a miejscem pracy. Dla 37,5 % jest to miejscowość rodzinna, a 22,9 % mieszka w miejscu swojej pracy już długo, choć nie jest to miejscowość rodzinna, 8,3 % wskazało, że pochodzą z niej rodzice lub dziadkowie, 10,4 % – pochodzi z niej mąż (partner) lub żona (partnerka) odpowiadającego, 2,1 % – skończyło w danej miejscowości szkołę średnią, wreszcie 29,2 % wybrało odpowiedź „To tylko miejsce pracy”. Dane te uważamy za istotne, ponieważ związek emocjonalny z miejscowością, w której się pracuje, może wpływać na znajomość lokalnej kultury, w tym języka, i chęć zapoznania z nią uczniów.

Większość badanych (72,3 %) pracuje w szkole podstawowej, 27,7 % – w liceum ogólnokształcącym, po 2,1 % – w technikum i szkole branżowej I stopnia. Jedna osoba pracuje w szkole prywatnej, pozostałe w publicznych.

W ankiecie wzięło udział 46 kobiet, dwóch mężczyzn oraz dwie osoby, które nie podały odpowiedzi w pytaniu o płeć.

Na pytanie „Czy Pani / Pana zdaniem w podstawie programowej dla etapu edukacji, na którym Pani / Pan uczy, zawarto...” 55,1 % ankietowanych wybrało odpowiedź „wystarczającą ilość tematów związanych z gwarą”, jedna osoba zaznaczyła, że tematów tych jest zbyt dużo, a 40,8 % – że zbyt mało. Jedna osoba sprecyzowała, że „Zwyczajnie ich nie ma”, a inna, że „Podstawa programowa nie określa liczby tematów, to od nauczyciela zależy liczba godzin

Niestety, z wynikami ich pracy zapoznałem się dopiero po przeprowadzeniu własnego badania, tak więc ankiety i odpowiedzi, choć dotyczą podobnego zagadnienia, są tylko częściowo porównywalne.

realizacji, ale oczywiście czasu na gwarę jest za mało przy innych ważnych do omówienia zagadnieniach”².

W tym miejscu warto nadmienić, że punktów, w których podstawa programowa wprost wymienia zagadnienia związane z gwarami, jest niewiele. W SP mowa o tym, że uczeń „wyróżnia środowiskowe i regionalne odmiany języka”, a na wyższych poziomach edukacji uczeń „rozpoznaje rodzaje stylizacji (archaizacja, dialektyzacja, kolokwializacja, stylizacja środowiskowa, biblijna, mitologiczna itp.) oraz określa ich funkcje w tekście” (LO, T), „posługuje się słownikami ogólnymi języka polskiego oraz słownikami specjalistycznymi (np. etymologicznymi, frazeologicznymi, skrótów, gwarowymi), także w wersji on-line” (LO, T). Te treści nauczyciel jest zobowiązany przedstawić uczniom.

W podstawie programowej zawarto także punkty, które nie odnoszą się bezpośrednio do gwar, ale przy dobrej woli nauczyciela można by o nich wspomnieć, ponieważ uczeń powinien m.in. rozwijać swoje „zainteresowania kulturą w środowisku lokalnym i potrzeby uczestnictwa w wydarzeniach kulturalnych” (SP), poznaje życie kulturalne swojego regionu (SP), „dostrzega zróżnicowanie słownictwa, w tym rozpoznaje słownictwo ogólnonarodowe i słownictwo o ograniczonym zasięgu” (SP)³, „określa funkcje języka: [...] społeczną (budowanie wspólnoty regionalnej, środowiskowej, narodowej)” (LO, T), „włącza się w życie kulturalne szkoły, regionu (LO, T)”. Problematykę tę warto w szkole poruszać, tym bardziej że wśród zadań stawianych nauczycielom przez podstawę programową SP jest motywacja do poznawania kultury własnego regionu oraz dziedzictwa narodowego.

W następnym pytaniu oddano głos tym osobom, które wybrały opcję: „w szkole jest niewystarczająca ilość tematów związanych z gwarą”, i poproszono je o podzielenie się swoimi spostrzeżeniami, czego według nich brakuje w podstawie programowej. Odpowiedzi udzieliło 18 osób. Wskazywano ogólnie, że tematów gwarowych w szkole nie ma lub jest mało: *w zasadzie o gwarze nie ma nic. To tylko znikome wzmianki; w klasach 4–6 praktycznie nie ma elementów dialektologii; Ogólnie jest o stylach. Brakuje zgłębienia tematu konkretnej gwary*. Powtarzały się także odpowiedzi o braku czasu na realizację tematów gwarowych, np. *Zbyt duża ilość zagadnień nie pozwala skupić się na terytorialnych odmianach języka*. Inny ankietowany wskazał, że o pomijaniu tematów gwarowych decyduje ich rzadkie pojawianie się na egzaminach umożliwiających kontynuację nauki w kolejnym stopniu edukacji. Tym samym nauczyciele dysponujący ograniczoną liczbą lekcji zmuszeni są

² Wypowiedzi ankietowanych przytaczam w postaci oryginalnej; poprawiono jedynie literówki.

³ Co ciekawe. wymienione zostają terminy naukowe, archaizmy i kolokwializmy, ale nie gwaryzmy czy regionalizmy.

do operacjonalizowania omawianych zagadnień – skupiają się na tych, które częściej pojawiają się na testach kompetencji, maturach itp.

Kilka osób wskazało na niedostępność tekstów gwarowych (brakuje „Omówienia tekstów gwarowych przypisanych do własnego regionu”, „tekstów z elementami gwary”), przy czym nie do końca wiadomo, czym dla odpowiadających są wspomniane teksty. Czy chodzi o teksty gwarowe w rozumieniu językoznawców, czyli transkrypcje autentycznych wypowiedzi gwarowych, czy też teksty wykorzystujące gwarę, a więc teksty artystyczne, użytkowe itp. Z elementami stylizacji. Wydaje się, że w każdym z tych przypadków problemem w przedstawieniu gwary w szkole i jej analizowaniu jest tworzywo języka mówionego. Praktyka szkolna operuje głównie tekstami literackimi lub innymi utrwalonymi w formie pisanej, postać mówiona gwary sprawia nauczycielom kłopoty, można by rzec, natury technicznej. Mowę trudniej uchwycić, wskazać na konkretny przykład, składniowo jest ona też trudniejsza w percepcji⁴. Rozwiązaniem tej kwestii są nagrania gwarowe z załączoną transkrypcją, które znaleźć można chociażby w serwisie gwarypolskie.uw.edu.pl.

Ponadto nauczyciele zwracają uwagę na konieczność prezentowania gwary na szerszym tle: jako elementu kultury lokalnej (brakuje „zajęć na temat spuścizny kulturowej regionu”) lub słowiańskiej („Na omówienie zjawiska gwary poświęca się stanowczo za mało czasu. Dobrze byłoby, aby uczniowie mogli poznać mowę «swoich ojców», tak samo jak powinni poznać mitologię Słowian”), jako zagadnienia związanego ze świadomością językową, a nawet nauczania gwary („Nauki określeń gwarowych, trochę jak nauki języka obcego – podawanie określenia do danego słowa z gwary. Podawanie większej ilości informacji dotyczących tradycji lokalnych, pozn[añ]skich”). Wskazywano także na potrzebę zapoznania uczniów z podstawowymi cechami gwarowymi („Poza poznaniem słownictwa środowiskowego brak nauczania z zakresu kultury lokalnej – podstawowego słownictwa czy cech regionu”, brakuje „Elementów gwary regionalnej, porównania wschodniej i zachodniej części kraju, cech gwary poznańskiej, ze względu na region w którym mieszkamy”). Warto za ostatnią przytoczoną wypowiedzią podkreślić, że przekazywanie informacji o gwarze musi koncentrować się na terenie najbliższym uczniom. Jednocześnie kładzie to na barki nauczyciela dodatkowy obowiązek zapoznania się z lokalnymi realiami, co w przypadku osób przeprowadzających się, pracujących w nowym środowisku jest dodatkowym utrudnieniem.

⁴ Najprawdopodobniej z tego samego powodu aż 95 % czeskich nauczycieli pracuje z tekstami gwarowymi, a tylko 50,5 % wykorzystuje nagrania (Šimecková i in., 2023–2024, s. 114).

Ze względu na naukową rzetelność odnotować należy, że dwie osoby uznały, iż tematyka gwarowa w podstawie programowej jest zbędna. Nie rozwinęły jednak swych odpowiedzi w dłuższą wypowiedź.

W kolejnym pytaniu chcieliśmy się dowiedzieć, czy nauczyciele realizują dodatkowo, spoza podstawy programowej, treści dotyczące gwar. Pozytywnie odpowiedziały 33 osoby. Wyróżnia się tu grupa odpowiedzi zaznaczających, że opowiadanie o gwarze jest reakcją na zachowanie uczniów, np.

Zależy od klasy i zainteresowania uczniów. Ostatnio: Gwara w kabarecie; Zdarzyło się raz - nowy uczeń w klasie przeprowadził się ze Śląska i często używał gwary śląskiej, więc była okazja do poszerzenia wiedzy; Jeśli uczniowie są zainteresowani odmianami języka, to robimy dodatkową lekcję. Ani ja, ani moi uczniowie nie posługujemy się gwarą regionalną, bo takowa na styku łódzkiego i wielkopolskiego jest znikoma.

Liczne są także przykłady, gdy to nauczyciel inicjuje tematykę gwarową, co najczęściej wynika z jego własnych zainteresowań, np.

jestem członkiem zespołu folklorystycznego, więc często przekazuję uczniom pewne informacje na temat kultury regionu, na lekcji wychowawczej zorganizowałam zajęcia z haftu szamotulskiego, zachęcam do udziału w konkursie *Godejma po naszymu*; Często wplatam różne ciekawostki z tego zakresu, opowiadam, odpowiadam, pokazuje, jak niektóre rzeczy związane z językiem zmieniały się na przestrzeni lat i jak działają dzisiaj w gwarze; wraz z uczniami zagłębiamy się w słownictwo gwarowe z terenu Wielkopolski, Poznania, a także uczymy się słownictwa gwary jarocińskiej. Czytamy teksty gwarowe, tworzymy lekcje dotyczące tychże zagadnień. W tym roku klasa IV przygotowała słowniczek gwary jarocińskiej - każdy uczeń stworzył jedno hasło. W ramach Tygodnia Języka Polskiego (wydarzenie zorganizowane po feriach – obchody Międzynarodowego Dnia Języka Ojczystego) odczytaliśmy fragmenty „Księcia Szaranka”.

Trzecia grupa motywacji związana jest z czynnikami pragmatycznymi. Uczniowie biorą udział w różnego rodzaju konkurach, w których sprawdzana jest wiedza z zakresu dialektologii lub znajomość gwary, np. konkurs wiedzy o Wielkopolsce, festyn *Kaźmierska Pyrlandia*, konkurs *Godejma po naszymu*. Niebagatelną rolę odgrywa też Dzień Języka Ojczystego (21 lutego), który często jest pretekstem do przedstawienia różnorodnych zagadnień lingwistycznych.

Jak widać, lista aktywności nauczycieli – dodajmy dodatkowych, niezwiązanych z wymogami podstawy programowej – jest długa i bardzo zróżnicowana. A to jedynie niektóre przykłady. Ponadto, ankietowani łączą wiadomości

o środowiskowych i terytorialnych odmianach polszczyzny, czytają wraz z uczniami lektury w gwarze poznańskiej, zapoznają się z materiałami audio i wideo, wykorzystują materiały wytworzone w czasie projektów naukowych, w tym tych organizowanych przez środowisko naukowe, odnoszą się do zagadnień polityki językowej (pojęcie etnolektu, status kaszubskiego i śląskiego), przedstawiają twórców regionalnych, tworzą słownik nazw gwarowych.

W kolejnym pytaniu chcieliśmy poznać osobiste motywacje nauczycieli, dla których decydują się na dodatkowy wysiłek zapoznania uczniów z tematyką gwarową. Część ankietowanych wskazywała na podobne odpowiedzi jak w poprzednim pytaniu, część jednak poruszyła wątki wcześniej niewymienione. Motywacje w tej grupie mają przede wszystkim indywidualny charakter i związane są z wyznawanym systemem wartości, w którym gwara postrzegana jest w kategoriach dziedzictwa kulturowego, które należy znać i pielęgnować, np.

Uważam, że jest cenna kulturowo, językowo i nie można dopuścić, aby zaginęła; Uważam, że należy pielęgnować spuściznę naszych przodków, aby nie utracić tego bogactwa, młodzież powinna znać tradycje regionu, z którego się wywodzi, aby przekazywać i szanować się tym wśród znajomych w Polsce i na świecie, przekazywać kolejnym pokoleniom; Realizuję dodatkowy temat, ponieważ uczniowie często wstydzą się mówić gwarą, a ja uważam, że to tak, jakby znali inny język i staram się ich do tego przekonać; Uczniowie powinni znać gwarę orawską.

Wyodrębnia się tu grupa odpowiedzi związanych ze zróżnicowaniem językowym Polski, które także traktowane jest jako wartość:

Robię to, ponieważ uważam, że warto rozwijać świadomość ludzi na temat zróżnicowania języka; Przede wszystkim dla szerzenia świadomości o gwarze i wyjątkowości każdego regionu, poza tym zależy mi na świadomości językowej uczniów.

Dla niektórych nauczycieli gwara jest hobby, przedmiotem zainteresowania lub mają do niej stosunek emocjonalny, chcą więc zapoznać podopiecznych ze swoimi pasjami, co jak podkreśla wiele badań, ułatwia transfer wiedzy (por. Day, 2008), np.

Bo jest ona świadectwem kultury. No i jestem etnolingwistką; Interesuję się szeroko rozumianą ludowością w muzyce i sama zbieram i śpiewam pieśni ludowe z różnych regionów Polski; Bo lubię gwarę.

Kolejna seria pytań dotyczyła organizacji procesu nauczania. Pierwsze z nich służyło zebraniu informacji na temat tego, czy tematyka gwarowa omawiana jest na osobnych lekcjach, czy przy okazji innych zagadnień. Od-

powiedzi udzieliło 29 ankietowanych. Wyniki były dość wyrównane: 10 osób zaznaczyło, że organizuje osobne lekcje (*Do tego roku pracowałam z podręcznikami „Między nami” wyd. GWO i tam w 8 klasie są 2 (?) tematy związane z odmianami języka*), 7 ankietowanych wskazało, że tematyce gwarowej nie poświęca oddzielnych godzin, lecz porusza ją przy okazji innych tematów, np. przy omawianiu lektur, 5 osób w końcu stwierdziło, że wybór formy zajęć uzależniony jest od warunków, zainteresowania uczniów, rozkładu tematów – np. *Jest osobna lekcja na zapoznanie z polskimi dialektami, przy okazji innych lekcji zwracam uwagę na różne aspekty*.

Na pytanie o materiały, z jakich korzystają nauczyciele przy przygotowaniu lekcji o gwarze, udzielono 31 odpowiedzi. Najczęściej (18 razy) pojawiały się wskazania na źródła internetowe (w tym YouTube, kompendium wiedzy o polskich gwarach dialektologia.uw.edu.pl, portal regionalny z omówieniem cech gwary <https://regionwielkopolska.pl/kultura-ludowa/gwara>, fora służące wymianie doświadczeń). Ponadto wymieniano materiały ze studiów (głównie z zajęć z dialektologii i historii języka polskiego), materiały starszych, bardziej doświadczonych kolegów z pracy, różnego rodzaju wydawnictwa (z używanymi w danej szkole podręcznikami na czele, ale też słowniki gwarowe, zeszyt ćwiczeń *Wielkopolska – moja mała ojczyzna*, zbiory tekstów typu *Blubry Staroego Marycha*, *Lokomotywa* Tuwima w wersji śląskiej, *Mały Książę* w gwarze poznańskiej). Pojedynczo podawano następujące odpowiedzi:

materiały organizowane przez dom kultury oraz zespół folklorystyczny, wiedza zdobyta od starszych członków społeczności; Nagrania. Zapisy. Uczniowie wymieniają się doświadczeniem z domu. Tworzymy quizy itp.; Pamiętam wypowiedzi teścia - poznaniaka, dla którego to naturalny spotów wypowiedzania się; prezentacja multimedialna; Przy omawianiu gwary rodzimej: z własnych zasobów, pieśni z rejonu Wielkopolski, Oskara Kolberga (legendy).

Jak wynika z przytoczonych wypowiedzi, nauczyciele w dużej mierze zdani są na samych sobie, co zresztą 8 ankietowanych wyraziło wprost, pisząc, że korzysta z własnych materiałów. Pomimo istnienia dostępnego online kompendium *Dialekty i gwary polskie* pod red. H. Karaś niewiele osób potwierdziło jego wykorzystanie. Wśród bardziej popularnych odpowiedzi wymienić można podręczniki, jednakże należy pamiętać, że informacja o zróżnicowaniu „regionalno-gwarowym” jest w nich zazwyczaj pobieżna lub pomijana (Karaś, 2016, s. 85). Jest to też pewna autorska wizja, która nie zawsze przedstawia informacje obiektywnie i rzetelnie. Z kolei notatki ze studiów służyć mogą usystematyzowaniu lub przypomnieniu podstawowych informacji, jednak nie zawierają sposobów ich atrakcyjnego przekazania, a to jak wiadomo, odgrywa

ważną rolę w przyciągnięciu uwagi ucznia. Lepiej tę funkcję spełniają materiały audio, wideo i internetowe, jednak w gąszczu różnorodnych treści online problem stanowi ich odnalezienie i dotarcie do nich. Podsumowując tę część rozważań, należy podkreślić, że nauczyciele zmuszeni są w dużej mierze do dodatkowego wysiłku poszukiwania materiałów, które mogliby wykorzystać na lekcjach o gwarze. Ten dodatkowy trud jest często jednym z czynników zniechęcających do podejmowania omawianej tematyki na lekcji.

Kolejna seria pytań dotyczyła tego, jak nauczyciele oceniają stosunek uczniów do gwary. Badani najczęściej wskazywali zaciekawienie (18 razy). Źródła tego uczucia są zróżnicowane – tematyka gwarowa *to dla nich [uczniów] nowość; fascynuje ich to, że dla niektórych ludzi słowa, których oni używają, są nieznane*. Wzbudzenie postawy emocjonalnej wobec przekazywanych treści jest jednym ze sposobów na ich lepsze utrwalenie, toteż nauczyciele wykorzystują ten efekt, by zachęcić podopiecznych do pracy na lekcji: *Uczniowie są zainteresowani, z chęcią słuchają nagrań różnych gwar i dialektów, wykonują ćwiczenia polegające na przekształcaniu tekstu gwarowego na język ogólny*. Efekt nowości nie trwa jednak długo i zapał uczniów dość szybko mija: *Uczniowie są zainteresowani różnicami w słownictwie [...]. Jednak dwie lekcje na ten temat to dla nich wystarczająco*. Tu oczywiście można zadać pytanie, czy podejście uczniów do gwary różni się jakoś znacząco w stosunku do innych tematów. Być może umiejętność skoncentrowania się na określonym temacie przez uczniów jest wyzwaniem, przed którym stają współcześnie nauczyciele, omawiając jakiegokolwiek zagadnienie.

Inną emocję ujawniającą się na lekcjach o gwarze jest rozbawienie (10 wskazań). Może być to wesoły śmiech, przejaw zaangażowania i zabawy (*czasami się śmieją, ale pozwalają się „wkręcić” w działania i mają pozytywne podejście do zajęć*), śmiech jako swoista reakcja na nowe (*Jest dla nich śmieszna, ponieważ na co dzień nie mają doświadczenia z gwarami*) aż po śmiech jako sygnał dystansu (*Uważają te lekcje za zabawne, niepoważne*).

Ostatnią postawą, która pojawiała się nieco częściej, jest zaskoczenie⁵. Okazuje się, że uczniowie

znają osoby mówiące w specyficzny sposób, podają przykłady, chętnie dzielą się własnymi doświadczeniami językowymi z podróży w różne zakątki Polski, potrafią przywołać współczesne piosenki z tekstem zawierającym gwary.

⁵ Koresponduje to z inną postawą wobec gwary stwierdzoną w okolicach Ostrowa Wielkopolskiego – gwara postrzegana jest w kategoriach egzotyczności. Jest odmienna, rzadka, niecodzienna, zagadkowa, ale też niezrozumiała czy trudna (Osowski, 2019, s. 140).

Lekcje o gwarze często destereotypizują tę odmianę języka, pokazując ją jako równorzędną z polszczyzną ogólną. Równie ważne jest zwrócenie uwagi na to, że gwara nie jest błędnym sposobem mówienia:

Są przede wszystkim zdziwieni, że regionalizmy nie są błędami językowymi. Samą gwarę traktują z jednej strony jako coś ciekawego, wartościowego, a z drugiej jako temat wstydlivy, gdyż uważają, że używanie gwary świadczy o słabym wykształceniu.

Zdziwienie uczniów wynika często z niezrozumienia gwary, dla wielu z nich jest to obca odmiana języka (*Lubią takie tematy, choć często jej nie rozumieją*), z tego też względu u części uczniów tematyka gwarowa nie wywołuje żadnej reakcji (*W zasadzie nijak, nie wiedzą, czym jest gwara*).

Wśród przeważającej liczby reakcji pozytywnych pojawiła się także jedna negatywna: *Nie lubią*. Zarówno w przypadku uczniów przybierających postawę negatywną, obojętną jak i pozytywną kluczowe wydaje się podejście nauczyciela. To on staje się swoistym wzorcem w zakresie teorii (przekazywanie wiedzy obiektywnej, wolnej od indywidualnych, stygmatyzujących ocen) i praktyki (używania słów gwarowych czy regionalnych), por. *Gdy zobaczą, że ja nie wstydę się mówić gwarą, to wówczas chętnie wymieniają spostrzeżenia. Sprawdzają, czy w ten sam sposób nazywamy pewne rzeczy*.

Wśród elementów sprawiających uczniom kłopot na lekcjach gwary wymieniana jest przede wszystkim wspomniana już wcześniej nieznajomość gwary, co uznać można za problem systemowy (nieznajomość gwary jako odmiany języka oraz jej cech). Uczniowie nie znają słownictwa i wymowy gwarowej, w związku z czym mają problemy ze zrozumieniem tekstów (zwłaszcza w ich mówionej postaci: *Zrozumienie ze słuchu gwary mówionej (kiedy puszcza nagranie, to często nie rozumieją, o czym jest mowa)*). Niemniej, także wersja pisana sprawia problemy w odczytaniu. Rozwiązaniem są oczywiście zapisy posługujące się nie fonetyczną transkrypcją szczegółową, lecz uproszczoną, która stosowana jest przez dialektologów coraz częściej (por. *Dialekty i gwary polskie*, słowniki J. Kąsia, H. Pelcowej czy z serii Wielkopolskich słowników regionalnych). Trzeba jednak zaznaczyć, że część uczniów ma także problemy z odczytaniem tekstów w zapisie uproszczonym, ponieważ odbiegają one od ich codziennych przyzwyczajeń ortograficznych. Innym zagadnieniem jest występowanie w wypowiedzi gwarowej wyrazów homonimicznych z polszczyzną ogólną. W takiej sytuacji uczeń zwykle odczytuje tekst w jego znaczeniu ogólnopolskim, nie zaś gwarowym. Części uczącym się problemy sprawia sama istota zjawisk gwarowych, tj. ich zróżnicowanie w przestrzeni geograficznej. Nawet jeśli uczeń zna cechy własnej gwary, to gwary z innych terenów są dla niego obce i trudne do przyswojenia (*Zwykle nie rozumieją znaczenia słów i związków wyrazowych z innych gwar*

i dialektów). W sytuacji takiej należałoby budować wiedzę dialektologiczną w szkole stopniowo, najpierw wprowadzając informacje o najbliższym terenie, następnie w szerszym planie, dotyczące innych dialektów. To jednak wymaga od nauczyciela wygospodarowania większej liczby jednostek lekcyjnych oraz ich zaplanowania na różnych etapach edukacji.

Uczniowie nie znają także terminologii dialektologicznej, a ta dla amatora wydawać się może skomplikowana i nieprzejrzysta (por. nazwy cech: *asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich*, *wymowa dyftongiczna*, *pluralis maiestaticus*). Także coraz mniejsza znajomość języka niemieckiego obniża kojarzenie części leksyki gwarowej mającej swe źródło w tym właśnie języku. Odmienność tworzywa językowego, duża liczba różnic z polszczyzną ogólną, źródło wielu zjawisk w procesach historycznych oraz leksykalizacje i liczne wyjątki powodują, że nawet jeśli tekst gwarowy zostaje przyswojony przez ucznia, to ma on problemy z myśleniem syntetyzującym, uogólnieniem przykładów występujących w konkretnych wypowiedziach w zjawiska językowe, por.

Zapamiętanie cech. Potrafią powtórzyć, radzą sobie z fonetyką, lubią tłumaczyć znaczenie wyrazu lub go poszukać, ale trudno im potem, nawet na podstawie licznych przykładów znaleźć cechy wspólne.

Inną wyrazistą grupę stanowią problemy aksjologiczne – gwara wartościowana jest jako gorsza odmiana języka, np. *Uważają, że znajomość gwary to coś, co ich ośmiesza*. Powraca problem postrzegania gwary nie jako odrębnej odmiany języka, lecz zniekształconej polszczyzny ogólnej. W tej perspektywie elementy gwarowe traktowane są jako błąd, co dla uczniów ma wymiar praktyczny (*Czy pisanie gwarą w wypracowaniu może zostać uznane jako błąd / gdzie jest granica?*). Pojawiły się także głosy sygnalizujące postawy purystyczne wśród uczniów (*Niezrozumiale dla nich jest to, że w naszym języku można używać określeń brzmiąco obco, jakby mieszanie dwóch języków*).

Kolejna seria pytań dotyczyła aktywności pozalekcyjnych nauczycieli i uczniów. Na pytanie *Czy w Pani / Pana szkole organizowane są jakieś aktywności związane z gwarą*, np. *konkursy recytacji, konkursy wiedzy, koło zainteresowań?* odpowiedziało 40 osób (w tym 8 – *nie*, pozostali wymienili przykłady). Powtarzał się w Amatorski Konkurs Gwarowy *Godejma po naszymu* organizowany w Szamotułach, do którego kilkoro nauczycieli wypełniających ankietę przygotowywało swoich podopiecznych. Wspomniano także *miejski konkurs wiedzy o gwarze poznańskiej*, do którego uczniowie przygotowują się z rodzicami czy konkurs *Śląskie beranie*. W niektórych szkołach działalność upowszechniająca gwarę jest bardziej zorganizowana i poza okazjonalnym udziałem w konkursach istnieją też stałe formy organizacji pracy, np.

Uczniowie biorą udział w konkursie miejskim organizowanym przez stowarzyszenie w naszym mieście [Kętrzyn, woj. warmińsko-mazurskie] oraz w kl. 7 i 8 mają koło języka polskiego i podczas tych lekcji wg ich zainteresowań realizuje się więcej lekcji o gwarze, dialekcie; Kółko regionalne; koło zainteresowań; mamy stałą gazetkę z wyrazami gwarowymi i ich wyjaśnieniem, bywały gwarowe konkursy recytatorskie, czasami organizowałam projekt.

Dobłą okazją do promocji zagadnień językoznawczych, w tym dialektologicznych, jest Międzynarodowy Dzień Języka Ojczystego, o który wspomniano parokrotnie, oraz różnego rodzaju formy współpracy z uniwersytetem.

Jak wynika z zestawienia odpowiedzi na pytanie 11 i 12 (aktywności w swojej szkole, aktywności w innych szkołach), nauczyciele angażują się, co oczywiste, głównie w działania organizowane w macierzystych jednostkach. Niemniej, wymieniono także 13 działań spoza własnej szkoły służących popularyzacji gwary, np.

sąsiednia szkoła w Bukówcu Górnym organizowała konkurs recytatorski gwary bukowieckiej, obecnie zajmuje się tym stowarzyszenie (nie szkoła bezpośrednio); Konkurs gwarowy organizowany przez jedną z kościańskich szkół; konkurs recytatorski w gwarze śląskiej; w pobliskim mieście (Kętrzyn) odbywa się konkurs krasomówczy gwary regionalnej „Mazurzenie po kętrzyńsku” dla uczniów szkół podstawowych – w tym roku będzie po raz 15-szy.

Choć jak widać z powyższego przeglądu, formy aktywności pozalekcyjnej nauczycieli są bardzo zróżnicowane i interesujące, to jednak tylko 11 zadeklarowało, że bierze w nich czynny udział⁶. Nie jest to pozytywna wiadomość, biorąc pod uwagę, że treści dialektologiczne w szkole wprowadzane są głównie na zajęciach dodatkowych. Niemniej, należy podkreślić, że nauczyciele pomimo tego i tak odnoszą spore sukcesy, angażując dzieci i młodzież w pozalekcyjne aktywności. Na pytanie 14 (*Jaki jest stosunek uczniów do tego typu wydarzeń?*) udzielono 25 odpowiedzi, poza pięcioma w większości podkreślających pozytywny stosunek uczniów do wspomnianych form aktywności. Oczywiście, nie jest tak, że angażuje się cała klasa, udział biorą tylko chętni uczniowie. W przypadku konkursów dodatkową stymulacją jest rywalizacja i możliwość zdobycia nagrody (*Dzieci lubią wygrywać w konkursach wiedzy*). Pedagodzy zdają sobie sprawę, że pozalekcyjne zajęcia o gwarze mają wymiar nie tylko pragmatyczny, lecz także społeczny, np. *są ciekawe*,

⁶ Ponadto jedna osoba uczestniczyła w tych wydarzeniach dawniej, a jedna udziela się „jako członek zespołu folklorystycznego”, nie zaś jako nauczyciel.

bezpośrednio budują postawę patriotyczną (kontekst małej ojczyzny), mogą być ciekawą formą dialogu międzypokoleniowego.

Materiały, z których korzystają nauczyciele, przygotowując uczniów do pozalekcyjnych zajęć o gwarze, w większości pokrywają się z tymi, wykorzystywanymi do przygotowania lekcji. Są to źródła internetowe, publikacje (*Książki Marka Szoltyska; Słowniki, „Mowa mieszkańców Poznania”, własne zbiory pieśni*), nagrania, notatki ze studiów, działy regionalne bibliotek. *Novum*, które tu się pojawia, to materiały udostępniane przez stowarzyszenie organizujące konkurs (Kętrzyn), twórczość artystyczna samych nauczycieli (*autorskie teksty pisane przez jedną z nauczycielek – Kaźmierz, woj. wielkopolskie*) oraz większy udział uczniów i ich rodziców (*Uczniowie sami się przygotowują; Rodzice przygotowują*). Z jednej strony własne poszukiwania materiałów na pewno przyczyniają się do wzmocnienia związku emocjonalnego z przyswajanymi treściami, z drugiej strony skoro sami nauczyciele mają problem z dostępem do odpowiednich materiałów, to tym bardziej uczniowie i rodzice, którzy gwarą na co dzień się nie zajmują.

Kolejne kilka pytań sprawdzić miało, czy u uczniów występują cechy gwarowe (por. dawniej liczne prace na ten temat, z nowszych – Marcińskiak-Firadza, 2019). Odpowiedzi pozytywne i negatywne podzieliły się równo po połowie (po 22 osoby). Ponadto po jednym ankietowanym odpowiedziało: „czasami tak”, „niekiedy z gwary poznańskiej”, „u niektórych uczniów”, dwie osoby wskazały, że „bardzo rzadko”. Najczęściej są to cechy leksykalne (20 odpowiedzi) i fonetyczne (19), rzadziej fleksyjne (10), semantyczne (9) czy składniowe (8). Nauczyciele ocenili, że na przestrzeni lat cech gwarowych na wszystkich wymienionych poziomach języka ubyło w mowie uczniów.

Nauczyciele, określając sposób reakcji na zauważone u uczniów cechy gwarowe, najczęściej piszą, że podchodzą do tego „neutralnie”, „zwyczajnie”, mają „pozytywny stosunek”. Inne odpowiedzi są bardziej rozbudowane i świadczą o wspierającej, ale też świadomej postawie (*Zwracam uwagę na stosowanie normy wzorcowej, ale wyrażam też zainteresowanie i próbuję dowiedzieć się, skąd elementy gwary w języku uczniów*). Nie oceniają gwary, wskazują na jej sfery użycia

Informuję, że wyraz jest gwarowy i można go użyć w mowie potocznej, ale już np. w wypracowaniu (jeśli nie jest reprezentatywny dla cech wypowiedzi bohatera lub narrator w całości się nim nie posługuje) – nie.

Nauczyciele nie zapominają oczywiście o swojej głównej roli, do której są zobowiązani przez podstawę programową, tj. przekazania normy polszczyzny ogólnej – por.

Akceptuję, choć sama gwary na lekcji nie używam. Jeśli są to zmiany fonetyczne, to w niektórych sytuacjach poprawiam; Wskazuję, że jest

to gwara. Podaję inne określenia na tę samą rzecz (z innych gwar). Wskazuję wersję ogólną; Przypominam często uczniom o normie ogólnej, jaką powinniśmy się posługiwać (u nas najczęściej pojawia się forma gramatyczna „dla...” w połączeniu z celownikiem), jednak w codziennej pracy z uczniami nie poprawiam ich. Słówek gwarowych w ogóle nie poprawiam.

Zdarzają się też nauczyciele, którzy sami posługują się gwarą, co na pewno w oczach uczniów podnosi prestiż tej odmiany i nie spycha jej do pozycji języka wstydliwego:

Rozmawiamy gwarą w luźnych rozmowach; czasem sama posługuję się gwarą wielkopolską, by coś (żartobliwie) wyjaśnić, zwrócić na coś uwagę, a nawet przywołać uczniów „do porządku” np. mówię: NIE WYCZYMIĘ z wami, albo: NIE LOTEJ (nie biegaj).

Jedna z nauczycielek podała nawet, że sama uczy się gwary od uczniów, ale na lekcji prosi o mówienie w języku polskim. Być może jednak wpływ na taką postawę miała lokalizacja szkoły, w której pracuje (Mechnica w woj. opolskim).

Pocieszające jest, że większość nauczycieli cechuje postawa akceptacji, tolerancji i życzliwości wobec uczniów posługujących się gwarą. Są to zachowania szczególnie godne pochwały, jeśli zestawić je ze świadectwami uczniów szkół francuskich (Blanchet & Clerc Conan, 2022, ss. 16–24).

Interesowała nas także reakcja innych uczniów na cechy gwarowe kolegów. Ponad $\frac{3}{4}$ respondentów (32) wybrało odpowiedź „Nie reagują, ponieważ nie zauważają tego typu niuansów językowych”. Zdecydowanie rzadziej wybierano odpowiedź „Na zasadzie zabawy językowej również używają form gwarowych”. Dwukrotnie zaznaczono „Wyśmiewają taką osobę”, a pojedynczo wskazano:

w środowisku szkolnym ciężko to stwierdzić, bo raczej używają podobnego języka „szkolnego”, zapewne jest to bardziej widoczne w środowisku domowym; dość swobodnie posługują się zarówno gwarą, jak i językiem ogólnopolskim; w większości są niejako „dwujęzyczni” w ww. kontekście; Nie reagują, bo są z nimi osłuchani; Dla nas to norma. Nikt nikogo nie wyśmiewa, pielęgnujemy gwarę i mówimy nią.

Aż 24 osoby oceniły, że na przestrzeni lat stosunek uczniów do gwary się nie zmienił, 8 – że zmienił się na pozytywny, 2 – że na negatywny. Niektórzy ankietowani spróbowali dać bardziej pogłębioną diagnozę. Według nich rywalem gwary współcześnie jest nie tylko polszczyzna ogólna, lecz także

język angielski (*uczniowie są tolerancyjni, ale też nie powielają dobrowolnie elementów gwarowych, aktualnie wolą korzystać z wyrażen anglojęzycznych*).

Ostatnia seria pytań dotyczyła przygotowania do nauczania zagadnień gwarowych. 23 osoby oceniły, że w czasie studiów nauczycielskich zostały odpowiednio przygotowane do przekazania uczniom zagadnień związanych z gwarą. Tyle samo udzielono odpowiedzi negatywnych: 8 osób wybrało odpowiedź „zagadnienia gwarowe nie zostały omówione”, 7 – „zagadnienia gwarowe zostały omówione niedokładnie”, 6 – „w edukacji nie uwzględniono specyfiki terenu (nie uczono o gwarach terenu, w którym pracuję)”, 2 – „nie uwzględniono zmienionej sytuacji językowej na wsi i w Polsce, przekazano mi przestarzały stan wiedzy”.

Liczba osób, które zapoznały się z tematyką gwarową w ramach zajęć z dialektologii i zajęć z historii języka z elementami dialektologii jest zbliżona (odpowiednio 23 i 20). W sytuacji, gdy program studiów nie oferuje wystarczającej liczby godzin dialektologii, studenci poszukują tej tematyki na zajęciach fakultatywnych (9 odpowiedzi) lub w ogóle się z nią nie zapoznają (6). Ostatnia z możliwości ma fatalne skutki: wiedza stereotypowa, nieaktualna, niechęć wobec podejmowania tematu gwary w edukacji szkolnej. Z kolei osoby zainteresowane zmuszone są do dodatkowego wysiłku i poszukiwania pozaprogramowych form organizacji, jak koła naukowe, seminaria, zajęcia z pokrewnych dziedzin (regionalizm, etnolingwistyka).

Ostatnie pytanie ankiety brzmiało: „Czy w czasie studiów lub wcześniejszej nauki spotkał/a się Pan/i z negatywnymi opiniami na temat gwary?” Zdecydowana większość (37 osób) odpowiedziała negatywnie. Niemniej, 8 osób zaznaczyło, że opinie takie wygłaszali nauczyciele w szkole podstawowej, 7 – w szkole średniej i ponadpodstawowej. Dwukrotnie wskazano na profesorów szkoły wyższej.

W ramach podsumowania należy podkreślić raz jeszcze trud, jaki nauczyciele wkładają w przygotowanie lekcji o tematyce gwarowej. Wielu z nich zdaje sobie sprawę, że gwara jest częścią dziedzictwa kulturowego zarówno w wymiarze regionalnym, jak i narodowym. Muszą zmagać się z brakiem pomocy dydaktycznych dostosowanych do specyfiki miejsca, w którym pracują oraz z krzywdzącym gwarę stereotypem piętnującym tę odmianę jako mowę osób niewykształconych. W podstawie programowej treści dialektologicznych jest – oględnie rzecz ujmując – niewiele, dlatego nauczyciel uczący o gwarze robi to najczęściej nie ze względu na podstawę programową, ale pomimo niej, poświęcając swój czas i energię na znalezienie ciekawych materiałów i przygotowanie lekcji interesującej dla uczniów. Remedium na ten stan powinny być dwie rzeczy: wprowadzenie do podstawy programowej konkretnych treści nauczania związanych z gwarą (treści ogólne, deklaratywne już są, brak szczegółów mówiących, jak te pierwsze miałyby zostać zrealizowane, np.

rozróżnienie regionalizm – gwaryzm, znajomość takich cech gwarowych jak mazurzenie, fonetyka międzywyrazowa, podwyższenia i obniżenia artykulacji samogłosek, zróżnicowanie samogłosek nosowych i akcentu w gwarach) oraz wprowadzenie tematyki gwarowej do testów i egzaminów kończących poszczególne etapy edukacji.

BIBLIOGRAFIA

- Blanchet, Ph. & Clerc Conan, S. (2022). Je n'ai pas osé ouvrir la bouche... *Témoignages de glottophobie vécue et moyens de se défendre*. Lambert–Lucas.
- Day, Ch. (2008). *Nauczyciel z pasją. Jak zachować entuzjazm i zaangażowanie w pracy*. Przeł. T. Kościuczuk. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Karaś, H. (2016). Jak chronić ginące gwary i dialekty? *Knowledge. Education. Law. Management* 14, 79–86.
- Kowalikowa, J. (2004). Język a edukacja regionalna. W A. Mlekodaj (Red.), *Edukacja regionalna na Podtatrze. Ścieżki i manowce* (ss. 7–16). Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa.
- Marciniak-Firadza, R. (2019). Cechy fonetyczne o podłożu gwarowym w wypowiedziach uczniów szkoły podstawowej (kl. 1–6). *Rozprawy Komisji Językowej*, 67, 219–238. <https://doi.org/10.26485/RKJ/2019/67/15>
- Mlekodaj, A. (2018). Tekst gwarowy w szkole. *Język. Religia. Tożsamość*, 17, 203–222.
- Mlekodaj, A. (2020). Dialog nie zawsze serdeczny (z historii relacji: gwara – szkoła). W B. Osowski i in. (Red.), *Język w regionie, region w języku* (ss. 247–272). Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Osowski, B. (2019). Między wyjątkowością a wstydem. Świadomość językowa mieszkańców powiatu ostrowskiego. *Gwary Dziś*, 11, 135–144.
- PP – Podstawa programowa, <https://podstawaprogramowa.pl/> (2.08.2024).
- Šimecková, M., Kozlová, T., Kubeček, F., & Ireinová, M. (2023–2024). Regionální prvky ve výuce českého jazyka. *Ceský jazyk a literatura*, 3, 110–116.

Teachers' Attitude Towards the Topic of Dialects in Polish Schools

The inclusion or exclusion of topics in the core curriculum directly influences the content covered in lessons, with dialect-related issues receiving limited attention. Despite their marginal role in the curriculum, dialects are significant in shaping local identity, whether genuinely or symbolically. This raises questions about whether teachers independently integrate dialectal content into their lessons, their perceived need to acquaint students with such topics, their attitudes toward dialects, and the sources of their knowledge. To explore these questions, an online survey was conducted among teachers.

Keywords: dialectology, school, core curriculum, teachers' perspectives.

Ірина Романина

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

Ідіолект як приклад вітальності говірки

На підставі ідіолекту здійснено спробу з'ясувати, як і наскільки зміна мовного довкілля впливає на говірку діалектоносія. Розвідка стосується аналізу ідіолекту Марії Вілюри – мешканки Львівщини, яка тривалий час перебувала поза своїм говірковим оточенням.

Джерельною базою дослідження слугували аудіотексти мовлення М. Вілюри, записані упродовж 2010–2012 років. Усномовні тексти інформантки засвідчують збереження багатьох фонетичних, морфологічних діалектних рис. Зокрема, „укання”, вживання протетичного [г], диспалаталізація [р'], архаїчні форми двоїни, збереження давніх форм числівників, займенників, дієслів та ін.

Проаналізовано рефлексії М. Вілюри щодо своєї мови та мовної дійсності. Найбільш поширені міркування про риси її говору, значення окремих слів, порівняння своєї говірки і чужої, роздуми про мову.

Ключові слова: діалект, ідіолект, діалекти української мови, південноволинський говір, наддністрянський говір, діалектний текст, усна історія, мовна свідомість.

Вступ

Упродовж тривалого часу для записування діалектного матеріалу дослідники шукали насамперед неписьменних жінок старшого віку, які не виїжджали зі села. Вважали, що їхнє говіркове мовлення найкраще збережене і вони є найнадійнішими респондентами, на відміну від чоловіків, які могли служити у війську, їздити на заробітки далеко від дому – в інший діалектний чи й мовний ареал. Однак для десятків тисяч українців – жінок, чоловіків, дітей – така зміна рідного діалектного оточення після Другої світової війни відбулась примусово, зокрема через депортації, переселення на Сибір. А отже, для науковця постає нове завдання – з'ясувати, як чи наскільки зміна мовного довкілля впливає на говірку діалектоносія. Це можна дослідити крізь призму ідіолекту як „системи мовних засобів індивідуума, яка формується на основі засвоєння мови і розвивається у процесі його мовленнєвої життєдіяльності” (Коваленко, 2021, с. 14; див. Єрмоленко та ін., 2001, с. 67; Ткачук, 2019). Цій науковій проблемі присвячено низку розвідок українських діалектологів, зокрема Павла Гриценка (Гриченко, 2007), Катерини Глуховцевої (Глуховцева, 2012), Марини Ткачук (Ткачук, 2019), Любові Фроляк (Фроляк, 2002) та ін.

Ідіолект Марії Вілюри та його специфіка

Марія Вілюра народилася 1931 року в с. Стоянів Радехівського р-ну Львівської обл., де встигла закінчити 3 класи школи, а вже 1947 року її було депортовано разом зі сім'єю до Росії, в с. Ясна Поляна Кемеровської області. Через 17 років – 1964 – вона змогла повернутись в Україну, хоча й не в рідне село, а в населений пункт поблизу – у м. Червоноград (нині м. Шептицький) на півночі Львівської області. Наш розділ стосуватиметься аналізу ідіолекту Марії Вілюри – бабці авторки [І. Р.], яка була вирвана з рідного говіркового оточення, а потім „частково повернулась” у свою народномовну стихію¹ (м. Шептицький хоч і розташоване в ареалі поширення південноволинського говору, проте воно розбудовувалося передусім як шахтарське місто, і його заселяли вихідці з різних регіонів України, а отже, воно діалектно неоднорідне).

Джерельною базою дослідження стали аудіотексти мовлення М. Вілюри, записані упродовж 2010–2012 років².

¹ Село Стоянів, де народилась М. Вілюра, розташоване на півночі Львівської області, його говірку усталено зараховують до південноволинських діалектів (див. Бевзенко, 1980; Матвіяс, 1990; Шило, 1957; пор. Верхратський, 1912; Бандрівський, 1960; Dejna, 1957).

² Записи зберігаються в особистому архіві Ірини Романини.

Усномовні тексти М. Вілюри засвідчують збереження багатьох фонетичних і морфологічних діалектних рис (див. Бевзенко, 1980; Матвіяс, 1990; Шило, 1957; АУМ, т. 2), притаманних південноволинським говіркам.

Аналізовані діалектні тексти фіксують такі **фонетичні риси**:

- „укання” – наближення [о] до [у] ([оʷ]): *гу^р’ілу, ско^урен’ко, по^ума^гали, ду^рога* та ін. (хоча Г. Шило зазначає, що сильне „укання” загалом притаманне наддністрянським говіркам, у мовленні М. Вілюри такі форми переважають (див. Шило, 1957, с. 173));
- ненаголошений звук [е] артикуляційно підвищений до [еʷ] ([и]): *пири^л’істи, чикун^л’ади ми тейі ни бачили ў ди^тинств’і, биз го^тишиўку в’із’ми та ї скин’* та ін. (Шило, 1957, с. 173; див. АУМ, т. 2, к. 37);
- уживання протетичного приголосного [г]: *г’ениши, гу^вес, гу^ррати, об^рас* та ін., натомість в інших випадках, де протетичний звук прогнозований, фіксуємо його відсутність: *о^р’іх ро^з’р’іс’а на п’іў нуд’в’іра*. Відзначмо, що інших протетичних звуків, напр. [в], [й], не засвідчено (пор. Жилко, 1955, с. 126; Шевельов, 2002, с. 582; АУМ, т. 2, к. 123–125);
- фіксацію звука [а] замість [о]: *каждиі маў дес’ро^лбити / бо не маў би шо йісти* (Шевельов, 2002, с. 667);
- спорадичну відсутність пом’якшення приголосних [д], [т], [с], [н], [л] перед [і] з давнього [о]: *і зру^лбили о^с’тан’ії сніп, с’кочиў бис пліт* (Ф. Жилко вважає, що ця риса притаманна подільському говору (Жилко, 1955, с. 125));
- реалізацію давньої сполуки **ль** як [ле]: *в’ін ни ди^лвиўс’а на с’лезі / на муки*, проте сполука **рь** має реалізацію, як і в літературній мові: *крини^лц’і не замер^лзайут’* (див. Шевельов, 2002, сс. 592, 828);
- відсутність лабіалізації [е] в [о] після м’яких приголосних: *шес^туго майа, ме^го брата* (Шило, 1957, с. 174);
- переважне оглушення дзвінких приголосних у кінці складу перед глухими і в кінці слова: *му^лрос браў / а ў них со^р’рочина т’іл’ки, с’тешка ў шпори^лш’і / при^лшоў зате^ллєпаниї, лошку ўзаў і йіў / н’іх’то ниє знаў шо та^лке ви^лдел’ц’і* та ін. (Шило, 1957, с. 173);
- наявність кінцевого м’якого [ц]: *к’і’нец’, х’лопец’, о’тец’*, проте усередині слова часто фіксуємо ствердіння звука: *спе^ц’йал’но, опи^рацийа* (див. Шевельов, 2002, с. 789);
- „слабкий ступінь палаталізації”, на відміну від наддністрянського говору: *с’в’ато, с’в’ітлий, ц’оц’а* (Шило, 1957, с. 173);
- наявність диспалаталізації [р’]: *н’іра // н’ірйа, бу^ра, бу^рак, монасти^ра, ве^лчєра* (Шило, 1957, с. 173; Шевельов, 2002, с. 812);

- появу на місці [j] епентетичних звуків [л] або [н]: *ни|ма ўже |тогоʷ зду|роў|а, дири|л'аниї хрест стоʷ|йаў там, мн'а|со йили |перше хло|пи бо воʷ|ни роʷ|били;*
- пом'якшення [л] у деяких словоформах: *л'ампа, кл'аса* (Шило, 1957, с. 174).

Риси „саме усної розмовної мови, в якій ненаголошені голосні вимовляються з меншим напруженням, з меншою чіткістю артикуляції” (Герман, 1995, с. 250) засвідчено і в мовленні М. Вілюри, зокрема усичення чи випадіння звуків на початку слова: *[о]бгу|рати ті |морги |пол'а то браў л'у|диї*; усередині слова: *х[о]|т'или меʷ|не на |шахту а |йа запи|сала|с моʷ|лоч:ойу*; у кінці слова: *ту[t] ўже була Укра|йїна, |зара[з] |йа |ходжу і ў мона|с'тир і доʷ |церкви.*

На підставі аналізу ідіолекту М. Вілюри виявлено чимало **морфологічних рис**, а саме:

- уживання іменників І відміни ж.р. у Р.в. мн. із закінченням **іў**: *|знайу боʷ|гато моʷ|литв'іў, ў сел'і ба|гато ха|т'іў |було* (ця риса характерна наддністрянським говорам) (Бевзенко, 1980, с. 103);
- наявність закінчення **-ий [-иї]** (літ. **-ей**) у Р.в у словах на зразок *люди, діти* – *л'у|диї, д'і|тиї*: *йак в'і|тк'рили / ў наш моʷ|нас'тир ўже хоʷ|дило |море л'у|диї, у |него не |було д'і|тиї і в'ін ўз'аў Ми|колу ў п|риїми* (Бевзенко, 1980, с. 104; Жилко, 1955, с. 96);
- наявність архаїчних форм двоїни: *дв'і не|д'іл'і нам ни |в'іл'но |нав'іт' іти ду села, йак |В'і|рц'а поʷ|мерла нас з'і|стало три |д'і|учин'і* (див. АУМ, т. 2, к.257; Гринчишин, 2005, с. 34), притаманні багатьом говіркам південно-західного наріччя;
- наявність усичених закінчень у деяких прикметниках ж.р. в М.в: *ў |б'іл'і су|кон'ц'і хо|т'іла |замуш |вийти, ў чи|р'вон'і |хусц'і чи |йар'к'і та|к'і не |бачила шоб хоʷ|дили*. Ці риси характерні для наддністрянського та подільського говорів (див. Бевзенко, 1980, с. 111; Жилко, 1955, с. 127);
- утворення форм ступенів порівняння прикметників, як і в літературній мові, за допомогою суфіксів **-ш-, -іш-**: *ба|гачишї, най|даў|н'ишї, |б'ишї, моʷ|лочишї* та ін. (Бевзенко, 1980, с. 114);
- збереження архаїчної форми числівників *йї|ден (йї|дна, йї|дно)*, яку вжито паралельно з літературною *один*: *йї|ден рас |йа ни пос'лухала |тата / в'ін з'н'і|ваў|с'а / але нас д'і|учат н'і|коли неʷ биў* (Бевзенко, 1980, с. 116);
- поширеність форм числівників *ш|тири, |осмеро: нас |було ў |мами |осмеро / |али|е ма|лен'койу поʷ|мерла |наша |В'і|рц'а / коʷ|лис' та|к'і хво|роби |були / шо ни ў|м'или л'і|чити / ўми|рали;*

- спорадичне вживання порядкового числівника *т|ретій* із твердою основою: *т|рета к|л'аса і то по на|уц'і*. Ця риса характерна найперше для наддністрянських говірок (пор. Бевзенко, 1980, с. 108; Гринчишин, 2005, с. 36);
- перехід у складних числівниках приголосного [д'] перед іншим приголосним в [ї]: *два|найц'ім' страў / то ўс'і з|найут', малам три|найц'ім' |рок'іў як тата за|били, с'ім|найц'ім' |рок'іў |була ў Си|б'іру* (Бевзенко, 1980, сс. 68, 117, 210);
- збереження енклітичної форми особового займенника *ти* в Д.в. одн. т'ї: *їа т'ї дам!, їа т'ї прошу*. Інших форм займенників (я, себе – **ми, си**) не зафіксовано (Бичкова, 2005, с. 44; Бевзенко, 1980, с. 35);
- наявність в особового займенника *він* в Р.в. одн. форми **йіго**: *йі|го |пот'ім св'її син за|биў / їа|ка то |була |нечист', а в 3.в. – него: на|радили їти до' него / в'ін сам / стар'її / уб'лави там не" |будут' ру|бити* (пор. Бевзенко, 1980, сс. 120–121; Гринчишин, 2005, сс. 35–36; Жилко, 1955, с. 114);
- уживання форм *мейї; с'вейї* (ж.р.) присвійних займенників *мій, свій*: *мейї |мами, с'вейї |хати ми не" |бачили два |роки / хо|валис' по чу|жих* (Шило, 1957, с. 183; пор. Бевзенко, 1980, сс. 124–125);
- наявність діалектних форм *тейї, тего* (Р.в.) вказівного займенника *та, той*: *тего їа не з|нала, тейї |ноч'і зро|били уб'лаву* (Шило, 1957, с. 183);
- домінування у дієсловах 3 ос. одн. і мн. II дієвідм. літературного варіанта із м'яким *т'*; однак у 3 ос. одн. зафіксовано й форми зі стягненим закінченням: *во|на |носи |йїсти / бу |тато с |хлопц'ами ў|досв'їта п'їш|ли ко|сити* (пор. Бевзенко, 1980, сс. 133–134);
- уживання афікса *-с'а* тільки у постпозиції: *ми |мучилис'ї там страшно, во|на так л'у|билас'ї ў |тому виши|т'ї / тих сору|чок |мала... та ін.*;
- у дієслівних формах минулого часу наявність залишків перфекта, який в ідіолекті також вжито тільки у постпозиції: *їа мо|лиламс'а і ден' і н'їч / ни" з|найу чи |йїла, п'їш|лис'мо на ви|ч'їрну і там ўже п'равиў тої |монах*; як зазначає Федот Жилко, вони утворені за допомогою „форм дієприкметникового походження і фонетично змінених, стягнених особових форм дієслова *бути* в теперішньому часі, що фактично звелися до закінчень” (Жилко, 1955, с. 99);
- наявність двох форм майбутнього часу недоконаного виду, серед яких спорадично фіксуємо архаїчну конструкцію *бути* в майб.ч. + форми дієслів мин.ч.: *н'їмц'ї ў нас квартиру|вали |жили / |али во|ни ни пи|тали / і шо ти з |ними |будиш ру|биў / то |воїско* (Шило,

1957, с. 184; пор. Бевзенко, 1980, сс. 137–138) та літературну форму *бути* в майб.ч. + інфінітив: *до'мовилис' так шо йа буду 'їїздити 'насти ко'н'а і ку'рову / і так йа на'училас' 'їїздити на ко'н'і* (Шило, 1957, с. 184).

Перебуваючи майже усе життя поза рідною говіркою, М. Вілюра в мовленні зберегла риси, не зафіксовані у сучасній літературній мові, багато з яких – архаїчні. Останні мають в ідіолекті носія говірки більший ступінь вияву. У мовленні М. Вілюри засвідчено чималу кількість діалектних ознак, які характерні для південноволинського говору, частково – для наддністрянського. Це підтверджує думку Г. Шила, що говірки півночі Львівщини, зокрема її рідна говірка с. Стоянів, належать до перехідних говірок (див. Шило, 1957, сс. 182–184). Зазначмо, що ми майже не фіксуємо в її мовленні росіянізмів, хоча свою юність і молодість М. Вілюра була змушена прожити у Росії.

Рефлексії респондентки

Досвід життя в іншомовному та іншодіалектному просторі, на нашу думку, викликає рефлексії М. Вілюри щодо своєї мови. Найпоширеніші міркування про риси її говору, про значення деяких слів, порівняння своєї говірки й чужої, т. зв. комунікативні невдачі, роздуми про мову.

Наталія Коваленко зазначає, що „в описових працях зневиразненою є важлива інформація про те, які лексеми, фразеологізми інформанти сприймають як природні, традиційні для їх мовного оточення” (Коваленко, 2015, с. 188). У проаналізованих записах М. Вілюра акцентує на особливостях своєї говірки і наголошує на цьому в момент спілкування. Хоча комунікація діалектоносія відбувається з онукою, „своєю” людиною, однак мовець усвідомлює окремі слова як давні чи локальні, а відтак надає уточнювальну інформацію щодо семантики лексичних одиниць тощо:

Ї нас ка'зали 'пол'с'куї гриб / а то йе черногу'ловец' // а ше ко'за'ки зби'рали / 'н'ішка 'син'а ста'йе / і 'с'ір'і та'к'і / бап'киє ка'зали // ко'за'ки то п'ітбе'резники а бап'киє то п'ідо'сичники // ше йе о'лен'ач'і 'роги / та'к'і по'к'ручан'і на пен'ках рос'тут' / то не з'найу йак во'ни; дву'йур'ідн'і / ко'лис' так не ка'зали / 'була стри'йечна сист'ра чи брат / так називалис'і.

Як бачимо, діалектоносії усвідомлює подвійну номінацію – літературну форму і діалектну.

Також фіксуємо намагання мовця бути зрозумілим, пояснити реалію, якої вже нема, додатково прокоментувати значення лексики:

Лван буѣ ма¹сар // в'ін ѱ¹чиѣс'а // то з¹начит' биѣ ху¹добу / бо¹ не¹
 |кожен гус¹подар то ѱ¹м'іѣ / і |дал'і ѱ¹м'іѣ вс'о зро¹бити с |тего¹
 м'н'аса / |шинку / коба¹су / сал'ц'ісон / |ки¹шку // маѣ ш¹ваіку / н'іш
 та¹кіі ни п¹лоскіі а к¹ругліі; ми спус¹каліс' ѱ¹же з'в'ітам і |були та¹к'і
 по¹рен'ча / то три¹матис' / |були по¹к¹ручан'і.

Розуміння та усвідомлення своєї говірки відображається і в протиставленні „свого” і „чужого” – у коментарях щодо окремих мовних елементів, у міркуваннях про якісь діалектні риси:

Ў су¹с'ідних |селах ѱа памн'а¹тайу ка¹зали „тил'е” „па¹ц'е” / а ми
 так не ка¹зали / ми ка¹зали „тел'а” і „по¹ро¹с'а”; |але то |кажній
 гу¹ворит' ѱак бат'ки наѣчили ѱак з |д'іда п¹рад'іда / а хто маѣ
 ш¹коли / наѣку то ѱ¹м'іѣ не по¹ п¹росту / а так ѱак ѱ книш¹ках // але
 |мова украї¹н'с'ка ѱс'а |гарна ме¹н'і.

Зазвичай рідний говір оцінюється як правильний, красивий, натомість говірки сусідів – не такі доладні: там ту¹да ѱб'ік в'ід нас / ѱак приїз¹дили шос' купу¹вати / то так см'ішно гуво¹рили „до |табе” / „до |сабе” // ѱ нас |було ѱак ми с то¹бойу гу¹воримо „до |тебе” / „до |себе”.

Також М. Вілюра вказує на лексичну відмінність у говірках двох сусідніх сіл: а ѱ Жу¹раѣниках ни ка¹зали „п'еѣ” / |може бо то |була гра¹ниѣ'а / |але то даѣно |було / ше за ца¹ра / ѱ них буѣ цар / а ѱ нас буѣ аѣст¹р'ііскіі ц'ісар.

Цікавим є приклад т. зв. комунікативної невдачі, причину якого – незнання певних слів іншого, віддаленого діалекту – носій говірки усвідомлює: ѱак ѱа ро¹била ѱ са¹дочку з'і м¹нойу ро¹била та¹ка Га¹лінка / во¹на |була дес' з Кар¹пат'іѣ / з Закар¹пат'а / то ѱак во¹на приїш¹ла ѱа ѱі'іі ни ро¹зу¹м'іла / а во¹на ми¹не // ну ро¹зу¹м'іла / |али так / ѱа ка¹жу „даї |роск'ітку” / а во¹на „шо то о¹зна¹чайе” / ну см'іѣмос' |бидв'і.

Важливим чинником у визначенні належності говірки до якоїсь мови є національна самоідентифікація, усвідомлення себе як частини певного етносу (див. Глуховцева, 2017). Живучи на своїй землі, у своєму етнопросторі, М. Вілюра акцентувала на діалектних відмінностях українських говірок – сусідніх чи трохи дальших, а коли вона перебувала у ворожому оточенні в депортації ці відмінності нівелювались, хоча очевидно, що кожен примусово вивезений українець продовжував говорити рідною говіркою. Останні вже не протиставлялись „вченій”, тобто літературній, мові:

На Си¹б'іру то |було страш¹не / ѱак ми приїхали во¹ни кри¹чат' / т'і моска¹л'і шо там |жили / кри¹чат' „бан¹д'іти бан¹д'іти” / а ми |гол'і |босі” / ѱ зем¹л'анки до¹ бло¹ш'чиѣ нас |кинули / |їїсти ни¹ма шо / нати¹р'п'іліс' тих мук // [...] ми ни з'нали |тейі |мови / ми не

ўм'или / але йак йа ўже була ў наймах ў того ди'ректора 'шахти / в'ін буў родом з Укра'їни / даўно / в'ін ка'заў „Ма'рус'а ни 'боїс'а / гово'р'і по с'войему” // [...] ми пири'важно ўсі 'були зах'ідн'а'ки / ну там 'були і 'н'імі'ї і та'тари / 'р'іжн'і 'л'уди // але ми три'малис'а ўс'і 'разом ў'куп'і / н'іс'н'і сп'івали і ўже нам 'було ве'село // ўже ти го'вориш с'вейу 'мово'у ўже то'б'і 'лехко / ми б'іду'вали / 'али ми 'були ви'сел'і // ўже ви йі'ден за д'руго'го // х'лопц'і пил'ну'вали шоб д'і'чат н'іх'то не ск'ри'ди'ў.

Вивчення ідіолекту допомагає поглибленню та синтезу знань про говірку, адже відкриває перед дослідником експліцитний рівень вивчення діалекту (його характерні ознаки та риси на різних мовних рівнях) та імпліцитний, „найвну лінгвістику” – усвідомлення діалектносієм своєї мовної належності, судження про деякі елементи говірки, чим вона особлива на тлі інших.

БІБЛІОГРАФІЯ

- АУМ – Матвіяс, І., & Закревська, Я. (Ред.). (1988). *Атлас української мови* (Т. 2). Наукова думка.
- Transliteration:** Matviiias, I., & Zakrevska, Ya. (Red.). (1988). *Atlas ukrainiskoi movy* (T. 2). Naukova dumka.
- Бандрівський, Д. (1960). *Говірки Підбузького району Львівської області*.
- Transliteration:** Bandrivskyi, D. (1960). *Hovirky Pidbuzkoho raionu Lvivskoi oblasti*.
- Бевзенко, С. (1980). *Українська діалектологія*. Вища школа.
- Transliteration:** Bevzenko, S. (1980). *Ukrainska dialektolohiia*. Vyshcha shkola.
- Бевзенко, С. (1997). *Форми вияву майбутньої дії в українських діалектах*. В П. Гриценко (Ред.), *Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової* (сс. 213–217). Довіра.
- Transliteration:** Bevzenko, S. (1997). *Formy vyjavu maibutnoi dii v ukrainskykh dialektakh*. V P. Hrytsenko (Red.), *Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk: Knyha 3. Pam'iaty Tetiany Nazarovoi* (ss. 213–217). Dovira.
- Бичкова, Т. (2005). *Південно-західні діалектні риси в апокрифах у контексті становлення української літературної мови*. *Діалектологічні студії*, 5, 39–47.
- Transliteration:** Bychkova, T. (2005). *Pivdenno-zakhidni dialektni rysy v apokryfakh u konteksti stanovlennia ukrainiskoi literaturnoi movy*. *Dialektolohichni studii*, 5, 39–47.
- Верхратський, І. (1912). *Говір батюків*. *Збірник філологічної секції НТШ* (Т. 15).
- Transliteration:** Verkhratskyi, I. (1912). *Hovir batiukiv. Zbirnyk filolohichnoi sekti NTSh* (T. 15).

- Герман, К. (1995). *Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія*. Рута.
- Translitteracja:** Herman, K. (1995). *Ukrainski hovirky Pivnichnoi Bukovyny v istorychnomu ta linhvoheohrafichnomu aspekti: Fonetyka, fonolohiia*. Ruta.
- Глуховцева, К. (2012). Дещо про особливості мовного портретування особистості. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*, 16, 196–200.
- Translitteracja:** Hlukhovtseva, K. (2012). *Deshcho pro osoblyvosti movnoho portretuvannia osobystosti. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, 16, 196–200.
- Глуховцева, К. (2017). Соціокультурна, етнічна та мовна самоідентифікація діалектоносіїв Луганщини. *Волинь-Житомирищина*, 28, 16–23.
- Translitteracja:** Hlukhovtseva, K. (2017). *Sotsiokulturna, etnichna ta movna samo-identyfikatsiia dialektonosiiiv Luhanshchyny. Volyn-Zhytomyrshchyna*, 28, 16–23.
- Гринчишин, Д. (2005). Давньоукраїнські фонетичні й морфологічні риси в говірці села Потік Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. *Діалектологічні студії*, 5, 29–38.
- Translitteracja:** Hrynchyshyn, D. (2005). *Davnoukrainski fonetychni y morfolohichni rysy v hovirtsi sela Potik Rohatynskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. Dialektolohichni studii*, 5, 29–38.
- Гриценко, П. (2007). Ідіолект і текст. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Єрмоленко. (сс. 16–43).
- Translitteracja:** Hrytsenko, P. (2007). *Idiolekt i tekst. Linhvostylistyka: obiek – styl, meta – otsinka*: Zbirnyk naukovykh prats, prysviacheniy 70-richchiu vid dnia narodzhennia prof. S. Yermolenko. (ss. 16–43).
- Єрмоленко, С., Биби́к, С., & Тодор, О. (Укл.). (2001). *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*. Либідь.
- Translitteracja:** Yermolenko, S., Bybyk, S., & Todor, O. (Ukl.). (2001). *Ukrainska mova. Korotkyi tлумachnyi slovnyk linhvistychnykh terminiv*. Lybid.
- Жилко, Ф. (1955). *Нариси з діалектології української мови*. Радянська школа.
- Translitteracja:** Zhylyko, F. (1955). *Narysy z dialektolohii ukrainskoi movy. Radianska shkola*
- Коваленко, Б. (2021). *Мовно-культурний ареал Поділля в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст.* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук; Інститут української мови]. Інститут української мови.
- Translitteracja:** Kovalenko, B. (2021). *Movno-kulturnyi areal Podillia v istorii ukrainskoi literaturnoi movy kintsia XIX – pochatku XX st.* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filolohichnykh nauk; Instytut ukrainskoi movy]. Instytut ukrainskoi movy.
- Коваленко, Н. (2015). Формування діалектної текстотеки: проблема інформаційної достатності. В П. Гриценко (Ред.), *Діалекти в синхронії та діахронії*:

текст як джерело лінгвістичних студій (сс. 186–195). Інститут української мови НАНУ.

Transliteracja: Kovalenko, N. (2015). Formuvannia dialektnoi tekstoteky: problema informatsiinoi dostatnosti. V P. Hrytsenko (Red.), *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo lnhvistychnykh studii* (ss. 186–195). Instytut ukrainskoi movy NANU.

Матвіяс, І. (1990). *Українська мова і її говори*. Наукова думка.

Transliteracja: Matviias, I. (1990). *Ukrainska mova i yii hovory*. Naukova dumka

Ткачук, М. (2019). Ідіолект у структурі переселенської острівної говірки. *Gwary Dziś*, 11, 145–152.

Transliteracja: Tkachuk, M. (2019). Idiolekt u strukturі pereselenskoї ostrivnoi hovirky. *Gwary Dziś*, 11, 145–152.

Фроляк, Л. (2002). Ідіолект як частина говірки. *Лінгвістичні студії*, 10, 206–210.

Transliteracja: Froliak, L. (2002). Idiolekt yak chastyna hovirky. *Linhvistychni studii*, 10, 206–210.

Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. АКТА.

Transliteracja: Shevelov, Yu. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy*. АКТА.

Шило, Г. (1957). *Південно-західні говори на північ від Дністра*. Львівський державний педагогічний інститут.

Transliteracja: Shylo, H. (1957). *Pivdenno-zakhidni hovory na pivnich vid Dnistra*. Lvivskyi derzhavnyi pedahohichniy instytut.

Dejna, K. (1957). *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*. Ossolineum, Wyd. PAN.

The Idiolect as an Example of the Vitality of the Dialect

On the basis of the idiolect, an attempt is made to find out how and to what extent the change of the linguistic environment affects the dialect speaker's speech. The research focuses on the analysis of the idiolect of Maria Viliura, a resident of the Lviv region who has been outside her dialect environment for a long time.

The source material of the study is the texts of audio recordings of M. Viliura's speech, recorded during 2010–2012. The informant's spoken texts show the preservation of many phonetic and morphological dialectal features. In particular, the following: the uvularization, the use of the prototypic consonant [r], dispalatalization of [p'], archaic forms of the dual number, preservation of ancient forms of numerals, pronouns, verbs, etc.

M. Viliura's reflections on her language and linguistic reality are analysed. The most common reflections are on the features of her dialect, the meaning of individual words, comparison of her dialect and someone else's, and reflections on language.

Keywords: dialect, idiolect, dialects of the Ukrainian language, South Volyn dialect, Dniester dialect, dialect text, oral history, language consciousness.

CZĘŚĆ II

**Dialekt – interdialekt –
mikrojęzyk – standard
literacki**

ЧАСТИНА II

**Діалект – інтердіалект –
мікромова – літературний
стандарт**

Philip Mierzwa

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Terminologia a polityka językowa. Kluczowe aspekty w kontekście języków regionalnych i mniejszościowych

W polskim dyskursie publicznym polityka językowa nie cieszy się dużym zainteresowaniem, co znajduje odzwierciedlenie również w podejściu naukowców. Pomimo istniejących regulacji, takich jak *Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* oraz *Ustawa o języku polskim*, problematyka polityki językowej wymaga uwagi. Rozdział koncentruje się na analizie pojęcia polityki językowej, jej praktycznego zastosowania i skutków, z naciskiem na zmiany statusu prawnego śląszczyzny oraz przykłady z Ukrainy. Autor omawia kontrowersje terminologiczne w różnych tradycjach językoznawczych, w tym różnice między polityką językową a planowaniem językowym. Text przedstawia również wybór terminologii związanej z polityką językową w czterech językach: polskim, ukraińskim, angielskim i niemieckim, oraz podkreśla wpływ polityki językowej na języki mniejszościowe i regionalne, takie jak kaszubski, łemkowski i śląski.

Słowa kluczowe: polityka językowa, terminologia, mniejszość, język, kaszubski, łemkowski, śląski.

W polskim dyskursie publicznym termin *polityka językowa* nie cieszy się większym zainteresowaniem. Ale również wśród naukowców temat traktowany jest wyrywkowo. Zdawało się, że kwestie polityki językowej nie dotyczą Polski, a wszelkie szczegóły zostały już dawno uregulowane takimi dokumentami, jak *Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (UMNEJR) czy *Ustawa o języku polskim*. Okazuje się jednak, że problematyka wraca i wymaga uwagi.

W tekście omawiam jedynie kwestie dotyczące polityki językowej, a nie planowania językowego. Pragnę podkreślić, iż nie podejmuję próby klasyfikacji poszczególnych języków ani tworzenia nowych pojęć. Moim celem jest odpowiedź na pytania, co oznacza pojęcie *polityka językowa*, jak ono działa w praktyce i jakie są jego skutki oraz jak wykorzystywano je jako narzędzie polityki w Polsce, szczególnie w kontekście zmiany statusu prawnego śląszczyzny. Dodatkowo przedstawię przykład, jak je wykorzystywano w Ukrainie.

Co to jest polityka językowa?

Choć termin znany jest w środowiskach socjolingwistycznych, podstawy teorii w wielu przypadkach pozostają sporne i wywołują kontrowersje. Już sama definicja określenia *polityka językowa* otwiera wiele kwestii do dyskusji; są to rzeczy wątpliwe i domagające się dyskusji teoretycznej oraz objaśnienia. Rozróżnienie obu terminów stosowane jest przede wszystkim w językoznawstwie niemieckim, podczas gdy w literaturze polskiej czy anglojęzycznej mowa jest wyłącznie o *language policy* w liczbie pojedynczej. Niemieccy badacze rozdzielili te pojęcia, tłumacząc, iż *polityka językowa* (*Sprachpolitik*) dotyczy działań w kontekście jednego konkretnego języka, a *polityki językowe* (*Sprachenpolitik*) dotyczą wszelkich działań i organizacji różnych języków w korelacji między sobą. Za wystarczające należy jednak uznać używanie terminu w liczbie pojedynczej. Spośród wielu różnych definicji szczególnie trafna, a przy okazji zwięzła, wydaje się następująca:

Jedno z określeń *polityki językowej* definiuje ją jako zespół wszelkich dyrektyw dotyczących kształtowania stosunku społeczeństwa do języka lub języków obecnych (choćby symbolicznie) i używanych w tym społeczeństwie (Nau i in., 2016, s. 113).

Co istotne, pojawia się tu element „kształtowania stosunku do języka”, czyli budowanie relacji między społeczeństwem a danym językiem. Vít Dovalil w swojej pracy *Sprach(en)politik, Sprachplanung und Sprachmanagement* (Dovalil & Šichová, 2017) zwraca uwagę na definicję François Grin, który pod pojęciem *polityki językowej* rozumiał

systematyczne, rozsądne, oparte na teorii społecznej działania, mające na celu poprawianie sytuacji językowej z uwzględnieniem

ogólnego dobrostanu społeczeństwa. Zwykle wykonawcami są ciała ustawodawcze lub ich przedstawiciele. Działania adresowane są do całej populacji lub jej części, która podlega jurysdykcji tych podmiotów [przekł. – P. M.] (Dovalil & Šichová, 2017, s. 11).

Z drugiej strony kształtowanie stosunku do języka może również prowadzić do wykształcenia negatywnego stosunku. Jest to istotne zwłaszcza w przypadku języków regionalnych i mniejszościowych, a za przykład niech posłuży język kaszubski – po II wojnie światowej traktowany jako mowa niższego szczebla, dialekt polszczyzny, dla którego nie ma miejsca obok literackiego języka polskiego. Dzisiaj zdecydowanie mówi się już o języku kaszubskim, uzyskał on status języka regionalnego z odpowiednimi gwarancjami prawnymi. Takie działania zalicza się często do *planowania językowego*. Proces ten rozumiem jako celowe działania jednostek, grup lub władz publicznych mające na celu wywarcie wpływu na używanie, strukturę lub status danego języka lub języków. Obejmuje on działania, takie jak wszelkie procesy standaryzacji, czyli m.in. tworzenie słowników i gramatyk, oraz podejmowanie decyzji dotyczących edukacji językowej. Jeszcze w latach 60. istniała dość zwięzła definicja tego pojęcia, autorstwa Einara Haugena, który wydobyl bardziej językoznawczy charakter planowania językowego (por. Haugen, 1966), wskazując głównie na standaryzację i rozwój języka oraz konieczne do tego konkretne działania. Dekadę później Joshua Fishmann (por. Rubin i in., 1970) nadał temu pojęciu charakter socjolingwistyczny, który wpisuje się dziś w ogólny kanon dyscypliny. Ewolucja obu terminów – *polityka językowa* oraz *planowanie językowe* – pokazała dalszą potrzebę redefinicji narzędzi. Reakcje społeczeństwa potwierdziły, że nawet na poziomie intuicyjnym *politykę językową* odróżnia się od samego *planowania języka*. *Planowanie językowe* jest bowiem procesem wtórnym wobec *polityki językowej*, czasem równoległym. Nie będę głębiej wnikać w problematykę *planowania językowego*, chciałbym jednak zaznaczyć, że najważniejszym elementem *polityki językowej* jest planowanie określonych kroków. Dzisiaj zalicza się do nich: *planowanie korpusu*, *planowanie statusu*, *planowanie prestiżu*, *planowanie akwizycji*, *planowanie użytkowania*, a od niedawna także *planowanie technologiczno-językowe*, czyli integrację danego języka z nowymi mediami (np. smartfonami, słownikami online, oprogramowaniem). W obrębie języków słowiańskich dodatkową specyfiką jest jednakowe traktowanie „dużych” i „małych” języków, docelowe równouprawnienie różnych języków słowiańskich niezależnie od liczby użytkowników danego języka. Dyskurs o fenomenie tak zwanych *mikrojęzyków* (*literackich*) pojawił się już w latach 70. i 80. przede wszystkim w pracach Aleksandra Duliczenki (por. Дуличенко, 1981), powołującego się również na teorie *Abstand* i *Ausbau*

autorstwa Heinza Klossa. Koncepcja *mikrojęzyków* jest o tyle ciekawa, że języki te w jej rozumieniu nie są po prostu językami mniejszości etnicznych – definicja idzie znacznie dalej: osoby posługujące się *mikrojęzykami* należą oczywiście do mniejszości etnicznych i narodowych, ale mogą to być także użytkownicy z grupy językowo-kulturowej niereprezentującej „oficjalnej” mniejszości (por. Balowska, 2013, s. 76). Co więcej, Duliczenko celowo nie używał także terminu *regionalny* jako pojęcia nadrzędnego, ponieważ wyróżniał *regionalne (mikro)języki* jako podgrupę w obrębie *mikrojęzyków* (por. Дуличенко, 2011).

Próbując łączyć różne stanowiska, definiuję pojęcie *polityka językowa* jako zbiór oficjalnych zasad, przepisów i założeń ustanowionych przez władze w kontekście regulacji używania języków w obrębie danego państwa. Polityka językowa może obejmować zasady funkcjonowania języka urzędowego, języka nauczania w szkołach, języka używanego w administracji publicznej, a także promowanie lub ochronę mniejszości językowych. Jej celem jest regulacja procesów językowych, w tym zapewnienie komunikacji, integracja społeczna oraz ochrona dziedzictwa kulturowego. Omawiane już kwestie *planowania językowego* – a w mniejszym stopniu również klasyfikacji języków – należy niewątpliwie ująć pod nadrzędnym pojęciem *polityki językowej*.

Wybór terminologii

W dalszej części przedstawiam niektóre pojęcia stosowane zarówno w dyskursie w przestrzeni publicznej, jak i przez naukowców. W tabeli zestawię swój wybór terminologii do porównania w czterech językach: polskim, ukraińskim, angielskim oraz niemieckim. Za taką decyzją przemawia kilka powodów: obecność języka polskiego oraz ukraińskiego wyznacza poruszana przeze mnie problematyka. Język angielski jest tu istotny ze względu na rolę, jaką na arenie międzynarodowej odgrywa jako język nauki. Z kolei niemiecki jest również językiem wielu prac o polityce językowej m.in. w Ukrainie.

Na kontrowersje związane z terminologią w obrębie różnych tradycji językoznawstwa już wcześniej zwracali uwagę m.in. Grażyna Balowska czy Maciej Mętrak. G. Balowska podkreślała specyfikę filologii słowiańskiej, w której np. pojęcie *język literacki* służy za główny wyznacznik standaryzacji i klasyfikacji języków. W swojej pracy o języku łaskim badaczka pisała o różnicach w rozumieniu tego terminu w językoznawstwie czeskim oraz polskim (por. Balowska, 2013, ss. 57–61). M. Mętrak zwrócił natomiast uwagę na to, że pojęcie *etnolekt* w kontekście polskim ma inne znaczenie niż w językoznawstwie czeskim czy anglojęzycznym i pozostaje kwestią sporną (Mętrak, 2021, ss. 196–197). Różnice między tradycjami językoznawczymi – o czym trzeba pamiętać – mogą mieć podłoże polityczne i historyczne: filologie słowiańskie, przez lata pozostające pod wpływem polityki bloku wschodniego, będą się

różnić od kanonu wypracowanego przez zachodnich badaczy. Przywoływana już kaszubszczyzna jest dobrym przykładem takich wpływów i różnic. Również stosunek do śląszczyzny czy języka rusińskiego można motywować kwestiami geograficzno-politycznymi i historycznymi. Właśnie ze względu na różnice znaczeniowe i ich dyskusyjność chciałbym przywołać tu pojęcia, które wzbudziły największe kontrowersje.

Tabela 1.

Porównanie wybranej terminologii związanej z polityką językową

polski	ukraiński	angielski	niemiecki
język	мова	language	Sprache
dialekt	діалект, говір	dialect	Dialekt
gwara	субдіалект, говірка	subdialect	Mundart
etnoлект	етнолект	ethnolect	Ethnolekt
język standardowy	стандартна мова	standard language	Standardsprache
język literacki	літературна мова	literary language	Literaturesprache
język narodowy	національна мова	national language	Nationalsprache
język państwowy	державна мова	state language	Staatssprache
język urzędowy	офіційна мова	official language	Amtssprache
język mniejszości, język mniejszościowy	міноритарна мова ≠ мова меншини	minority language	Minderheitensprache
mikrojęzyk (literacki)	мікромова	microlanguage	Mikrostandardsprache Mikroliteraturesprache
język regionalny	регіональна мова	regional language	Regionalsprache
język pomocniczy	допоміжна мова	auxiliary language	Hilfssprache

Źródło: opracowanie własne.

Na kontrowersje związane z terminologią w obrębie różnych tradycji językoznawstwa już wcześniej zwracali uwagę m.in. Grażyna Balowska czy Maciej Mętrak. G. Balowska podkreślała specyfikę filologii słowiańskiej, w której np. pojęcie *język literacki* służy za główny wyznacznik standaryzacji i klasyfikacji języków. W swojej pracy o języku łaskim badaczka pisała o różnicach w rozumieniu tego terminu w językoznawstwie czeskim oraz polskim (por. Balowska, 2013, ss. 57–61). M. Mętrak zwrócił natomiast uwagę na to, że pojęcie *etnoлект* w kontekście polskim ma inne znaczenie niż w językoznawstwie czeskim czy anglojęzycznym i pozostaje kwestią sporną (Mętrak, 2021, ss. 196–197). Różnice między tradycjami językoznawczymi – o czym trzeba

pamiętać – mogą mieć podłoże polityczne i historyczne: filologie słowiańskie, przez lata pozostające pod wpływem polityki bloku wschodniego, będą się różnić od kanonu wypracowanego przez zachodnich badaczy. Przywoływana już kaszubszczyzna jest dobrym przykładem takich wpływów i różnic. Również stosunek do śląszczyzny czy języka rusińskiego można motywować kwestiami geograficzno-politycznymi i historycznymi. Właśnie ze względu na różnice znaczeniowe i ich dyskusyjność chciałbym przywołać tu pojęcia, które wzbudziły największe kontrowersje.

Etnolekt (етнолект): w ostatnich latach termin ten zyskał w Polsce na szczególnej popularności. Oznacza

odmianę językową używaną przez jakąś grupę etniczną jako rodzima, a stanowiącą wyznacznik jej (odrębnej) tożsamości. W ścisłych klasyfikacjach języków może on odpowiadać takim odmianom, jak: gwara (poddialekt), dialekt, zespół dialektów, język czy kompleks języków (Nau i in., 2016, ss. 105–106).

W Polsce przede wszystkim w kontekście śląszczyzny stosuje się określenie *etnolekt śląski*. W wielu innych krajach – jak w Ukrainie czy w Niemczech – sięga się po bardziej tradycyjne terminy, jak np. *język* czy *dialekt*. *Etnolekt* różni się definicją w zależności od tradycji językoznawczej.

Język państwowy (державна мова): Choć w przedstawionym w tabeli porównaniu termin *державна мова* jest równoznaczny z pojęciem *języka państwowego*, w Ukrainie określenie to przyjęło się w kontekście *języka urzędowego*. Po napaści przez Federację Rosyjską w roku 2022 termin zyskał szerszy kontekst – osobom używającym języka rosyjskiego zadaje się pytanie: *Чому не державною?* [Dlaczego nie państwowym?]. Można zatem stwierdzić, że termin został częściowo upolityczniony.

Język mniejszościowy, język mniejszości (міноритарна мова ≠ мова меншину): w kontekście polskim przyjęło się bardziej określenie *język mniejszości* (narodowej lub etnicznej), choć akceptowalny jest również termin *język mniejszościowy*. W Ukrainie pojawił się dość duży problem związany z tym określeniem – funkcjonują w tym kontekście dwa różne pojęcia, które nie są równoznaczne: *міноритарна мова* oraz *мова меншину*. W tłumaczeniu na język polski nie da się ich jednoznacznie rozróżnić, ponieważ *język mniejszości* i *język mniejszościowy* można uznać za synonimy. W kontekście ukraińskim mówimy natomiast o różnych, choć w małym stopniu, znaczeniach, co skutkowało fatalnymi konsekwencjami w ukraińskiej polityce językowej. Na podstawie błędnego tłumaczenia nazwy *Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych* (EKJRM) w Ukrainie wprowadzono w 2007 r. W kilku regionach (obwodach) język rosyjski jako *język regionalny*. Gdy tłumaczono ukraińskojęzyczną wersję EKJRM (*Європейська хартія регіональних мов*

або мов меншин), za podstawę wzięto rosyjskojęzyczny przekład zamiast anglojęzycznego oryginału. Rosyjska wersja zawierała błąd, którego nie poprawiono w wersji ukraińskojęzycznej. *Język mniejszościowy* w rozumieniu EKJRM jest językiem pewnej grupy osób (*minority language*), jest to zatem *міноритарна мова*. Natomiast ukraińskie określenie *мова меншини* w tamtejszym kontekście oznacza *język mniejszości* w Ukrainie – do tej grupy zalicza się ponad 130 różnych narodowości, z których najliczniejsze znalazły swoje zabezpieczenie swoich praw w EKJRM. Zamiast określenia *мова меншини* powinno być używane *міноритарна мова* lub *мова меншості* od słowa *меншість* (mniejszość), co odnosi się do ilości, a nie – jak w ukraińskim ustawodawstwie – do etniczności. Choć w Ukrainie toczyły się dyskusje, nie poprawiono tego błędu w ukraińskojęzycznej wersji EKJRM. Kiedy w roku 2012 uchwalono nową ustawę językową *Про засади державної мовної політики* [O zasadach państwowej polityki językowej], język rosyjski wprowadzono w aż 13 obwodach jako *język urzędowy* obok języka ukraińskiego, mimo że według nowych zasad, które wprowadzała ustawa, co najmniej 10 % ludności całego obwodu musiało zadeklarować znajomość innego języka niż ukraiński w rozumieniu języków chronionych w EKJRM. Tym samym faktycznie zastąpiono język ukraiński językiem rosyjskim jako urzędowym. Dopiero w roku 2018 ustawę z roku 2012 uznano za niekonstytucyjną. Do dziś rosyjski nie uzyskał w Ukrainie jakiegokolwiek oficjalnego statusu obok języka ukraińskiego.

Język regionalny (*регіональна мова*): w Polsce jest to termin określający jedynie język kaszubski. W UMNEJR wymieniono go osobno obok pojęć *mniejszość narodowa* i *mniejszość etniczna*. Definicja *języka regionalnego* nie jest w pełni jasna i określona. W samej ustawie za *język regionalny* uważa się język, który 1) jest tradycyjnie używany na terytorium danego państwa przez jego obywateli, którzy stanowią grupę liczebnie mniejszą od reszty ludności tego państwa; 2) różni się od oficjalnego języka tego państwa; nie obejmuje to ani dialektów oficjalnego języka państwa, ani języków migrantów (UMNEJR, art. 19.1).

Zacytowana tu definicja wynika wprost z EKJRM. Skutkuje to tym, że nadawanie statusu języka regionalnego zależy od państwa ratyfikującego ten dokument. Nieco inne spojrzenie na termin daje taka definicja:

[...] tym mianem określa się w wielu krajach (zwłaszcza w Europie) języki autochtoniczne (tzn. rdzenne), które nie są językiem żadnej mniejszości narodowej (tzn. wśród ich użytkowników nie ma poczucia odrębności narodowej/etnicznej w stosunku do większości społeczeństwa), są blisko spokrewnione z językiem większości (językiem oficjalnym państwa), tak iż czasem uważane są za dialekt(y)

języka ogólnego, natomiast historycznie rozwijały się nie jako jego odmiana (dialekt), lecz równolegle (kolateralnie) (Nau i in., 2016, ss. 113–114).

UMNEJR określa tylko język kaszubski jako język regionalny w Polsce i nadaje mu prawa dotyczące wyłącznie języka, a nie mniejszości (kaszubskiej). Artykuł 17 daje jednak możliwość „nauki historii i kultury mniejszości”, co można interpretować jako chociaż częściowe uznanie mniejszości kaszubskiej, choć równocześnie pokazuje to także wyraźnie, że definicja *języka regionalnego* nie do końca rozróżnia zasady określania danej mniejszości od określania języka, bardziej zaś funkcjonuje w nurcie kompromisu (politycznego).

Przez konflikt związany z EKJRM (zob. *Język mniejszościowy, język mniejszości* (мiноритарна мова ≠ мова меншину)) w Ukrainie termin ten ma już negatywną konotację i jest niechętnie używany. Oczywiście jest, że język rosyjski nie może być językiem regionalnym w rozumieniu EKJRM. Najbliższy temu pojęciu może być jedynie język rusiński, który w Ukrainie w dużej mierze uważany jest za dialekt (zob. *Przykłady: kaszubszczyzna, łemkowszczyzna, śląszczyzna*).

Język pomocniczy (допоміжна мова): Bez wątpienia można określać ten termin jako typowo polski, wyróżnia się na tle krajów sąsiadujących. Ukraińskie tłumaczenie tego pojęcia jest moją propozycją. Może być to język mniejszości narodowej lub etnicznej albo język regionalny. Definicję *języka pomocniczego* można znaleźć w artykule 9 UMNEJR:

1. Przed organami gminy, obok języka urzędowego, może być używany, jako język pomocniczy, język mniejszości.
2. Język pomocniczy może być używany jedynie w gminach, w których liczba mieszkańców gminy należących do mniejszości, której język ma być używany jako język pomocniczy, jest nie mniejsza niż 20 % ogólnej liczby mieszkańców gminy i które zostały wpisane do Urzędowego Rejestru Gmin, w których używany jest język pomocniczy, zwanego dalej „Urzędowym Rejestrem”.
3. Możliwość używania języka pomocniczego oznacza, że osoby należące do mniejszości, z zastrzeżeniem ust. 5, mają prawo do:
 - 1) zwracania się do organów gminy w języku pomocniczym w formie pisemnej lub ustnej;
 - 2) uzyskiwania, na wyraźny wniosek, odpowiedzi także w języku pomocniczym w formie pisemnej lub ustnej.
4. Dopuszcza się wniesienie podania w języku pomocniczym. Wniesienie podania w języku pomocniczym nie stanowi braku powodującego pozostawienie podania bez rozpoznania.

Choć artykuł 19 stanowi, że przepisy artykułów 7–15 dotyczą również *języka regionalnego*, chciałbym zwrócić uwagę na sformułowanie definicji *języka pomocniczego*, w której mowa jest jedynie o *języku mniejszości*. Język kaszubski faktycznie funkcjonuje jako język pomocniczy w trzech gminach w Polsce, co stawia go na równi z językami mniejszości. Pomijając, iż ustawa nie mówi o żadnej mniejszości kaszubskiej, lecz jedynie o „osobach posługujących się językiem regionalnym”, można znowu mówić w tym kontekście o choć częściowym uznawaniu Kaszubów za mniejszość (narodową lub etniczną). Dodatkowo należy podkreślić, że termin *język pomocniczy* pojawia się w ustawie w rozdziale 2 pt. *Używanie języka mniejszości*.

W Ukrainie – w sytuacji opisanego już sporu wokół pojęcia języka regionalnego – wyjściem z sytuacji mogłoby być używanie określenia *język pomocniczy* (допоміжна мова), które zasadniczo spełnia kryteria wprowadzenia potencjalnego *języka regionalnego* lub innego języka mniejszości Ukrainy w zgodzie z EKJRM oraz ukraińskimi ustawami o mniejszościach *Про корінні народи України* [O rdzennych narodach Ukrainy] z roku 2021 i *Про національні меншини* [O mniejszościach narodowych] z roku 2023.

Różnice w terminologii skłoniły mnie do jej uporządkowania. W kontekście polityki językowej dzielę ją na dwie grupy: *terminologię funkcjonalną* oraz *terminologię klasyfikującą*.

Terminologia funkcjonalna: *język państwowy, język narodowy, język urzędowy* oraz *język pomocniczy*.

Terminologia klasyfikująca: *język, język standardowy, język literacki, język mniejszości, mikrojęzyk (literacki), dialekt* oraz *gwara*.

Terminologia funkcjonalno-klasyfikująca, czyli polityczna lub upolityczniona: *język regionalny* oraz *etnolekt*.

Wyjątkiem wydają się pojęcia *język regionalny* oraz *etnolekt* i z tego powodu określam je jako terminy funkcjonalno-klasyfikujące. Wynika to z ich bardzo upolitycznionego charakteru, widocznego już na poziomie definicji. W Polsce terminy te mają szczególny charakter i niosą ze sobą konkretne konsekwencje – z tego choćby powodu Kaszubi chronieni są jedynie przez *język regionalny*. Definicja nie jest doprecyzowana i przez to nie nadaje się do pełnej klasyfikacji. Termin *etnolekt* – jak wspominałem – funkcjonuje z kolei w aktualnym ogólnopolskim dyskursie jako określenie śląszczyzny. Sama definicja pokazuje, że klasyfikacja również nie ma znaczenia, może być to zarówno dialekt, jak i język. Mamy tu więc do czynienia z dwoma upolitycznionymi terminami, których użycie zależy przede wszystkim od władz i innych organów publicznych.

Zaskakującym, nowym określeniem, z którym się w ostatnim czasie zetknąłem, jest *etnodialekt*. Wyraz ten pojawił się niedawno, przede wszystkim

w mediach (np. Panicz, 2024). Używano go nawet przy okazji promowania kierunku studiów na jednej z łódzkich uczelni (Koszyk, 2023, s. 1). Wydaje się jednak, że jest to błąd semantyczny, w wyniku którego przypadkowo pojawił się nowy termin, nie znalazł on jednak zastosowania w nauce. Powstał prawdopodobnie jako hybryda *etnolektu* i *dialektu*. W nadziei, że będzie to termin neutralny lub zwyczajnie w wyniku pomylenia go z *etnolektem*, stworzono kolejne określenie, które zwłaszcza w kontekście śląszczyzny, określanej przy użyciu zróżnicowanego zestawu pojęć, razi. Dlatego należy ignorować to pojęcie.

Pytania badawcze i tezy

W związku z powyższym pojawiają się pytania badawcze, które mogą pomóc rozstrzygnąć poruszane tu kwestie: 1. Czy terminologia związana z polityką językową odpowiada aktualnym potrzebom użytkowników danego języka? 2. Czy (formalny) status danego języka jest równoznaczny z jego vitalnością? 3. Jakie są konsekwencje społeczne i polityczne błędnej klasyfikacji języka?

Jednocześnie oprócz wymienionych pytań stawiam również hipotezy: 1. Klasyfikacja danego języka wciąż ma wpływ na jego odbiór społeczny i polityczny. 2. Polityka językowa jest zmienna. 3. Dodatkowe nazewnictwo często odznacza kwestie polityczne i w związku z tym odwołuje się do meritum (jak np. pojęcie *etnodialektu*).

Przykłady: kaszubszczyzna, łemkowszczyzna, śląszczyzna

Aby zrozumieć, jak narzędzia związane z polityką językową, w tym przypadku terminologia, wpływają na poszczególne języki, przedstawię krótko ogólną sytuację polityczno-prawną trzech z nich. W opisie będę tu używać – w moim odczuciu neutralnej formy w stosunku do omawianej tematyki – formy z końcówką *-szczyzna* lub określenia „język” – niezależnie od statusu dyskursów o danym języku. Przykłady najbliższe polskiemu odbiorcy to kaszubszczyzna i śląszczyzna. Dodaję do tego zestawienia jednak również łemkowszczyznę, która za granicą, w przeciwieństwie do Polski i Ukrainy, ma dość mocną pozycję. Jeżeli chodzi o status prawny tych języków w Polsce, tylko kaszubszczyzna i łemkowszczyzna objęte są ochroną w ramach UMNEJR.

Kaszubszczyzna, czyli język kaszubski, to jedyny język regionalny w Polsce, który ma szczególną pozycję w UMNEJR. Kiedyś usiłowano język kaszubski klasyfikować jako dialekt języka polskiego, co okazało się nieudaną próbą obniżenia prestiżu języka. Dziś w większości kaszubszczyzna uznawana jest za odrębny język, do czego przyczyniła się również sama ustawa, określająca ją jako *język regionalny*.

Artur Jabłoński zwrócił uwagę na to, że już w latach 80. ubiegłego wieku polscy naukowcy pisali, że kaszubski za język odrębny był powszechnie uznawany poza Polską i stosunek samych Kaszubów zmieniał się pod kątem

utożsamiania się z językiem (por. Jabłoński, 2019, ss. 51–55). Jerzy Treder dowodził, że do uzyskania przez kaszubszczyznę statusu języka przyczyniły się w Polsce zmiany polityczne lat 80., które zmieniły warunki dyskursu (por. Treder, 2014, s. 5).

Łemkowszczyzna, czyli język łemkowski (lub język rusiński). Zwykle określenia język rusiński będę używał w kontekście międzynarodowym. Jest to jeden z języków mniejszości w Polsce, choć dyskusja na jego temat w polskim dyskursie publicznym praktycznie nie istnieje. Ma on status języka mniejszości również w Słowacji, w Bośni i Hercegowinie, Chorwacji oraz Rumunii. W Wojwodinie, w Serbii, jest również językiem urzędowym. We wszystkich przypadkach poza Polską określanym jest jako język rusiński, przez co jego polską odmianę częściowo traktuje się jako dialekt języka rusińskiego (lub ukraińskiego) o innej nazwie. Aby na jego przykładzie pokazać różnice w kierunkach polityki językowej, zarysuję pokrótce kontekst.

Za region rdzenny wszystkich Rusinów uznawane jest Zakarpacie, którego znaczna większość obecnie znajduje się w granicach Ukrainy. Część Rusinów wyemigrowała jednak do serbskiego regionu Wojwodiny. Kontakty między użytkownikami języka rusińskiego w Wojwodinie a użytkownikami na Zakarpaciu i w Galicji były stałe, czego efektem są rękopisy z XVIII i XIX w. W języku cerkiewnosłowiańskim, w węgierskim wariantcie rusińskiego, serbsko-chorwackim oraz w odmianie Rusinów Wojwodiny, której używano w piśmie od XVIII w. (por. Duličenko, 2006, s. 132). W XX w. wydawano w Nowym Sadzie prasę i literaturę. Pierwsza gramatyka została opublikowana w 1923 r. Po II wojnie światowej nadal ukazywały się gazety, nadawane były audycje radiowe, a w szkołach uczono języka. W 1970 r. otwarto (jednojęzyczną) rusińską szkołę. W 1973 r. i 1981 r. język był obecny także na uniwersytecie w Nowym Sadzie. Dużo trudniejszy los spotkał odmianę karpatorusińską. Pierwsze teksty powstały już w XII i XIII w., pierwszy podręcznik pojawił się pod koniec XVII w., a gramatyka – w XVIII w. Ale choć teksty i gramatyki wydawane były aż do XIX w., nie miały one żadnego wpływu na ludność rusińską. Po I wojnie światowej znaczna część Zakarpacia przypadła Czechosłowacji, a po 1945 r. większość znalazła się w granicach Związku Radzieckiego. W tej części regionu wprowadzono standardowy język ukraiński i sklasyfikowano Rusinów jako Ukraińców, podczas gdy w Czechosłowacji używano standardowego języka rosyjskiego, później także ukraińskiego. Łemkowie w Polsce, przesiedleni w ramach akcji „Wisła”, wprowadzili wówczas także standardowy język ukraiński. Koniec lat 80. to okres kolejnego odrodzenia, kiedy Rusini ponownie zdali się na własny język. Jednak rozproszeni byli na terenie kilku krajów: Ukrainy, Słowacji, Polski i w niewielkim stopniu Węgier. W wyniku odmiennych uwarunkowań politycznych (i językowych) wyłoniły się różne odmiany języka rusińskiego. I choć pojawiły się plany opracowania wspólnego języka standardowego (który

nie obejmowałby jednak języka Rusinów Wojwodiny) – to ze względu na obecność trzech innych oficjalnych odmian języka rusińskiego (polskiej, słowackiej oraz węgierskiej) plany te są raczej nierealne. Natomiast w Ukrainie język ten nadal postrzegany jest jedynie jako dialekt języka ukraińskiego i nie ma żadnego oficjalnego statusu. Niemniej jednak język rusiński może konkurować z bardziej rozbudowanymi językami standardowymi (por. Duličenko, 1994, s. 566).

Przykład języka rusińskiego jest zaskakującym fenomenem i pokazuje, jak bardzo odmiennie polityka językowa może oddziaływać na ten sam język, w zależności od kraju i kontekstu politycznego, w jakim funkcjonuje.

Śląszczyzna, czyli język śląski (rzadziej już dialekt śląski lub gwara śląska), to wciąż sporny przykład nieistniejącej polityki językowej w Polsce. Od dłuższego czasu określany jest jako *etnolekt*, choć w przestrzeni publicznej dyskusja toczy się przede wszystkim pomiędzy pojęciami *język*, *dialekt* i *gwara*. Temat klasyfikacji śląszczyzny pozostaje od lat sporny. W Sejmie podjęto liczne próby dotyczące zmiany statusu śląszczyzny, w większości uznawania jej za język regionalny, choć jedna zmiana dotyczyła wpisania śląskiej grupy etnicznej jako mniejszość etniczna, co automatycznie doprowadziłoby też do uznaniu języka za *język mniejszości*. Ostatnia próba, podjęta w 2024 r., ponownie skończyła się odmową w postaci prezydenckiego weta.

Analiza żywego przykładu polityki językowej (Prezydenckie weto wobec statusu śląszczyzny)

Jako aktualny przykład zastosowania polityki językowej i terminologii z nią związanej przedstawię swoją analizę uzasadnienia weta prezydenta Andrzeja Dudy z 28 maja 2024 r. Przykład ten służy zilustrowaniu różnych podejść do omówionej w tekście tematyki.

Na początek chciałbym zwrócić uwagę na to, że śląszczyzna w uzasadnieniu konsekwentnie nazywana jest *etnolektem*. W przedstawionych przez prezydenta opiniach ekspertów śląszczyzna została tymczasem określona jako *dialekt*, *gwara*, *narzecze*, *mowa*, *odmiana dialektalna* oraz *odmiana regionalna*.

W kontekście aktualnych wydarzeń – prób zmiany statusu śląszczyzny, które zresztą trwają już od paru lat – mowa jest o „zjawisku istnienia odrębnego języka śląskiego, jako języka regionalnego” (por. Weto, 2024, s. 12).

W prezydenckim uzasadnieniu przytaczany jest przykład języka kaszubskiego. W dokumencie czytamy, że kaszubski od zawsze uważany był za język, o jego prawnym uznaniu zdecydowały znaczące podobieństwa do wymarłych języków pomorskich i plemion pomorskich, które się nimi posługiwały, o czym świadczy fakt kodyfikacji, a „zabiegi o ujęzykowanie” trwały ponad sto lat. Warto zwrócić tu uwagę na sprzeczność stwierdzenia, że status języka kaszubskiego uargumentowano na podstawie ciągłości z językami pomorskimi, gdy jednocześnie mowa jest o „ujęzykowieniu”. Ujawnia się tu

jeden z nurtów polskiego językoznawstwa, który jednak niechętnie przyjął zmiany statusu języka kaszubskiego i nadal częściowo uważa go za dialekt języka polskiego.

Ponieważ język kaszubski uzyskał status języka regionalnego, który w Polsce ma szczególne prawa, w prezydenckim dokumencie padają liczne porównania. W jednym z nich prezydent cytuje starsze opinie, które wpływały na wcześniejsze decyzje odmowy:

[...] gwary górnośląskie, będące gwarami języka polskiego, nie mogą być w Polsce uznawane za język regionalny. Mogłyby natomiast za taki język uchodzić gdyby Górny Śląsk był w państwie niemieckim [Opinia z 2012 r. do druku sejmowego nr 567/VII kad., pisownia oryginalna – P. M.].

Chcę zwrócić uwagę na rok publikacji tej opinii, ponieważ w tym okresie obserwowano już znaczne postępy w planowaniu językowym śląszczyzny. Wnioskodawcy tegorocznej zmiany ustawy w swoim uzasadnieniu napisali:

Pojęcie „język regionalny” jest kategorią prawno-polityczną. Nie można go zatem w pełni scharakteryzować za pomocą narzędzi językoznawczych. Językoznawcy i ich ustalenia mogą pełnić wyłącznie funkcję pomocniczą [Uzasadnienie do projektu z druku sejmowego nr 233/X kad.].

Cytując ten wątek, prezydent odpowiada:

[...] rozstrzygnięcie, czy dany język spełnia kryteria języka regionalnego, określone przez przepis ustawy, nie jest decyzją uznaniową, lecz powinno być rezultatem badań naukowych, opartych na obiektywnych kryteriach. Uznanie określonego etnolektu za język regionalny jest zatem nie tyle decyzją polityczną, co przede wszystkim jest [sic!] zjawiskiem lingwistycznym (Weto, 2024, s. 2).

Prezydent powołuje się tu na definicję języka regionalnego w EKJRM, zawartą także w UMNEJR. Jak już wcześniej wspominałem, definicja ta nie jest kompletna i może być różnie interpretowana. EKJRM wskazuje tylko na to, że język regionalny: (1) nie może być dialektem standardowej odmiany języka urzędowego oraz (2) nie może być językiem migrantów. Z oczywistych względów wykluczyć możemy w tym wypadku punkt 2, a do dyskusji i rozstrzygnięcia została tylko kwestia punktu 1. Argumenty przeciwko klasyfikacji śląszczyzny jako dialektu mają swoją mocne podstawy w pracach wielu polskich (np. Tambor, Jaroszewicz, Wicherkiewicz) i zagranicznych badaczy (np. Duličenko, Nomachi, Kamusella). W tym kontekście jeszcze wyraźnie widać, że decyzja o wecie nie ma podstaw czysto lingwistycznych. Zdecydowanie nie jest to więc decyzja czysto lingwistyczna. Samo pojęcie

język regionalny kategoryzuję jako *funkcjonalno-klasyfikujące*, również przez innych naukowców uznawane jest za „polityczno-prawne”.

Choć w prezydenckim uzasadnieniu mówiono dotąd o wyłącznie lingwistycznym charakterze pojęcia języka regionalnego, w późniejszej części w narracji zachodzi zmiana:

Abstrahując od kwestii analiz stricte językowych i prawnych [...], pod uwagę powinny być brane również uwarunkowania historyczne, polityczne i ekonomiczne, a przede wszystkim bieżąca sytuacja geopolityczna i społeczna (Weto, 2024, s. 8).

Prezydent przyznaje więc tym samym, że kwestie dotyczące zmiany statusu wymagają spojrzenia szerszego niż czysto lingwistyczne. Zwracam tutaj uwagę na zmianę definicji planowania językowego, zaproponowaną przez E. Haugena i J. Fishmana. W kontekście polityki językowej, która jest zjawiskiem interdyscyplinarnym, nie można się powołać na argumenty wyłącznie językoznawcze.

Jeśli wcześniej podkreślano odrębność języka kaszubskiego, jednocześnie wspominając o „ujętykowieniu”, w późniejszej części znajdziemy dalsze nieścisłości:

[...] w nielicznych przypadkach wyróżniono wyraźne języki regionalne, np. Republika Federalna Niemiec za takowy uznała język dolnoniemiecki, zaś Rzeczpospolita język kaszubski. W większości przypadków języki objęte ochroną są wskazywane ogólnie – bez ich wyraźnej klasyfikacji (Weto, 2024, s. 8).

Odsłania się tu kolejne ciekawe stanowisko wobec języka kaszubskiego. Z jednej strony podkreślono odrębność i konkretne dowody, z drugiej strony zestawiono ze sobą dwa języki o nieporównywalnym statusie. Prezydent wraca, choć nie bezpośrednio, do starego nurtu, iż kaszubszczyzna tak naprawdę jest dialektem języka polskiego, a tym samym klasyfikacja jako język regionalny stanowi kompromis. Stanowisko to można uznać za błędne z dwóch powodów: po pierwsze kaszubszczyzna według ekspertów z całego świata zdecydowanie zawsze była językiem, istnieją nawet jej różne odmiany (kanadyjska, amerykańska, nowozelandzka). Po drugie zestawienie w jednym rzędzie z językiem dolnoniemieckim jest o tyle błędne, iż znajduje się on mniej więcej na poziomie rozwoju języka śląskiego w świetle teorii języków *Abstand* i *Ausbau*, ma także podobne źródła pochodzenia, nie z odrębnych plemion, co w przypadku kaszubszczyzny jest jednym z bardziej ważkich argumentów. Ze względów politycznych uzyskał jednak status języka regionalnego w Niemczech. Idąc tokiem rozumowania prezydenckiego weta,

śląszczyzna mogłaby więc uzyskać status na takiej samej podstawie jak język dolnoniemiecki, który w tym kontekście jest precedensem.

Powołując się na ochronę śląszczyzny, wskazano na *Ustawę o języku polskim* z 1999 r., w której śląszczyzna znajduje swoją ochronę jako jedna z odmian języka polskiego. Inicjatywa zmiany statusu śląszczyzny ma jednak na celu ochronę przez UMNEJR, która daje szersze możliwości również dla tożsamości śląskiej, widocznej choćby w spisach ludności od początku istnienia wolnego państwa po 1989 r.

Co zaskakujące, w tekście prezydenckiego uzasadnienia znajdziemy również porównanie do języka wilamowskiego i próbę obniżenia jego statusu:

[...] uznanie etnolektu śląskiego za język regionalny [...] może spowodować podobne oczekiwania u przedstawicieli innych grup regionalnych, chcących pielęgnować swoje lokalne „języki” (gwary, dialekty), np. mieszkańców Wilamowic [...] (Weto, 2024, s. 9).

W ogólnopolskim ujęciu zdecydowanie przyjął się termin „język wilamowski”, choć wątpliwości polskiej germanistyki w tej sprawie opisał M. Mętrak (por. Mętrak, 2021, s. 207). Tak czy inaczej będziemy mówili co najmniej o dialekcie innego języka, najprawdopodobniej niemieckiego, co tym bardziej nie uprawnia do porównania wilamowszczyzny z językiem polskim. Jeśli uznajemy jednak EKJRM i klasyfikację polskich mikrojęzyków, powinniśmy odstąpić od pojęcia *etnolektu wilamowskiego*, a tym bardziej „gwary” lub „dialektu”.

Pod koniec dokumentu pojawia się silny argument polityczny:

„[...] nie można zaaprobować żądań o objęcie określonych dialektów językowych przepisami ustawy [...], przy braku do tego jednoznacznych podstaw merytorycznych i prawnych, w bieżącej sytuacji społecznej i geopolitycznej. Niedające się wykluczyć działania hybrydowe [...] związane z prowadzoną wojną za wschodnią granicą, nakazują szczególną dbałość o zachowanie tożsamości narodowej. Ochronie zachowania tożsamości służy w szczególności pielęgnowanie języka ojczystego” (Weto, 2024, s. 10).

Tutaj wręcz absurdalne wydaje się porównanie zmiany statusu śląszczyzny z trwającą od 2022 r. wojną w Ukrainie. Nawet w kontekście języka rosyjskiego argument ten nie ma takiej wagi. Język rosyjski spotkać można na terenie całej Ukrainy, kontrowersje z nim związane pojawiły się w wielu regionach kraju. Sytuacja językowa w Ukrainie i działania w ramach ukraińskiej polityki językowej w żadnej mierze nie są podobne do specyfiki śląskiej. Śląszczyzna w Polsce jest ograniczona terytorialnie i objęcie jej statusem języka

regionalnego wiązałoby się z szeregiem regulacji (zob. *Język pomocniczy*). Dodatkowo argument „pielęgnowania języka ojczystego” nie ma racji bytu, ponieważ językiem ojczystym części populacji jest – niezależnie od jej statusu – śląszczyzna, a także inne języki, co jasno pokazały wszystkie trzy spisy ludności po 1989 r. Można więc uznać te argumenty za czysto polityczne, stanowiące przykład narzędzi polityki językowej: planowania językowego w kontekście planowania prestiżu.

Na koniec chciałbym również zaznaczyć, że uzyskanie innego statusu śląszczyzny nie zagraża polskiej tożsamości narodowej. Śląska tożsamość narodowa, której prezydent jest świadomy – odnosi się do niej w uzasadnieniu weta – nie wyklucza tożsamości polskiej, co również widać w spisach ludności. Jest to odmiana tożsamości państwowej, która została już wcześniej zagwarantowana innym mniejszościom w Polsce w ramach UMNEJR.

Wnioski

Samo zjawisko polityki językowej nie jest nowe, nowością jest za to nasza większa świadomość tych procesów. Okazuje się, że podstawowe wątki teoretyczne nie są jednoznaczne, wymagają głębszej analizy i szerszego spojrzenia. Choć terminologia klasyfikacji jest dość jasna, w kontekście polityki językowej gubi swoje czysto językoznawcze znaczenia i wymaga dokładniejszego omówienia. Należy przy tym podkreślić, że polityka językowa charakteryzuje się zagadnieniem interdyscyplinarnym.

Odpowiadając na wcześniej sformułowane pytania badawcze oraz postawione tezy:

1. Czy terminologia odpowiada aktualnym potrzebom? w wielu przypadkach terminologia nigdy nie będzie w całości jasna – zmiany społeczne i polityczne wymuszają zmiany w definicjach. Procesy ewoluują, pojawiają się nowe wątki, a postawione tezy domagają się ponownej analizy. Zważywszy na to, że polityka jest z natury bardzo zmienna, zarówno polityka językowa, jak i kwestie z nią związane od czasu do czasu będą musiały być poddawane ponownej analizie. Samo pojęcie *język regionalny* nie jest czysto językoznawcze. Dowodzi tego nie tylko prezydenckie weto nowelizacji UMNEJR, ale również status kaszubszczyzny w Polsce, definicja tego terminu w EKJRM czy ukraiński spór o funkcjonowanie języka rosyjskiego.

2. Czy (formalny) status danego języka jest równoznaczny z jego witalnością? Nie jest, a pokazuje to przykład śląszczyzny oraz łemkowszczyzny, których odbiór społeczny zależy od środowiska naukowców oraz państwa.

3. Jakie są konsekwencje społeczne i polityczne błędnej klasyfikacji języka? Przede wszystkim mamy w tym kontekście do czynienia z konfliktami i innymi kontrowersjami. Błędna klasyfikacja grozi np. zaniknięciem języka.

Terminologia łączy się często z prestiżem społecznym – marginalizacja terminologiczna i zmniejszenie liczby użytkowników stanowią stały problem. Potwierdzają to liczne badania ankietowe, polecam w tym kontekście niedawną publikację pod redakcją Michała Bilewicza i Justyny Olko *Mniejszości i ich języki wobec kryzysu. Pakiet antystygmatyzacyjny projektu „Językowe antidotum: żywotność językowa jako sposób budowy psychicznego dobrostanu, zdrowia i zrównoważonego rozwoju”* (Bilewicz & Olko, 2022) oraz pracę Joanny Woźniakiewicz *Język kaszubski i friulijski. Zagrożenia i szanse. Porównanie stopnia zaawansowania procesów odchodzenia od języka* (Woźniakiewicz, 2013).

W odpowiedzi na postawione tezy można stwierdzić:

1. Klasyfikacja danego języka wciąż ma wpływ na jego odbiór społeczny i polityczny. – Tak i nie. Z jednej strony polityka językowa, choć obejmuje planowanie prestiżu, może być też wykorzystywana jako narzędzie służące do obniżania rangi (i prowadzić do zaniknięcia!) danego języka. Argumentu potwierdzającego tę tezę z drugiej strony dostarcza przykład śląszczyzny, która mimo że nie ma statusu prawnego w Polsce, od wielu lat mocno się rozwija. To samo dzieło się z kaszubszczyzną i łemkowszczyzną przed nadaniem im odpowiedniego statusu w polskim prawie.

2. Polityka językowa jest zmienna. – Tak jak już opisałem, polityka językowa, przez wyraźne określenie „polityka”, nigdy nie będzie stała.

3. Dodatkowe nazewnictwo często jest kwestią polityczną i w związku z tym odwołuje się do meritum (jak np. pojęcie *etnodialekt*). Chaos w nazewnictwie na przykładzie śląszczyzny pokazuje potrzebę ostatecznej regulacji, która nie może być czysto językoznawcza, musi być wręcz również społeczno-kulturowa i polityczna. Niepotrzebna jest nowa dodatkowa terminologia, lecz reinterpretacja istniejących pojęć, ponieważ narzędzie terminologiczne już istnieje w szerokim zakresie i zastosowaniu. Obecnie chodzi już jedynie o status prawny na przyszłość.

BIBLIOGRAFIA

- Balowska, G. (2013). *Laski mikrojęzyk literacki w kontekście społecznym i kulturowym*. Racibórz.
- Bilewicz, M., & Olko, J. (Red.). (2022). *Mniejszości i ich języki wobec kryzysu. Pakiet antystygmatyzacyjny projektu „Językowe antidotum: żywotność językowa jako sposób budowy psychicznego dobrostanu, zdrowia i zrównoważonego rozwoju”*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Centrum Zaangażowanych Badań nad Ciągłością Kulturową, Wydział „Artes Liberales” UW.
- Dovalil, V., & Šichová, K. (2017). *Sprach(en)politik, Sprachplanung und Sprachmanagement*. Universitätsverlag Winter.

- Dudášová-Kriššáková, J. (2023). Miesto rusínčiny v rodine slovanských jazykov. *Slavica slovaca*, 58(2), 421–435.
- Duličenko, A. (1994). Kleinschriftsprachen in der slawischen Sprachenwelt. *Zeitschrift für Slawistik*, 39(4), 560–567.
- Duličenko, A. (2006). Das Russinische. W P. Rehder, *Einführung in die slawischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie)* (ss. 126–140). WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft).
- Frymark, S. (2020). *Kaszëbsczi jãzëk w Kanadze, ÛSA i Nowi Zelandii. Leksykalné interferencje w gôdce Kaszëbow w Kanadze, ÛSA i Nowi Zelandii / Kashubian language in Canada, the USA and New Zealand. Lexical interferences in Kashubian language in Canada, the USA and New Zealand*. Zómk Zôbòrszczi.
- Haugen, E. (1966). *Language conflict and language planning: The case of modern Norwegian*. Cambridge.
- Jabłoński, A. (2019). Język kaszubski jako element narodowotwórczy. *Postscriptum Polonistyczne*, 1, 23, 44–56.
- Kamusella, T. (2014). *Warszawa wie lepiej, Ślązaków nie ma: o dyskryminacji i języku śląskim*. Narodowa Oficyna Śląska.
- Knoblock, N. (Red.). (2022). *Language of conflict. Discourses of the Ukrainian crisis*. Bloomsbury.
- Kostiucenko, A. (2021). Zum Language Regime der Ukraine. *Ukraine-Analysen*, 255, 6.
- Koszyk, A. (2023). Lingwistyka w komunikacji specjalistycznej. W *Wojewódzki Urząd Pracy w Łodzi*. <https://wuplodz.praca.gov.pl/-/22504601-lingwistyka-w-komunikacji-specjalistycznej>
- Lisek, G. (2011). Polityka językowa Polski i jej sąsiadów na przykładzie Republiki Czeskiej i Republiki Słowackiej. W I. Koutny, & P. Nowak (Red.), *Język. Komunikacja. Informacja*, 6, (ss. 79–89). Sorus.
- Lubaś, W. (Red.). (1977). *Socjolingwistyka I. Polityka językowa*. Uniwersytet Śląski.
- Lubaś, W. (2012). Polityka językowa państw słowiańskich: między nacjonalizmem a europeizmem. W H. Kurek (Red.), *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym: prace przygotowane na XV Międzynarodowy Kongres Slawistów, Mińsk* (ss. 93–105). Księgarnia Akademicka.
- Łuczak, J. (2010). *Polityka językowa Unii Europejskiej*. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Magocsi, P. (1992). The Birth of a New Nation, or the Return of an Old Problem? The Rusyns of East Central Europe. *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, 34, 3, 199–223.
- Marten, H. F. (2016). *Sprach(en)politik. Eine Einführung*. Narr Francke Attempto Verlag.
- Marti, R. (1995). Sprachenpolitik in der Slavia im 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Slawistik*, 40(4), 365–381.
- Masenko, L. (2012). *Język i polityka*. Wydawnictwo Athenae Gedanenses.
- Mazurek, M. (2021). Język kaszubski – analiza sytuacji socjolingwistycznej. *Poradnik Językowy*, 7, 7–24.

- Mętrak, M. (2021). Jak mówić o emancypujących się etnolektach? w B. Osowski, J. Kobus, P. Michalska-Górecka, & A. Piotrowska-Wojaczyk (Red.), *Język w regionie, region w języku*, 4 (ss. 195–213). Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Moser, M. (2013). [Recenzja książek: Warszawa wie lepiej – Ślązaków nie ma. O dyskryminacji i języku śląskim, Kamusella, T., Zabrze: Narodowa Oficyna Śląska 2014. 174 s., Ślōnska godka. The Silesian Language, Kamusella, T., Zabrze: Narodowa Oficyna Śląska 2014. 196 s.]. *Zeitschrift für Slawistik*, 58, 118–119.
- Nau, N., Hornsby, M., Karpiński, M., Klessa, K., Wicherkiewicz, T., & Wójtowicz, R. (2016). *Języki w niebezpieczeństwie. Księga wiedzy*. Poznań.
- Nomachi, M. (2024). The Slavic Literary Micro-Languages. W D. Šipka & W. Browne (Red.), *The Cambridge Handbook of Slavic Linguistics* (ss. 641–656). Cambridge University Press.
- Panicz, J. (2024). *Andrzej Duda zawetował ustawę o języku śląskim. Podał powód*. <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114884,31016466,andrzej-duda-zawetowal-ustawe-o-jezyku-slaskim-podal-powod.html>
- Popowska-Taborska, H. (1988). Język czy dialekt? – raz jeszcze o statusie kaszubszczyzny. *Język Polski*, 68(2/3), 87–89.
- Romaniuk, S. (2011). Język rosyjski na Ukrainie jako drugi język państwowy. W J. Sułek, R. Runiewicz-Jasińska, & A. Lelonek (Red.), *Stany Zjednoczone i Ukraina w zmieniającym się świecie* (ss. 103–109). WSCiL.
- Rubin, J., Jernudd, B. H., Das Gupta, J., Fishman, J. A., & Ferguson, C. A. (1977). *Language Planning Processes*. Mouton.
- Trach, N. (2011). Language Policy in Contemporary Ukraine: National Identity vs Multilingualism. W R. Jolan (Red.), *Globalisation, Europeanization and Other Transnational Phenomena. Description, Analyses and Generalizations* (ss. 454–470). Budapest College of Communication and Business.
- Tréder, J. (2014). *Spòdlowô wiedzô ò kaszëbiznie*. Oficyna Czac.
- UMNEJR – Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. O mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/ustawa-o-mniejszosciach-narodowych-i-etnicznych-oraz-o-jezyku-regionalnym>
- Weto – Weto do nowelizacji ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym. <https://www.prezydent.pl/prawo/zawetowane/weto-do-nowelizacji-ustawy-o-mniejszosciach-narodowych-i-etnicznych-oraz-jezyku-regionalnym,86756>
- Wicherkiewicz, T. (2011). Języki regionalne w Europie Środkowo-Wschodniej – nowa jakość w polityce językowej, nowy wymiar tożsamości. *Język. Komunikacja. Informacja*, 6, 71–78.
- Wicherkiewicz, T. (2014). *Regionalne języki kolateralne Europy – porównawcze studia przypadku z polityki językowej*. Wydawnictwo Rys.

- Wicherkiewicz, T. (2019). Języki regionalne w Polsce na tle europejskim – z perspektywy glottopolitycznej i ekolingwistycznej. *Postscriptum polonistyczne*, 1, 23, 17–29.
- Wingender, M. (1998). Standardsprachlichkeit in der Slavia: Eine Überprüfung des Begriffsapparates. *Zeitschrift für Slawistik*, 43, 2, 127–139.
- Woźniakiewicz, J. (2013). *Język kaszubski i friulijski. Zagrożenia i szanse. Porównanie stopnia zaawansowania procesów odchodzenia od języka*. Księgarnia Akademicka, Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie.
- Wright, S. (2016). *Language Policy and Language Planning. From Nationalism to Globalisation*. Palgrave Macmillan.
- Дуличенко, А. (2011). *Основы славянской филологии (Т. 2: Лингвистическая проблематика)*. Opole.
- Transliteration:** Dulichenko, A. (2011). *Osnovy slavianskoi filologii (T. 2: Lingvističeskaja problematika)*. Opole.

Terminology and Language Policy:

Key Aspects in the Context of Regional and Minority Languages

In Polish public discourse, language policy receives limited attention, a trend also evident among scholars. Despite regulatory frameworks such as the Act on National and Ethnic Minorities and on the Regional Language, as well as the Polish Language Act, the issue of language policy calls for deeper exploration. This chapter analyses the concept of language policy, its implementation, and its effects, with particular focus on shifts in the legal status of Silesian and examples drawn from Ukraine. The author addresses terminological controversies across linguistic traditions, including distinctions between language policy and language planning. Additionally, the text presents terminology relevant to language policy in Polish, Ukrainian, English, and German, and examines the impact of language on minority and regional languages such as Kashubian, Lemko, and Silesian.

Keywords: language policy, language planning, terminology, Kashubian, Lemko, Silesian, veto.

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Czy we współczesnych badaniach dialektologicznych przydatny jest jeszcze termin *interdialekt*?

W historii dociekań nie tylko dialektologicznych pojawiają się często różne koncepcje badawcze – towarzyszy temu także specyficzna terminologia. Takim terminem obecnym w dyskusji dotyczącej zwłaszcza ukształtowania dialektów był *interdialekt*. Określenie to często przywoływane było szczególnie w literaturze czeskiej; bardzo ożywiona dyskusja przetoczyła się też w środowisku dialektologów rumuńskich.

Rozdział jest próbą przybliżenia przytaczanych wówczas argumentów za i przeciw istnieniu tego zjawiska w przestrzeni dialektalnej.

Słowa kluczowe: dialektologia słowiańska, dialektologia rumuńska, terminologia dialektalna, interdialekt.

W historii różnych dyscyplin naukowych – także dotyczy to dialektologii – zauważane są okresy pojawiania się – często także dominacji – konkretnych preferencji badawczych, z którymi powiązane jest funkcjonowanie stosownych pojęć. Jednym z takich przykładów dotyczących historii badań gwaroznawczych jest właśnie *interdialekt*. Uwzględniając czas i stan ówczesnej wiedzy dialektologicznej pojęcie to w znacznym stopniu kojarzone jest z kwestią standaryzacji gwar.

W odniesieniu do gwaroznawstwa polskiego zauważana jest czasowa zbieżność dyskusji o istocie tegoż zjawiska z podejmowanymi dociekaniami dotyczącymi tzw. integracji językowej, którą można zaobserwować na znacznych zachodnich i północnych obszarach państwa.

Podejmując problem standaryzacji określonej struktury językowej, sytuowanej dotychczas poniżej języka ogólnego, w sposób oczywisty musimy ustosunkować się do kwestii wyodrębniania struktur pośrednich pomiędzy tymże językiem a lokalnymi gwarami. W określeniu takiego tworu językowego istotny człon ma element **inter-** określający umiejscowienie tegoż wśród systemów codziennej komunikacji językowej. Z teoretycznego punktu widzenia będą to struktury powstające bądź to na pograniczu – czy to geograficznym czy też sytuowane w przestrzeni wertykalnej.

Szczególnie w odniesieniu do pierwszego uwarunkowania nasuwa się konieczność określenia zjawiska stanowiącego struktury typu **międzydialektalnego**. W tej sytuacji przydatne może wydawać się pojęcie **interdialektu**, które swego czasu zajmowało szczególne miejsce w rozważaniach dialektologicznych – i nie tylko.

Prezentowane uwagi stanowią uaktualnioną wersję rozważań opublikowanych w roku 1987 (Sierociuk, 1987). Wówczas główna uwaga koncentrowała się na charakterystyce struktury języka folkloru.

Na wstępie należy podkreślić, że interesujący tu nas problem podejmowany był głównie poza środowiskiem polskim; u nas bowiem swoistą popularność zdobył on po wprowadzeniu przez Jerzego Bartmińskiego pojęcia *interdialektu* w odniesieniu do języka folkloru (Bartmiński, 1973), które szkicował następująco:

elementami poetyckiego interdialektu są nie tylko przekształcone w formuły językowe i wyposażone w dodatkowe znaczenia elementy znane wszystkim gwarom polskim [...], lecz także elementy, które nie są potocznie używane w żadnej gwarze [...] i stanowią charakterystyczną nadwyżkę językową w tekstach folkloru (Bartmiński, 1980, s. 119).

Poszerzenie obserwacji na struktury językowe folkloru innych narodów słowiańskich pozwala w tym miejscu stawiać jednak tezę o istnieniu prastłowiańskiego języka poetyckiego, którego współczesny folklor jest swoistą kontynuacją (Sierociuk, 2001, 2003a, 2020).

Przejdźmy jednak do zagadnień *stricte* dialektologicznych. W środowisku polonistycznym na uwagę zasługuje stanowisko Zuzanny Topolińskiej, która o interesującym nas pojęciu pisze:

Przez interdialekt rozumiem system pośredni i pośredniczący między gwarą, z jednej, i polszczyzną ogólną, literacką, z drugiej strony. Jest to wspólne przedstawicielom gwary w skali całego regionu (a więc nie tylko prestiżowo, ale i geograficznie ponaddialektalne) maksymalne przybliżenie do języka literackiego możliwe przy utrzymywaniu szeregu nieuświadomianych właściwości gwary. System fonologiczny interdialektu, z reguły prostszy zarówno od literackiego, jak i gwarowego powstaje w drodze substytucji w miejsce fonemów czy pozycyjnych wariantów fonemów języka literackiego najbliższych im fonetycznie elementów systemu gwarowego (Topolińska, 1976, s. 121).

W innym miejscu Z. Topolińska dodaje:

Przez interdialekt rozumiem system kształtowany świadomą chęcią wyzbycia się cech językowych kwalifikowanych jako dialektalne i opanowanie cech kwalifikowanych jako literackie, czemu towarzyszy zacieranie lokalnych różnic dialektalnych, tak że interdialekt stanowi rodzaj czapki nad konkretnym kompleksem dialektalnym, czapki wspólnej całemu regionowi, używanej przez reprezentantów dialektu w pierwszym etapie w ich kontakcie z przedstawicielami języka literackiego, w drugim etapie w ich kontaktach wzajemnych (Topolińska, 1985, s. 69).

Te dwa polskie ujęcia przeciwstawiają się sobie stosunkiem użytkowników powstałej struktury językowej do ich używania. O ile J. Bartmiński podkreśla wybór właściwości gwarowych dokonywany przez użytkownika folkloru, o tyle dla Z. Topolińskiej jest to świadoma chęć wyzbycia się cech dialektalnych.

Przywołane wyżej podejścia potwierdzają jednocześnie rzadkość podejmowania tejże problematyki nie tylko w dialektologii polskiej. Przedstawiając pojmowanie tego zjawiska w literaturze innych języków rezygnuję z omawiania poszczególnych koncepcji preferując dosłowne, w miarę możliwości, przytaczanie znanych mi prób określenia tego pojęcia. W tym miejscu należy jednak podkreślić, że prezentowana dalej różnorodność stanowisk wobec interesującej nas problematyki w znacznej mierze warunkowana jest specyficznymi uzależnieniami historyczno-językowymi, por. np. sytuację językową w Czechach i w Polsce.

To właśnie w Czechach zagadnieniu temu poświęcono chyba najwięcej uwagi. Ponadto znamienne jest to, że najbardziej syntetyzujące informacje

zawarte zostały w dyskusyjnych ujęciach publikowanych na łamach „Voprosy jazykoznanija”¹.

To tam Petr Sgall pisał:

Pierwsze syntetyczne opracowanie prezentowanej problematyki jest autorstwa B. Havranka, który scharakteryzował tzw. ogólnonarodowy potoczny (w naszej terminologii – potoczno-mówiony) język jako interdialekt („obecná čeština”), tj. jako „ludowy język [...] bez wąskiego ograniczenia miejscowego”, którego nosiciele gwar używają w charakterze ponaddialektalnej normy, a nosiciele języka literackiego – w charakterze normy nieliterackiej. Ten ogólnonarodowy język potoczny, jak uważa B. Havranek, zajmuje szczególne położenie z porównaniu z pozostałymi, mniejszymi według zakresu (powstałymi na podstawie gwar morawskich) uzyskuje on przeważnie całe rozprzestrzenienie na ich terytorium (Сгалл, 1960, s. 12).

Warto zauważyć, że w ujęciu Bohuslava Havranka interdialekt nie jest zjawiskiem odnoszącym się wyłącznie do odmiany językowej pokrywającej całe terytorium etniczne określonej grupy i mogącej rozpadać się na jednostki tworzące zespoły bliskich sobie gwar.

Na jednym poziomie z innymi interdialektami rozpatruje interdialektalny charakter ogólnonarodowej odmiany czeszczyzny Jaromír Bělič, zwracając jednocześnie uwagę na jej ograniczoność terytorialną (Bělič, 1952, 1958, 1972).

Wróćmy jednak do ujęcia P. Sgalla, który, omawiając powstawanie interdialektów, pisze dalej:

Proces scalania się języka narodowego nie jest mechanicznym, jednostronnym cofaniem się dialektów przed jakimś innym tworem językowym. Należy tu mówić o jednoczesnym i wzajemnym zaniku dialektów, przy którym zachowują się przede wszystkim elementy wspólne większej części dialektów. Współzależność dialektów w danym przypadku warunkowana jest, poza liczebnością ich nosicieli, czynnikami ekonomicznymi i politycznymi (dialekty ważnych centrów rozprzestrzeniają się kosztem innych dialektów), wpływem języka literackiego i – na koniec – szybciej rozprzestrzeniają się elementy będące uproszczeniem, a nie komplikacją budowy języka. Następstwem tych procesów jest powstawanie tak zwanych *i n t e r d i a l e k t ó w*, do których stare terytorialne dialekty stopniowo przybliżają się, i którym się one podporządkowują (Сгалл, 1960, s. 15).

¹ Tłumaczenia wszystkim cytowanych prac obcojęzycznych pochodzą od autora.

Podobnie rzecz ujmują też J. Bělič akcentujący dodatkowo związek między powstawaniem interdialektów a nowszymi procesami wyrównawczymi (Bělič, 1972, ss. 323–324).

Kończąc wątek dyskusji lingwistów czeskich należy przywołać wspólne krytyczne stanowisko J. Běliča, B. Havránka, Alojisa Jedlički i Františka Trávníčka, którzy nawiązując do podejmowanej przez P. Sgalla przeciwności „jądro języka narodowego – dialekty” wspólnie piszą:

Ukazana „przeciwstawność” nie okazuje się w rzeczywistości tak bardzo ostra: należy brać tu pod uwagę obecność stadiów przejściowych między językiem literackim a starymi dialektami miejscowymi przechodzącymi w regionalne interdialekty. Do interdialektów regionalnych odnosi się według swego pochodzenia i „potoczno-mówiony” język czeski, który w określonym stopniu, tak jak i pozostałe (morawsko-śląskie) interdialekty, stoi w ten sposób bliżej „jądra” języka narodowego, przeciwstawianego językowi literackiemu, niż obumierające stare dialekty (Белич i in., 1961, s. 46).

I dalej ci sami badacze konstatują:

Bardziej lub mniej rozwinięte interdialekty istnieją prawie we wszystkich językach o starej tradycji kulturowej, jednak obok nich istnieje i zwyczajna codzienna forma języka literackiego, z jednej strony niezawierająca w sobie cech właściwych wyłącznie językowi literackiemu, a z drugiej – nie dopuszczająca w zasadzie takich dialektalnych i interdialektalnych zjawisk, które w tej swobodnej, nieoficjalnej formie języka literackiego odczuwane są jako nieliterackie (Белич i in., 1961, s. 50).

Bardzo żywa dyskusja na podnoszony tu temat toczona była swego czasu także wśród dialektologów rumuńskich. Jej inicjatorem był niejako Boris Cazacu publikując w roku 1966 w Rumunii (wygłoszony wcześniej w 1965 r. w Madrycie na kongresie poświęconym lingwistyce i filologii romańskiej) artykuł pod znamennym tytułem *Noțiunea de interdialect* (Cazacu, 1966).

Przyjmując zawarte m.in. w pracy Waltera Henzena (Henzen, 1954, s. 9) twierdzenie o procesach interakcji zachodzących na różnych poziomach języka i w różnych epokach historycznych przeprowadził stosowne badania ankietowe na terenie dialektu dakoromańskiego (Cazacu, 1966, s. 33). W tym miejscu należy wspomnieć, że problematyka podnoszona przez lingwistów czeskich (szczególnie przez P. Sgalla) B. Cazacu była znana (Cazacu, 1966, s. 33).

Kształtowanie się interdialektu warunkowane jest stopniem wzajemnego zróżnicowania gwar i języka literackiego. Tam, gdzie rozpiętość między tymi dwoma odmianami języka etnicznego jest większa, istnieją warunki bardziej

sprzyjające wyodrębnianiu się formy pośredniej. Obserwując taką sytuację na terenie Rumunii B. Cazacu, omawiając interesujące nas pojęcie, stwierdza, że ta pośrednia forma komunikacji, sytuowana poniżej poziomu języka standardowego, tworzy się z jednej strony przez eliminację określonych osobliwości dialektalnych, a z drugiej zaś przez zachowanie innych, których obszary rozprzestrzenienia często przekraczają granice odpowiednich dialektów (Cazacu, 1966, s. 39).

Podobnie jak wcześniej językoznawcy czescy, B. Cazacu łączy powstawanie interdialektu z aktualnymi warunkami socjalno-ekonomicznymi i kulturowymi przeobrażeniami społeczeństwa, zaznaczając jednak, że specyficzne osobliwości interdialektów tłumaczą się charakterem mniejszego lub większego otwarcia systemów lingwistycznych dialektów będących ich bazą, zaś rozwój interdialektów zależy od relacji między czynnikami wewnętrznymi zachodzącymi w historii języka (Cazacu, 1966, ss. 39–40).

Ujęcie B. Cazacu powtarzane jest w późniejszych pracach dialektologów rumuńskich. Z czasem pojawiają się jednak uściślenia akcentujące różne aspekty tego zjawiska, jak chociażby charakterystyka podana przez Valeriu Rusu, w której zaakcentowane zostały dwie płaszczyzny funkcjonowanie interdialektu: płaszczyzna horyzontalna – geograficzna i płaszczyzna wertykalna – socjo-kulturowa (Rusu, 1977, s. 92).

Z czasem jednak obserwujemy odejście od koncepcji B. Cazacu przejawiające się negocjacją tak samego terminu jak i jego pojmowania. Współautor akademickiego podręcznika dialektologii rumuńskiej – Ștefan Giosu – odrzuca nie tylko sam termin interdialekt, wprowadzając w to miejsce *semidialekt*. Decyzję swą uzasadnia następująco:

Nazwa *interdialekt* nie odpowiada rzeczywistości lingwistycznej stanowiącej kompromis między dialektem a językiem literackim, nie zaś między dwoma lub więcej dialektami. Termin ten mógłby być używany najwyżej w odniesieniu do dialektów pośrednich, jakimi są na przykład kroackie na styku języka serbskiego i kroackiego, polskiego i słowackiego itd. (Caragiu Marioțeanu i in., 1977, s. 28).

Nowy termin charakteryzuje zaś następująco:

Semidialekt nie jest sumą wszystkich osobliwości dialektalnych i literackich. Mówiący, który ciągle zachowuje w pamięci dwa systemy, dokonuje selekcji faktów lingwistycznych. W miarę, jak rośnie wpływ języka literackiego, określone osobliwości dialektalne wchodzące w skład semidialektu zanikają (Caragiu Marioțeanu i in., 1977, s. 28).

Podejmowany problem pojawia się nie tylko w rozważaniach dialektologów. Warto zauważyć, że w tym samym czasie podejmowane są prace dotyczące szeroko pojmowanej integracji językowej. Na gruncie polskim dotyczy to szczególnie struktur językowych mających powstawać na zachodzie i północy, określanych jako „nowe dialekty mieszane”. Odzwierciedlenie wstępnych rezultatów – i szczególnie oczekiwań – widoczne jest w wywodzącej się spoza środowiska dialektologicznego propozycji Stanisława Gajdy dotyczącej polskiej sytuacji językowej lat 70. ubiegłego wieku. W jednym z artykułów pisze on:

Zmiany w sytuacji gwarowej w okresie powojennym są w zasadzie dwukierunkowe. Pod względem ruchów ludności, zwłaszcza na północy i zachodzie Polski wytwarzają się *i n t e r g w a r y* jako rezultat konfrontacji i interferencji dwu lub więcej gwar należących do tego samego dialektu oraz *i n t e r d i a l e k t y* jako wynik podobnego procesu obejmującego gwary różnych dialektów. Procesy tego typu miały miejsce już w przeszłości, ale nigdy na taką skalę. Równocześnie wystąpił znacznie silniejszy proces interferencji gwar, intergwar i interdialektów z językiem literackim. Dokonał się on na wsi, ale przede wszystkim w mieście. W jego efekcie wytworzyły się zróżnicowane terytorialnie w zależności od podłoża gwarowego, intergwarowego i interdialektalnego *s u p r a g w a r y* i *s u p r a d i a l e k t y* (półdialekty) wiejskie i miejskie o różnym stopniu przejawiania się cech języka literackiego w idiolekcie i socjolekcie (Gajda, 1981, s. 27).

Stanowisko takie jest wynikiem dominującego w owym czasie pojmowania gwary wywodzącego się z założeń szkoły Kazimierza Nitscha. Najogólniej mówiąc gwarę traktowano jako twór językowy praktycznie pozbawiony wpływów języka literackiego. Wyraźnie zaznaczone jest to przez autorów pierwszego polskiego atlasu dialektologicznego, w którym Mieczysław Małecki i K. Nitsch określając wymogi stawiane informatorom terenowym pisali:

Niezbędnymi warunkami każdego informatora były następujące: 1/ Urodzeni w danej miejscowości. 2/ Stałe w niej zamieszkanie, t. j. kładło się nacisk na znalezienie takich ludzi, którzy wogóle wsi rodzinnej nie opuszczali, albo bardzo krótko poza nią bawili; [...]. 3/ Odpowiedni wiek, t.j. najchętniej między 45. A 65. rokiem życia; niejednokrotnie jednak musiało się te ramy wieku tak wdół, jak i wgórę rozsunąć, gdyż często trafiały się doskonałe obiekty poniżej 45-u lat i naodwrot czasem starcy, nawet ponad 70 lat liczący, okazywali niezwykłą żywotność umysłu i zadziwiająca pamięć. 4/ **O ile możliwości analfabetyzm, a w każdym razie rzadkie obcowanie z książką** [podkr. – J. S.] 5/ Opinia naczelnika gminy i innych mieszkańców, iż obiekt „gada prawdziwie po chłopsku, po naszymu” [...]. 6. Jaka taka inteligencja, też umiejętność

opowiadania różnych „gadek”, gdyż taki człowiek zwyczajnie łatwiej sobie radzi z pytaniami kwestionariusza, niż człowiek tępy, choćby sam mówił wyłącznie gwara (Małecki & Nitsch, 1934, s. 18).

Przyjmowane założenia pozwalały też ograniczać liczbę „obiektów” badanych w jednej miejscowości. Ci sami autorzy stwierdzają to jednoznacznie:

W zasadzie odpowiadał na pytania **jeden** [podkr. – J. S.] informator, z którym eksplorator przechodził po kolei wszystkie pozycje kwestionariusza. Ale obok tego głównego informatora okazywała się zawsze konieczność zbadania informatorów drugorzędnych, tak dla uzupełnienia pewnych pytań, jak też dla skontrolowania wiarygodności odpowiedzi obiektu głównego (Małecki & Nitsch, 1934, s. 20).

Założenia powyższe dominujące były prawie w całym polskim środowisku dialektologicznym. Bardzo wyraźnie podkreślane to jest w szkic sylwetki naukowej twórcy „szkoły krakowskiej”:

Dopiero od czasów Rozwadowskiego, Nitscha i Łosia można mówić o w pełni zorganizowanej, systematycznej działalności naukowej i pedagogicznej w dziedzinie językoznawstwa polskiego, słowiańskiego i indoeuropejskiego w Polsce na poziomie światowym i jest to zarazem szczęśliwy zbieg okoliczności, że tych trzech uczonych mogło przez dłuższy czas współdziałać w jednym miejscu, tworząc językoznawczy ośrodek naukowy (tzw. „krakowską szkołę językoznawczą”). Na owoce ich pracy nie trzeba było długo czekać. **Większość językoznawców polskich następnych pokoleń była przeważnie albo ich bezpośrednimi uczniami, albo w jakiś sposób od nich zależna, choć kształcona w innych ośrodkach** [podkr. – J. S.] (Piwowarczyk, 2020, s. 135).

Współczesne eksploracje dialektologiczne jednoznacznie przekonują, że obraz językowy społeczności konkretnej wsi jest bardzo zróżnicowany; w znacznym stopniu wpływ na to ma zróżnicowanie pokoleniowe. Gwara w konkretnym środowisku przekazywana jest w oparciu o tradycję ustną – należy zaznaczyć, że brak tu swoistej gramatyki tak charakterystycznej dla języka pisanego. Jednocześnie inaczej zarysowuje się tu pamięć historyczna. Jako mowa środowiska oralnego (opartego na tradycji ustnej) obejmuje jedynie trzy okresy pokoleniowe: JA – RODZICE – DZIADKOWIE. Poza pokolenie dziadków „pamięć językowa” użytkowników gwary nie sięga. Wraz z upływem czasu triada ta przesuwana jest na osi historycznej.

Śledzenie ewolucji systemu – i żywotności konkretnych zjawisk – możliwe jest zatem poprzez pozyskiwanie danych od możliwie licznej – i zróżnicowanej pokoleniowo – grupy mieszkańców konkretnego punktu badawczego. W efek-

cie umożliwia to dysponowanie odpowiednio pojemną podstawą materiałową. Przykładem niech tu będzie korpus gwary Bukówca Górnego (pow. leszczyński – zawierający obecnie ponad 650 000 słowoform – gdzie każda jednostka gwarowa opatrzona jest danymi zawierającymi m.in. rok urodzenia informatora, jego inicjały oraz dzienną datę nagrania. Przy doborze rozmówców starano się zachować proporcję w reprezentacji pokoleniowej – tu przynależność pokoleniowa wyznaczana jest rokiem urodzenia informatora. Przyjmowałem bowiem, że na złożoność zachowań językowych konkretnego osobnika decydujący wpływ ma czas kształtowania się jego kompetencji językowej, czas opanowywania systemu językowego wraz z odniesieniami kulturowymi (Sierociuk, 2003b).

Wykorzystanie dwu parametrów – identyfikującego inicjału i roku urodzenia informatora – umożliwia śledzenie procesów dokonujących się w danym środowisku językowym. Jako przykład niech tu posłużą zestawienia poświadczeń żywotności form deminutywnych z powyższego korpusu wyekscerpowanego z ponad 200 godzin rozmów z prawie 70. informatorami. Należy zaznaczyć, że poświadczenia te (nie we wszystkich rozmowach potwierdzone) pojawiły się w luźnych wypowiedziach, nie były przedmiotem badania kwestionariuszowego.

DRABKA [36 x]: DRABECZKA [12 x]: DRABINKA [20 x]:

- PaK (1910) – 1 -
- UrA (1912) – 5 -
- 1 – PoJ (1919) ---
- SoW (1920) – 1 -
- 1 – DoS (1921) ---
- 1 – MaF (1922) – 3
- 1 – SwS (1922) – 1 -
- 1 – SIJ (1923) – 1 -
- 2 – SzA (1923) -- 2
- SzJ (1925) -- 3
- PoW (1928) -- 2
- 4 – SoA (1928) ---
- SoF (1928) -- 1
- 1 – LiE (1935) – 3 1
- 3 – PoB (1937) ---
- 4 – PoC (1942) -- 1
- GrP (1944) -- 1
- GuB (1946) -- 1
- BaK (1947) -- 1
- 7 – SaZ (1948) -- 2
- WoS (1959) -- 2

Zestaw powyższy przynosi obraz gwary bukowieckiej znacznie odbiegający od szkicu czynionego na podstawie danych pozyskiwanych od jednego respondenta. Jest też oczywiste, że dysponując podobnym zestawem z innych punktów badawczych będziemy mogli znacznie więcej powiedzieć o zjawiskach notowanych na pograniczu konkretnych kompleksów gwarowych.

Pozyskiwany współcześnie materiał terenowy – jak i w coraz większym stopniu dostępne mapy dialektalne (Sierociuk, 2024) – jednoznacznie dowodzą braku (opierając to na danych z polskiego obszaru etnicznego) struktur tworzących strefy dominacji systemu o przewadze zjawisk pozwalających widzieć w nich międzydialektalną strukturę typu *inter-*. Współczesne mapy dialektalne bowiem praktycznie nie potwierdzają istnienia – funkcjonowania – intergwar i interdialektów – rozumianych jako twór językowy o określonej – właściwej – strukturze;

W sensie geograficznym trudno zatem współcześnie mówić o systemach pośrednich – o interdialektach; bardziej odnosić to można do ujęcia wertykalnego – swoisty interdialekt jako forma pośrednia między dialektem a językiem literackim. Czy jest to forma lokalnego języka potocznego?

BIBLIOGRAFIA

- Bartmiński, J. (1973). O procesie formowania się interdialektu poetyckiego w języku polskiego folkloru. *Ludowość dawniej i dziś. Studia folklorystyczne*, 237–257.
- Bartmiński, J. (1980). Zasięg zjawisk językowych w gwarze i w folklorze. *Biuletyn PTJ*, 37, 117–128.
- Bělič, J. (1952). K otázce češtiny jako národního jazyka. *Slovo a Slovesnost*, 13(2), 71–86.
- Bělič, J. (1958). K otázce obecné češtiny. *Študie ze slovenské jazykovědy*.
- Bělič, J. (1972). *Nástin české dialektologie*.
- Caragiu Mariofeanu M., Giosu S. I in. (1977). *Dialectologie română*. București.
- Gajda, S. (1981). O współczesnej polskiej sytuacji językowe. *Sprawozdanie 1979*, 17. Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Henzen, W. (1954). *Schriftsprache und Mundarten*.
- Małecki, M. & Nitsch, K. (1934). *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* (Cz. 2). Polska Akademia Umiejętności.
- Piowarczyk, D. R. (2020). Kazimierz Nitsch – współtwórca językoznawstwa polskiego. W Z. Greń, K. Kleszczowa & Z. Zaron (Red.), *My z Nich 4. Spuścizna językoznawców polskich XX wieku* (ss. 129–140).
- Rusu, V. (1977). *Introducere în studiul graiurilor românești*.
- Sierociuk, J. (1987). Interdialekt a styl folkloru. *Annales UMCS*, 17–50.
- Sierociuk, J. (2001). Czy istniał prasłowiański język poetycki? *Poznańskie Studia Polonistyczne*, 8(28), 127–137.

- Sierociuk, J. (2003a). Czy językowy model gatunku w folklorze jest dziedzictwem prasłowiańskim? *Славянское слово в литературе и языке*, 45–52.
- Sierociuk, J. (2003b). Założenia metodologiczne badań języka wsi. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 12, 131–136.
- Sierociuk, J. (2020). Homer and contemporary folklore – different time, one tradition. *Gwary Dziś*, 13, 153–163. <https://doi.org/10.14746/gd.2020.13.6>.
- Sierociuk, J. (2024). O pewnych zjawiskach z pogranicza zasięgów gwar rodzimych [Manuskrypt złożony do druku].
- Topolińska, Z. (1967). Teksty gwarowe centralnokaszubskie z komentarzem fonologicznym. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*.
- Topolińska, Z. (1985). Geografa językowa z zagadnienia interferencji. *Studia gramatyczne*, 6.
- Белич, Я., Гавранек, Б., Едличка, А., & Травничек, Ф. (1961). К вопросу об „обиходно- разговорном” чешском языке и его отношение к литературному чешскому языку. *Вопросы языкознания*, 10(1), 41–51.
- Transliteracja:** Bělič, J., Havránek, B., Jedlička, A., & Travníček, F. (1961). K voprosu ob „obichodno-rozgovornom” czeszkim jazykie i jego odnoszenji k literaturnomy czeszkomu jazyku. *Voprosy jazykoznanija*, 10(1), 41–51.
- Сгалл, П. (1960). Обиходно-разговорный чешский язык. *Вопросы языкознания*, 9(2), 11–20.
- Transliteracja:** Sgall, P. (1960). Obichodno-rozgovornyj czeszkij jazyk. *Voprosy jazykoznanija*, 9(2), 11–20.

Is the Term Interdialect Still Useful in Contemporary Dialectological Research?

Throughout the history of research, especially in dialectology, various theoretical concepts and specific terminologies have been introduced. One such term, *interdialect*, has been central in discussions about dialect formation. This term has frequently appeared, particularly in Czech linguistic literature, and has also sparked lively debates among Romanian dialectologists. This chapter presents the main arguments for and against recognizing this phenomenon within the dialectal landscape.

Keywords: Slavic dialectology, Romanian dialectology, dialectal terminology, interdialect.

Наталія Костяк

Німецько-українське культурне товариство, Гамбург

Особливості формування інтердіалектного літературномовного стандарту в текстах лемківських авторів Польщі у другій половині ХХ століття

Розглянуто процеси формування інтердіалектного олітературеного варіанта лемківського говору в Польщі у другій половині ХХ ст. Мовно-культурна спільнота, що перебувала у стані травматизації, спричиненому депортаціями та розпорошенням лемків після Другої світової війни, відчувала потребу створити корпус текстів, які слугували б для збереження та розвитку її етнолекту, випрацювання та поширення текстової наддіалектної норми. Якщо наївне письменство інтуїтивно орієнтувалося на говірки та мову лемківського фольклору, то автори публіцистичних та художніх текстів, залучені до мовно-літературного процесу, свідомо підходили до добору мовних засобів „літературної лемківської бесіди”, намагалися дотримуватися норм, сформованих спільно з редакторами видань, де публікувалися їхні твори. Ключова роль у цьому процесі належала „Лемківській сторінці” тижневика „Наше слово”, заснованого у Варшаві 1956 року.

Ключові слова: мовна спільнота, етномовна самоідентифікація, лемківський говір, олітературювання діалектів, текстова наддіалектна норма, наївна література.

Останніми десятиліттями спостерігаємо значне поживлення інтересу українського суспільства та дослідницького середовища до проблеми збереження діалектів в умовах актуального соціолінгвістичного ландшафту та стрімкого розвитку сучасних технологій. Із-поміж говорів південно-західного наріччя української мови саме лемківський говір перебуває в найбільш загрозливій ситуації, адже після Другої світової війни лемки безповоротно втратили ареал свого компактного проживання на території Польщі, що дуже ускладнило збереження і розвиток їх діалекту. Лемківська мовно-культурна спільнота опинилася тоді у стані розсіяння по значних територіях у межах двох держав, розділених „залізною завісою”, жодна з яких не була зацікавлена у збереженні локальної ідентичності лемків. Зазначимо, що ця ідентичність все ще перебувала на етапі кристалізації навколо етноніма гетерогенного походження *лемко*, що спершу виник у суміжних українських говірках як жартівливе прізвисько. Ще у XIX ст. представники цієї етнографічної групи послуговувалися питомими автоетнонімами *русини*, *руснаки*, що було зумовлено як історичними чинниками, так і мовною практикою Австро-Угорщини, де лексеми *Ruthenen*, *Rusini*, *Русини* слугували офіційними термінами для номінування українців – етносу, коріння якого сягало давньої Руси. Носії лемківського говору були залучені до мовно-літературного процесу русинів Галичини та разом із ними постали перед необхідністю вибору національної самоідентифікації. Вибір цей ускладнювався через периферійне розташування Лемківщини щодо українського мовно-культурного материка і відсутність спільного бачення у локальних еліт. Як наслідок, у міжвоєнне двадцятиліття в Галичині оприявнився поділ на „лемків-українців греко-католицького визнання, лемків-«руских» греко-католицького визнання та лемків-«руских» православного визнання” (див. Лемко, 1933, с. 15). Водночас вони усі були носіями лемківського діалекту і творили мовну спільноту, яку мовознавці визначають як „*zespół wszystkich rodzimych użytkowników języka*” (сукупність усіх носіїв мови) (Szulc, 1984, с. 255), та усвідомлювали свою належність до єдиного лінгвокультурного простору, що підкреслювалося застосуванням етноніма *лемко* та його дериватів. Обидва політичні табори використовували цей етнонім у назвах своїх періодичних видань: у Львові було засновано двотижневик проукраїнського спрямування „Наш Лемко” (1934–1939 рр., ред. Юліан Тарнович). Тим часом тижневик „*Łemko*” [Лемко] (1928–1930 рр., ред. Стефан Косс), який друкували у Кракові польською версією латинської абетки, та двотижневик „Лемко” (1934–1939 рр., ред. Григорій Громосяк), що виходив у Новому Санчі, були виразниками концепції лемків як окремого від українців народу.

Політична орієнтація видавців зумовлювала мовну політику часописів. „Наш Лемко” публікував тексти як західноукраїнським варіантом

літературної мови, так і лемківським говором: „Читаючи статті написані письменницькою мовою, Лемки пізнають і пересвідчуються, що лемківський говір є і духом і складнею (порядком і укладом слів) рідною дитиною загальної нашої рідної письменницької мови” (До наших Читачів, 1934). Автори, згуртовані навколо „Нашого Лемка”: Ю. Тарнович (літературний псевдонім – Юліан Бескид), Петро Смереканич, Іван Филипчак, Штефан Верхоляк, з одного боку, сприяли інтеграції лемків до загальноукраїнського культурного простору, а з іншого – прагнули збереження рідної лемківської бесіди. Тому часто вдавалися до поєднання в прозових творах літературної мови оповідача з діалектним мовленням персонажів, а із часом почали публікувати збірки творів, написаних лемківським говором, як-от *Чому плугатарі не ідуть та інші нариси* Ю. Тарновича (Краків, 1940).

Натомість двотижневик „Лемко” позиціонувався як „руска газета для Лемков” (див. Лемко, 1934, № 1) та ставив за мету „плекати і розвивати [...] материнский язык” (Што каждый Лемко мусит знати о собі, 1934), адже з перспективи карпаторусинської ідеології, якої дотримувалися його провідні автори Дмитро Вислоцький та Іван Русенко, створення власної літературної мови давало лемкам підстави претендувати на статус окремого народу¹. Із певністю можна ствердити, що І. Русенку вдалося на базі різних лемківських говірок (зокрема й матірної „замішанської” говірки) сформувати своєрідний поетичний варіант діалекту. Патріотична, пейзажна лірика, гумористичні та сатиричні вірші, переспіви байок та інших жанрів народної словесності його авторства здобули популярність у лемківському середовищі. До лемків Польщі надходила також періодика, яку видавали карпаторусинські емігрантські осередки в США: місячник „Лемко” та щорічник „Карпаторусский календар”, які містили публіцистичні та художні тексти Д. Вислоцького (літературний псевдонім – Ваньо Гунянка). Отже, попри виразний розподіл учасників літературного процесу на Лемківщині на два конкурентні та ідеологічно протиставлені напрями, у міжвоєнний період на базі лемківського говору було створено корпус різножанрових художніх та публіцистичних текстів, що став основою для олітературювання місцевих говірок.

Поворотним пунктом у житті лемківської спільноти стала Друга світова війна. На підставі угоди *Про евакуацію українського населення з*

¹ У 1930-х роках ці зусилля здобули тимчасову підтримку з боку польської влади. З метою пропагування окремої лемківської ідентичності викладання у початкових школах Лемківщини було переведено з українського букваря на створений карпаторусинським діячем Методієм Трохановським „Буквар. Перша книжечка для народных школ” (1935), пізніше замінений польськими підручниками (див. Moklak, 2007, с. 84).

території Польщі і польських громадян з території УРСР у 1944–46 рр. було здійснено трансфер 70–80 тис. лемків із теренів Польщі на територію УРСР. Тих лемків, які уникли депортації до СРСР (орієнтовно 25–30 тис. осіб) (див. Nabywaniec, б.р., с. 135), під час операції „Вісла” було у 1947 р. примусово переселено на північ та захід Польщі з метою ліквідації зони їх компактного проживання та асиміляції в умовах дисперсного проживання у населених пунктах, де мешкали етнічні поляки. Влада ПНР визнала усіх лемків, незалежно від їх самоідентифікації, належними до української меншини, яку слід було полонізувати. Майже 10 років лемки, як і решта українців у вигнанні, були позбавлені можливостей для культурно-освітньої діяльності на основі рідної мови, було втрачено власні читальні, періодичні видання. Не було доступу й до видань українською мовою з УРСР, де оселилися І. Русенко та Д. Вислоцький, не маючи, утім, змоги публікувати там тексти на базі лемківського діалекту. Суттєво ускладнилися міжособистісні комунікації між членами спільноти, які були розділені значними відстанями, а також зазнавали недоброзичливого ставлення в іншомовному оточенні та заборон з боку органів безпеки ПНР на організацію зустрічей у приватних оселях (див. Drozd & Halczak, 2010, сс. 161–162). За таких жорстких обмежень мовно-культурного розвитку особливої ваги для лемків набрав рідний фольклор, що увібрав мовні та культурні особливості спільноти. Передвоєнна літературна традиція, зокрема творчість І. Русенка, дала поштовх до розквіту наївного письменства, найчастіше віршування, на базі рідних говірок, що де-факто було терапевтичним письмом. Однак поширюватися такі тексти могли лише в рукописній формі.

Щойно у 1956 р. зміни в політиці Польської Народної Республіки (ПНР) щодо національних меншин уможливили заснування Українського Суспільно-Культурного Товариства (УСКТ), до структур якого увійшли також лемки з українською ідентичністю. 15 червня 1956 року у Варшаві побачило світ перше число видання УСКТ „Наше слово” (НС). Польська влада трактувала новостворений часопис як знаряддя поширення офіційної ідеології, першим головним редактором було призначено Миколу Щирбу, у минулому діяча комуністичної партії Західної України. Однак його назва була ідентичною з назвою часопису, який започаткували 1917 року українські соціал-демократи в Катеринославі, а також із назвою часопису та видавництва української еміграції, заснованих у Лондоні у 1952 році. Видання УСКТ відіграло, як вказує Наталія Парначова, „дуже важливу роль єдиного і незаступного зв’язкового між розсіяними по всій країні українськими громадами” (Парначова, 2014, с. 123). Попри те що тижневик УСКТ виходив українською літературною мовою, редакція заохочувала лемків надсилати для оприлюднення листи, публіцистичні та

художні тексти, написані лемківським діалектом, що було континуацією передвоєнної практики „Нашого Лемка”. Так рубрика „Трибуна читачів і кореспондентів” опублікувала рефлексії Григорія Пецуха: “Іщи вшитки памятаме як зме ся не так давно називали. Називализмеся русинами і то була наша стара назва, так само називалися наши браття, бойки, гуцули, подоляне, волиняне, поліщуки і інші українці” (Пецух, 1956, с. 6). У тій же рубриці від псевдонімом *АСАФАТ з під Бескида (лемко з діда-прадіда)*, що підкреслював локальну ідентичність автора, друкував народний поет Яків Дудра свої вірші, написані говіркою села Лося:

*Пришов до м'я кум Гаврива
Питам: — што з бандурками,
З капустов ци хоц з засівом,
З цукровими бураками.
(НС, № 16)*

Водночас на „Літературній сторінці” НС у рубриці „З лемківського фольклору” з’являлися фольклористичні записи пісень та інших жанрів усної народної словесності лемків, які надсилали читачі. Очевидною стала необхідність систематизувати різножанрові тексти на основі лемківського говору, оприлюднювані на шпальтах часопису. Окрім цього, чимало суспільно заангажованих лемків відчували потребу виразніше заманіфестувати свої мовно-культурні особливості на тлі української меншини.

У червні 1957 року Комісія з національних питань Центрального комітету Польської об’єднаної робітничої партії зобов’язала редакцію НС створити в тижневику спеціальну сторінку з метою збереження лемківського фольклору (див. Mironowicz, 2007, с. 255). Отож „Наше слово” № 25 (45) від 23.06.57 опублікувало низку матеріалів лемківським говором на окремій сторінці під назвою „Лемківське слово”, яка від 26.07.64 отримала назву „Лемківська сторінка” (ЛС). Позаяк ця тематична сторінка виконувала також емблематичну функцію, у написанні її назви була відтворена характерна риса лемківського говору: твердість приголосного [с] у складі суфікса перед [к], попри те що це не відповідало чинним нормам української літературної мови. У ранніх публікаціях „Лемківської сторінки” не було єдиних принципів запису діалекту, у межах одного тексту могла вживатися літературна словоформа *пишуть*, *своїй*, *своїх* і говіркова *пишут*, *своейой*, *своеіма*; оприямилися також внутрішня диференціація діалекту, отож у різних авторів натрапляємо на варіанти *няй* і *най*, *лемки* і *лемкі*: „*най* до *своейой* сторінки *лемки* *пишуть* о вшиткім, што їх болит, о вшитких *своїх* жаданях, *най* пишут так як бесідуют в їх лемківских селах, *най* пишут о *своей* культурі, піснях, звичаях” (Братя лемкове!, 1957). „*Няй* закладают тіж школи з ріднім язиком научання, *няй* організуют представ-

ліня на лемківски людів гварі, ний славляться *своїма* обичаями, ний в тот спосиб вносят свій вклад до скарбниці великого українського народу” (Фуджак, 1957). „Лемкі як і вшитки інши регіони маот чим похвалитися, бо їх фольклор ест дуже богати і ружнобарвни, лем треба то показати на світво денне” (Зволінський, 1957). Певні спроби формування наддіалектної норми спостерігаємо уже на першому році існування „Лемківського слова”, коли назва циклу поезій Я. Дудри *Г лемківському дзеркалі* (НС, № 16) отримала відредаговану версію *В лемківскім дзеркалі* (НС, № 33).

Орфографічна неунормованість та відсутність системного підходу до публікації лемківських текстів у „Лемківському слові” викликали у спільноти критику. Павло Стефанівський² у тексті *Чи поправляти лемківски дописи* обґрунтував необхідність мовного редагування: „Розумію, же не є на то граматичних правил, што би поправно міг каждый писати, але малу коректу надсиланих статей треба комуси в «НС» перепровадити. Того, на мою думку, вимагат добро лемківського регіону, добро лемківской культури, котру треба шанувати и розвивати. Без лемківской фонетичной вимови каждая пісьня тратит регіональну вартіст” (Стефановскій, 1959). Відтворення визначальних фонетичних прикмет лемківського говору було принциповим для дописувача, який усвідомлював, що становлення регіональної лемківської літератури в умовах дисперсного проживання діалектоносіїв неможливе без випрацювання стандартизованого інтердіалектного мовного варіанта: „Не можна так бортачити лемківску мову и уважати лемків за дураків. Пересічний лемко читал в свої мові кус стараннійше написану, не лем газету, але и книжку” (Стефановскій, 1959).

Отже, редакція постала перед дилемою: чи зберігати в кожній публікації авторський правопис, що відтворює характерні прикмети локальної говірки, чи впровадити редагування з метою уніфікації правописних принципів. Багато лемків вважало головною місією ЛС збереження власних транслокалізованих говірок, що вимагало фіксації ідіомів та автентичних творів народної словесності, тож матеріали, які надіслали читачі, публікували без редакційних змін, зазвичай із вказівкою походження говірки. Тиждевик звернувся з проханням: „до всіх читачів, які пишуть до газети в лемківському діалекті, обов’язково подавати село,

² На прикладі написання прізвища знаного лемківського літератора та етнографа на шпальтах „Нашого слова” можна відслідкувати динаміку правописних принципів у процесі олітературювання лемківського говору: від наближеного до польської вимови *Стефановскій* у 1959 (НС, № 160), через нормативне українське *Стефановський* у 1965 (НС, № 468), до *Стефанівский* у 1969 (НС, № 647) та *Стефанівскій* у 1989 р. (НС, № 1652), що синтезували диференційні ознаки української мови та лемківського говору.

де вродилися і виросли. Це потрібне для характеристики говірки даного села” (НС, № 389). Також при публікації текстів наївної літератури редакція зазначала місцевість на Лемківщині, звідки походили автори: Я. Дудра з с. Лося, Стефанія Романяк з с. Щавник. Віршування народних поетів значною мірою ґрунтувалося на традиційних мовних формулах і кліше та знаходило позитивний відгук серед членів розпорошеної спільноти, які у такий спосіб могли контактувати з художнім текстом на базі рідного говору та актуалізувати діалектномовну норму. Таку ж функцію виконували й тексти лемківського фольклору (народні пісні, прислів'я, приказки, анекдоти), котрі зафіксували та надіслали до ЛС носії локальних говірок. Окрім аматорських фольклорних записів, ЛС публікувала тексти й ноти лемківських народних пісень в обробці професійного диригента і композитора Ярослава Полянського.

Натомість уніфікація правописних засад „Лемківської сторінки” видавалася амбітним завданням, адже в діалекті присутня внутрішня норма, якої інтуїтивно дотримуються носії локальних говірок, переконані, що правильно так, як говорять саме у їх селі. Тому між носіями говірок східної, центральної, західної Лемківщини могла виникати певна конкуренція за те, чию говіркову норму вважати еталонною для періодичного видання. Однак розвиток лемківської регіональної літератури вимагав визначення певного мовного еталона. Уродженець с. Смеречне Миколай Буряк переконував дописувачів ЛС не зосереджуватися на відтворенні фонетичних особливостей рідної говірки, а орієнтуватися на ширшу діалектну норму: „хоц в некоторых селах перекручуют букву «л» на «в», але то не може входить до загального лемківского діялекту (говірки). Зато я апелюю до вшитых лемківских корреспондентів і поетів, най пишут поправні під літературну потому, што газета иде в світ [...] Я не створюю жадного літературного лемківского языка, ото най мене нихто не посудит, бо я лем хочу, штобы лемківска сторінка была правильна без плутанины” (Буряк, 1965). Потребу впорядкувати правописні принципи ЛС відчували також читачі з України, які самі не були носіями лемківського говору³. О. Герета звернувся з листом до редакції, зауваживши непослідовність використання літер „л” та „в” у діалектних текстах, зокрема авторства Я. Дудри: „в одних словах літера «л» напр. халупа, болото, в інших «в» напр. «не биво там ани сава, ани солонини»” (Герета, 1965). Після публі-

³ Попри відсутність можливості офіційної передплати тижневика на території СРСР, читачі могли отримувати його там завдяки передплаті, оформленій для них громадянами інших країн. У середині 1960-х рр. до СРСР, куди було депортовано дві третини лемків Польщі, надсилали майже 50 % тижневого накладу НС (див. Історія <https://nasze-slowo.pl/istorija/>).

кації цього листа на шпальтах НС розгорнулася широка дискусія, у якій частина учасників, напр. Я. Полянський, Олександр Хиляк, наполягала на тому, що ЛС повинна відображати багатство лемківського діалекту, а отже, „дуже важливо, щоб всі дописувачі писали так, як говорять в їх селах. Докладно так” (Хиляк & Полянський, 1965). Натомість інші дискутанти, як-от літератор Іван Желем, що проживав на території України, обґрунтовували необхідність встановлення правописних засад для текстів, писаних лемківським діалектом:

[...] лемківські публікації, що виходять у Польщі, могли б стати цікавим літературним надбанням загальноукраїнської культури. Але для цього необхідно дотримуватися в лемківських творах якоїсь постійної фонетико-морфологічної системи. Бо хоч лемківського правопису немає, але є певні фонетичні закономірності вимови звуків в словах, які необхідно послідовно відтворювати на письмі, щоби вірно передавати фонетичні особливості лемківського говору (Желем, 1965).

У своєму дописі І. Желем навів список із 7 фонетико-морфологічних прикмет лемківського говору, які могли б слугувати основою для унормування правопису. Вочевидь, маючи досвід письменницької діяльності на базі кодифікованої української літературної мови, він був переконаний, що закріплення інтердіалектної норми для лемківського говору могло б посприяти становленню регіональної лемківської літератури як складової української літератури. Ярослав Мерена запропонував публікувати у тижневику рекомендації щодо правопису: „підпяти на «Лемківскы сторинки» мали куток – «як пишеме» [...] «нешчасліва» ци «нешчаслива», «здрава» ци «здорова», «уж» ци «юж»” (Мерена, 1965), які могли б служити орієнтирами для дописувачів з Лемківщини та заохочували б до створення текстів на базі рідного діалекту.

Тривалу дискусію завершила підсумкова редакційна стаття, де було виділено ключові позиції:

- 1) Лемківська мова є одним з діалектів української мови, конкретніше – належить до південно-західної групи говорів української мови;
- 2) Лемківський діалект має ряд спільних рис, які відрізняють його від інших українських діалектів, але одночасно має ряд говірок, які значно відрізняються одна від одної;
- 3) У лемківському діалекті немає правопису і загальної мовної норми.

[...] Будь-які спроби дотримуватись якихось нормативів при редагуванні Лемківської сторінки були б невдалими тенденціями творити

правописні норми. Редактор, який би це робив, неминуче віддавав би перевагу якійсь одній найбільш розповсюдженій говірці, що відразу викликало б протести прихильників інших говірок (Підсумки дискусії, 1965).

Редакція визнала, що допустилася помилки, публікуючи тексти, де одні й ті ж слова автор написав по-різному. Було сформульовано вимоги до дописувачів: послідовно дотримуватися єдиних засад у записі слів літерами українського алфавіту, у випадку відсутності в говірці слів на позначення нових реалій – уживати відповідник з української літературної мови, а не польське слово, записане кириличною абеткою (див. Підсумки дискусії, 1965). Така редакційна політика визначила принцип розширення лексичних засобів наддіалектного лемківського літературного койне через взаємодію з літературним стандартом української мови, а не шляхом хаотичного запозичання з контактної польської мови.

Це було важливим кроком у нормалізації олітературеного інтердіалектного варіанта лемківського говору. Хоча формально редактори „Лемківської сторінки” не повинні були виконувати ролі нормотворчої інституції, їм доводилося визначати правописні засади для публікації текстів. До прикладу, необхідно було сформулювати позицію щодо використання графеми *ы*, відсутньої в абетці української літературної мови, але необхідної для передачі відповідної фонетики, що є одною з диференційних прикмет лемківських говірок (див. Гнатюк, 2009). На початку 70-х рр. XX ст. низка дописувачів (Михайло Дзіндзьо, Іван Головачак) обґрунтувала доречність використовувати під час видання лемківських текстів графему *ы*, тож у 1973 р. редактор Михайло Дзвінка запровадив таку практику на ЛС. Ще раніше з Академією Наук УРСР було узгоджено використання графеми *ы* при фіксації текстів лемківського фольклору (Стефановський, 1965, с. 5). Коли майже через 20 років це питання знову актуалізувалося у лемківській спільноті, Василь Колодійчик наголосив на позитивному досвіді НС: „друкуючи букву *ы* «Лемківська сторінка» стала набагато ближчою до читача-лемка, стала ріднішою, дійсно лемківською” (Колодійчик, 1994), а проф. Мар’ян Демський аргументовано довів, що вилучення літери *ы* з практичної норми олітературеного варіанта лемківського говору призвело б до „руйнування фонетичних особливостей лемківської говірки, для збереження яких за відсутності території її побутування й була покликана до життя «Лемківська сторінка»” (Демський, 1994).

Можна ствердити, що адаптація графічної системи до особливостей діалектної мови набуває особливої актуальності в контексті олітературювання діалекту, адже графіка виконує тут символічну та ідентифікаційну функцію, якою, до прикладу, наділяють лемки-діалектоносії „тото бріхате

ь” (Горбаль, 2005). У стандартизованих формах лемківського діалекту виразна символічна функція належить також українській графемі *ї*, яка вживається відповідно до норм літературної мови: *партії*, *українського* (НС, № 389), *надії* (НС, № 1642), *розмаїти*, *делегатії* (НС, № 418), однак інколи під впливом давнішої правописної традиції чи інтерференції польської мови замінюється графемою *і*: *секції* та *секції* (НС, № 389), *своїй* та *свої* (НС, № 1642). Зазначимо, що при кодифікації „лемківського языка“ у Польщі літеру *ї* не було включено до його алфавіту, що може свідчити про прагнення кодифікаторів якнайбільше віддалитися від стандартів української мови (див. Chomiak & Fontański, 2004, с. 14). У правописній нормі української літературної мови існує апостроф, неалфавітний графічний знак для позначення роздільності вимови *я*, *ю*, *є*, *ї* та попереднього твердого приголосного. Проаналізований матеріал свідчить, що в олітературеному варіанті лемківського говору апостроф уживається спорадично: *гочів'яни* (НС, № 1540), *п'єса* (НС, № 462), *подвір'я* (НС, № 1537), *пам'ятам* (НС, № 1646), також і у слововформах, які не притаманні українській літературній мові: *м'я* (НС, № 16), однак на ЛС немає послідовного дотримання української правописної норми: *обовязків* (НС, № 1642), *необъективно* (НС, № 1646). Повернення до активного ужитку української літери *г* документуємо у публікаціях ЛС починаючи з 1980 р.: *тазда*, *глеба* (НС, № 1540), *Горлиці* (НС, № 1651), *Драган*, *лягровым* (НС, № 1674).

Зауважимо, що при спробах олітературювання діалекту може оприятися конфлікт між діалектною нормою та нормою літературної мови, що особливо виразно проявляється на рівні орфоепії та орфографії. У писемному мовленні авторів доводиться обирати між відтворенням фонетичних особливостей власного говору, а отже, застосуванням ненормативного правопису, або ж дотриманням правописних норм літературної мови, що призводить до нівелювання регіональних мовних особливостей. Тому навіть у текстах одного автора фіксуємо подекуди два варіанти написання – нормативний та фонетичний: *світлиці*, *свѣтлицѣ* (НС, № 160), *дитинство*, *дітиньство*, *традицію*, *традиційна* (НС, № 1642), *шковы*, *школі* (НС, № 1537). Досвід лемківських літераторів підтверджує спостереження Івана Ковалика: „У ході засвоєння літературних норм носієм діалектного мовлення має місце не субституція, а адституція, тобто прилягання величин літературної мови до паралельних діалектних одиниць” (Ковалик, 1977, с. 103).

Лемківські літератори, відчуваючи власну відповідальність за збереження та розвиток рідної бесіди, активно формували олітературений варіант, максимально наближений до діалектного мовлення. Завдяки використанню найбільш поширених елементів, характерних для більшості

регіонів Лемківщини, відбувалося вироблення наддіалектної квазілітературної норми, автори переймали одне від одного вдалі мовні знахідки та форми, інновації, що також сприяло уніфікації та закріпленню норми в художніх та публіцистичних текстах. Як влучно зауважив Михайло Лесів, „твори лемківських письменників належать до того типу діалектизованих творів, в яких діалект становить собою в принципі єдину мовну систему. В них можна знайти всі найбільш характерні лемківські мовні прикмети, як фонетичні, морфологічні, так і словникові» (Лесів, 1965, с. 14). До прикладу, у текстах, опублікованих на ЛС, засвідчено відтворення численних фонетичних особливостей лемківського говору, що не узгоджується з нормами української літературної мови, зокрема:

- збереження голосного заднього ряду високого піднесення [ы] після *г, к, х*: *ногы* (НС, № 1652) *сокыркы* (НС, № 1501), *хыбаль* (НС, № 1512), та *ж, ч, ш*: *жытя* (НС, № 1512), *мурыячыско* (НС, № 1537), *выыткых* (НС, № 1512);
- збереження *и* на початку слів: *иши* (НС, № 438), *ицы* (НС, № 1646), *ит* (НС, № 1649);
- ствердіння кінцевих приголосних: *кін* (НС, № 1537), *місяц* (НС, № 1505), *нескінченіст* (НС, № 1537), *молодіст* (НС, № 1505), *зят* (НС, № 1321);
- твердість приголосних [з], [с], [ц] перед [к]: *близкій*, *бортнянске* (НС, № 1537), *козацки* (НС, № 417);
- палаталізація [н] перед -ств-, -ск-: *критиканьство* (НС, № 1647), *пияньство* (НС, № 1646), *гданьского* (НС, № 419);
- пом’якшена вимова [к]: *цукеркы* (НС, № 1642), *такє* (НС, № 417);
- відсутність подвоєння приголосних: *приміщыня* (НС, № 1496), *походжыня* (НС, № 1651), *населєня* (НС, № 420), *поколіня* (НС, № 462), *організуваня* (НС, № 1647);
- дорсально-палатальна вимова приголосних [с’], [з’] [дз’], [ц’], що передається за допомогою м’якого знака: *сьвята*, *сьніг*, *сьпівати*, *звьїзд* (НС, № 1642), *дзьвїздаря* (НС, № 1591), *цьвакамы* (НС, № 1540);
- сполучення *шт* на місці нормативного *щ*: *што*, *шtosи*, *нештoденну* (НС, № 1642);
- поява епентетичного [л] у формах: *ставляме* (НС, № 1642), *переступляме* (НС, № 1537), *выступлят* (НС, № 1652);
- відсутність протетичних [в], [з]: *оген* (НС, № 2209), *угель* (НС, № 420), *уця* (НС, № 1646), *уличка* (НС, № 2209);
- сполучення *дж* на місці праслов’янського **dj*: *меджа* (НС, № 1646), *медже* (НС, № 1361);
- рефлeksi *tyrt tylt* на місці давніх сполучень **trьt* **tlьt*: *бырва* (НС, № 1497), *хырбет* (НС, № 1547), *гыртан* (НС, № 1361).

Отже, правописні засади ЛС відображали наявність у лемківському говорі набору типових фонетичних рис, що мають системний і стабілізований характер, та використовуються для фонетичної асиміляції запозичень та вкраплень з української літературної мови. В олітературеному варіанті лемківського говору спостерігаємо явище фонетичної діалектизації елементів української літературної мови, що може бути пояснено як намаганнями діалектоносіїв передати специфічні фонетичні особливості мовлення лемків, так і свідомим застосуванням фонетичної адаптації літературномовних форм до діалектної системи. У публікаціях ЛС фіксуємо лексичні одиниці української літературної мови, які набули діалектних фонетичних рис: *завдякы, змогы* (НС, № 1642), *гуртожыток* (НС, № 1237), *населеня, участ* (НС, № 389), *приміщыня* (НС, № 1496), *загоіня* (НС, № 1651), *родючист* (НС, № 1364).

Лемківські автори, які працювали над олітературюванням рідного говору, усвідомлювали його комплементарну функцію щодо української літературної мови і вбачали основне призначення олітературеного діалекту у відтворенні регіональної мовно-культурної специфіки. У текстах, опублікованих на ЛС, фіксуємо приклади питомо лемківської лексики, до якої Януш Рігер зараховує вирази, „котрі не функціують у сусідніх українських говірках” (Rieger, 1995, с. 22):

- назви страв: *бобалькы* ‘галушки з вівсяного борошна’, *кеселиця* ‘страва з вівсяного борошна, що готується на хлібному квасі’ (НС, № 1642), *мериндзя* ‘полуденок’ (НС, № 1538), *замішка* ‘густа страва з борошна, звареного на воді’ (НС, № 1589);
- назви одягу та взуття: *скірні* ‘чоботи’ (НС, № 417), *чуга* ‘чоловічий верхній одяг’, *ногавкы* ‘полотняні штани’ (НС, № 1589), *опліча* ‘жіноча сорочка’, *викоти* ‘жіночий накладний комірець’, *кабат в фалдики* ‘плісована спідниця’ (НС, № 647);
- назви предметів побуту: *вжица* ‘ложка’ (НС, № 417), *млинец* ‘жорна’ (НС, № 1642), *виглядец* ‘віконце’ (НС, № 542);
- обрядова лексика: *Велия* ‘Свят-вечір’ (НС, № 1642), *полазник* ‘обрядовий хлібець на Різдво’ (НС, № 1538), *віншуванка* (НС, № 1591) ‘віршоване різдвяне побажання’.

Зазначимо, що лемківське літературномовне койне, створене завдяки цілеспрямованим зусиллям літераторів із середовища ЛС, містило, поряд із основним говірковим компонентом, також компоненти попередніх літературномовних традицій, зокрема західноукраїнського варіанта української літературної мови, нові запозичення, індивідуальну слово- та формотворчість тощо (див. Костяк, б.р., сс. 258–260).

Ретроспективний огляд публікацій на ЛС (1956–1999 рр.) дає змогу помітити поступову стандартизацію ідіолекту авторів публіцистичних

та художніх текстів, використання ідентичних орфографічних та правописних норм. Вочевидь цю практичну норму „літературної» лемківської бесіди» (вислів Т. Кузяка цитуємо за Мадзелян, 2000, с. 190) переймали й читачі „Лемківської сторінки», особливо молодше покоління лемків, що засвоювало говір в умовах дисперсного проживання спільноти. Ця норма була орієнтиром для написання листів до редакції ЛС. Окрім цього, на шпальтах ЛС друкували подяки, привітання, оголошення, некрологи, мемуари, написані олітературеним лемківським говором. Про відповідальне ставлення до норми свідчить той факт, що у випадку мовних помилок у наступному номері часопис друкував коректуру з ремаркою: *За помилку сердечно перепрошуємо автора і читачів* (НС, № 1449). Із часом „Лемківська сторінка» стала майданчиком для формування літературномовного наддіалектного койне через поетичні, прозові та публіцистичні тексти, що поєднували типово лемківські діалектні прикмети з диференційними ознаками української мови. Завдяки ЛС отримали змогу публікувати свої тексти на базі діалектномовних варіантів також лемки, що проживали на території СРСР, де публікація текстів, які не відповідали нормам літературної мови, була неможливою: І. Желем, М. Дзіндзьо, І. Головчак, Василь Хомик. Визначально, що усі ці автори володіли українською літературною мовою, котра чинила вплив на формування їх художньої мови у взаємодії з лемківським говором. З огляду на поєднання локальної лемківської ідентичності з національною українською діалектоносії перебували в ситуації диглосії, що передбачала перемикавання кодів між загальнонаціональною літературною мовою та матірною говіркою. На шпальтах ЛС з'являлися також тексти, написані літературною українською мовою із діалектними лемківськими вкрапленнями, що було продовженням літературної практики, яка існувала в Галичині у міжвоєнний період.

Загалом ступінь олітературення, тобто художнього опрацювання діалекту, залежав від освітнього та професійного рівня автора: творці наївної літератури утримували сильніший зв'язок із локальними говірками та черпали мовні засоби з поетичного інтердіалекту, зокрема мови пісенного фольклору, проте навіть у самодіяльних текстах спостерігаємо впливи літературних мов. Освічені літератори прагнули до певної мовної стабілізації та уніфікації, докладуючи зусиль до формування практичної норми та стилістичного збагачення олітературеного говору. За висловом Володислава Грабана, один із постійних авторів ЛС Теодор Кузяк (творчі псевдоніми – Ю. Бортнянский, Гриц Быбель, Нестер Чепіга) послуговувався у своїх текстах „językiem środkowej Łemkowszczyzny – najbardziej «czytelny» dla wszystkich Łemków» (Грабан, АЛІА), „чудовом бесідом середньої Лемківщини» (див. Грабан, 1999, с. 7). 2008 року Т. Кузяк, відповідаючи на запитання анкети щодо дотримання правописної норми,

зафіксованої в *Граматичі лемківського языка* М. Хомяк і Г. Фонтанського, зазначав: „Nie ma takiego języka, jest tylko gwara” (Кузяк, АЛІА), однак вбачав за доцільне упорядкування діалектної норми і високо оцінював редакційну діяльність відповідального секретаря „Нашого слова” Анатолія Кобеляка, уродженця с. Крампна на Лемківщині. Олітературювання лемківського говору схвально сприймали читачі: „Яким соковитим щирим лемківським діалектом пише свої дописи Семан Мадзелян, хоч і його мова вже дещо олітературнена” (НС, № 1930). На зламі ХХ та ХХІ ст. твори найпопулярніших лемківських авторів – Миколая Буряка (1903–1986), Володислава Грабана (1955 р.н.), Якова Дудри (1894–1974), Теодора Кузяка (1926–2010), Семана Мадзеляна (1922–2014), Павла Стефанівського (1932–2021) – були видані у Польщі окремими збірками, що підсумувало багаторічну традицію „Лемківської сторінки”.

Можемо констатувати, що лемківська мовно-культурна спільнота перебуваючи у загроженому стані в повоєнній Польщі докладала максимальних зусиль для протидії асиміляції через збереження і поширення свого самобутнього говору усіма доступними способами. Взаємодія з УСКТ та його тижневиком „Наше слово” забезпечувала можливості для комунікації рідною бесідою поміж членами лемківської спільноти, підтримку їх спільної регіональної ідентичності. „Лемківська сторінка” знайомила із творчим доробком самодіяльних та професійних лемківських авторів, створила умови для відродження регіональної лемківської літератури у взаємодії з українською літературою, координації зусиль зі створення літературномовного діалектного койне з усталеною практичною нормою, зафіксованою в художніх та публіцистичних текстах, які поширювалися завдяки періодичному виданню і які відповідно використовували лемки в Польщі та за кордоном як взірць для наслідування. Завдяки „Лемківській сторінці” тижневика „Наше слово” лемківським літераторам вдалося забезпечити тяглість власного літературномовного процесу, розпочатого у Галичині у міжвоєнне двадцятиліття.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Грабан, В. (1999). Країна зеленого світла. В Т. Кузяк, *Давно, то были часы...* Наша Загорода.
Transliteracja: Hraban, V. (1999). Kraina zelenoho svitla. V T. Kuziak, *Davno, to byly chasy...* Nasha Zahoroda.
Мадзелян, С. (2000). *Смак долі*. Наша Загорода.
Transliteracja: Madzelian, S. (2000). *Smak doli*. Nasha Zahoroda.

НС – Наше слово. (1956–1999), 1–2209.

Translitteracija: Nashe slovo. (1956–1999), 1–2209.

АЛА – Анкетування лемківських авторів. Приватний архів Наталії Костяк.

Translitteracija: Anketuvannia lemkyvskykh avtoriv. Pryvatnyi arkhiv Natalii Kostyak.

Періодичні видання

Братя лемкове! (1957, червень 23). *Наше слово*, 25(45), 5.

Translitteracija: Bratia lemko! (1957, cherven 23). *Nashe slovo*, 25(45), 5.

Буряк, М. (1965, серпень 22). Дещо про лемківській діалект. *Наше слово*, 34(471), 5.

Translitteracija: Buriak, M. (1965, serpen 22). Deshcho pro lemkyvskii dialekt. *Nashe slovo*, 34(471), 5.

Герета, О. (1965, липень 18). Під враженням „Лемківської сторінки”. *Наше слово*, 29(466), 5.

Translitteracija: Hereta, O. (1965, lypen 18). Pid vrazhenniam „Lemkyvskoi storinky”. *Nashe slovo*, 29(466), 5.

Горбаль, М. (2005, березень 13). Іщи раз о бріхатім “ы”. *Наше слово*, 5.

Translitteracija: Horbal, M. (2005, berezen 13) Ishchy raz o brikhatim “ы”. *Nashe slovo*, 5.

До наших Читачів. (1934, січень 1). *Наш Лемко*, 2.

Translitteracija: Do nashykh Chytachiv. (1934, sichen 1). *Nash Lemko*, 2.

Демський, М. (1994, липень 17). Голос мовознавця. *Наше слово*, 29(1930), 5.

Translitteracija: Demskyi, M. (1994, lypen 17). Holos movoznavtsia. *Nashe slovo*, 29(1930), 5.

Желем, І. (1965, жовтень 10). Про правопис „Лемківської сторінки”. *Наше слово*, 41(478), 5.

Translitteracija: Zhelem, I. (1965, zhovten 10). Pro pravopys „Lemkyvskoi storinky”. *Nashe slovo*, 41(478), 5.

Зволінський, Я. (1956, червень 23). Покаже всім лемківску культуру. *Наше слово*, 25(45), 5.

Translitteracija: Zvolinskyi, Ya. (1956, cherven 23). Pokazhme vsim lemkyvsku kulturu. *Nashe slovo*, 25(45), 5.

Колодійчик, В. (1994, липень 10). Збережімо прийдешнім поколінням лемківський діалект. Ч. 1. *Наше слово*, 28(1929), 5.

Translitteracija: Kolodiichyk, V. (1994, lypen 10) Zberezhyimo pryideshnim pokolinniam lemkyvskiy dialekt. Ch. 1. *Nashe slovo*, 28(1929), 5.

Колодійчик, В. (1994, липень 17) Збережімо прийдешнім поколінням лемківський діалект. Ч. 2. *Наше слово*, 29(1930), 5.

Translitteracija: Kolodiichyk, V. (1994, lypen 17) Zberezhyimo pryideshnim pokolinniam lemkyvskiy dialekt. Ch. 2 *Nashe slovo*, 29(1930), 5.

Лесів, М. (1965). Лемківська говірка в художній літературі. *Наша культура*, 1, 13–15.

- Transliteracija:** Lesiv, M. (1965). Lemkivska hovirka v khudozhnii literaturi. *Nasha kultura*, 1, 13–15.
- Мерена, Я. (1965, жовтень 3). Што ся ліпше оплатит? *Наше слово*, 40(477), 5.
- Transliteracija:** Merena. Ya (1965, zhovten 3). Shto sia lipshe oplatyty? *Nashe slovo*, 40(477), 5.
- Підсумки дискусії. (1965, жовтень 17). *Наше слово*, 42(479), 5.
- Transliteracija:** Pidsumky dyskusii. (1965, zhovten 17). *Nashe slovo*, 42(479), 5.
- Пецух, Г. (1956, листопад 11). І лемки мають голос. *Наше слово*, 13, 6.
- Transliteracija:** Petsukh, H. (1956, lystopad 11). I lemky maiut holos. *Nashe slovo*, 13, 6
- Стефановский, П. (1959, вересень 20). Чи поправляти лемківски дописи. *Наше слово*, 38(162), 5.
- Transliteracija:** Stefanovskii, P. (1959, veresen 20) Chy popravliaty lemkiivsky dopisy. *Nashe slovo*, 38(162), 5.
- Стефановський, П. (1965, жовтень 10). Дбайме о памятки культури. *Наше слово*, 41(478), 5.
- Transliteracija:** Stefanovskiy, P. (1965, zhovten 10). Dbaiame o pamiatky kultury. *Nashe slovo*, 41(478), 5.
- Фуджак, В. (1957, серпень 11). Ди́ки землі оживу́т. *Наше слово*, 5.
- Transliteracija:** Fudzhak, V. (1957, serpen 11). Dyky zemly ozhyiut. *Nashe slovo*, 5.
- Хиляк, О., & Полянський, Я. (1965, жовтень 10). „Наше Слово” в дискусії”. *Наше слово*, 41(478), 5.
- Transliteracija:** Khyliak, O., Polianskyi Ya. (1965, zhovten 10). „Nashe Slovo” v dyskusii”. *Nashe slovo*, 41(478), 5.
- Што каждый Лемко мусит знати о собі. (1934, лютий 22). *Лемко*, 1–2, https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.0001_NDIGCZAS039103_106411297/mode/2up?view=theater
- Transliteracija:** Shto kazhdyi Lemko musyt znaty o sobi. (1934, liutyi 22). *Lemko*, 1–2, https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.0001_NDIGCZAS039103_106411297/mode/2up?view=theater

Література

- Ковалик, І. (1977). Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі. В М. Жовтобрюх (Ред.), *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами* (сс. 96–107). Наукова думка.
- Transliteracija:** Kovalyk, I. (1977) Vzaiemodiia ukrainskoi literaturnoi movy i terytorialnykh dialektiv u imennykovomu slovotvori. M. Zhovtobriukh (Red.), *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnymy dialektamy* (ss. 96–107). Naukova dumka.
- Лемко. (1933). *Лемківська проблема*. Діло.
- Transliteracija:** Lemko. (1933). *Lemkivska probliema*. Dilo.

Гнатюк, М. (2009). Реалізація фонем /ы/ в північнолемківських переселенських говірках. Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. *Studia methodologica*, 27, 66–70.

Transliteracja: Hnatiuk, M. (2009) Realizatsiia fonemy /ы/ v pivnichnolemkivskykh pereselenskykh hovirkakh. Lemkivskyi dialekt u zahalnoukrainskomu konteksti. *Studia methodologica*, 27, 66–70.

Костяк, Н. (б.р.). Особливості формування лексичного складу літературного варіанта лемківського говору. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, 3, 253–269.

Transliteracja: Kostyak, N. (b.r.). Osoblyvosti formuvannia leksychnoho skladu literaturnoho varianta lemківskoho hovu. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, 3, 253–269.

Парначова, Н. (2014). Тижневик „Наше слово” як джерело вивчення суспільно-політичного життя українців у Польщі в 50-х рр. XX ст. *Чорноморський літопис*, 120–125.

Transliteracja: Parnachova, N. (2014). Tyzhnevyyk „Nashe slovo“ yak dzherelo vvychnnia suspilno-politychnoho zhyttia ukrainsiv u Polishchi v 50-kh rr. 20 st. *Chornomorskyi litopys*, 120–125.

Szulc, A. (1984). *Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego*. PWN.

Chomiak, M., & Fontański, H. (2004). *Граматыка лемківського языка. Gramatyka języka lemковского*. Rutenika.

Drozd, R., & Halczak, B. (2010). *Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989*. Wydawnictwo MAJUS.

Rieger, J. (1995). *Słownictwo i nazewnictwo lemковskie*. Wydawnictwo Naukowe Semper.

Mironowicz, E. (2007). Problem łemkowski w polityce władz PRL. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, 249–258.

Moklak, J. (2007). Fenomen tożsamości Łemków – uwarunkowania historyczne. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, 79–87.

Nabywaniec, S. (b.r.). Łemkowie na Ziemiach Odzyskanych. Życie kościelne i religijne. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, 3, 135–151.

Specificity of the Formation and Standardisation of an Interdialectal Literary Variety in the Texts of Lemko Authors in Poland in the Second Half of the 20th Century

This chapter explores the development of an interdialectal literary variant of the Lemko dialect in Poland during the second half of the 20th century. The Lemko vernacular community, traumatised by deportations and dispersion, felt a pressing need to establish a body of texts that would sustain and nurture its ethnolect, elaborating and promoting a standardised, supra-dialectal norm. While naive writing tended to reflect the intuitive use of dialect characteristic of Lemko folklore, authors of publicistic and fictional works engaged more consciously in selecting linguistic elements to shape a „literary Lemko language”. These authors aimed to align with norms developed in collaboration with editors of the publications in which these texts appeared. The weekly newspaper *Nashe Slovo*, and especially its „Lemko Page” section established in Warsaw in 1956, played a pivotal role in this standardisation process.

Keywords: speech community, cultural and linguistic self-identification, Lemko dialect, literary adaptation of dialects, textual interdialectal norm, naive literature.

Марина Ткачук

Інститут української мови НАН України, Київ

Писемна традиція Північного Підляшшя: говірка чи літературна мікрмова?

Дослідження присвячено аналізу північнопідляської традиції творення текстів говірками або з орієнтацією на говірку, яка стала можливою насамперед з огляду на анклавізацію цієї території через відчутно обмежені зв'язки з материковою Україною, усвідомлення власної окремішності та зв'язок з обмеженим, чітко визначеним простором функціонування.

Сьогодні в північнопідляському ареалі спостережено тематичне й жанрове розширення сфери використання підляських говірок у текстах різних функційних стилів (художньому, публіцистичному, науково-популярному, епістолярному). Зроблено спроби стандартизації засобів записування текстів говіркою (на підставі кириличної абетки та латиниці), проте вони залишаються не уніфікованими. Аналіз локальних діалектних особливостей у писаних говірками текстах авторів, які є представниками типологічно різних північнопідляських говірок, засвідчує їхню зорієнтованість на локальне мовне середовище й те, що на сучасному етапі виформування єдиного локального літературного ідіому не відбулося. Писемна традиція північнопідляськими говірками є формою підтримування вітальності діалекту, збереження говірки та її внутрішнього розвитку.

Ключові слова: анклавні говірки, північнопідляські говірки, локальна писемна традиція, літературний ідіом, тексти, писані говіркою.

Основна форма існування діалектів – усна. Водночас сьогодні відомі численні досвіди творення текстів діалектом чи з використанням діалектних елементів, що притаманне різним слов'янським діалектним ареалам, зокрема в межах України і в анклавних українських діалектах. Творення писемних текстів діалектом у період становлення загальнонаціональної української літературної мови в XIX – на поч. XX ст. мало різні вияви й було різночасовим. У деяких регіонах України й поза її межами цей процес можна було кваліфікувати як становлення часово маркованих (притаманних конкретному відтинкові часу) локальних мовно-літературних традицій – окремих регіональних літературних мов, як-от: галицької, буковинської, закарпатської тощо (Гриценко, 1993). Однак із часом ці літературно-писемні ініціативи спіткала різна доля: у межах України відбулося виформування української літературної мови на середньо-наддніпрянській основі (з елементами інших наріч), залишивши інші писемні традиції без функційного статусу окремих ідіомів, хоча тенденція творення літератури говіркою збереглася, і навіть посилилася в останні десятиліття¹. У діалектних ареалах, що опинилися поза межами державних кордонів, вона була потужнішою і подекуди зумовлювала формування локальних літературних мов, іноді кодифікованих – як-от русинська (бачвансько-сремська) у хорватському мовному оточенні.

У кожному разі в різних діалектних мікроареалах, відокремлених від основного діалектного масиву української мови, цей процес набував своїх особливих рис; із цього погляду цікава ситуація склалася на Північному Підляшші, тобто на північно-східних теренах Польщі. Говірки цієї території ще з першої половини XX ст. ґрунтовно досліджували мовознавці польської та української лінгвістичних шкіл: зокрема, праці Владислава Курашкевича залишаються найдокладнішими студіями фонетичного складу українських говірок на території Польщі й особливо цінними, оскільки ґрунтуються на матеріалі, зібраному в першій половині XX ст.; цей же мовний терен представляє *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* [Атлас східнослов'янських говірок Білосточчини], у якому подано лінгвогеографічну характеристику цих діалектів, відтворено ізоглоси мовних явищ та кореляцію у просторі українських і білоруських говірок у цій діалектній зоні; вивченню українських північнопідляських говірок присвячено праці Михайла Лесева, Фелікса Чижевського, Стефана Вархола, Януша Сятковського, Дороти Крістіни Рембішевської, Міхала Саєвича, Любові Фроляк, Григорія Аркушина, Юрія Грицевича, Юрія Бідношії та ін.

Сьогодні на Північному Підляшші сформувався рух за збереження місцевих діалектів, одним із проявів якого є творення текстів рідною

¹ Докладніше див. (Гриценко, 2012).

говіркою чи з орієнтацією на рідну говірку. Завдяки цьому маємо масив таких текстів, за визначенням самих підляшуків, написаних „по-своєму”. Ідеться насамперед про художні тексти говіркою – поетичні і прозові твори Миколи Янчука, Софії Сачко, Євгенії Жабінської, Юрія Гаврилюка, Ірини Боровик, Василя Платонішина-Поскробка, Юстини Королько та ін.

Першим текстом, написаним говіркою, був вірш Івана Киризука, який 1971 року з’явився на сторінках видання „Ніва”; далі відбувся літературний дебют Зосі (Софії) Сачко (Гаврилюк, 2023, сс. 44–45). Відтоді плеяда залюблених у рідне діалектне слово підляшуків, які пишуть художні твори своєю говіркою, невинно зростає. І це не тільки вже знані письменники, а й „народні голоси”, напр. Ольга Онацик, Володимир Сосна, Марія Сарнацька, Ніна Григорук тощо².

Багата традиція писемних текстів підляськими говірками не могла не актуалізувати питання про випрацювання стандарту цієї писемної практики та визначення її лінгвального статусу. Загальновідомо, що творення писемних текстів діалектом за відповідних умов може дати поштовх виформуванню окремого літературного стандарту, окремої літературної мови, проте таке трапляється не завжди. Часто така традиція є формою підтримування вітальності діалекту, збереження говірки, її внутрішнього розвитку (Гриценко, 2012, с. 38), що цілком слушно для північнопідляської писемної традиції; натомість існує й інша думка – про статус підляських діалектів як окремої мови, осібної від польської, української чи білоруської³ (Maksimjuk, 2014, s. 13). Отож актуальним є питання аналізу сучасних тенденцій та оцінок, що стосуються писемно-літературного процесу на Північному Підляшші. У своєму аналізі виходимо з того, що північнопідляська писемна традиція ґрунтується на північнопідляських говірках як частині західнополіського говору північного наріччя української мови (Горбач, 1970, с. 2083), і спробуємо дати їй оцінку: чи це писемна форма діалекту, чи вже виформований літературний ідіом. Водночас важливо зважати на соціолінгвістичні, структурно-типологічні, а також позалінгвальні критерії.

² Напр., „наївний” поезії Північного Підляшшя присвячено працю (Бідношия, 2022).

³ Звідси – спроби Яна Максим’юка утвердити її літературно-писемний кодифікований варіант (див. svoja.org); водночас наукову аргументацію вважаємо незадовільною, адже, зокрема, не взято до уваги ґрунтовних діалектологічних досліджень попередників, а зіставлення задля доведення „окремішності” здійснено не з іншими говірками (насамперед із західнополіськими) української мови, а з літературною українською мовою.

Сучасні тенденції в локальній
писемній традиції Підляшшя

Локальна писемна традиція на Підляшші, як зазначено вище, є потужною, про що свідчить чимала кількість опублікованих текстів та широке коло авторів, які пишуть говіркою чи з орієнтацією на говірку. Окрім цього, спостерігаємо розширення жанрово-стильової палітри текстів, у яких використовують місцеві говірки: окрім художніх творів, це зразки (хоч і менш численні за художні твори) науково-популярного та публіцистичного стилів (Юрій Гаврилюк, Христина Костевич, Людмила Лабович, Юрій Плєва), щоденникові записи (Нawгуluk, 2001); матеріали, писані говіркою або із широким використанням діалектних елементів, публікує український часопис Підляшшя „Над Бугом і Нарвою”. Серед публікацій – не тільки фольклорно-етнографічні та історичні наративи підляшуків, наведені з якнайточнішим відтворенням локальних особливостей мовлення авторів, а й редакторські матеріали на суспільно-культурну тематику. Таке тематичне й жанрове розширення сфери використання підляських говірок свідчить про наділення їх окремими функціями літературного ідіому.

Для оприлюднення текстів, писаних північнопідляськими говірками, існують потужні майданчики. Серед них, наприклад, літературний щорічник української національної меншини в Польщі „Український літературний провулок”, головним редактором якого є письменник Тадей Карабович; уже згадуване видання Союзу українців Підляшшя „Над Бугом і Нарвою”, яке виходить друком від 1991 року. Тексти місцевими говірками підляські автори також публікують у білоруських виданнях⁴, зокрема в часописі „Ніва” та ін. Щоб употужнити вітальність підляських говірок, Підляський науковий інститут та Союз українців Підляшшя заохочують творчість рідною говіркою, проводячи Підляський літературний конкурс „Пішемо по-своєму”, що об’єднує різних авторів, серед іншого й тих, хто рідну підляську говірку кваліфікує як білоруську (Лабович, 2023).

Останнє надбання українського руху на Підляшші – видання, яке побачило світ 2023 року в Більську-Підляському під егідою Підляського наукового інституту – *Країна свого слова. Антологія україномовного письменства Підляшшя*, упорядником та автором вступної статті в якому є історик Ю. Гаврилюк (Країна, 2023). Особливість видання в тому, що тут зібрано твори уродженців Підляшшя (Північного і Південного), які писали як українською літературною мовою, так і своєю говіркою. Для лінгвістів, зокрема діалектологів, цінні насамперед твори, писані говіркою, а

⁴ Про нівеляцію етнічної самоідентифікації підляшуків та про насаджування білоруської національної ідентичності див. нижче; також див. (Український етнічний масив, 2016, с. 29; Аркушин, 2019, с. 123; Ткачук, 2024, сс. 46–49).

от представлення тут текстів українською літературною мовою свідчить про інтеграцію письменників цього ареалу і в загальноукраїнський літературний процес, на протипагу твердженням, що Підляшшю була чужа українська мовно-літературна традиція (див. Maksimjuk, 2014, s. 9).

Спроби стандартизації та зорієнтованість на рідний ідіом

Літературна (мікро)мова – уже виформувана й стандартизована або ж у період свого становлення – тяжіє до вироблення стандарту та уніфікації. Цей процес спостерігаємо і в північнопідляському ареалі, де він перебуває лише на початковій стадії, не є завершеним.

Одним зі свідчень цього є застосування різних систем записування текстів з використанням **кириличної абетки та латиниці**. Створення окремої системи відтворення діалектної мови розпочав Ю. Гаврилюк 1988 року своїми *Пропозиціями запису пудляських діалектів* на основі кириличного письма (Гаврилюк, 1988); також широко використовують латинку, тому що так звично для широкого кола читачів, які живуть у польськомовному оточенні. Однак записи деяких звуків можуть дещо відрізнятися; напр., це стосується передавання дифтонгів, притаманних багатьом північнопідляським говіркам: *swu^oj czołowi^ek* (Гаврилюк, 2021, с. 67); *najbůłsz, swůj, si^ety, li^et* (Hawryluk, 2001, ss. 68, 72); *miiew, susiied, horyelka* (Plewa, 2023, ss. 8, 70); *ne захвориелі, скуоль, віеме* (Олена Алексіук, див. Країна, 2023, с. 64–65), *tiŭj, siēno* (Saczko, 2020, ss. 53–54), *zrêzati, sokiêroju, tólko* (Maksimjuk, 2014, s. 17). Ще більше вирізняється система запису на основі польської та чеської абеток, яку запропонував Я. Максим'юк для так званої „пудляської мови”, зокрема щодо відтворення дифтонгів, шиплячих тощо.

Іншим питанням, дотичним стандартизації, є те, наскільки мова текстів, писаних говірками, наддіалектна, або, навпаки, якою мірою в цих текстах відображено локальні риси питомого мовного середовища автора – говірки, у якій він народився чи виріс і носієм якої він є, оскільки навіть Північне Підляшшя, не кажучи вже про Підляшшя Південне, із мовного погляду не є монолітним, про що свідчать карти AGWB. Прикладом слугує творчість М. Роценка (народився у Кліщелях Гайнівського повіту), В. Поскробка (Курашево, гм. Чижі), Ірини Боровик (Може, гм. Чижі), С. Сачко (Вулька, гм. Орля) та інших авторів. Оскільки дифтонги є однією з диференційних структурно-типологічних рис північнопідляських говірок, спробуймо проаналізувати, як їх представлено в писемних текстах кількох авторів, що виростили на типологічно різних говірках мікроареалу Північного Підляшшя (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Відображення дифтонгів в етимологічних позиціях
у творах письменників – носіїв різних говірок Північного Підляшшя⁵

	Етимологічний *ѣ під наголосом	Етимологічний *o в новозакритому складі
М. Рощенко (Кліщелі)	<i>чулувік, чоловік, літ, лісом, ґрих, ліпше, туй дити, висільом</i>	<i>кулько, тулько, муцьна, бульш, помуг, вун, ружне</i>
В. Поскробко (Курашево, гм. Чижі)	<i>повірити, на століе, бездіетна, чоловіек, місяець, старейшиа, говориемо, dieti</i>	<i>вуон, юой, настуольніцю, по друобности, холюойки</i>
С. Сачко (Вулька, гм. Орля)	<i>біело, досьпіес, сіем, долець, собіе, чоловіека, діети, хріен; dīeti, siēno, oryēszi, krẏselcia</i>	<i>досюоль, куолько, туолько, куосточки, wi̇on, di̇on</i>

Джерело: авторське опрацювання.

Як видно з прикладів, мова В. Поскробка і С. Сачко вирізняється наявністю відповідних дифтонгів, передньо- і задньорядних, в обох обраних позиціях, на відміну від мови М. Роценка, де в „ятевій” позиції простежуємо [i], рідше [u], а в позиції *o в новозакритому складі наявне послідовне „укання”. Зауважмо, що поблизу Кліщель, носієм говірки яких є автор, за даними В. Курашкевича, проходить ізоглоса, яка виокремлює ареал «ікання» на місці *ѣ під наголосом (Kuraszkiewicz, 1985, załącznik 2); в AGWB виділено зону в районі населених пунктів Полічна (н. п. 100) – Суховольці (н. п. 98) – Черемха-Вісь (н. п. 102)⁶, у якій *ѣ в акцентованій позиції дає континуанти i, u (AGWB, t. II, m. 43); *o в новозакритому складі дає у, y (AGWB, t. II, m. 44), що пояснює відсутність дифтонгів у текстах М. Роценка, писаних говіркою.

Окрім цього, писемна традиція не обмежена, не ізольована Північним Підляшшям, а має тяглість не лише в часі, а й у просторі, насамперед на Південному Підляшші. Наприклад, в антології *Країна свого слова* (упор. Ю. Гаврилюк) представлено і творчість південних підляшан, тексти яких так само відображають локальне мовне середовище їх авто-

⁵ Для аналізу використано видання: (Країна, 2023; Saczko, 2020; Platoniszyn, 2021).

⁶ Ці населені пункти розташовані поблизу Кліщель, тому можуть бути опорними, оскільки самих Кліщель в AGWB не скартографовано.

рів із його відмінними рисами (див., напр., тексти Степана Сидорука із гм. Влодава, який писав польською, потім перейшов на українську мову і широко використовував рідну говірку).

Водночас творчість більшості авторів Північного Підляшшя має спільні риси, що пов'язано з тим, що локальне середовище, яке вони представляють, належить до одного типу північнопідляських говірок. Масив текстів із цього мікроареалу є доволі широким: це може наводити на думку про поступове виформування окремого писемного наддіалектного ідіому, проте наразі цього не фіксуємо з огляду на свідоме орієнтування авторів на конкретну (рідну) говірку, що було проаналізовано вище.

Етнічний складник та писемна традиція

Ще один чинник, який означає писемно-літературний процес на Північному Підляшші, – це те, що в населених пунктах, де проживають носії українських північнопідляських говірок, сьогодні спостерігаємо **нівеляцію етнічної свідомості**; носіям підляських говірок часто притаманна етнічна невизначеність, у чому ми переконалися під час діалектологічної експедиції на Північне Підляшшя 2023 року (див. Ткачук, 2024). Водночас підляшуки (насамперед старше й середнє покоління) зберігають питомий мовний код і міцний зв'язок зі своїм локальним середовищем. Саме звідси народжується бажання виокремити себе і свою мову як „свою”, „тутейшу”, відмінну від інших.

Для цього є історичні передумови, адже тривалий час православному населенню Північного Підляшшя прищеплювали думку, що вони білоруси. Як зазначив Ю. Гаврилюк, за даними перепису 1897 року, який було проведено в Російській імперії, місцеве населення користувалося українською мовою, тоді як уже під час першого польського перепису населення 1921 року місцевих жителів у Більському повіті записували білорусами (без огляду на мовну належність, якої не визначали) (Гаврилюк, 2022, с. 87). Цей стереотип про те, що „*православні – це білоруси*” підтримувала комуністична влада повоєнної Польщі, що загалом відповідало тенденції цілеспрямованого пониження статусу українців серед національних меншин Польщі (варто згадати хоча б масштабну антиукраїнську операцію „Вісла”). Унаслідок цього склалася ситуація *нівеляції етнічної ідентичності*.

Саме цим можна пояснити, що деяких авторів зараховують то до білоруської, то до української писемної традиції (зауважмо, що білоруський рух був і є доволі потужним на Північному Підляшші). Ю. Гаврилюк у передмові до згаданої вище антології зазначає:

Упродовж останнього півтора сторіччя носії говіркових варіантів української мови, що проживали на Середньому Побужжі, були піддані тисковим різновекторним політичним факторів. Тому й зараз, окрім творчих оди-

ниць, які ангажуються в організоване українське життя або принаймні однозначно декларують своє розуміння факту, що мовна матерія їхньої літературної творчості українська, та осіб, які залишаються в цьому питанні нейтральними, маємо й групу людей, які намагаються використати творчість українськими говірками, поряд з використанням українських пісень, для розвитку білоруської культури (Гаврилюк, 2023, с. 50).

Хай там як, але при цьому всіх авторів об'єднує бажання писати „по-своєму”. Деякі представники літературного руху писали польською, білоруською, а потім починали писати рідною говіркою (напр., Йосип Карпюк) чи літературною українською мовою (Степан Сидорук із Південного Підляшшя). Варто також згадати творчість Миколи Янчука або ж однієї з найвідоміших підляських письменниць Софії (Зосі) Сачко, яка дебютувала в білоруській „Ніві”.

Функційне поле текстів, писаних діалектом

Одним з основних критеріїв кваліфікації ідіому як окремої літературної мови є його **функційна універсальність**, тобто здатність лінгвально забезпечувати всі сфери життя суспільства. Натомість локальній літературній мові, особливо на стадії зародження (коли, за словами Павла Гриценка, її можна назвати „літературною мовою” лише умовно (Гриченко 1993, с. 285)), це не властиво. Попри вже згадуване розширення жанрово-стильового багатоманіття писемних текстів говіркою за рахунок науково-популярного й публіцистичного стилів, писемний ідіом на діалекті сьогодні не застосовують у всіх типових комунікативних ситуаціях, він не обслуговує всього різноманіття соціальних сфер, зокрема офіційно-ділового, освітнього, наукового спілкування. Не в останню чергу через **обмеженість** чи й **відсутність соціального запиту**. Водночас соціальний запит на використання формованої літературної мови є ще одним визначальним критерієм її постання.

Сьогодні, попри появу свідомої та активної частини населення, яке прагне зберегти питомий мовний код, зокрема в писемних текстах, усе ж практична затребуваність говірки як засобу комунікації залишається доволі невисокою серед молодого і наймолодшого (дітей) покоління мовців, які можуть забезпечити вітальність самих говірок та локальної писемної традиції. Тексти, писані говіркою, мають украй важливе значення насамперед для підтримування локального (не завжди співвідносного з визначеним етносом) струменя та ревіталізації самих говірок. До того ж говірок анклавних, поширених у віддаленні від основного масиву українських діалектів. Зауважмо, що будь-яка писемна літературна мова (національна чи регіональна) не може існувати без усного ідіому, на

який вона спирається, інакше ризикує перетворитися на неживий ідіом, штучне мовне утворення.

Висновки

Народження та розвиток писемної традиції на діалекті на Північному Підляшші були можливі й підтримувані кількома основними чинниками, насамперед анклавізацією цієї території через відчутно обмежені зв'язки з материковою Україною, усвідомленням власної окремішності (хоч і не етнічною свідомістю) та зв'язком з обмеженим, чітко визначеним простором функціонування. За таких умов поява інтелектуального кола активних представників меншини стала міцним підґрунтям зародження писемної традиції на говірковій основі в прагненні зберегти своє локальне мовлення на тлі структурно відмінної польської мовної традиції в умовах лібералізації культурно-політичного простору.

Писемна форма діалекту згодом може перерости в локальну (регіональну) форму літературної мови чи мікромови, формування якої, звичайно, тривале в часі. Попри окремі спроби стандартизації засобів передавання локальних мовних особливостей у північнопідляському ареалі, визначальним залишається орієнтація на збереження локальних мовних рис у текстах, писаних говірками.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Країна – Гаврилюк, Ю. (Упор. і вступ). (2023). *Країна свого слова. Антологія україномовного письменства Підляшшя*. Підляський науковий інститут.
- Transliteracja:** Havryliuk, Yu. (Red. i wstęp). (2023). *Kraina swojoho slova. Antolohiia ukrainomovnoho pysmenstva Pidliashshia*. Pidliaskyi naukovyi instytut.
- AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (1980–2012, t. I–X). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Platoniszyn – Platoniszyn Poskobko, Wasia (2021). *Tak rozkazuwali*. Agencja Wydawnicza Ekopress.
- Plewa – Plewa, J. (2023). *Nasze село: prawda i wydumane*. Agencja Wydawnicza EkoPress.
- Saczko – Saczko, S. (2020). *A koliś jak było? Rozkażu Tobie, Zosia, rozkażu Tobie, Tomusia*. Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Stuziwodach.

Література

- Аркушин, Г. (2019). Хахлацька мова на Підляшші. *Українська мова*, 1, 115–125.
Transliteracija: Arkushyn, H. L. (2019). Khakhlotska mova na Pidliashshii. *Ukrainska mova*, 1, 115–125. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.01>
- Бідношія, Ю. (2022). Феномен писемних діалектних текстів (наївна поезія Північного Підляшшя). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*, 1(96), 52–74.
Transliteracija: Bidnoshyia, Yu. (2022). Fenomen pysemnykh dialektnykh tekstiv (naivna poeziia Pivnichnoho Pidliashshia). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 1(96), 52–74. [https://doi.org/10.35433/philology.1\(96\).2022.52-74](https://doi.org/10.35433/philology.1(96).2022.52-74)
- Гаврилюк, Ю. (2023). Прогулянка підляськими стежинами письменства. В Ю. Гаврилюк (Упор.), *Країна свого слова. Антологія україномовного письменства Підляшшя* (сс. 7–51). Підляський науковий інститут.
Transliteracija: Havryliuk, Yu. (2023). Prohulianka pidliaskymy stezhynamy pysmenstva. W Yu. Havryliuk (Red.), *Kraina svoioho slova. Antolohiia ukrainomovnoho pysmenstva Pidliashshia* (ss. 7–51). Pidliaskyi naukovyi instytut.
- [Гаврилюк, Ю.] (1988). *Пропозиції запису пудляських діалектів. На правах рукопису*. Думка.
Transliteracija: [Havryliuk, Yu.] (1988). *Propozytsii zapisu pudliaskykh diialektuv. Na pravakh rukopysu*. Dumka. <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/8451-gavriyuk-yu-propozitsiyi-zapisu-pidlyaskih-diyalektiv/>
- Гаврилюк, Ю. (2022). Підсумки перепису населення 1921 року в Більському повіті на тлі попередніх статистичних та лінгвістичних досліджень. В О. Попович (Ред.), *Український альманах* (сс. 82–90). Об'єднання українців у Польщі.
Transliteracija: Havryliuk, Yu. (2022). Pidsumky perepysu naseleння 1921 roku v Bilskomu poviti na tli poperednykh statystychnykh ta linhvistychnykh doslidzhen. W O. Popovych (Red.), *Ukrainskyi almanakh* (ss. 82–90). Obiednannia ukrainsiv u Polshchi.
- Горбач, О. (1970). Підляські говірки. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, 6, 2083–2084. <https://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/2082-entsiklopediya-ukrayinoznavstva-t-6-slovnikova-chastina/>
Transliteracija: Horbach, O. (1970). Pidliaski hovirky. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovykova chastyna*, 6, 2083–2084. <https://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/2082-entsiklopediya-ukrayinoznavstva-t-6-slovnikova-chastina/>
- Гриценко, П. Е. (2012). Диалекты в современной языковой ситуации Украины. *Исследования по славянской диалектологии. 15. Особенности сосуществования диалектной и литературной форм языка в славяноязычной среде*, 18–42.
Transliteracija: Hrytsenko, P. Ye. (2012). Dialekty v sovremennoi yazykovoi situatsyi Ukrainy. *Issledovaniia po slavianskoi dyalektologii. 15. Osobennosti sosushchestvovaniia dialektnoi i literaturnoi form yazyka v slavianoyazychnoi srede*, 18–42.

Гриценко, П. Е. (1993). Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка. В В. Н. Топоров (Ред.), *Philologia Slavica. K 70-letiu akademika N. I. Tolstogo* (ss. 284–294). Nauka.

Transliteracja: Hrytsenko, P. E. (1993). Nekotorye zamechaniia o dialektnoi osnove ukrainskoho literaturnoho yazyka. W V. N. Toporov (Red.), *Philologia Slavica. K 70-letiu akademika N. I. Tolstoho* (ss. 284–294). Nauka.

Лабович, Л. (15.10.2023). Конкурс творів, написаних українськими говірками Підляшшя. *Наше слово*, 41.

Transliteracja: Labovych, L. (15.10.2023). Konkurs tvoriv, napysanykh ukrainskymy hovirkamy Pidliashshia. *Nashe slovo*, 41. <https://nasze-slowo.pl/pishemo-po-svojomu/>

Ткачук, М. М. (2024). Українські говірки Північного Підляшшя: історико-культурний контекст. *Українська мова*, 1, 43–59.

Transliteracja: Tkachuk, M. M. (2024). Ukrainski hovirky Pivnichnoho Pidliashshia: istoryko-kulturnyi kontekst. *Ukrainska mova*, 1, 43–59; <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.01.043>

Український етнічний масив Північного Підляшшя – сучасність на фоні минулого. (б.р.). В [Гаврилюк, Ю. & Лабович, Л.]. *Підляшшя – Пудляше – Podlasze. Wydannia pryurochene do 25-ricchia Ukrainskoho chasopysu Pidliashshia „Nad Buhom i Narvoiu”* (ss. 27–29). Soiuz ukrainciv Pidliashshia.

Transliteracja: Ukrainskyi etnichnyi masyv Pivnichnoho Pidliashshia – suchasnist na foni mynuloho. (b.r.). W [Havryliuk, Yu. & Labovych, L.]. *Pidliashshia – Pudliashhe – Podlasze. Wydannia pryurochene do 25-richchia Ukrainskoho chasopysu Pidliashshia „Nad Buhom i Narvoiu”* (ss. 27–29). Soiuz ukrainsiv Pidliashshia.

Hawryluk, J. (2001). *Nechaj żywe Pudlasze! z pereżytoho a peredumanoho*. Pudłańskie Wdawnictwo „Osnowy”.

Hawryluk, J. (2021). Słowo zrodzone z ojczystej ziemi. В Ю. Гаврилюк (Ред.), *Українці на Підляшші. Історія – мова – культура* (ss. 67–72). Редакція Українського часопису Підляшшя „Над Бугом і Нарвою”.

Transliteracja: Hawryluk, J. (2021). Słowo zrodzone z ojczystej ziemi. W Yu. Havryliuk (Red.), *Ukrainci na Pidliashshi. Istoriiia – mova – kultura* (ss. 67–72). Redaktsiia Ukrainskoho chasopysu Pidliashshia „Nad Buhom i Narvoiu”.

Kuraszkiewicz, W. (1985). *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Maksimjuk, J. (2014). *Čom ne po-svojomu? Elementarz podlaski z objaśnieniami*. Struha Editions.

The Written Tradition of Northern Podlasie: Dialect or Literary Microlanguage?

This study analyses the Northern Podlasie tradition of producing texts in dialect or oriented toward dialect. This tradition has emerged primarily due to the region's enclavisation, characterized by limited connections to mainland Ukraine, as well as the local population's awareness of their distinct identity and connection to a clearly defined, restricted area of cultural activity.

Today, in Northern Podlasie, there is a notable thematic and genre expansion in the use of Podlasie dialects across various functional styles, including literary, journalistic, general-audience, and epistolary texts. Attempts are being made to standardise dialectal writing, using either the Cyrillic or Latin alphabet, although no unified orthography has yet been established. Analysis of local dialectal features in texts produced by representatives of diverse Northern Podlasie dialects indicates an orientation toward the local language environment and confirms that a single, cohesive local literary idiom has not yet been fully formed. The tradition of writing in Northern Podlasie dialects serves as a means of sustaining the dialect's vitality and supporting its ongoing internal development.

Keywords: enclave dialects, Northern Podlasie dialects, local written tradition, literary idiom, texts written in dialect.

Світлана Богдан

Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

Перемикання кодів „літературна мова – діалект” в епістолярному спілкуванні родини Косачів

Домінантною стильовою ознакою епістолярного спілкування мовознавці узвичаєно визначають його спонтанність. Не менш суттєвою рисою можна вважати також використання і адресантами, і адресатами двох форм загальнонародної мови: і літературної, і діалектної, тобто відбувається закономірний процес перемикання цих двох мовних кодів (із різними обсягами їх експлікації, з виразною перевагою літературного мовлення, якщо йдеться про епістолярій родини Косачів, насамперед – матері, Ольги Петрівни Драгоманової-Косач, і її дітей). Проаналізовано основні чинники, які вплинули на перемикання й гармонізацію цих двох мовних стихій у їхніх листовних діалогах. З’ясовано, що найбільше вплинув на їхнє епістолярне спілкування західнополіський діалект.

Встановлено також, що актуалізація діалектних елементів у листовних текстах Косачів різномірна граматично: це можуть бути лише окремі слова (найчастіше), словосполучення й речення (здебільшого – стереотипні вислови волинян-поліщуків, традиційні етикетні формули тощо). Ступінь вияву діалектних одиниць значною мірою залежить від фактора адресата. Регулярність їх використання властива насамперед епістолярному спілкуванню Косачівських дітей із мамою.

Ключові слова: літературна мова, діалект, епістолярні тексти, родинне спілкування.

Кожен епістолярний текст – це результат непідготовленої, безпосередньої комунікації, що завжди гіпотетично передбачає використання не тільки літературного мовлення, тобто системно й цілеспрямовано унормованого, а й інших варіантів загальнонародної мови певного етносу, зокрема діалектів, що зумовлено насамперед спонтанністю створення цих текстів.

Особливість мови листовного спілкування родини Косачів визначають насамперед кілька чинників: 1) відсутність єдиних літературних правописних норм кінця XIX – початку XX ст.; 2) безпосереднє (майже постійне) перебування в умовах певного говіркового середовища, передовсім (і щонайбільше) західнополіського діалекту (у період проживання сім’ї в с. Колодяжне), а отже, регулярне спілкування і дітей, і батьків із колодяженцями; 3) особливе – прихильне – ставлення матері, Ольги Петрівни Драгоманової-Косач, до вивчення діалектного мовлення як вагомій складової формування кожної національно свідомої мовної особистості. Власне ці три чинники й слугували, на наше переконання, основним підґрунтям органічного використання діалектних елементів у їхньому родинному епістолярному спілкуванні.

Закономірно постає запитання, який власне діалект самі Косачі вважали визначальним у своєму слововжитку і який позначився на їхньому родинному спілкуванні щонайбільше. Найвичерпнішу відповідь на це запитання знаходимо в спогадах Косачівських дітей, зокрема у відомому й часто цитованому в різних джерелах твердженні Ольги Косач-Кривинюк:

Дарма, що наш батько був чернігівець, а мати полтавка, всі ми, їх діти, що народилися й зросли на Волині, а **Леся чи найбільше за нас усіх, вважали себе за волиняків** [вирізнення тут і далі мої – С. Б.]. Леся пристрасно любила Волинь, її дратували ті вічні суперечки з лівобережцями, слобожанами, а часто й киянами про те, чи Волинь (і Галичина) – Україна, чи ні, чи чисто по-українськи говорять на Волині, чи якимось „сполыщеним язычѣм”. З якою втіхою слухала Леся, коли наша мати завзято боронила Волинь і волиняків та їх мову, бо й сама мати стала од довгого й докладного знайомства з Волинню й волиняками їх палкою прихильницею. Як радісно було Лесі, що наша мати у своєму вірші „Волинські спогади” голосно всім сказала, що Волинь незабутня, славетна країна, що вона красує у пишній красі, що вона здавна має українську вдачу. Що рідну мову в краях волинських чути і те слово живе, – віки невмируще, – скрізь на Волині панує. Ще в тому вірші мати згадала і любий Лесин Звягель і Луцьк стародавній зі старезним замком і ширую весняну повідь у ньому (Спогади, 2017, т. 1, с. 142).

Цю змістово подібну думку стверджують у спогадових текстах й інші члени Косачівської родини. Важлива також заувага Ізидори Косач про незмінну мовну стійкість „людної волинської”, яка „не змінилася в певному відношенні, а саме: як мала, так і має велику відпорність так до полонізації, як і до русифікації, й зберегла свою українську вдачу і національну гідність за всіх окупацій і ставила опір під час страшної німецької навали” (Спогади, 2017, т 1, с. 164).

Не можемо не згадати і міркування найстаршої дитини Косачів – сина Михайла – про те, чим для нього особисто було Колодяжне:

[...] я так іноді себе почуваю малим звягельським хлоп'ям, що мені здається, що це тільки вчора було, як я бігав по садку Завадських. Час лине хутко, дуже хутко. В Дорпаті я оце скоро 8 літ, а почуття од них немов я тут лише 8 тижнів. Я й досі не вважаю його своєю власною домівкою, містом, де я мешкаю. Домівка настояща властива для мене, принаймні по тому почуттю, яке зв'язане з цим словом, лише в Колодяжному (до матері, 19.II. [18]98) (Косач, 2008) [тут і далі, покликаючись на епістолярні тексти, будемо зазначати лише адресата, дату й місце його написання – С. Б.].

Міркування про мовні домінанти в родинному спілкуванні (й вихованні дітей посередництвом рідної мови) знаходимо насамперед у листі Лариси Косач до Осипа Маковея:

[...] я мушу сказати, що **вихована я в українській мові** і щодо нашої сім'ї той камінь патріотичний все одно не долетить, хоч і буде кинутий. Жаль мені, що межі Галичиною і Україною в остатні часи частіше перелітають такі камінці, ніж слова щирої поради. Ви у Вашому листі неначе зрікаєтесь українців і вважаєте їх мало не за шарлатанів, що дурять чесну громаду, виставляючи себе знавцями мови і чесними робітниками (12 листопада 1893 р., Київ).

Принагідно зацентруємо на тому, що саме „виховання в українській мові”, а не просто навчання української мови в ранньому дитячому віці послідовно захищала (і системно впроваджувала у власній сім'ї) мати, Ольга Петрівна Драгоманова-Косач, вважаючи рідну мову основою мовного виховання в родині передовсім через створення безперешкодного й природного мовопростору із українським говірковим середовищем для власних дітей (як це було у Звягелі, а щонайбільше – у Колодяжному), через органічне засвоєння уснопоетичної мови українського народу (безпосередня і опосередкована участь дітей у народних обрядових діях, слухання пісень, активізація народних ігор у їхніх повсякденних і святкових забавах тощо), через українську лектуру, через використання

мови як ігрового засобу, результатом якого можна вважати насамперед появу особливої родинної метамови Косачів (своєрідне родинне аргю, основу якого становили диференційно окреслені okazіональні прізвиська членів родини), яка поширилася згодом і на родину Драгоманових, і на друзів їхніх родин (див. детально, зокрема, мої праці Богдан, 2006, 2015)), використання якої всупереч очевидній спорідненості зі стилістикою епістолярного спілкування інших українських родин у різні історичні періоди (скажімо, родини Вацлава Морачевського, Олександра Ольжича, Валерія Марченка тощо) має вкрай неоднозначні оцінки відомих учених, зокрема Григорія Грабовича, який називав його „інфантильним дискурсом мовлення” із особливим оцінним маркуванням – „родинним baby talk” (дитинною мовою) (Грабович, 1999).

Для пізнання чинників, які сформували ту особливу мовну парадигму листовного спілкування Косачів (а на сьогодні в розпорядження дослідників уприступлено для цього вагомому джерельну базу: оприлюднено листовну спадщину родинного спілкування (Листи, 2003), епістолярій Лесі Українки (Українка Леся, 2021), Михайла Косача (Косач, 2008), подружнє листування Петра Косача з дружиною (Подружнє листування, 2019), листування з матір’ю, Єлизаветою Драгомановою (Листи, 2020), підготовлено до друку листування Олени Пчілки)), потрібно звернутися насамперед до актуалізації визначальних рис мовопростору, у якому були створені ці епістолярні тексти. Одразу зауважимо, що мовопростір цього родинного епістолярію неоднорідний: окрім української мови, адресанти почасти послуговувалися також мовою російською (ідеється, зокрема, про листування Петра Антоновича і Ольги Петрівни з матір’ю, Єлизаветою Іванівною, і подружнє епістолярне спілкування Косачів). Чинники, що зумовили перехід адресантів на чужу мову спілкування, – це тема окремої розвідки, тут лиш принагідно зауважимо, що будь-які міркування й твердження дослідників цього питання не будуть позбавлені суб’єктивності й навряд чи претендуватимуть на вичерпність і бездискусійність з огляду на брак достовірної мемуарної інформації, що засвідчила б реальну позицію щодо такого вибору самих адресантів, а тому кожне категоричне необґрунтоване твердження хибуватиме різним ступенем упередженості й непереконливості.

Отож спробуємо насамперед змодельовати диференційні ознаки мовопростору України кінця XIX – початку XX ст., в умовах якого творилися епістолярні тексти Косачів. Із-поміж найпосутніших виокремимо загальновідомі й соціально значущі для формування кожної мовної особистості: 1) диктат Валуєвського й Емського указів та їх руйнівний вплив на поліфункційний вияв українського слова і неможливість його повноцінного розвитку; 2) панування як офіційної (державної) мови – неодмінно чужої, не властивої для мовців (щоразу іншої – залежно від

іноземної експансії того чи того регіону України); 3) відсутність єдиних мовних норм в Україні.

Косачі, як відомо, щонайбільше перебували на теренах, у яких панувала російська імперія, а отже, постійно вимушено опинялися в офіційному полі мови московської: і у Звягелі, і в Луцьку, і в Києві, і в Ковелі, і в Полтаві, і в Гадячі.

Мовна ситуація на Волині цього періоду (де родина мешкала найдовше) була, поза сумнівом, також не на користь української мови, до того ж ускладнена ще й значним впливом мови польської.

Щоб зрозуміти глибину мовних проблем тогочасної Волині, нагадаємо деякі характеристичні й симптоматичні факти Луцька кінця XIX ст., які, очевидно, значною мірою і визначили вибір поведінкового вектора Ольги Драгоманової-Косач у часі перебування її в цьому місті. 6 грудня 1832 року в Луцьку відкривають російську гімназію. Це був, до слова мовлячи, єдиний освітній заклад такого освітнього рівня в місті. Зрозуміло, що винятково з функціонуванням російської мови, без права викладання жодної іншої „регіональної” / „крайової” мови, навіть польської. Одним із найпосутніших аргументів щодо неможливості навчання цієї мови (всупереч тогочасним кількісним показникам етнічного складу міста) було: польська мова (логічно – і будь-яка інша) стане загрозою для російської мови (про це категоричного було стверджено в гімназійних документах і кореспонденціях до вищих освітніх інстанцій):

Преподавать Польский язык в Луцкой, и в прочих Гимназиях Здешнего Края, очень вредно: Язык есть самая главная стихия Народного бытия [...] Допустить преподавание Польского языка в Луцкой Гимназии есть тоже, что развивать Польскую народность, вопреки народности Русской, которой от нас ожидает Правительство, как сие явствует из циркулярного предписания Вашего года за № 499-м (цит. за Котенко, 2010, с. 424).

Про викладання української не можна було й мріяти.

За переписом населення на кінець XIX ст. (1895 року) в місті налічувалося 15 125 осіб, які зазначили 17 різних мов як рідні, зокрема найчисельнішими були названі: єврейська (іврит?) – 9 396 осіб, російська – 2 830, українська – 1 478, польська – 1 233. Очевидно, такі факти й така мовна реальність не могли не насторожувати Ольгу Петрівну. Власне про ці тривоги (і перестороги) щодо відсутності українськомовного середовища в тогочасному Луцьку вона напише згодом в автобіографії („Часто спадав на думку ходячий вираз, що Волинь – це край тяжко ополячений, що вже до значної міри втратив свою українську подобу” (Пчілка, 1930, с. 20)). І тим виразніші й приємніші були емоції та реакції Ольги Драго-

манової-Косач, коли по приїзді Волинь подарувала їй неочікуване й несподіване – унікальні пісенні й мовні скарби. „Отся погана Волинь мене прямо з ума зводить. Уявіть собі, весільних мотивів, які відомі нам своїм убожеством, тут показалось велике багатство! А крім того деякі мотиви такі оригінальні”, – писала вона в листі до брата Михайла Драгоманова 23 листопада 1881 року. А щонайбільше Волинь відкрилася їй у Колодяжному: „В Колодяжному Волинь оточувала нас можна сказати з усіх боків. Не дивно, що Леся вивчила цю волинську говірку і потім з таким успіхом вживала її в своїх творах” (Пчілка, 1930, с. 30).

Саме в Луцьку (Косачі, як відомо, переїжджають сюди 1879 року) Ольга Драгоманова-Косач закладає, за її ж твердженням, „камінчик української культури”. До основних культурних сегментів її культурно-просвітницької діяльності цього періоду щонайперше належать: участь в українських театральних виставах, формування української бібліотеки, видання творів Степана Руданського.

Важливі зауваги про роль і вплив особистості Олени Пчілки на формування українськості тогочасного суспільства знаходимо в споминах її доньок, зокрема Ольги („Як не згадати з найглибшою вдячністю ту надзвичайну здібність і охоту нашої матері «заправляти», як вона сама казала, **своїх дітей та чужих людей в українстві**, в любові до проявів усього хорошого, народного українського” (Спогади, 2017, с. 138)) та Ізидори („В цей період [90-ті роки – С. Б.] не було такої ділянки громадської праці на користь української справи, в якій би Олена Пчілка не брала участі” (Спогади, 2017, с. 218)).

Про непевність і важку скруту української справи (навіть порівняно з близькими сусідніми етносами) кінця XIX ст. чоловік Ольги Петрівни, Петро Антонович Косач, зауважував:

А мы [українці] как раки лезем врозь, разбиваемся все на новые и новые кружки и заводим раздоры между всеми. Дело же укр[аинской] sprawy ни с места! Зато сколько заміров! Напр[имер] желается издание множества газет на укр[аинском] яз[ыке], а одной ,К[иевской] с[траницы]’ число подписчиков все убывает и убывает. Да що й казать.... Одна грусть! (Косач-Кривинюк, 2006, с. 751).

Власне ці передумови й спонукали насамперед Ольгу Петрівну до створення родинного рідномовного простору, одним із найпосутніших виявів якого й слугують, поза сумнівом, епістолярні тексти родини.

Цілком правомірним, як засвідчила уприступнена для дослідження епістолярна спадщина Косачів, виявилось наше початкове припущення, що літературна мова в листовному спілкуванні цієї родини (зауважмо: ще позбавлена офіційних кодифікацій) була органічно поєднана з говірковим

мовленням. Про вплив і використання тих чи тих діалектів (як лівобережних, так і правобережних) у власному мовленні чи не найпереконливіше ствердила сама Олена Пчілка в споминах про Михайла Старицького:

Щодо української мови, то ще одна обставина обумовила єднання наших поглядів, знань і їхнього застосування в літературній праці: наше, так би мовити, **органічне знайомство з українською мовою – те, яке накопичується з дитинства і яке засноване на природньому, однаково близькому для нас наріччі лівобережному**, бо і Старицький і я були родом з Полтавщини, але за волею долі **ми зжилися також з наріччям правобережним**, Старицький живучи на Поділлі (у купленому маєтку в селі Кордишівці), а я – на Волині. Ми обоє зраділи, зустрівши, наперекір поверховим розмовам, і на правобережжі ту саму прекрасну українську мову з деякими незначними діалектичними відмінностями; старі форми, котрі ще збереглися на правому березі Дніпра (і яких уже не стрінеш у мові полтавського люду), навіть подобалися нам. Отже, й виходило, що в той час, як при читанні творів Старицького деякі земляки-полтавці знаходили дивними, новими для свого слуха, введені ним подільські слова, – мене вони не дивували, я **навіть частенько натомість полтавського пропонувала Михайлові Петровичу волинський вираз**, якщо той краще вкладався у вірш (або просто тому, що він мені більше подобався). **Старицький охоче приймав такі „волинізми”**, кажучи: „Так, так, чудесно! Так говорять і в нас на Поділлі”. Такими були основи нашого літературного єднання (цит. за Хорунжий).

А отже, правомірно, мабуть, стверджувати, що саме волинський діалект позначився щонайбільше на мовленні не тільки її власному, а й усієї родини, передовсім дітей. Власне про цілеспрямоване українськомовне середовище в родині загальновідомо з одного чи не найбільш цитованого зізнання Ольги Драгоманової-Косач у листі до Омеляна Огоновського:

Не знаю, чи стали-б Леся й Мих. укр. літератами, колиб не я; може-б стали, але хутній, що ні... Від батька они не моглиб навіть навчитися україн. мови, бо він нею не уміє говорити. Власне я „наважила” і завше окружала дітей такими обставинами, щоб українск. мова була їм найблизшою, щоб вони змалу пізнавали її як найбільше. Життя зо мною, та посеред волинського люду спріяли тому (цит. за Документальні виставки).

Уже в цьому листовному фрагменті фіксуємо чимало „волинізмів”, що виявляють говіркові особливості передовсім мовців західнополіського діалекту.

Косачівські діти, за твердженням Ольги Косач-Кривинюк, „так органічно зрослися зо всім колодяженсько-полісько-волинським, що уважали себе тоді й потім усе життя не за полтавців, як мати, а за волиняків-поліщуків” („*Спогади про Лесю Українку*” (с. 51), цит. за Скрипка).

Свідчення цьому – епістолярний ідіолект кожної Косачівської дитини. Одразу зауважимо, що говіркові елементи в їхньому мовленні правомірно вважати не просто стихійним відтворенням особливостей того мовного середовища, в якому їм доводилося перебувати в певний життєвий період, а, властиво, і закономірним вибором. Цей вибір (принаймні для декого з Косачівських дітей) можна беззастережно вважати усвідомленим і мотивованим. Михайло Косач, скажімо, був навіть переконаний, що „ультраволинський діалект” щонайбільше придатний для перекладу українською мовою Святого Письма:

Сьогодні поставили кровки на хаті і на самому вершку квітку зацвітили: себто прибили гілку з акації і букет квіток, ну і, звичайне, майстри прикропили її. Завтра полатають лати, а з неділі жидова гонт побиватиме на даху. Я більш дома сиджу та Євангеліє перекладаю. Оце 6 голов з Матфея перейшов щонайдовших. Тепер кінчаю Нагорну казань, та й заморочна вона. Як шкода, що Куліш не перекладав з грецького, така мова багата, що чудо, а переклад лихий, просто шкода, невіть яка. Мій переклад буде ультраволинський, але се нічого, бо мені здається, що тільки волинський діалект може передати усі одтінки грецької думки. Клопіт мав я з темнотами тексту, а їх таки досить. Проте робота йде досить спірно (до матері, с. Колодяжно, 4 авг[уста] 1890 г.).

Важливий також інший факт, що і мати, Ольга Петрівна, і її старші діти долучалися до збору рідковживаних слів для майбутнього словника української мови. Про це знаходимо, зокрема, згадки в родинному епістолярію, наприклад у листі до Лесі 28 жовтня 1890 року Михайло Косач просить сестру надіслати йому „гарні поліські словеса”:

Найбільш сиджу біля Євангелія та математики. Сивенький уже розпочав свої вірші друкувати. Буде гарненьке виданнячко. В досить незавадньому часі, певне, вийдуть перші 4 букви словаря, еслі цензура не наробить клопоту. Тепер їх доповнюють. Чи не могла б ти надіслати мені які такі єсть у тебе **гарні поліські словеса**, та побільше, я б їх презентував Науменку.

Із-поміж численної кількості таких „поліських слівес”, актуалізованих у листовних текстах Михайла Косача, назвемо хоча б деякі найсимптоматичніші для його ідіостилю (більшість яких, до слова мовлячи, фіксована й у сучасному говірковому мовленні цього регіону): *кварта, роковини, задурно, хутній, пилюга, хурманить, тутай, статкувати, бурка, стішили, людкове, мо'якраз, врихтувати, вельми, зобачити, в той мент, корувати, довг, відати, дві слові, мені до сподоби, упімнутися, напрасне мучиш, літо попанує* тощо.

На переконання ж Лариси Косач, українська літературна мова мала увібрати різні діалекти, до того ж вона акцентувала увагу на природності цього процесу:

Що до „язикового питання” [...] але може його не чіпати, бо й так я з усіма моїми крайнами заслужила собі від Вас: „нехай вам хрін” (в німецькому перекладі: *geh[e]n Sie zum Henker?*). Я не знаю, як там у вас говорять такі речі, краще я не буду Вам сього казати ні по вашому, ні по нашому. Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекта, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже „преломляти копье” за мову. Маю надію, що мене розуміють усі добрі люди і в Галичині і на Україні. Принаймі мене в Галичині розуміли і старі і діти (до О. С. Маковея, Київ, 16 (28).І. 1894).

В одному з листів до своєї приятельки Ольги Кобилянської вона зауважила, що навряд чи можна вважати, що хтось із її сучасників знає українську мову так, як представники інших етносів (імовірно, насамперед з огляду на її тогочасну неунормованість): „Що Ви пізно навчилися нашої літ[ературної] мови, дарма, зате Ви навчилися її, тоді коли інші одразу думали, що знають. Та ще й те, – *entre nous* soit dit – хто знає укр[аїнську] мову? себ то так знає, як можна знати франц[узську], нім[ецьку], англ[ійську] etc” (до О. Ю. Кобилянської, Берлін, 8 (20).V. 1899). Важливо зацентувати й те, що Леся в листах неодноразово висловлювала несхвалення щодо використання московської мови в побутовому мовленні її найближчого кола: „А Фрося заїхала в Київ не з нашої вини і волі, то вже сама собі і сама за себе відповідає. Говорила вона спочатку, як то звичайне, ламаною московщиною, а тепер уже **перейшла зовсім на дуже правильний волинський діалект** і тільки коли-не-коли «закидає» по московськи, та певне й се недовго буде” (до матері, Київ, 19.IX (2.X). 1906).

У межах епістолярних ідіолектів Косачівської родини можна виокремити найчастотніші спільні лексеми різних тематичних груп. Зо-

крема до них належать: *вельми, відати, дома, зобачити, люде, лучче, натура, сьогодні, тільки, хутко*. Деякі з них можна вважати стилістично окресленими для родинного спілкування. Це стосується передовсім, за нашими спостереженнями, лексем *тільки, хутко, дома*. Фонетичний варіант нормативного загальнономовного *тільки* – **ті́лько** – регулярно використано в епістолярному мовленні батьків і всіх дітей. Наведемо хоча б деякі епістолярні контексти: „Озеро од нас за три версти і треба їздити. Та [...] рівняти до Псла? Тепер [...] у Колодяжному видихаю [...], хоч воно не можна сказати, [...] Києві було погано, а все [...]. Одно погано – погода [...] увесь сніг, дощ ішов два дні, і тепер така грязь, що трудно вийти надвір. На мороз **ті́лько** і сподіваюсь” (Михайло до бабусі Єлизавети Іванівни Драгоманової, кінець грудня 1889 р., Колодяжне); „У нас страшенно тепло і бузок цвіте, так що зовсім не хочеться заніматись, а **ті́лько** гуляти” (Ізидора до сестри Ольги, 07.05.1905) (Листи, 2003, с. 268); „Єсть ще проект одної газети – для народа, цілком популярної і маючої на меті **ті́лько** інформувати народ про те, що робиться на світі і без всякого партійного напряду” (Оксана до сестри Ольги) (Листи, 2003, сс. 260–261). Особливостям уживання цієї лексеми в ідіолекті Лариси Косач присвячено нашу окрему статтю (див. Богдан, 2020).

Хутко – синонім загальноновживаного прислівника *швидко* належить також до послідовно актуалізованих у мовленні родини. Вибираючи поміж цими двома варіантами, Михайло, наприклад, надавав перевагу говірковому варіанту *хутко*: „[...] боже мій, я так іноді себе почуваю малим звягельським хлоп'ям, що мені здається, що це тільки вчора було, як я бігав по садку Завадських. Час лине **хутко**, дуже **хутко**” (до матері, 19.ІІ. [18]98). Зокрема в його епістолярному спілкуванні зафіксовано 46 уживань цієї лексеми, натомість *швидко* – 14 разів. Найчастіше цю говіркову лексему використано в спілкуванні з мамою і сестрами Ларисою та Ольгою, напр. *хутко* буде юбілей Антоновича; *хутко* кінчу; *занадто* вже *хутко*; час лине *хутко*, дуже *хутко*; *хутко* зніму з неї фотографію; *ти тепер постаткуєш і хутко* напишеш; *хутко* воно мине; *хутко* знов писатиму; *хутко* знов зашумить студентський рух. Принагідно зауважимо, що Михайло не раз використовував також інші лексеми цього деривативного ряду, зокрема *хуткий*, пор. *Сподіваюсь хуткогого [листа]*; *До зобачення. Ачей хуткогого*; *в хуткім* часі тощо.

У листах Лариси Косач ця лексема також одна із частотних, про що стверджують насамперед кількісні параметри її функціонування в епістолярних текстах – 442 рази. Нерідко її вжито (та інші однокореневі лексеми) і в поетичних та прозових текстах, пор. *вона летіла хутко, мов стокрила*; *хутко-хутко* усе незабутнє забувається в світі оцім; *І Софія подалась хуткою ходою стемнілою стежкою до курзалу*.

Особливим стилістичним маркером діалектного мовлення слугує типово західнополіська лексема *дома*. Для поліщуків *дома* – то особливе полісемантичне поняття, яке об'єднує і оселю, і все, що навколо неї, – подвір'я, садок, зрештою – усе, що вміщує поняття *мала батьківщина*. Такою для всіх Косачівських дітей було Колодяжне.

Як відомо, у Колодяжне Косачі приїхали в травні 1882 року. Лариса Косач, за твердженням сестри Ольги, (подібно до брата Михайла) вважала його своєю „єдиною домою”: „з ним [з Колодяжним – С. Б.] пов'язано найкращі спогади про дитячі та юнацькі роки поетеси, тут була її творча „майстерня” – „білий” будиночок, де написано чимало геніальних творів” (однак у збережених Лесиних листах саме таке зізнання відсутнє, натомість фіксуємо його неодноразово в Михайлових, напр. „Колодяжне – оце власне «дома», а решта, то це все так собі – межі іншим” (до матері, 19. 02. 1897)). Очевидно, саме такі суб'єктивні особисті твердження і зумовили частотне вживання цієї лексеми як одного з продуктивних топосів Косачівського родинного епістолярного спілкування. Для Лесі (і не лише для неї, а й для інших дітей, зокрема для Михайла) саме Колодяжне і Волинь слугували синонімом рідного дому, що й актуалізовано поняттям говіркового номена *дома*.

За нашими спостереженнями, це слово було неодмінним регулярним елементом їхнього епістолярного спілкування в різні періоди життя, а отже, найімовірніше, і повсякденного родинного. Запозичення цієї лексеми з говіркового мовлення та поява в словнику родини, безперечно, „колодяженський” період. Невипадково й актуалізація її в епістолярії Косачів припадає саме на час переїзду родини в Колодяжне, а семантична структура цієї лексеми, як свідчать наші спостереження, має виразну територіальну ознаку. У кореспонденції попереднього – „доколодяженського” – періоду вона має значно частіше інший граматичний статус – прислівниковий, а не іменниковий. Порівняймо, зокрема, її вживання в епістолярному мовленні Лесі та Михайла: „*От я і дома! Дивно се якось отак перелетіти швидко з Відня на Волинь, аж навіть у голові якийсь хаос повстає з тих вражень, думок, порівнянь, тепер удома мені все якимсь иншим здається, все здається таке як і перше було, однак на всьому немов якась инша барва лежить*” (до Косача М. П., Колодяжне, кінець березня 1891 р.) і „*Леопарді і альбом я тобі одразу ж вишлю, як приїду до дома. Дома я мислю бути числа 20-го, напевне*” (до сестри Лариси, 14 юля 1891 р. Полонне).

Паралельне вживання обох прислівникових варіантів спостерігаємо навіть у листах до тих самих адресатів, порівняймо хоча б два Лесиних листи до Драгоманових: „*Мусить бути, що до зими я нікуди з дому не виїздитиму, хіба що в Одесу вирвуся на який час на весілля гуляти, – слава*

богу, там холери нема. Отож вийде таке чудо, що я цілий рік буду вдома, (бо пробування на Бугові я не вважаю за пробування «на чужій стороні») і, здається, се буде добре для мене” (до подружжя Драгоманових, Колодяжне, 18.VIII.1892); „Я тепер в весняному настрою і думками вже **не дома**, а по світах літаю” (до родини Драгоманових, весна 1893 р.).

І навіть прислівникова експлікація варіанта *дома* (замість *удома* / *вдома*) припадає найчастіше на локус Колодяжного, як-от: „Мама з дітьми тепер вже **дома**, в Колодяжному” (до Драгоманова М. П., Одеса, 17.VIII (29.VIII).1893). Натомість варіант *вдома* / *удома* (паралельно вживаний у її епістолярних текстах) стосується здебільшого інших топосів. Прикметно, що зіставлення *Київ–Колодяжне* демонструє, що лексема *дома* не асоціювалася в неї жодного разу з помешканням у столиці: „Пуц мене трошки слухається і не робить мені жадних прикrostів, як було часом, **дома**” (до Косач О. П. (матері), Київ, 24.X (5.XI).1893); „Хоч все таки чудно було, що прийшлося провести Різдво і Новий Рік **не дома**” (до Драгоманової Є. І., Київ, 23.I (4.II).1894); „Літом ж певне приїдемо трохи пізніше ніж торік, бо вже ж ми більш ніж півроку не будемо **дома**, то як же нам, не побувши **дома** хоч з місяць поїхати на все літо в Гадяч, вже наші й так заскучали за нами” (до Драгоманової Є. І., Київ, 16 (28). II.1894); „Писали мені з **дому**, що дядина пише в листі до наших, ніби здоров’я Ваше всетаки недобре, дуже се мені прикро! ... Тижднів через три вже поїдемо до **дому** на свята, а після свят не знаю, чи будемо в Києві, більш того, що ні” (до Драгоманова М. П., Київ, 18 (30).III.1894).

Уживаючи цю лексему поза звичним „колодяженським” контекстом, Лариса Косач неодмінно подає її з графічним маркером – лапками, імплікуючи, очевидно, у таких випадках відсутність властивої для цієї номінації семи ‘рідна’, що спостерігаємо, скажімо, у згадці про *дому* в Кутаїсі: „Так отже «пуф» якийсь ув’язався! Правда, я його десь ще їдучи кіньми захопила, бо ще тоді стало мені погано і в Тифлісі через те про світолічення не розпиталась, хотіла вже якось доїхати до нової «**доми**», бо почувала, що ледве держуся” (до Косач О. П. (матері), Кутаїсі, 30.X (12.XI).1910). Ще один раз вона називає *домою* і своє помешкання в італійському Сан-Ремо: „Взагалі проти Австрії мені Італія, а надто Сан Ремо здається «**дома**», – тут і тепліше і привітніше і природа і люде. Всі мене прийняли як рідну” (до родини Косачів, Сан-Ремо, 20.X (2.XI).1902). До слова мовлячи, словосполучку *до дома* фіксовано в її епістолярному спілкуванні лише двічі, пор. „Грошей, я думаю, мені стане до самої *доми*” (до Косач О. П. (сестри), Хелуан, 6 (19).III.1913).

Характеристичним для ідіостилію епістолярію Михайла Косача можна вважати також частотне використання етикетних висловів, що містять лексему *зобачити*, уживану, імовірно, під впливом на говіркове мовлення

поліщуків польської мови. Зокрема в його листах зафіксовано 79 уживань прощального вислову до зобачення: „**До зобачення**. Цілую тебе, Лесю, Лілю, Кохота та Дору” (до мами 16 лютого 1889 р., Київ); „**А тим часом до зобачення**” (до матері й до Лесі, 5 листопада 1889 р., Київ); „**Ну, папір кінчається, пора і листа кінчати. То ж до зобачення!**” (до матері, 9 лютого 1903 р.). Лексеми зобачити, зобачивши відзначаються ще більшою частотністю (136 актуалізацій), напр. **зобачивши** твої книжки у мене (5 листопада 1889); **зрешти, ще зобачим** (5 листопада 1889); **на це літо я вже непременно мушу зобачиться** з Вами (грудень 1889 р.); **теж думаю піти зобачити** (30 січня 1890 р.); „**і тут я зобачив**, як треба непременно видати «Світову річ» у її первотворі (2 червня 1890); **Не повіриш, Зеїску, як я зрадів уранці, прокинувшись та й зобачивши** тихі води і поля розлогі, зелені діброви і темні луги землі чудової, благословенної Подолії (14 червня 1891 р., Полонне).

У словнику епістолярію Лариси Косач варто виокремити такі діалектизми: *багацько, баловані, вдатна, вражіння, врядитись, їдира, гніватися, гряниця, дбайність, двірець, їда, загайно, замір, звичайка, згубливі, клопінніше, кумпанія, лічення, марниця, надгорода, натура, на моє око, не судна, окреме, охвітніше, поведіння, поворот, попанувало, прихапцем, ратунок, розтроюдитися, розстроїти, скуток, справунки, сьогодні, тарапати, товаришили, тямити, цяти, чудо, чучвірила* та ін.

Важливо й те, що деякі власне „колодяженські” вислови актуалізовані в епістолярних текстах Косачів із вказівкою на джерело (*волиняки, колодяженці*), поодинокі мають навіть персоналізацію, як-от неодноразово зазначено колодяженського філософа Купер’яна. Щонайбільше таких висловів знаходимо в листовному ідіолекті Лариси Косач. Найчастотніший поміж них вислів **як не може бути** – усічений варіант **усе, як не може бути добре** („Не знаю, чому не пише мама до Вас, я на неї нападуся за це дуже, як приїду до дому. Вона нам часто пише і з листів видно, що у них все гаразд «як не може бути» **мовляли наші волинякі**” (до Драгоманова М. П., Київ, 5 (17).IV.1894)), пор. також **то ж то сумá** („Отож, значить, мені треба 700 р[ублів] забезпечених, щоб прожити місяців 4 в Єгипті (а з місяць піде на переїзд) – «то ж то сумá!» **говорячи по Колодяжанськи...**” (до Косач О. П. (сестри), Кутаїсі, 20.IX (3.X).1912)). Використовуючи вислів *слава Богу*, який має узвичаєно статус загальнономовного, вона не раз підкреслювала, що повний варіант цього етикетного вислову безпосередньо пов’язаний із колодяженською говіркою: **слава Богу, нічого не наслучалось; слава Богу, нічого нового; нічого нового не наслучалось, слава Богу; нічого нового, слава Богу** („Ти досі вже отримала мого великого листа – з того часу **нічого «не наслучалося» (слава Богу, кажуть волиняки**” (до

Косач О. П. (матері), Хоні, кінець грудня 1911 (початок січня 1912)); „В нас **нічого нового «слава Богу»** нема, всі в доброму здоров’ї” (до Косач О. П. (матері), Київ, 13 (25).X. 1898)).

Значна частина говіркового лексикону, експлікованого в епістолярних текстах родини, належить до активного словника й сучасних мешканців Західного Полісся, це, зокрема, такі лексеми: *баюра, видержка, довжниця, заплава, запомога, звощики, значіння, лікарства, лічебниця, люде, людкове, медичка, натура, погибель, поправка, ратування, skutok, слабість, тарапати, хвершалка, хроба, загайна, зіритована, жалувати, здумати, захорувала, корувати, ремствувати, тямлю, хтіла, чучверіла, охвітніше, сьогодні, тільки, окроме* та ін.

А отже, в епістолярному спілкуванні родини Косачів перемикання літературного й діалектного мовлення можна вважати регулярним. Це було зумовлено кількома чинниками: відмінностями мовного середовища соціуму й родини, різністю мови повсякденного й офіційного / професійного спілкування батьків, мови родинного спілкування і мови освітніх закладів Косачівських дітей. Українська літературна мова, безперечно, домінувала в родинному спілкуванні, однак важливим був і вплив діалекту, використання якого визначав передусім фактор адресата, а тому воно було обмежене й найбільш актуалізоване здебільшого колом найближчої родини.

Найпосутніший вплив на листовне мовлення родини мав західнополіський діалект, найвиразніше представлений в епістолярних лексиконах Олени Пчілки, Михайла та Лариси Косачів.

Водночас можна стверджувати, що вияв діалектних елементів у листовних текстах Косачів мав хоч і регулярний характер, але був експлікований здебільшого фрагментарно (на рівні окремих лексем і рідше – висловів). Найповніше він заактуалізований, за нашими спостереженнями, в ідіолекті Михайла Косача.

БІБЛІОГРАФІЯ

Богдан, С. (2006). Родинне спілкування Косачів: етикетні стереотипи в епістолярних текстах. *Лесь Українка і сучасність: зб. наук. праць*, 3, 46–61.

Transliteration: Bohdan, S. (2006). Rodynne spilkuvannia Kosachiv: etyketni stereotypy v epistoliarnykh tekstakh. *Lesia Ukrainka i suchasnist: zb. nauk. prats*, 3, 46–61.

Богдан, С. (2015). Оказіональні найменування номінативного поля дитина в епістолярних текстах Лесі Українки. *Лінгвостилістичні студії*, 3, 6–36.

- Translitteracija:** Bohdan, S. (2015). Okazionalni naimenuvannia nominatyvnoho polia dytyna v epistoliarnykh tekstakh Lesi Ukrainky. *Linhvostylistychni studii*, 3, 6–36.
- Богдан, С. (2020). Про „тільки” і не тільки в мовотворчості Лесі Українки: у пошуках ідіостилію. *Культура слова*, 2(93), 100–114.
- Translitteracija:** Bohdan, S. (2020). Pro „tilko” i ne tilky v movotvorchosti Lesi Ukrainky: u poshukakh idiosyliu. *Kultura slova*, 2(93), 100–114.
- Грабович Г. (1999, листопад). Кобзар. Каменярь. Дочка Прометея. *Критика*, 16–19. <https://m.krytyka.com/ua/articles/kobzar-kamenyar-dochka-prometeya>
- Translitteracija:** Hrabovych H. (1999, lystopad). Kobzar. Kameniar. Dochka Prometeia. *Krytyka*. 1999, 16–19. <https://m.krytyka.com/ua/articles/kobzar-kamenyar-dochka-prometeya>
- Документальні виставки. Чи тільки в творчості Українка? (до 150-річчя від народження Лесі Українки). https://tsdial.archives.gov.ua/index5_13.html
- Translitteracija:** Dokumentalni vystavky. Chy tilky v tvorchosti Ukrainka? (do 150-richchia vid narodzhennia Lesi Ukrainky). https://tsdial.archives.gov.ua/index5_13.html
- Косач-Кривинюк, О. (1971/2006). *Леся Українка. Хронологія життя і творчості Лесі Українки*. Волинська обласна друкарня.
- Translitteracija:** Kosach-Kryvyniuk, O. (1971/2006). *Lesia Ukrainka. Khronolohiia zhyttia i tvorchosti Lesi Ukrainky*. Volynska oblasna drukarnia.
- Косач, М. (2018). *Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських*. Видавничий Дім „Комора”. <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/18326-listi-tak-dovgoydut-3nadobi-arhivu-lesi-ukrayinki-v-slov-yanskiy-bibliotetsi-u-prazi/>
- Translitteracija:** Kosach, M. (2018). *Tvory. Pereklady. Lysty. Zapysy kobzarskykh*. Vydavnychiy Dim „Komora”. <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/18326-listi-tak-dovgoydut-3nadobi-arhivu-lesi-ukrayinki-v-slov-yanskiy-bibliotetsi-u-prazi/>
- Котенко, Т. (2010.). Луцький період життя і творчості П. С. Морачевського як педагога. Письменника, книгознавця (1832–1834). *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України*, 35, 412–425.
- Translitteracija:** Kotenko, T. (2010.). Lutskyi period zhyttia i tvorchosti P. S. Morachevskoho yak pedahoha. Pysmennyka, knyhozhnavtsia (1832–1834). *Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Lutsk v istorii Volyni ta Ukrainy*, 35, 412–425.
- Листи, 2003 – „Листи так довго йдуть...”: знадобі архіву Лесі Українки в Слов’янській бібліотеці у Празі. (2003). Просвіта.
- Translitteracija:** „Lysty tak dovho ydut...”: znadoby arkhivu Lesi Ukrainky v Slovianskii bibliotetsi u Prazi. (2003). Prosvita.
- Листи, 2020 – Листи Петра Косача до Єлизавети Іванівни Драгоманової. (2020). *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, 15, 41–166.
- Translitteracija:** Lysty Petra Kosacha do Yelyzavety Ivanivny Drahomanovoi (2020). *Spadshchyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 15, 41–166.
- Пчілка, О. (1930). *Автобіографія. Оповідання: з автобіографією*. Рух.

Transliteracija: Pchilka, O. (1930). *Avtobiohrafiiu. Opovidannia: z avtobiohrafieiu. Rukh.*

Пчілка, О. (2011). „Золоті дні золотого дитячого віку...”. Веселка.

Transliteracija: Pchilka, O. (2011). „*Zoloti dni zolotoho dytiachoho viku...*”. Veselka.

Скрипка, Т. *Колодязне*. https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/RodoviSadyby/Kolodjzhne.html#google_vignette

Transliteracija: Skrypka, T. *Kolodiazhne*. https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/RodoviSadyby/Kolodjzhne.html#google_vignette

Спогади – *Спогади про Лесю Українку*. (2017). (Т. 1). Темпора.

Transliteracija: *Spohady pro Lesiu Ukrainku*. (2017). (Т. 1). Tempora.

Українка, Леся. (2021). *Повне академічне зібрання творів* (Т. 10–14). Комора, Смолошкп. <https://ubi.org.ua/uk/activity/zibrannya-tvoriv-lesi-ukra-nki-u-14-i-tomah>

Transliteracija: Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Т. 10–14). Komora, Smoloskyp. <https://ubi.org.ua/uk/activity/zibrannya-tvoriv-lesi-ukra-nki-u-14-i-tomah>

Хорунжий, Ю. Олена Пчілка – горда жіноча душа. *Українське життя в Севастополі*. http://ukrlife.org/main/minerva/parsuny_pch.htm

Transliteracija: Khorunzhyi, Yu. Olena Pchilka – horda zhinocha dusha. *Ukrainske zhyttia v Sevastopoli*. http://ukrlife.org/main/minerva/parsuny_pch.htm

Шацька, А. (Укл., комент.). (2019). Подружнє листування Косачів. *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, 13/14, 260–472.

Transliteracija: Shatska, A. (Ukl., koment.). (2019). *Podruzhnie lystuvannia Kosachiv. Spadshchyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 13/14, 260–472.

Code-Switching between Literary Language and Dialect in the Epistolary Communication of the Kosach Family

A dominant stylistic feature of epistolary communication, as linguists commonly define it, is spontaneity. Another significant characteristic is the use by both sender and recipient of two forms of the common national language: literary and dialectal. This reflects the natural process of switching between these two linguistic codes, with varying degrees of explicitness and a clear predominance of literary language, especially in the correspondence of the Kosach family – most notably between the mother, Olha Petrivna Drahomanova-Kosach, and her children.

This chapter examines the primary factors influencing the switching and integration of these two linguistic elements within their letter exchanges. The analysis reveals that the Western Polissian dialect significantly shaped their epistolary communication. Additionally, it is shown that the use of dialectal elements in the Kosach family letters varies grammatically, encompassing individual words (most frequently), phrases, and sentences (especially traditional Volhynian-Polissian expressions and etiquette formulas). The extent of dialectal elements is largely recipient-dependent, with dialect use being most regular in the communication between the Kosach children and their mother.

Keywords: literary language, dialect, epistolary texts, family communication.

CZEŚĆ III

Między gwara a językiem standardowym

ЧАСТИНА ІІІ

**Між діалектом
і стандартом**

Тетяна Ястремська

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

Мова міста як симбіоз діалекту та літературного стандарту

Проаналізовано мовний код міста в контексті співіснування діалектів та літературної норми (стандарту). Актуалізовано такі важливі питання, як: феномен міста та його мовлення, історичні та культурні контексти формування мови міста, основні відмінності між діалектом і стандартом, взаємодія форм національної мови, діалектна основа мови міст, просторіччя, суржик та ін.

Джерелами дослідження слугували словники мови двох міст – м. Львова, адміністративного центру Львівської області, культурної столиці України („Лексикон львівський: поважно і на жарт” (Львів, 2009–2019)), та м. Болехова Івано-Франківської області, невеликого прикарпатського містечка („Слова з Болехова” (Львів, 2017)).

Увагу зосереджено на особливостях формування мовлення мешканців міст Львова та Болехова, діалектну основу яких становлять говори південно-західного наріччя української мови. Також акцентовано на проблемі „перемикання кодів”, що зумовлена конкретною комунікативною ситуацією.

Ключові слова: мова міста, діалекти української мови, південно-західне наріччя, літературна мова, стандарт, діалект, діалектний словник.

Звідки ця сила міста?
Звідти, що всі великі культури завше були культурами міста.
Світова історія творилася містами.
Дмитро Донцов. До міст!

Феномен міста

Місто – об’єкт дослідження цікавий, складний і водночас дуже суперечливий, оскільки багатоплановий, неоднорідний у різних аспектах; місто „має свій простір, силует, свій характер, екстер’єр, [...] стиль” (Возняк, 2009).

Однак місто – це передусім соціум –

„певний набір соціальних типів, які творять **соціальний кон-текст міста** [виділення моє – Т. Я.]. [...] Це все ті ж купці, перекупки, чиновники, можновладці, вчені, учителі, студенти, поштарі, повії, газетарі і под. Вони постають як певні соціальні типи”, які формують „свій неповторний набір **цивілізаційно та культурно** [виділення моє – Т. Я.] забарвлених соціальних типів (Возняк, 2009).

Навіть більше – соціум є „текстом”, а радше „палімпсестом”, на якому „міста постійно пишуть свій нескінченний текст” (Возняк, 2009). Саме мова різних поколінь, які мешкали/мешкають у місті, залишаючи свої мовні „сліди” і „знаки”, формує мовний код міста, який тісно пов’язаний із його історією та культурою. За словами історика й культуролога Ярослава Ісаєвича,

зрозуміння культури неможливе без вивчення її мовного коду, ролі мови як форми самовираження культури і засобу її формування. Саме мова, будучи одним з основних елементів тяглості культурного життя, окреслює етнічну приналежність носіїв культури і, тим самим, стає важливим чинником етнонаціонального розвитку. Оскільки в мові відображаються процеси формування культури, її соціальні різновиди і міжнародні зв’язки, мовний матеріал є незамінним джерелом для вивчення культурного розвитку, особливо для ранніх його стадій, пов’язаних з формуванням народу та його мови (Ісаєвич, 2001, с. 189).

Міста мають різні історичні долі. І що старіше місто, то складніша його історія, то більше слідів заховано під його бруківкою і багатоплановішим є „мітологічний” контекст міста.

Культуролог Тарас Возняк, пишучи про феномен Львова як „міста полікультурного спадку”, зазначає, що

з одного боку, це реальне місто. З іншого – мітологічні нашарування. Причому, якщо говорити, скажімо, про такі міста, які пережили різні епохи, то цих мітологій є декілька. І при цьому вони майже не перетинаються. Існують доволі автономно або навіть суперечать одна одній. Скажімо, польський міт *wesołego Lwowa* з набором символів: *Simper fidelis, obronców Lwowa, orlat lwowskich* донедавна у свідомості сьогоденішніх мешканців Львова аж ніяк не перетинався з українським мітом Львова з його набором символів: княжого міста, оплоту українства, Листопадового чину, столиці ЗУНР. Ще іншим і практично закритим для широкого загалу є гебрейський чи майже зникаючий вірменський міти Львова. Таким чином, реальне місто у баченні представників різних культур неначе помножується. У мітологічному просторі існує декілька міст з назвою Львів (Возняк, 2009).

Саме ці міти й окреслюють систему координат львівського мовлення, пояснюють його складність і наявність українських, польських, австрійських, гебрейських (єврейських), вірменських, советських „слідів і знаків”, які

творюють текст міста [виділення моє – Т. Я.]. Це весь візуальний і культурний контекст. Архітектоніка міста, його стильовість, матеріальна культура, меморіальна означеність, система конотацій, асоціацій, соціальних типів, культурних і матеріальних знаків та слідів – все це, та багато що інше – це текст міста, яке звертається до нас. *Це текст міста*, міста, яке говорить (Возняк, 2009).

Текст (=мова) міста

Мова міста як компонент національної мови є проміжною ланкою між діалектом і літературним стандартом: базуючись на першому, вона є підґрунтям другого, вагомою передумовою формування літературних мов чи національних варіантів літературних мов. Актуальність і дискусійність цього лінгвофеномену підтверджують праці мовознавців – діалектологів та соціолінгвістів (Залізняк & Масенко, 2004; Масенко, 2004а, 2019; Сікора, 2001, 2015, 2016, 2020; Підкуймуха, 2016, 2020; Миколенко, 2013 та ін.¹), а складність цього об’єкта дослідження зумовлює проблему в доборі терміна на його позначення; пор. хоча б *мова / мовлення / ді-*

¹ Історіографію дослідження міського мовлення див. (Сікора, 2020, сс. 25–40; Підкуймуха, 2016, сс. 53–61).

лект / говірка міста², міське мовлення / койне, текст міста (детально див. Сікора, 2015; Сікора 2016, с. 125), пор.:

– **міське мовлення (міське койне)** – „наддіалектне утворення, що містить діалектні та літературні риси, міські спеціальні утворення. [...] Одна із значущих форм існування мови, об'єднує різні форми її побутування: літературне мовлення, міське просторіччя, діалектне мовлення, мовлення окремих соціальних, професійних, молодіжних груп” (Сікора, 2020, с. 17); пор. у польських дослідників: *міський діалект (gwara miejska)* – „пограниччя між розмовним стилем польської літературної мови та народними говірками” (Bieńkowska & Umińska-Tytoń, 2019, s. 50);

– **мова міста (міське мовлення)** – „система всіх різновидів „міського мовлення”, залучених до комунікації” (Підкуймуха, 2016, с. 53), **усне мовлення міста** – „усталена мовна цілість, яка об'єднує різні форми побутування мови (підсистеми): літературне мовлення, міське койне³, діалектне мовлення, мовлення окремих соціальних, професійних, молодіжних груп тощо” (Підкуймуха, 2016, с. 61).

Аналізуючи мову міста, важливо акцентувати та тому, що в центрі мовного портрета міста – соціум, мешканці міста, респонденти і їхні мовні історії, чий ідіолект фактично компонує систему міського мовлення.

Містяни, які в різний час „урбанізувалися”, покинувши свої рідні терени, намагалися (чи не намагалися) асимілюватися, перші – прагнули якнайшвидше стерти свої говіркові риси, говорити „по-міському”, другі – не переважували себе, намагаючись своє мовлення „зробити” кращим. Дотепер у Львові чимало людей розмовляє рідною говіркою і не прагне змінювати своєї – сільської – ідентичності; іншим, попри прагнення урбанізуватися, не цілком вдається повністю стерти діалектний акцент, незважаючи на працю над мовленням, його шліфування та вдосконалення.

До речі, варто відзначити, що станом на 1 січня 2022 року мешканці міст в Україні становили більшість населення України (65 % – 26,8 млн⁴

² Мовлення міста – поняття дещо вужче, яке репрезентує усну форму комунікації, натомість мова, текст – це сукупність усної та писемної форм.

³ Термін *міське койне* авторка вважає найбільш вдалим для позначення міського мовлення (Підкуймуха, 2016, с. 61), водночас виокремлює *койне* як „одну з форм побутування мови (підсистеми)” (Підкуймуха, 2016, с. 132).

⁴ За даними статистичного збірника „Чисельність наявного населення України” Державного комітету статистики України станом на 1 січня 2022 року. Див. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Міста_України_\(за_населенням\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Міста_України_(за_населенням))

із загальної чисельності населення України 41,2 млн осіб⁵), однак не в усіх містах у мовленні мешканців домінує українська мова зі збереженням діалектних рис, але це вже тема спеціального дослідження.

У студії я ж зосереджую увагу на мовленні мешканців Західної України (міст Львова – обласного центру – і Болехова Івано-Франківської обл.), яке виразно демонструє, властиво, симбіоз української літературної мови, діалектів південно-західного наріччя і міських соціолектів.

Лексикони – джерела міського мовлення

Об'єктом цього дослідження є словники-„лексикони”, які репрезентують міське мовлення, відтворюючи історію й культуру мешканців Західної України – Львова й Болехова: „Лексикон львівський: поважно і на жарг” Наталі Хобзей, Оксани Сімович, Тетяни Ястремської, Ганни Дидик-Меуш (далі – ЛЛ) і „Слова з Болехова” Юрія Гнатишака, Наталі Хобзей, Оксани Сімович, Тетяни Ястремської (далі – СБ)⁶.

Львів – місто з непересічною історією, а відтак – з особливою культурою та мовленням. Львів – „міфологізовано австро-угорський, ностальгійно польський, радикально націоналістичний, суперечливо радянський, контрастно український, зрештою, Львів особистий” (Балинський, 2008, с. 6) – формують різні епохи, держави, люди, культури, мови. Зміна історичного контексту, соціального середовища, належність до різних держав та відповідно зміна державних мов, домінування польської (до 1939 року) і російської (до 1991 року), вносили свої корективи у львівське мовлення:

лінгвальна природа міста Львова змінювалася, що було зумовлено не лише внутрішньою динамікою мови, а й дією лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників. Особливо відчутну структурну та функційну трансформацію львівського мовлення породжували екстралінгвальні чинники: зміни адміністративної належності міста, а відповідно, й офіційної мови; різні суспільно-ідеологічні тенденції в сфері мовних канонів, які пропагували держави, до яких входило місто; постійна міграція етнічних українців – мешканців із довкілля – у місто; еміграційні й імміграційні процеси поляків у довоєнний період, імміграція росіян після 1939 року тощо (Сікора, 2015, с. 62).

⁵ Однак, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, внаслідок російсько-української війни населення України (включно з усіма окупованими територіями) скоротилося до 35 млн через вимушену еміграцію, зниження народжуваності та високий рівень смертності. Див. <https://www.slovoidilo.ua/2024/02/26/novyna/suspilstvo/institut-demohrafiyi-oczinyly-yak-skorotylasya-chyselnist-naselennya-ukrayiny-dva-roky-vijny>.

⁶ Історію створення цих словників, а також проблеми добору й опрацювання джерел див. (Ястремська, 2024).

Джерельну базу ЛЛ, який репрезентує мовлення різних прошарків львів'ян ХХ–ХХІ ст., формують різножанрові тексти, а саме: спогади львів'ян, зокрема гімназистів, епістолярії, художні твори, що „актуалізують феномен міста як культурного та топографічного символу, як ареалу буття людини” (Лавринович, 2010, с. 310), публікації у львівських часописах („Нова хата”, „Лис Микита” та ін.), а також цитати-зразки живого мовлення (див. ЛЛ, сс. 885–893).

ЛЛ, без сумніву, – міський, львівський текст, „з відповідними топосами, з архітектурною конкретикою, часто з упізнаними персонажами” (Лавринович, 2010, с. 311). Саме тому ЛЛ фіксує не просто лексичний склад, а й фрагменти історії міста та його мешканців. Водночас ЛЛ уповні передає специфіку львівського міського мовлення, відображаючи особливості бачення світу різних соціальних груп міст. Риси літературної мови, почасти діалектів домінують у мові еліти, репрезентуючи т.зв. „поважний” бік словника, натомість інший бік – львівський „віц”, жарт, який формують вуличні назви, міське просторіччя та різні арготичні системи (т.зв. „балак”), викликає найбільше зацікавлення і серед дослідників львівського мовлення, і серед читачів (детально див. Ястремська, 2024; Хобзей, 2019, с. 9; Винничук, 2020; Голик, 2015, с. 768; Підкуймуха, 2016, сс. 165–188; Підкуймуха, 2020).

Мовлення львів'ян без перебільшення є лінгвофеноменом, складність якого зумовлена його часопростором. Юрко Іздрик назвав Львів „прикордонним постерунком, вартовою вежею, останнім контролем на межі між землею і... землею, між небом... і небом, між правим і... правим, між лівим і... і... і...” (Іздрик, 2008, с. 119), зважаючи на топографічні особливості Львова, який за час своєї багатолітньої історії „розділяє, відділяє, розмежовує несумісні цивілізації”, перебуваючи на „маргінесах держав, повітів, областей” (Іздрик, 2008, сс. 119–120).

Швидка зміна історичних подій, у контексті яких перебувають його мешканці, посилює це відчуття. Зміна держав і кордонів перетворює Львів на місце нашарування різних мов і культур. Саме тому львівське мовлення досить органічно поєднує елементи здебільшого української і польської мов, нашаровані на діалектне підґрунтя наддністрянського говору.

Ще один проєкт команди львівських лексикографів – „Слова з Болехова” (СБ), укладений у співпраці з носієм говірки Ю. Гнатишаком.

Містечко **Болахів** Івано-Франківської області, розташоване в передгір'ї Українських Карпат, може похвалитися цікавою історією, яка сягає 1371 року, добре збереженими традиціями, колоритними мешканцями і – щонайголовніше – власним словником (СБ) та збірником діалектних тестів (ББ), які не тільки фіксують фрагменти історії, різні

місцеві „бувальщини”, а й детально відтворюють специфіку мовлення мешканців (Ястремська, 2024; Костів, 2019; Хібеба, 2018).

Болевське мовлення вирізняє особливий колорит: фрази, пересипані лайкою, прокльонами, словами-паразитами, що властиве живому мовленню, невимушеній розмові, який відтворюють діалектні тексти (див. ББ), адже незважаючи на етичні уподобання та вимоги, а також переступаючи через власні моральні настанови та приписи, упорядники дотрималися повного збереження автентичного звучання текстів, зокрема залишили в тестах лайливі слова, які, хоч і суперечать людській етиці, однак додають повноти відображення діалектного мовлення (Ястремська, 2021, с. 15).

Мовлення болевців увібрало все пережите, фіксуючи, з одного боку, чимало запозичень (полонізми, росіянізми), наявність яких зумовлена соціально-історичними умовами формування міської спільноти, а з іншого – зберігаючи давні українські слова. Як слушно зазначила Наталя Хобзей у передмові, „через локалізацію військових частин та низки виробництв (професійна лексика яких була російською) у другій половині ХХ століття тут активно насаджувалася „советизація” і мови, і культури” (Хобзей, 2017, сс. 8–9). Це підтверджують записані тексти: книжка розгортає перед читачем трагічні сторінки української історії, розкриває деталі історичної правди протилюдських учинків (спогади про розстріл євреїв, про УПА, німецьку, радянську окупації в 40-х рр. ХХ ст. і про російську окупацію Криму 2014 року), а також відтворює фрагменти щоденного життя звичайних людей.

Робота над укладанням словників „Лексикон львівський...” та „Слова з Болевова”, а також аналіз праць, присвячених дослідженню мови міста, дають підстави констатувати, що „багатоголосся” мови міста формують:

- ✓ літературна мова (західноукраїнський варіант літературної мови);
- ✓ діалектне мовлення, а радше міждіалектна взаємодія;
- ✓ міське просторіччя, суржик, мовлення соціальних, професійних, молодіжних груп.

Літературна мова та її західноукраїнський варіант

Літературна мова – унормована, кодифікована форма національної мови, наддіалектний її різновид, що є основним засобом спілкування в більшості соціальних сфер (засоби масової інформації, державні установи, система освіти, науки, культури, художньо-літературна творчість); мова суспільного спілкування, зафіксована в писемній та усній практиці; культурне надбання нації та важливий чинник єдності національного

мовного простору нації (незалежно від місця проживання чи соціального стану) (див. Єрмоленко, 1972, 2004; Масенко, 2016 та ін.).

Однак мовлення галичан є особливим з огляду на історію терену, оскільки в Галичині, яка тривалий час перебувала у складі інших держав, витворилася „своя” літературна мова, т.зв. західноукраїнський (галицький, південно-західний) варіант літературної мови, сформований у другій половині XIX – на початку XX ст. на підставі діалектів південно-західного наріччя, передусім галицько-буковинської і карпатської груп (Матвіяс, 2011, с. 16; детально про це див. Шевельов (Шерех), 1949, 1996, 1998; Лесюк, 2014; Ткач, 2007; Підкуймуха, 2016, сс. 15–50 та ін.). Із-поміж основних джерел формування західного варіанта української літературної мови дослідники, окрім діалектів, називають активні впливи німецької, польської, румунської мов (Ткач, 2007, с. 19; Підкуймуха, 2016, с. 23), а першопричиною – роз’єднання української території, пор.:

розірвання соборності нашої мови послужило причиною дальшого великого розходження мови східноукраїнської від західної, т. зв. „галицької” (Огієнко, 1950, с. 36);

унаслідок розділення території України між Російською та Австро-Угорською імперіями українська літературна мова в XIX – на початку XX ст. формувалася у двох варіантах – східноукраїнському і західноукраїнському (Масенко, 2016),

що зумовило різні „історії” розвитку мови:

в найгіршому стані – і де юре, і де факто – перебувала українська мова на підросійській Україні (офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві й літературі) та під Угорщиною (без правових гарантій, а в дійсності цілком усунена з громадського життя); в найкращому стані була вона в Галичині, де її вживано публічно; становище на Буковині було проміжне; на підавстрійських землях українську мову офіційно не переслідували, але гарантовані їй права на практиці стосунково обмежено. Ні в одній із чотирьох областей українська мова не користувалася суспільним престижем; розмірно ліпше було в Галичині. Зусилля, спрямовані на покращення стану, в Галичині й Буковині велися в культурній, економічній та політичній сфері; на підросійській Україні переважно у сфері культурній; на Закарпатті їх властиво не було зовсім (Шевельов, 1998, с. 19);

На підавстрійській Україні офіційних заборон щодо української мови не було. Статус однієї з краєвих мов, якою вона набула згідно зі ст. XIX Державного основного закону Австро-Угорщини

від 1867 р., надав українській мові можливість розширити свою соціальну базу в Галичині і Буковині, оскільки не було формальних перешкод для її вживання в місцевому урядуванні, судочинстві, нотаріальній практиці, на транспорті, в торгівлі, у різних сферах культурного життя міста та селянських громад існувало чимало фактичних перешкод для реалізації офіційного статусу української мови як краюї. Через невиробленість юридичних механізмів утвердження української мови як однієї з офіційних мов краю в Галичині та Буковині в усіх офіційних сферах, куди її формально допущено, українська мова перебувала в умовах жорсткої конкуренції та психологічного тиску на її носіїв з боку мов, більш розвинених для таких потреб, – польської та німецької, за якими була більш тривала традиція в галузях адміністрування та освіти (Ткач, 2000, сс. 5–6).

Безперечно, чимало одиниць західноукраїнського варіанта української літературної мови, т.зв. „галичанізмів”, увійшли до активного фонду сучасної літературної української мови (щоправда, часто не як повноправні одиниці, а марковані як „західноукраїнське слово”, „діалектне”, „розмовне” і навіть „застаріле”), однак процес стандартизації був не простим, як і доля західноукраїнського варіанта української літературної мови:

дослідження галичанізмів і ЗВУЛМ [західний варіант української літературної мови – Т. Я.] належать до надбань сучасної української лінгвістики, оскільки за мовної політики 30–80-х рр. XX ст. функціонування в минулому ЗВУЛМ було оголошено вигадкою, а галичанізми вилучали з реєстрів словників (Підкуймуха, 2016, с. 34).

Характеризуючи процеси формування західноукраїнського варіанта української літературної мови, мовознавці використовують термін *койне*, який запропонував Юрій Шевельов для позначення „різновиду наддіалектного спільного мовлення, що становить попередній етап у процесах формування літературних мов” (Масенко, 2019b, с. 127; див. також Шевельов, 1996, 1998; Каруник, 2019, с. 202; Масенко, 2013; Ткач, 2007, с. 355 та ін.).

Ю. Шевельов також намагався диференціювати койне, виділивши: (міське) *галицьке койне*, чи *галицько-буковинське* або *львівське койне*⁷, утворене на основі наддністрянського діалекту, яке своєю чергою служувало підґрунтям для західноукраїнського варіанта літературної мови, і *фольклорне койне* – як підставу формування східноукраїнського (над-

⁷ Пор. навіть *інтелігентське койне* як „західноукраїнський міського типу міжговірковий варіант кінця XIX – початку XX ст.” (Шевельов (Шерех), 1949, с. 6).

дніпрянського) варіанта (див. Шевельов, 1998, сс. 86, 185–187; Каруник, 2019, сс. 202–208; Масенко, 2019b, с. 127).

Як зазначає Лариса Масенко,

за культурним і соціальним статусами літературна мова як вища опрацьована форма існування мови протистоїть територіальним і соціальним діалектам, різним типам розмовного койне, мішаним різновидам побутово-розмовного мовлення (Масенко, 2016).

Однак у кожному з ідіолектів усі види національної мови взаємодіють. У мовленні містян саме літературна мова (чи її регіональний варіант) є канвою, на яку нашаровуються специфічні мовленнєві особливості – територіальні (у мовленні селян), територіальні і соціальні (у мовленні містян). Аналізуючи мову міста, акцентую на двох аспектах дослідження – діалектологічному (територіальні діалекти) і соціолінгвістичному (соціолекти).

Діалектологічний аспект

Якщо **літературна мова** – наддіалектна, яка, сформувавшись на підставі діалектів („діалектна багатоосновність” (Шевельов (Шерех), 1949, с. 18), зуміла виробити єдиний унормований стандарт, „обравши” найтиповіші фонетичні та граматичні риси і слова, ті риси, які закріпилися впродовж століть у художніх творах та словниках, то **діалектна** – це сукупність усіх діалектів національної мови; регіональна, територіальна форма існування, функціонує здебільшого в неофіційних сферах спілкування, у побуті, у родині, у межах регіональної групи.

Незважаючи на постійні урбанізаційні та міграційні процеси, на вплив інноваційних технологій, засобів масової інформації, тобто загалом несприятливі сучасні умови для збереження та розвитку територіальних діалектів, саме діалект є невичерпним джерелом для розвитку мови.

Самоочевидними є нездоланний магнетизм українських діалектів, їхнє багатство й висока естетика народного мовокористування й мовотворення, що продовжує жити українську літературну мову, посилює її вітальність на тлі цивілізаційних і глобалізаційних викликів (Гриценко, 2019, с. 4).

Якщо говорити про діалектні особливості мовлення мешканців і Львова, і Болехова, то варто зазначити, що передусім мовлення цих міст багатьма рисами репрезентує явища, які характерні для всього південно-західного наріччя.

Львів розташований на теренах поширення наддністрянського говору⁸, однак, як обласний центр, він поєднує риси чотирьох українських говорів південно-західного наріччя (див. карту 1), локалізованих на теренах Львівщини, а саме:

- ✓ **наддністрянського** – центрального говіркового масиву південно-західного наріччя, який „покриває” основну частину області, поширений у верхів’ї Дністра – у центрально-східній частині Львівської, продовжується на півночі Івано-Франківської та в Тернопільській обл. (на захід від р. Збруч), а також на території Польщі (північно-західна частина Перемишльського та Замостського воєводств);
- ✓ **надсянського**, поширеного на крайньому заході Львівської обл. – у західній частині Самбірського, Мостиського та Яворівського р-нів Львівської обл., на території Польщі – у деяких повітах Підкарпатського (Коросно, Тарноберег, Перемишль) та Люблінського (Замість) воєводств;
- ✓ **бойківського**, що охоплює територію північних схилів Карпат, гірських районів Львівської (передусім Турківський та Сколівський р-ни, південну частину Самбірського, Дрогобицького, Стрийського р-нів) та Івано-Франківської обл., а також суміжні (Міжгірський, Воловецький) райони Закарпатської обл.;
- ✓ **волинського говору**, зокрема його південної частини, поширеного на півночі Львівської обл. (Радехівський, Сокальський р-ни, частково Жовківський, Кам’яно-Бузький, Буський, Бродівський р-ни) і далі на південний схід – у Тернопільській обл., тобто в південних районах історичної Волині (детально див. Ястремська, 2018, сс. 250–254).

Діалектологічна унікальність Болехова в тому, що він локалізований у смузі перехідних говорів наддністрянсько-бойківського помежів’я, мовлення мешканців якого відображає здебільшого риси цих говорів як результат міждіалектної взаємодії⁹. І навіть більше, для кожного діалектолога, якого цікавлять межі говорів, Болехів – це межова точка, „орієнтир для визначення межі між названими діалектними обширами. Пригадаймо, у 30-их роках ХХ ст. на карті Івана Зілинського через Болехів проходить наддністрянсько-бойківська діалектна межа” (Костів, 2019, с. 465), як і

⁸ Про фонетичні риси львівського мовлення детально див. (Сікора, 2020, сс. 47–186).

⁹ Діалектологи Наталія Хібеба та Оксана Костів у рецензіях на „Слова з Болехова”, детально проаналізувавши діалектні риси, характерні для мовлення болехівців, дійшли одностайного висновку про домінування рис наддністрянського говору (Хібеба, 2018, с. 338; Костів, 2019, сс. 467–468), що „може відображати більшу активність і певну «наступальність» діалектної Наддністрянщини щодо Бойківщини” (Костів, 2019, сс. 467–468).

Карта 1.

Міждіалектна взаємодія у мовленні мешканців Львова й Болехова

Джерело: власне опрацювання.

в працях Софії Рабій-Карпинської, Федота Жилка, Костя Кисілевського (Костів, 2019, сс. 465–466; див. теж Хібеба, 2018, с. 338).

Місто – особливий об’єкт дослідження, оскільки, незважаючи на локацію, слугує місцем зустрічі людей із різних теренів, різноманітних професій, соціальних прошарків, які привносили в мову міста риси рідних говірок, слова свого фаху, артефакти своєї культури.

Історик та культуролог Я. Ісаєвич дуже тонко підмітив, що, „діалектні риси були яскравіше виражені в сільських поселеннях, натомість у міських центрах, особливо у великих містах, і тих, що лежали на торговельних шляхах, формувалися міждіалектні форми спілкування” (Ісаєвич, 2001, с. 190), що й підтверджує пропоноване дослідження.

Соціолінгвістичний аспект

Проблема дослідження соціальних діалектів, до яких традиційно зараховують мовлення соціальних, професійних, вікових та інших груп населення, актуальна й дискусійна – як щодо диференціації соціальних діалектів, зарахування тих чи інших груп до соціолектів, змішування понять, так і щодо використання й доречності термінів на позначення різних видів соціолектів, які досить близькі за семантикою (як, напр., аргі, жаргон і сленг) (див. Руденко, 2016, сс. 65–69; Дзюбишина-Мельник, 2009, сс. 24–27; Винник, 2004, с. 146; Тараненко, 2004а, с. 536; Винник & Ставицька, 2004, с. 608 та ін.).

Характеризуючи просторічні, арготичні та суржикові назви, дослідники часто наголошують на неузгодженості термінів та розмитості меж між цими поняттями.

Як слушно відзначає Л. Масенко,

кожна розвинена мова має систему соціорівнів, що віддзеркалює поділ суспільства на класи і групи. [...] В українській мові, як і в кожній розвиненій живій мові, існує система соціорівнів, або реєстрів, що охоплює мову культивовану, витриману, спеціальну, розмовну, грубу, непристойну (Масенко, 2011, с. 34).

Якщо найвищий реєстр мововжитку репрезентує літературна мова, то найнижчий – просторіччя, аргі, сленг, жаргон тощо, що асоціюються з низовою культурою.

На межі діалекту та літературного стандарту перебуває також міське **просторіччя**, виникнення якого дослідники пояснюють „як наслідок адаптації іншомовної лексики до фонетичних та морфологічних систем певного говору” (Дика, 2012, с. 62). Просторіччю¹⁰, яким де-факто розмовляє чимала частина міського соціуму, властиві такі основні риси, як: відхилення від літературної норми, прості висловлення, уживання у межах певних соціумів, переважно усна форма функціонування.

Як зазначає Олександр Тараненко,

про просторіччя як про певну систему, більш-менш цілісний наддіалектний різновид національної мови можна говорити переважно щодо мови певних кіл міського, рідше сільського населення, що намагаються відірватися від місцевої діалектної бази (Тараненко, 2004а, с. 536).

За словами дослідника,

помітна наявність елементів територіальної диференціації просторіччя – на східноукраїнський, галицький та ін. типи [...], а також відсутнє „чисто українське” міське просторіччя у зв’язку з переважанням російської мови в більшості українських міст східного і південного регіонів (Тараненко, 2004а, с. 536; пор. теж Масенко, 2011, с. 34).

¹⁰ Попри неузгодженість щодо визначення *просторіччя*, переважно його вживають у двох значеннях: „знижена, фамільярна, зневажлива, груба аж до лайливого лексика (обсценну лексику зазвичай не згадують)” та „літературно ненормативні явища всіх рівнів мови” (Дзюбишина-Мельник, 2009, с. 26; пор. Тараненко, 2004а, с. 536; Дика, 2012, с. 62).

Натомість Людмила Дика зазначає, що наявність просторічних назв у „мовленні сільських мешканців може свідчити про розмивання меж між діалектами і просторіччям” (Дика, 2012, с. 62; див. також Масенко, 2010, сс. 57–68).

Якщо просторічна лексика є виявом живої мови соціуму, то іншу природу має **суржик** – „сумнозвісне досягнення імперської мовної політики” (Селігей, 2017, с. 9), який деякі дослідники вважають формою просторіччя (Тараненко, 2004b, 2013; Труб, 2000; Дзюбишина-Мельник, 2009, с. 26).

Традиційно суржик визначають як гібридне (штучне) українсько-російське мовлення, спричинене чинниками:

- *зовнішніми*: зросійщенням української мови на різних рівнях, насадженням російських моделей творення слів та конструкцій,
- *внутрішніми*: через незнання, нерозуміння та неусвідомлення важливості рідної мови, часто як „наслідок невдалих спроб носія української мови, переважно вихідця із села, пристосуватися до «городської» мови¹¹” (Масенко, 2004b, с. 31; пор. Мозер, 2016, сс. 26–29; Тараненко, 2004b, с. 665; Тараненко, 2013, с. 27; Дзюбишина-Мельник, 2009, с. 26 та ін.).

Однак Л. Масенко акцентує на тому, що

найбільшу загрозу для української мови становлять процеси змішування її з російською, що відбуваються в середовищах тієї частини населення, яке характеризується низьким рівнем освіти й культури. Зміна українського мовного коду на мішаний спричиняє втрату ціннісних орієнтирів у ставленні до своєї мови, відчуття, часто підсвідоме, її меншовартості, бажання пристосуватися до російської, яку носії суржику сприймають як „вищу”, престижнішу мову (Масенко, 2011, с. 37).

Натомість на заході виявляємо чимало спільних рис із польською мовою та з її говорами, що зумовлене перебуванням Західної України у складі Польщі до 1939 року.

¹¹ Пилип Селігей доречно доповнює цю тезу: „Коли народ живе у власній державі й спілкується єдиною мовою, міське та сільське мовлення взаємодіють природно й гармонійно. Коли ж народ потрапляє в колоніальну залежність, у містах мало-помалу вкорінюється мова завойовників, а природна взаємодія міського та сільського мовлення неминуче порушується. Саме це й тривало в Україні, починаючи з XVIII ст.: спершу на Лівобережжі, потім на Правобережжі, врешті й у Західній Україні” (Селігей, 2017, с. 9).

Дослідниця львівського мовлення Зофія Курцова, аналізуючи мовну ситуацію у Львові до і після Другої світової війни, зазначає:

У ХХ столітті (до 1939 року) українське населення було активно двомовним (через політичну ситуацію), використовуючи рідну мову для внутрішніх контактів, а польську – для зовнішніх, зберігаючи (особливо серед української інтелігенції) відчуття окремої важливості власної мови (Kurkowa, 2006, s. 73), що своєю чергою є прикладом перемикання кодів (див. нижче).

Чи можемо, аналізуючи мовлення мешканців міст Західної України, говорити і про українсько-польський чи українсько-угорський суржик чи радше про суржикові вкраплення? Одностайності в цьому питанні немає.

О. Тараненко кваліфікує *суржик* як:

субстандартні мовні утвори на основі змішування, істотної інтерференції елементів двох (рідко більше) мов: кажуть, наприклад, про **українсько-польський** [тут і далі виділення моє – Т. Я.], **українсько-словацький суржик** (у регіонах тісних мовних контактів цих народів), про українсько-англійський суржик (у США, Канаді); із протилежною точкою відліку – про російсько-український суржик. Але найчастіше ця назва застосовується щодо гібридного мовного утвору з українською основою і помітною домішкою елементів російської мови (Тараненко, 2004b, с. 665; Тараненко, 2013, с. 27).

Олександр Авраменко розрізняє слабкий і сильний суржик:

Слабкий суржик – невеликі вкраплення, він притаманний західно-українському регіону. А сильний суржик вживають здебільшого на сході та в центрі України. У нас чомусь звикли вважати, що суржик – це змішування української саме з російською. Утім польські вкраплення в мові на Галичині чи румунські на Буковині теж так називають (Авраменко, 2024).

Як приклади суржику мовознавець наводить слова *колежанка*, *трускавка*, *кубіта* – „бо це запозичення з польської мови, фонетично точні чи майже точні” (Авраменко, 2024).

І як тоді розрізнити суржик і запозичення?¹² Який відсоток полонізмів у мовленні вказує на суржик? Чи є суржиком мова з поодинокими вкрапленнями запозичень?¹³

Майкл Флаєр, аналізуючи суржик як т.зв. мовний „гібрид”, виокремлює три типи, а саме: 1) західноукраїнський гібрид (українсько-польський); 2) центральноукраїнський гібрид (українсько-російський); 3) східноукраїнський гібрид (російсько-український) (Flier, 2000, s. 116), хоча насправді „гібридів”, одним із елементів якого є українська мова (як перший чи другий компонент), є значно більше (українсько-угорський, українсько-румунський, українсько-словацький та ін.).

Щодо українсько-польського суржику, то, імовірно, його прикладом можуть слугувати тексти XVII ст., які „пересипані” полонізмами на різних рівнях, а не лише на лексичному, вони не збагачують української мови новими поняттями, а просто замінюють наявні українські відповідники. Якщо б забрати „характерні для польської мови слова і словоформи, то довелося б переписати майже весь текст” (Думний, 2013). Натомість у наш час складно віднайти мешканця Західної України, чиє мовлення надмірно перенасичене полонізмами (слова, словоформи, конструкції), вжитими спонтанно, хаотично, безпідставно, а тому, напевне, немає сенсу виокремлювати цей тип суржику на сучасному етапі розвитку мови. Окрім цього, М. Мозер слушно відзначає, що „сучасна роль польської мови така слабка, що подальша «суржикізація» навряд чи відбувається в широкому масштабі” (Мозер, 2016, с. 33).

Також важливо не забувати про історичні контексти різних суржиків: якщо процес зросійщення української мови аж ніяк не випадковий чи принагідний, то, на щастя, про очевидне спольщення говорити підстав немає. Суголосною є теза М. Флаєра, що:

цілком окремо від численних комбінацій стандартних і субстандартних мов, а також діалектних форм, які, без сумніву, зустрічаються у щоденній українській говірці, для завдань дослідження важливо відрізнити властивості специфічних гібридів. Із цього погляду мож-

¹² **Запозичення** – „звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес подібного перенесення” (Ткаченко, 2004, с. 194).

Дослідники суржику пропонують ще один термін **піджин** (англ. *pidgin*) – „граматично спрощена форма мови, зазвичай англійської, голландської або португальської, деякі елементи якої запозичені з місцевих мов, що використовується для спілкування між людьми, які не розмовляють спільною мовою” (Oxford Languages. <https://languages.oup.com/google-dictionary-en/>; детально див. Масенко, 2019а, сс. 8–10; Дзюбишина-Мельник, 2009, с. 24 та ін.).

¹³ Цікаві думки з цього приводу Міхаеля Мозера (Мозер, 2016, сс. 30–31).

ливо відрізнити суржик, тобто українсько-російський гібрид, від усіх інших можливих суржиків, які, без сумніву, існують в Україні (Флаєр, 2000, с. 17).

На жаль, можна констатувати поширення українсько-російського суржику на теренах Західної України, зокрема в часі російсько-української війни внаслідок внутрішнього переселення українців зі Сходу.

Суржик також інколи сплутують із діалектом, помилково уникаючи вживання діалектних слів. Натомість використання діалектів не тільки збагачує мовлення, а робить його самобутнім, прикрашає, інкрустуючи унікальні форми.

У цьому контексті доречно згадати про „**балак**”, який сформувався у Львові на межі XIX – XX ст. й абсорбував специфічні риси багатомовного Львова, передусім польської, української, німецької мов та ідишу, і, цілком імовірно, може слугувати прикладом польсько-українського суржику. „Балак” –

назва польського діалекту, вживаного мало освіченими поляками Львова, Дрогобича та інших міст Галичини. Найхарактерніша його риса – насиченість лексики українськими словами (загально-українськими і діалектними) і великий вплив української фонетики (*chlib* замість *chleb*, *h* замість *g* у багатьох словах та ін.). [...] У багатьох випадках *балак* перетворювався в **мішану польсько-українську говірку** [виділення моє – Т. Я.], особливо коли нею користувалися люди українського походження (Ісаєвич (Ярісевич), 2003).

Історично „балак” – це мова львівських „батарів” (детально про це див. Хобзей, 2019, с. 27; Голик, 2015, с. 768; ЛЛ, 2019, сс. 79–81; Сікора, 2015, сс. 65–67; Підкуймуха, 2016, сс. 165–188; Підкуймуха, 2020 та ін.), а відтак – колоритні львівські слова, які змінили свій статус із „вуличних” на цілком „поважні”¹⁴. Історик-культуролог Роман Голик щодо цього слушно зазначає, що „початково *балак* асоціювався із низовою культурою львівської вулиці, однак поступово проник у середовище львівської інтелігенції, і навіть більше – уживання цих колоритних слів стало свідченням

¹⁴ Варто відзначити, що укладання „Лексикону львівського...” розпочалося з арго, а саме із праці „Арго в Україні” Олекси Горбача (Горбач, 2006), яке команда львівських мовознавців готувала до друку (детально див. Ястремська, 2024). У словниках (ЛЛ; СБ) також використано ремарку „вуличне”, щоб продемонструвати відмінності між мовленням інтелігенції та мовленням нижчих прошарків суспільства.

місцевого патріотизму” (Голик, 2015, с. 770), підтверджуючи свою думку словами Єжи Яніцького:

Родовитий львів'янин – від професора починаючи і шимоном, чи наглядачем, закінчуючи, – мав у помешканні „накаслик” і „тримутку”, в канцелярському магазині купував „радирку” за пару „шусток”, випивав „гальбу” пива, в школі ходив „на гінтер”, а їх жінки запинали собі волосся не якоюсь запинкою, а обов'язково „гранадлем” (Голик, 2015, с. 770).

Складність розмежування форм міського мовлення підтверджують класифікації різних дослідників, які зараховують чи ті інші конкретні приклади до різних груп. Скажімо, *балак*, з одного боку, як польсько-українсько-німецька „мішанина” може слугувати прикладом суржику, а з іншого – як мовлення конкретної групи людей – „батарів” – цілком можна назвати жаргоном (пор. Масенко, 2009; Підкуймуха, 2016, с. 165).

Важливим елементом міського мовлення є **жаргон** та **сленг (арго)**, характерні для розмовно-просторічного стилю, адже

місто як культурний феномен породжує своєрідну модель поведінки і за своєю природою, як соціальний конгломерат, передбачає вербальну активність жителів, без якої в принципі не можна говорити про комунікативну потужність будь-якої мови. Така вербальна активність обов'язково перехрещується з феноменом розширеного жаргоновживання (Ставицька, 2005, с. 242).

Коло соціолектів замикає висновок про сленг, який, „не маючи чітко окреслених меж, уживається в значенні особливостей мовлення чималих верств носіїв мови, пов'язаних не лише груповою, корпоративною спільністю, а й просторовою, наближаючись до просторіччя” (Винник & Ставицька, 2004, с. 608), оскільки розділити чітко просторічні і сленгові слова складно.

Вживання чи невживання соціолектних форм зумовлене передусім рівнем освіченості, виховання, культури мовця, суспільним становищем, родом занять, а також середовищем, сферою вживання, відповідною комунікативною ситуацією (офіційне / неофіційне спілкування, знайома / незнайома особа), намаганням відповідати рівню співрозмовника (добираючи слова літературної мови чи, навпаки, використовуючи просторічні) або посилити експресивність висловлювання. Використання вишуканої (високої) / спрощеної (зниженої) мови, з одного боку, репрезентує високий / низький соціальний статус мовця, а з іншого – віддзеркалює конкретну комунікативну ситуацію і свідомий вибір мови спілкування.

Перемикання кодів

Кожна людина – як носій і діалектної, і літературної мови – відповідно до комунікативної ситуації перемикає коди (код – субкод) „стандарт” – „діалект”¹⁵. Якою мовою ми говоримо, спілкуючись із рідними чи друзями? Навряд чи ми намагаємося кодифікувати наше мовлення в таких ситуаціях, натомість адаптуємо його відповідно до того, хто є нашим співрозмовником. А досвід спілкування з бабцями чи дідусями підтверджує тенденцію переходу на рідну для них говірку.

Використання діалекту у відповідних комунікативних ситуаціях у жодному разі не псує нашого мовлення, а увиразнює його, робить самобутнім, засвідчує повагу до рідної говірки. І навіть „коли людина опанувала літературну мову чи інші мови, коли обставини життя дистанціювали її від рідномовного діалекту, і тоді рідна говірка продовжує жити в мовній свідомості, живить пам'ять, надає життєвих сил” (Гриценко, 2019, с. 4).

Перемикання мовних кодів¹⁶ – важлива ознака мовлення містян, це:

усвідомлений [тут і далі виділення моє – Т. Я.] перехід мовця у процесах мовного (зокрема міжкультурного) спілкування з матричної мови (діалекту, стилю) на іншу мову (діалект, стиль), пов'язаний зі **змінюю параметрів комунікативного акту** (Бацевич, 2007, с. 133);

комунікативна **стратегія переходу** адресанта на мовний регістр адресата з метою **досягнення кооперативного результату** (Селіванова, 2006, с. 456).

Цей феномен – свідомий мовний вибір людини, що полягає у зміні форм мовлення (кодів / субкодів: стандарт – діалект – просторіччя – арго) залежно від співрозмовників: колеги – члени сім'ї; колеги – друзі; діти – батьки (бабці, дідусі) та ін. Також важливо брати до уваги диференціацію

¹⁵ Відоме явище взаємодії діалектів та літературної мови – *ділінгвізм* ‘володіння літературною мовою і однією з діалектних форм спілкування’, яке є свідченням загальної культури людини як громадянина країни і її нерозривного зв'язку з рідною землею, зі своєю малою батьківщиною, є виявом глибокого патріотизму та усвідомлення себе як продовжувача роду та нації (див. Гримашевич, б.р.; Аркушин, 2012, с. 20).

¹⁶ На жаль, у мовознавчій літературі часто змішують поняття „перемикання” мовних кодів та „змішування”, залишаючи поза увагою відмінності щодо рівня усвідомлення переходу, причин та умов комунікації; пор. *змішування мовних кодів* – „**неусвідомлюваний, немотивований** [тут і далі виділення моє – Т. Я.] мовцем перехід у процесах мовного спілкування з матричної мови (діалекту, стилю) на іншу (впроваджувану), не пов'язаний зі зміною умов комунікації, параметрів комунікативного акту, найчастіше **внаслідок низької мовної компетенції** в одній із використовуваних мов” (Бацевич, 2007, сс. 59–60).

щодо місця праці (напр., університет, школа, завод, фабрика, магазин, салон краси), офіційності робочих моментів та ін. Мовець може обирати один із варіантів або використовувати елементи діалекту, просторіччя чи сленгу у своєму мовленні, „приспосовуючи літературні норми до адекватного вираження думки й почуттів” (Єрмоленко, 2004).

Ми не змушені постійно використовувати найвищого рівня володіння мовою – це пріоритет для ділових зустрічей, адже марно літературну мову порівнюють із діловим костюмом, який необхідно „знімати” поза офісом.

Володіння мовою передбачає різні рівні¹⁷ – від найпростішого базового до академічного, який передбачає вживання складних мовних конструкцій, багатий лексичний склад, уживання специфічної лексики. Кожен носій мови має свій рівень володіння мовою, що залежить від освіти, культури, виховання, сімейних традицій, внутрішньої потреби. Однак мовлення потрібно постійно удосконалювати, водночас намагаючись його адаптувати до потреб комунікації.

Перемикання кодів застосовують і щодо „двомовних” українців, які обирають мову відповідно до комунікативної ситуації:

мовець стоїть перед вибором, яку мову вибрати в конкретній ситуації, тобто розмірковує над тим, яка з них престижніша буде для спілкування у якомусь колі мовців. Двомовність як цілком свідоме перемикання коду мовця. Яскравий приклад – саме українське мовне середовище, де близько 75 % мовців у конкретній ситуації послуговуються то однією, то іншою мовою (Бабич, 2012, с. 268; пор. Семчук, 2007, с. 7).

Висновки

Мовленнєвий простір містян охоплює територіальний (діалектний) і соціальний (соціолінгвістичний) компоненти, накладені на канву літературного стандарту. Усі форми міського мовлення тісно взаємодіють, співіснують, кожна з них має власні сфери вжитку, середовище спілкування, комунікативні ситуації, а тому проблема розмежування форм міського мовлення міста дуже дискусійна. Вона пов’язана з багатоліким, різноманітним соціальним портретом міста. Форми мовлення, що використовують у повсякденній урбаністичній комунікації, та різні соціальні діалекти (просторіччя, койне, суржик, піджин, а також сленг, жаргони, аргі) мають

¹⁷ Якщо в англійській мові *standard language* ‘літературна мова; стандарт’ акцентує на нормативності, то в німецькій – *Hochsprache* ‘літературна мова; букв. мова високого рівня; висока мова’ – на високому рівні знання, володіння мовою та водночас її розвитку.

чимало спільних рис, а тому межі між ними розмиті та динамічні (змінні) (пор. Тараненко, 2004а, с. 536; Винник, 2004, с. 146; Винник & Ставицька, 2004, с. 608; Дзюбишина-Мельник, 2009, сс. 24–26). Варто наголосити також на тісній взаємодії соціальних і територіальних діалектів, діалектів та літературної мови, що ще більше ускладнює проблему диференціації.

Кожна людина є носієм ідіолекту – власної говірки, система якої формується від нашого народження упродовж всього життя, відтворюючи різні його етапи (освіту, науку, культуру, працю, дозвілля), поєднуючи риси діалектної, просторічної та літературної мови.

Мова мешканців Львова і Болехова різною мірою відображає форми міського мовлення: якщо у мовленні львів'ян домінують риси західно-українського варіанта літературної мови з незначним нашарування діалектних рис, то для мовлення болахівців характерні збережені діалектні особливості та значне використання просторічних форм.

Читач лексиконів, безперечно, відчує „живе” мовлення цих міст, відчитає усні й писемні тексти, які демонструють і мову еліти, і міської „вулиці”. Лексикографічний „текст” міста – це не тільки суголосся його соціуму, він віддзеркалює феномен міста, накладається на його історію та культуру, осмислює й пояснює їх вплив на свідомість містян, на їх мовотворення, є важливим джерелом формування мови міста, адже місто – це не просто топографічний чи культурний, а й мовленнєвий символ, це місце історії, пам'яті, культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- ББ – Гнатишак, Ю. (2021). *Болахівські бувальщини. Діалектні тексти*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteration: Hnatyshak, Yu. (2021). *Bolekhivski buvalshchyny. Dialektni teksty*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- ЛЛ – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2019). *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (4-те вид.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteration: Khobzei, N., Simovych, O., Yastremska, T., & Dydyk-Meush, H. (2019). *Leksykon lvivskyi: povazhno i na zhart* (4. wyd.). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- СБ – Гнатишак, Ю., Хобзей, Н., Сімович, О., & Ястремська, Т. (2017). *Слова з Болехова*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteration: Hnatyshak, Yu., Khobzei, N., Simovych, O., & Yastremska, T. (2017). *Slova z Bolekhova*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Література

- Авраменко, О. (2024, липня 31). Чи є різниця між суржилом і діалектом. *Gazeta.ua*. https://gazeta.ua/articles/nelitereturna-leksika/_ci-ye-riznitsya-mizh-surzhikom-i-dialektom/1002707
- Translitteracija:** Avramenko, O. (2024, lytnia 31). Chy ye riznytsia mizh surzhikom i dialektom. *Gazeta.ua*. https://gazeta.ua/articles/nelitereturna-leksika/_ci-ye-riznitsya-mizh-surzhikom-i-dialektom/1002707
- Аркушин, Г. (2012). *Західнополіська діалектологія*. Волинський національний університет імені Лесі Українки.
- Translitteracija:** Arkushyn, H. (2012). *Zakhidnopoliska dialektolohiia*. Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky.
- Бабич, Н. (2012). Мовлення міста і села: конфлікт форми і змісту. *Мова і суспільство*, 3, 265–270.
- Translitteracija:** Babych, N. (2012). Movlennia mista i sela: konflikt formy i zmistu. *Mova i suspilstvo*, 3, 265–270.
- Балинський, І. (2008). Вступне слово. В Д. Клочко (Ред.), *Leopolis multiplex* (сс.6–7). Грані-Т.
- Translitteracija:** Balynskiy, I. (2008). Vstupne slovo. V D. Klochko (Red.), *Leopolis multiplex* (ss.6–7). Hrani-T.
- Бацевич, Ф. (2007). *Словник термінів міжкультурної комунікації*. Довіра.
- Translitteracija:** Batsevych, F. (2007). *Slovyk terminiv mizhkulturnoi komunikatsii*. Dovira.
- Винник, В. (2004). Соціальний діалект. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (с. 146). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Translitteracija:** Vynnyk, V. (2004). Sotsialnyi dialekt. V V. Rusanivskiy, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (s. 146). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Винник, В., & Ставицька, Л. (2004). Сленг. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (с. 608). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Translitteracija:** Vynnyk, V., & Stavytska, L. (2004). Slenh. V V. Rusanivskiy, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (s. 608). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Винничук, Ю. (2020, травень 06). Кумати по-львівськи, *Zbruc*. <https://zbruc.eu/node/97444>
- Translitteracija:** Vynnychuk, Yu. (2020, traven 06). Kumaty po-lvivsky, *Zbruc*. <https://zbruc.eu/node/97444>
- Возняк, Т. (2009). Феномен міста. *Незалежний культурологічний журнал „І”*. <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/misto-zmist.htm>
- Translitteracija:** Vozniak, T. (2009). Fenomen mista. *Nezaleznyi kulturolohichniy zhurnal „I”*. <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/misto-zmist.htm>
- Голик, Р. (2015). Між різними етнічними світами?: міський фольклор Львова, аргументи міф батяра у 20–30-х рр. XX ст. *Народознавчі зошити*, 4(124), 767–776.

- Transliteracija:** Holyk, R. (2015). Mizh riznymi etnichnymi svitamy?: miskyi folklor Lvova, arho ta mif batiara u 20–30-kh rr. XX st. *Narodoznavchi zoshyty*, 4(124), 767–776.
- Гримашевич, Г. (б.р.). *Діалекти як джерело збереження культури та духовності українського народу*. <http://nniif.org.ua/File/20ggidyd.pdf>
- Transliteracija:** Hrymashevych, H. (b.r.). *Dialekty yak dzherelo zberezhennia kultury ta dukhovnosti ukrainskoho narodu*. <http://nniif.org.ua/File/20ggidyd.pdf>
- Гриценко, П. (2019). Просторінь народного слова Гуцульщини. В М. Голянич, *Мовний портрет села Тюдів* (сс. 4–10). Лілея-НВ.
- Transliteracija:** Hrytsenko, P. (2019). Prostorin narodnoho slova Hutsulshchyny. V M. Holianych, *Movnyi portret sela Tiudiv* (ss. 4–10). Lileia-NV.
- Дзюбишина-Мельник, Н. (2009). Тіло національної мови. *Maricteriум*, 37: *Мовознавчі студії*, 24–27.
- Transliteracija:** Dziubyshyna-Melnyk, N. (2009). Tilo natsionalnoi movy. *Magisterium*, 37: *Movoznavchi studii*, 24–27.
- Дика, Л. (2012). Просторічна лексика: порушення норми чи закономірний розвиток української мови? *Наукові записки Національного університету „Києво-Могилянська академія”, 137: Філологічні науки (Мовознавство)*, 62–65.
- Transliteracija:** Dyka, L. (2012). Prostorichna leksyka: porushennia normy chy zakonirnyi rozvytok ukrainskoi movy? *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu „Kyievo-Mohylianska akademiia”, 137: Filolohichni nauky (Movoznavstvo)*, 62–65.
- Донцов, Д. (2012). До міст! В Д. Донцов, *Вибрані твори: в 10 т. (Т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.))* (сс. 270–274). ВФ „Відродження”. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-538-236-2/978-966-538-236-2.pdf>
- Transliteracija:** Dontsov, D. (2012). Do mist! V D. Dontsov, *Vybрани tvory: v 10 t. (T. 2: Kulturolohichna ta istoriosofska eseistyka (1911–1939 rr.))* (ss. 270–274). VF „Vidrodzhennia”. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-538-236-2/978-966-538-236-2.pdf>
- Думний, О. (2013, вересень 15). Українсько-польський суржик епохи бароко. *Блог / історія, мова. Україна*. <https://dumnyj.eu/blog/ukrainsko-polski-surzhyk-barokovyj/>
- Transliteracija:** Dumnyi, O. (2013, veresen 15). Ukrainsko-polskyi surzhyk epokhy baroko. *Bloh / istoriia, mova. Ukraina*. <https://dumnyj.eu/blog/ukrainsko-polski-surzhyk-barokovyj/>
- Єрмоленко, С. (1972). Сучасна літературна мова і діалекти. *Рідне слово*, 6, 14–15. <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine6-2.pdf>
- Transliteracija:** Yermolenko, S. (1972). Suchasna literaturna mova i dialekty. *Ridne slovo*, 6, 14–15. <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine6-2.pdf>
- Єрмоленко, С. (2004). Літературна мова. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 318–320). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

- Translitteracja:** Yermolenko, S. (2004). Literaturna mova. V V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 318–320). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Залізняк, Г., & Масенко, Л. (2004). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Translitteracja:** Zalizniak, H., & Masenko, L. (2004). *Movna sytuatsiia Kyieva: den sohodnishnii ta pryideshnii*, Vydavnychi dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Іздрік, Ю. (2008). *Флешка-2GB*. Грані-Т.
- Translitteracja:** Izdryk, Yu. (2008). *Fleshka-2GB*. Hrani-T.
- Ісаєвич, Я. (2001). Мовний код культури, В Я. Ісаєвич (Ред.), *Історія української культури у 5 томах* (Т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століть*) (сс. 189–203). Наукова думка. <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>
- Translitteracja:** Isaievych, Ya. (2001). *Movnyi kod kultury*, V Ya. Isaievych (Red.), *Istoriia ukrainskoi kultury u 5 tomakh* (Т. 2: *Ukrainska kultura XIII – pershoi polovyny XVII stolit*) (ss. 189–203). Naukova dumka. <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>
- Ісаєвич (Ярісевич), Д. (2003). Балак. В *Енциклопедія Сучасної України*. Завантажено 30 жовтня 2024, з <https://esu.com.ua/article-41141>.
- Translitteracja:** Isaievych (Iarisevych), D. (2003). Balak. V *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Zavantazhenno 30 zhovtnia 2024, z <https://esu.com.ua/article-41141>.
- Каруник, К. (2019). *Юрій Шевельов як дослідник української мови* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди]. http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2019/05/aref_Karunyk.pdf
- Translitteracja:** Karunyk, K. (2019). *Yurii Shevelov yak doslidnyk ukrainskoi movy* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk, Kharkivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. Skovorody]. http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2019/05/aref_Karunyk.pdf
- Костів, О. (2019). Не тільки про Болехів... *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 71(2), 464–469.
- Translitteracja:** Kostiv, O. (2019). Ne tilky pro Bolekhiv... *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna*, 71(2), 464–469.
- Лавринович, Л. (2010). Урбаністичний час в українській прозі межі тисячоліть: минуле vs сучасність. *Актуальні проблеми слов'янської філології*, 23(1), 310–320.
- Translitteracja:** Lavrynovych, L. (2010). Urbanistychnyi chas v ukrainskii prozi mezhi tysiacholit: mynule vs suchasnist. *Aktualni problemy slovianskoi filolohii*, 23(1), 310–320.
- Лесюк, М. (2014). *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині*. Місто НВ.

- Transliteracija:** Lesiuk, M. (2014). *Stanovlennia i rozvytok ukrainskoi literaturnoi movy v Halychyni*. Misto NV.
- Масенко, Л. (2004а). *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*. Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Transliteracija:** Masenko, L. (2004а). *Mova i suspilstvo: Postkolonialnyi vymir*. Vydavnychiy dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Масенко, Л. (2004b). *Мова і політика* (2-ге вид.). Соняшник.
- Transliteracija:** Masenko, L. (2004b). *Mova i polityka* (2. vyd.). Soniashnyk.
- Масенко, Л. (2009). Жаргон. *Енциклопедія Сучасної України*. Завантажено 30 жовтня 2024, з <https://esu.com.ua/article-20334>
- Transliteracija:** Masenko, L. (2009). Zhargon. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Zavantazhenno 30 zhovtnia 2024, z <https://esu.com.ua/article-20334>
- Масенко, Л. (2010). *Нариси із соціолінгвістики*. ВД „Києво-Могилянська академія”.
- Transliteracija:** Masenko, L. (2010). *Narysy iz sotsiolinhvistyky*. VD „Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Масенко, Л. (2011). Соціорівні української мови в комунікативному просторі сучасного міста. *Дивослово*, 6, 34–37. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16613>
- Transliteracija:** Masenko, L. (2011). Sotsiorivni ukrainskoi movy v komunikativnomu prostori suchasnoho mista. *Dyvoslovo*, 6, 34–37. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16613>
- Масенко, Л. (2013). Койне. *Енциклопедія Сучасної України*. Завантажено 30 жовтня 2024, з <https://esu.com.ua/article-8038>
- Transliteracija:** Masenko, L. (2013). Koine. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Zavantazhenno 30 zhovtnia 2024, z <https://esu.com.ua/article-8038>
- Масенко, Л. (2016). Літературна мова. *Енциклопедія Сучасної України*. Завантажено 30 жовтня 2024, з <https://esu.com.ua/article-55775>
- Transliteracija:** Masenko, L. (2016). Literaturna mova. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Zavantazhenno 30 zhovtnia 2024, z <https://esu.com.ua/article-55775>
- Масенко, Л. (2019а). *Суржик: між мовою і язиком*. Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Transliteracija:** Masenko, L. (2019а). *Surzhyk: mizh movoiu i yazykom*. Vydavnychiy dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Масенко, Л. (2019b). Нові здобутки шевельовознавства. *Українська мова*, 4, 122–127. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16979>
- Transliteracija:** Masenko, L. (2019b). Novi zdobutky shevelovoznavstva. *Ukrainska mova*, 4, 122–127. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16979>
- Матвіяс, І. (2011). Особливості фонетичної системи в західноукраїнському варіанті літературної мови. *Мовознавство*, 4, 16–21. http://nbuv.gov.ua/UJRN/MoZn_2011_4_3

- Translitteracja:** Matviias, I. (2011). Osoblyvosti fonetychnoi systemy v zakhidnoukrainskomu varianti literaturnoi movy. *Movoznavstvo*, 4, 16–21. http://nbuv.gov.ua/UJRN/MoZn_2011_4_3
- Миколенко, Т. (2013). Мова міста: динаміка та сучасний етап вивчення. *Мовні і концептуальні картини світу*, 43(3), 77–82. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2013_43\(3\)_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2013_43(3)_11)
- Translitteracja:** Mykolenko, T. (2013). Mova mista: dynamika ta suchasnyi etap vyvchennia. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 43(3), 77–82. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2013_43\(3\)_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2013_43(3)_11)
- Мозер, М. (2016). „Суржик” чи „суржики”. *Українська мова*, 1, 27–54. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2016_1_5
- Translitteracja:** Mozer, M. (2016). „Surzhyk” chy „surzhyky”. *Ukrainska mova*, 1, 27–54. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2016_1_5
- Огієнко, І. (1950). *Історія української літературної мови*. Наша культура.
- Translitteracja:** Ohienko, I. (1950). *Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy*. Nasha kultura.
- Підкуймуха, Л. (2016). *Лексичний склад західноукраїнського варіанта літературної мови (на матеріалі художніх текстів львівських письменників першої пол. XX ст.)* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Національний університет „Києво-Могилянська академія”]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Pidkuimukha_Liudmyla/Leksychnyi_sklad_zakhidnoukrainskoho_varianta_literaturnoi_movy_na_materiali_khudozhnikh_tekstiv_lvi.pdf?
- Translitteracja:** Pidkuimukha, L. (2016). *Leksychnyi sklad zakhidnoukrainskoho varianta literaturnoi movy (na materialy khudozhnikh tekstiv lvivskykh pysmennykiv pershoi pol. XX st.)* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk, Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia”]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Pidkuimukha_Liudmyla/Leksychnyi_sklad_zakhidnoukrainskoho_varianta_literaturnoi_movy_na_materiali_khudozhnikh_tekstiv_lvi.pdf?
- Підкуймуха, Л. (2020). *Мова Львова, або коли й батяри говорили*. ТОВ „Видавництво „Кліо”.
- Translitteracja:** Pidkuimukha, L. (2020). *Mova Lvova, abo koly y batiary hovoryly*. TOV „Vydavnytstvo „Klio”.
- Руденко, М. (2016). До питання про класифікацію соціальних діалектів. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*, 145, 65–70.
- Translitteracja:** Rudenko, M. (2016). Do pytannia pro klasyfikatsiiu sotsialnykh dialektiv. *Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky*, 145, 65–70.
- Селігей, П. (2017). Соціолінгвістика: праця, натхнення, покликання (до ювілею Лариси Масенко). *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 3, 6–19, <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12648>
- Translitteracja:** Selihei, P. (2017). Sotsiolinhvistyka: pratsia, natkhnennia, poklykannia (do yuvileiu Larysy Masenko). *Mova: klasychne – moderne – postmoderne*, 3, 6–19, <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12648>

- Селіванова, О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Довкілля–К.
- Transliteracija:** Selivanova, O. (2006). *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia*. Dovkillia–K.
- Семчук, У. (2007). Білінгвізм як термін і двомовність як гасло: Фактори впливу на вибір мови і на мовну політику. *Урок української*, 2–3, 4–8.
- Transliteracija:** Semchuk, U. (2007). Bilinhvizm yak termin i dvomovnist yak haslo: Faktory vplyvu na vybir movy i na movnu polityku. *Urok ukrainskoi*, 2–3, 4–8.
- Сікора, Г. (2001). Львівське мовлення як об'єкт лінгвоукраїністики. *Волинь–Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 7, 162–170.
- Transliteracija:** Sikora, H. (2001). Lvivske movlennia yak obiekt linhvoukrainistyky. *Volyn–Zhytomyrshchyna: Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*, 7, 162–170.
- Сікора, Г. (2015). Львівське мовлення в термінах та визначеннях. *Термінологічний вісник*, 3(2), 62–80. [https://iul-nasu.org.ua/pdf/termvisnik/terv_2015_3\(2\)_10.pdf](https://iul-nasu.org.ua/pdf/termvisnik/terv_2015_3(2)_10.pdf)
- Transliteracija:** Sikora, H. (2015). Lvivske movlennia v terminakh ta vyznachenniakh. *Terminolohichniy visnyk*, 3(2), 62–80. [https://iul-nasu.org.ua/pdf/termvisnik/terv_2015_3\(2\)_10.pdf](https://iul-nasu.org.ua/pdf/termvisnik/terv_2015_3(2)_10.pdf)
- Сікора, Г. (2016). Текст міста як лінгвістичний феномен. *Українська мова*, 4, 122–135.
- Transliteracija:** Sikora, H. (2016). Tekst mista yak linhvistychnyi fenomen. *Ukrainska mova*, 4, 122–135.
- Сікора, Г. (2020). *Фонетика сучасного львівського мовлення* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Інститут української мови НАН України]. https://document.kdu.edu.ua/info_zab/035_452.pdf
- Transliteracija:** Sikora, H. (2020). *Fonetyka suchasnoho lvivskoho movlennia* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk, Instytut ukrain-skoi movy NAN Ukrainy]. https://document.kdu.edu.ua/info_zab/035_452.pdf
- Ставицька, Л. (2005). *Арго, жаргон, сленг: соціальна диференціація української мови*. Критика.
- Transliteracija:** Stavyt'ska, L. (2005). *Arho, zharhon, slenh: sotsialna dyferentsiatsiia ukrainskoi movy*. Krytyka.
- Тараненко, О. (2004а). Просторіччя. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 536–537). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Transliteracija:** Taranenko, O. (2004a). Prostorichchia. V V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 536–537). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Тараненко, О. (2004б). Суржик. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 665–668). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

- Translitteracja:** Taranenko, O. (2004b). Surzhyk. V V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 665–668). *Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana*.
- Тараненко, О. (2013). Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського „суржику”: сукупність ідіолектів vs соціолект. *Studia Slavica Oldenburgensia*, 21, 27–61.
- Translitteracja:** Taranenko, O. (2013). Variantnist vs. stabilnist u strukturi ukrainsko-rosiiskoho „surzhyku”: sukupnist idiolektiv vs sotsiolekt”. *Studia Slavica Oldenburgensia*, 21, 27–61.
- Ткач, Л. (2000). *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст.* (Ч. 1). Рута.
- Translitteracja:** Tkach, L. (2000). *Ukrainska literaturna mova na Bukovyni v kintsy XIX – na pochatku XX st.* (Ch. 1). Ruta.
- Ткач, Л. (2007). *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст.* (Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку). Книги – XXI.
- Translitteracja:** Tkach, L. (2007). *Ukrainska literaturna mova na Bukovyni v kintsy XIX – na pochatku XX st.* (Ch. 2: Dzherela i sotsiokulturni chynnyky rozvytku). Knyhy – XXI.
- Ткаченко, О. (2004). Запозичення. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 194–195). *Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана*.
- Translitteracja:** Tkachenko, O. (2004). Zapozychennia. V V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 194–195). *Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana*.
- Труб, В. (2000). Явище „суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*, 1, 46–59.
- Translitteracja:** Trub, V. (2000). Yavyshche „surzhyku” yak forma prostorichchia v sytuatsii dvomovnosti. *Movoznavstvo*, 1, 46–59.
- Флаєр, М. (2000). Суржик: правила утворення безладу. *Критика*, 6(32), 16–17.
- Translitteracja:** Flaier, M. (2000). Surzhyk: pravyla utvorennia bezladu. *Krytyka*, 6(32), 16–17.
- Хібеба, Н. (2018). Мовно-культурний простір Болехова на сторінках Словника. *Діалектологічні студії*, 11, 334–339.
- Translitteracja:** Khibeba, N. (2018). Movno-kulturnyi prostir Bolekhova na storinkakh Slovyka. *Dialektolohichni studii*, 11, 334–339.
- Хобзей, Н. (2017). Дві сторінки про „Слова з Болехова”. В Ю. Гнатишак, Н. Хобзей, О. Сімович, & Т. Ястремська, *Слова з Болехова* (сс. 8–9). Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.
- Translitteracja:** Khobzei, N. (2017). Dvi storinky pro „Slova z Bolekhova”. V Yu. Hnatyshak, N. Khobzei, O. Simovych, & T. Yastremska, *Slova z Bolekhova* (ss. 8–9). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

- Хобзей, Н. (2019). Слова і місто, або місто в словах. В Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, & Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (сс. 9–45). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Khobzei, N. (2019). Slova i misto, abo misto v slovakh. V N. Khobzei, O. Simovych, T. Yastremska, & H. Dydyk-Meush, *Leksykon lvivskiy: povazhno i na zhart* (ss. 9–45). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakivycha NAN Ukrainy.
- Шевельов (Шерех), Ю. (1949). *Галичина в формуванні нової української літературної мови*. Український Вільний Університет.
- Translitteracja:** Shevelov (Sherekh), Yu. (1949). *Halychyna v formuvanni novoi ukrainskoi literaturnoi movy*. Ukrainskyi Vilnyi Universytet.
- Шевельов, Ю. (1996). *Внесок Галичини у формування української літературної мови*. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.
- Translitteracja:** Shevelov, Yu. (1996). *Vnesok Halychyny u formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy*. Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi.
- Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*. Рута.
- Translitteracja:** Shevelov, Yu. (1998). *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941). Stan i status*. Ruta.
- Ястремська, Т. (2018). Діалектна мапа Львівщини. *Культура слова*, 89, 249–259.
- Translitteracja:** Yastremska, T. (2018). Dialektna mapa Lvivshchyny. *Kultura slova*, 89, 249–259.
- Ястремська, Т. (2021). Діалектна картина світу болекхівців. В Ю. Гнатишак, *Болекхівські бувальщини. Діалектні тексти* (сс. 14–15). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Yastremska, T. (2021). Dialektna kartyna svitu bolekhivtsiv. V Yu. Hnatyshak, *Bolekhivski buvalshchyny. Dialektni teksty* (ss. 14–15). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakivycha NAN Ukrainy.
- Ястремська, Т. (2024). Мова міста: текст і словник [Рукопис подано до друку]. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 72.
- Translitteracja:** Yastremska, T. (2024). Mova mista: tekst i slovnyk [Rukopys podano do druku]. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 72.
- Bieńkowska, D., & Umińska-Tytoń, E. (2019). *Miasto w polskich badaniach lingwistycznych. Interdyscyplinarne studia miejskie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Flier, M. (2000). Surzhyk: The Rules of Engagement. In Zvi Gitelman et al. (Ed.), *Cultures and Nationalisms of East and Central Europe. Essays in Honour of Roman Szporliuk* (ss. 113–129). Mass.
- Kurzowa, Z. (2006). *Polszczyzna Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich do 1939 roku. Wybór prac*. Universitas.

The Language of the City as a Symbiosis of Dialect and Literary Standard

The article analyses the language code of a city in the context of the coexistence of dialects and the literary standard (norm). Key topics include the phenomenon of urban speech, historical and cultural factors shaping city language, primary distinctions between dialect and standard forms, interactions within the national language, the dialectal foundation of urban speech, colloquial expressions, and *surzhyk*.

The study draws on dictionaries from two cities – Lviv, the administrative center of Lviv region and the cultural capital of Ukraine, documented in *Lvivskyi Lexicon: Seriously and for a Joke* (Lviv, 2009–2019), and Bolekhiv, a small Carpathian town in Ivano-Frankivsk region, described in *Words from Bolekhiv* (Lviv, 2017). The article highlights the peculiarities of speech development among residents of Lviv and Bolekhiv, rooted in the Southwestern Ukrainian dialects. It also examines the issue of ‘code-switching’ triggered by specific communicative situations.

Keywords: language of the city, dialects of the Ukrainian language, Southwestern dialects, literary language, standard, dialect, dialect dictionary.

Галина Сікора

Інститут української мови НАН України, Київ

Сучасна літературна творчість львівських письменників: народна мова чи літературний стандарт?

У науковій студії увагу зосереджено на одному із важливих завдань комплексного дослідження мови Львова початку ХХІ ст. – проведення аналізу витвореної львів'янами літератури, яка становить масштабний пласт різноманітних творів і є помітним явищем в історії української літературної мови.

Дослідження творів авторів-львів'ян виявило більший/менший ступінь наявності діалектизмів різних мовних рівнів. Ця локальна своєрідність львівських текстів засвідчена на тлі розширення сфери функціонування діалектної мови, що властиве мовній ситуації Львова поч. ХХІ ст.

З'ясовано, що літературна діяльність львівських майстрів слова окресленого періоду продовжує сформовану ще в кін. ХІХ – поч. ХХ ст. традицію стилізації літературних українських і польських львівських текстів.

Стилізовані львівські тексти, які набули популярності серед читачів України та закордоння, репрезентують спроектовану на львівську мовну ідентичність високу культуру літературної мовотворчості й сприяли культурному літературно-мовному ренесансові Львова.

Ключові слова: народна мова, діалект, літературний стандарт, мова Львова, львівські письменники, львівські тексти, стилізація, діалектні особливості.

Вступ

Комплексне, різноаспектне дослідження лексичного складу мови Львова початку ХХІ ст. – регіонального різновиду української національної мови, мовно-культурного надбання, сформованого в умовах різних історичних подій, переплетінні різноманітних культур, мов, етносів, які населяли це мультикультурне місто в різні історичні епохи, – дозволило ствердити, що як поліфункційний ідіом мова Львова засвідчена не лише в усній, а й писемній формі з її широким масштабом поширення – від ергонімії назв і аж до мови соцмереж.

Було виявлено мовознавчу проблему, яка ще досі не з'являлася на дослідницькому обрії – засвідчення діалектної лексики (поряд із діалектними диференційними рисами інших мовних рівнів) у сучасній літературній творчості письменників-львів'ян.

Велике, розвинуте місто, столиця Західної України та серце Галичини, Львів подарував світові, а зокрема й Україні, багато славетних поетів і прозаїків, які працювали чи працюють у різних літературних жанрах. Витворена львів'янами література становить масштабний пласт різноманітних творів, диференційних щодо тематичних, жанрових, стилєвих, часових, мовних характеристик, і є помітним явищем в історії української літературної мови. Вона здобула широку популярність не тільки у Львові, а й в Україні, українській діаспорі та загалом у світі.

У цій науковій студії спробую відповісти на питання, чи сучасна літературна творчість львівських письменників є народною, діалектною мовою, чи літературним стандартом; що дало підстави поставити таке питання як проблемне; якими були передумови до появи такої літератури. Отже, метою цієї наукової студії є зробити загальний огляд панорами літературної творчості сучасних львівських письменників очима мовознавця-діалектолога. Об'єктивні, цілісні рефлексії із цього питання передбачили: 1) формування широкого джерельного корпусу; 2) застосування як синхронного, так і діахронного підходів.

І. Минуле

Література є одним із традиційних джерел вивчення національної мови, а дослідження її діалектної основи – популярна мовознавча проблема, якій присвячено чимало напрацювань, зокрема в лінгвоукраїністиці.

Літературні тексти львівських письменників уже були об'єктами досліджень літературознавців та мовознавців, проте до аналізу було залучено або твори минулих історичних періодів, зокрема поч. ХХ ст. чи міжвоєнного часопростору Львова, або ж сучасні твори, спроектовані в минуле. Із літературознавчого погляду це напрацювання Стефанії Андрусів (Андрусів, 2000), Марії Брень (Брень, 2021), а з мовознавчого – кілька

праць із застосуванням соціолінгвістичного підходу Людмили Підкуймухи (Підкуймуха, 2016, 2019, 2020).

У контексті поставленої проблеми варто окреслити мовну ситуацію Львова поч. ХХІ ст., яка репрезентує розширення сфери функціонування діалектної мови, зумовлене тенденцією до відкидання тиску цензури періоду СССР із його проросійською орієнтацією та скеруванням на регіональну діалектну мовну традицію. Ці процеси почали відбуватися на тлі зсувів у понятті норми як динамічної категорії, дискусій довкола трактування норми, її критеріїв і чинників, які, за словами Євгенії Карпіловської, „загострюються в періоди важливих соціальних зрушень, [...] дають поштовх до інтенсивного розвитку мови і спричиняють необхідність витворення її нового літературного взірця” (Карпіловська, 2011, с. 43).

Прикметно, що ступінь концентрації регіональних діалектних особливостей мовлення радіо, телебачення, а також львівської публіцистики та преси, краєзнавчої, мемуарної, художньої (регіональної та перекладної) літератури є високим – близьким до розмовного мовлення. Таку активізацію функціонування діалектної мови лінгвісти окреслюють по-різному: як регіоналізацію літературної мови, орозмовлювання, а також як ревіталізацію.

Засвідчення цього явища в літературі письменників-львів'ян набуло популярності ще в період кін. ХІХ – поч. ХХ ст. як текстова стилізація під так званий „львівський балак”¹, отож не можна не звернути свого погляду в ретроспективу. Як урбаністичний лінгвофеномен із польсько-українською історією, сучасна мова мешканців Львова не є гомогенною за своєю лінгвальною природою, вона містить помітний історичний слід, адже впродовж свого розвитку перебувала під впливами польської, німецької, російської мов, їдишу, що позначилося, зокрема, на львівській лексиці та зумовило її діалектну специфіку.

Існує чималий пласт польської літератури, авторами якої є поляки-львів'яни, що жили та творили у Львові чи згодом поза межами Львова львівським балаком – польською мовною культурою, популярною на початку ХХ ст. у Львові. Помітними постатями серед таких польських письменників-львів'ян є, зокрема, Анджей Хцюк (Andrzej Chciuk), творчість якого припадає на 50–80-ті роки ХХ ст., а також Казімеж Шлеєн (Kazimierz Schleyen) (1896–1972). Львівський пісенний фольклор репрезентують збірки Зофії Курцової (Zofia Kurzowa) і Єжи Габели (Jerzy Habela) *Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku* [Львівські вуличні, кабарекові і святкові пісеньки до 1939 року] (1989), а

¹ Про різноманіття термінів на позначення мовлення львів'ян і його складників див. (Сікора, 2015).

також два томи львівських пісень, які зібрала Л. Ольшанська: *Śpiewające przedmieście* [Співоче передмістя] (1911), *Piosenki z przedmieścia* [Пісеньки з передмістя] (1917).

Львівський історик Ярослав Ісаєвич запропонував дефініцію балаку, у якій ідеться також і про стилізацію літературних текстів:

Бала́к – прийнята в польській науково-популярній літературі, мемуарах і публіцистиці назва польського діалекту, вживаного малоосвіченими поляками Львова, Дрогобича та ін. міст Галичини. Найхарактерніша його риса – насиченість лексики українськими словами (загальноукраїнськими і діалектними) і великий вплив української фонетики [...]. З українським міським діалектом балак мав також спільні запозичення німецьких слів, особливо пов'язаних з австрійськими реаліями в адміністрації, економіці, військовому побуті. У багатьох випадках балак перетворювався в мішану польсько-українську говірку, особливо коли нею користувалися люди українського походження. Зразком літературного використання балаку є батярський фольклор. *Стилізація під балак була головним засобом індивідуалізації тексту творів деяких польських прозаїків із Західної України* (А. Хцюка „Atlantyda czyli Wielkie Krylewstwo Bałaku”) і авторів гумористично-ліричних віршів та пісennих текстів (М. Гемар). Почасти з польської літератури, а почасти з говірки львівських українців старшого покоління *елементи балаку запозичують останнім часом окремі львівські письменники* [курсив наш – Г. С.] (Ю. Винничук) (Ісаєвич (Ярісевич), 2003, с. 129).

Характерною рисою львівського балаку була варіантність, яка виявлялася в переважанні рис польської чи української мови, на що вказували польські та українські дослідники. Зокрема свої спостереження щодо цього мовного явища висловив Б. Валенський: „*Не приховуємо також клопоту, якого завдав нам львівський балак, знавцям відомо, що нема його сталих норм у мові, а про те, що нема їх в орфографії, ми переконалися, читаючи машинописи з творами, написаними тим балаком*” (Wajda & Vogelfänger, 1989, s. 19). Український мовознавець Олекса Горбач зауважував, що більший чи менший ступінь „українськості” чи „польськості” в балаку визначали самі мовці залежно від їхнього національного походження (Горбач, 2006, с. 174).

Паралельно розвивалася мова українського Львова. У кін. XIX – поч. XX ст. Львів став ядром західноукраїнського (галицького) варіанта літературної мови, в основі якого було усне мовлення львів'ян. Розвивалося письменство: помітним явищем у літературі міста стали твори літературної групи „Дванадцятка”, зокрема Богдана Нижанківського,

Зенона Тарнавського, Анатолія та Ярослава Курдидиків, Івана Керницького, Василя Ткачука, Василя Гірного, Івана Черняви та ін.; було створено численні галицькі граматики (Івана Могильницького, Михайла Лучкая, Івана Вагилевича, Йосифа Лозинського, Модеста Левицького, Якова Головацького, Михайла Осадци, Омеляна Партицького, Омеляна Огоновського, Володимира Коцовського та Іларія Огоновського, Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера, Василя Сімовича), позначені величезним впливом народної мови, а зокрема мовленням тогочасної львівської інтелігенції (див. Сікора, 2019).

Традиція стилізувати літературні тексти для письменників-львів'ян була припинена із входженням Львова (як і всієї Галичини) в СРСР. Вони не могли вільно обирати літературного й мовного стилю своїх творів, на противагу польським письменникам, які теж були вихідцями зі Львова. Така літературна розкіш була доступною лише емігрантам – тим, хто став частиною української діаспори. Саме вони і продовжили стилізувати свої твори, адже це було дуже природно – *писати рідною мовою рідного міста*. Перебуваючи поза межами Львова, засвідчили та зберегли рідне львівське мовлення у своїх творах Богдан Нижанківський (псевдонім – Бабай), Іван Керницький, Марія Струтинська та ін. Таку художню, а також мемуарну літературу використали як одне із джерел для створення *Лексикону львівського: поважно і на жарт* автори цього діалектного словника, що забезпечило збереження використаних у цих творах діалектизмів.

II. Сучасне

Ця наукова студія ґрунтується на широкій панорамі текстів: сучасній львівській прозі, поезії, мемуаристиці, перекладах. До аналізу було залучено літературні тексти (художні та мемуарні твори) авторства львівських письменників, серед яких більшість – це твори про місто, які передають культурний і мовний колорит Львова, у них події розгортаються у Львові. Такі твори окреслено як *львівські тексти*, а їхня сукупність формує *корпус львівських текстів*. У них здебільшого розгорнута тема міста, а автори розповідають про місто, його мешканців і промовляють до читачів мовою міста, а отже, формують літературну цілість, яка за всіма показниками спроектована на місто. Це твори таких львівських письменників, як Роман Іваничук, Андрій Содомора, Ігор Калинець, Юрій Винничук, Марія Людкевич, Віктор Неборак, Ніна Бічуя, Мар'яна Савка, Маріанна Кіяновська, Наталія Сняданко, Оксана Сенатович, Оксана Кришталева, Галина Крук, Ірина Старовойт та ін.; львівських поетес-аматорок: Христини Сидор-Ровецької, Мар'яни Ших, Уляни Хоми, Юліани Дармограй, Оксани Мох та ін.; перекладачів Віктора Морозова, Наталки Римської, Марти Госовської та ін.

Львівські тексти також репрезентують антології, а саме: *Львівська антологія. Т. 1: Від давніх часів до початку XX ст.* (Винничук, 2013), *Львівська антологія. Т. 2. 1920–1940-і роки. Герої відчайдушних літ* (Винничук, 2014) і *Книга Лева. Львів як текст. Львівський прозовий андерграунд 70–80-х рр. XX ст.: Антологія прози та есеїстики* (Габор, 2014).

Місто сприяє зіткненню та взаємному впливу різних діалектних мовних стихій, змішанню діалектів, у мові міста засвідчено більший у зіставленні з мовою села вплив літературного стандарту: вплив мови преси, радіо і телебачення, мови освіченої верстви населення. Наслідком взаємодії різних діалектів у мовному соціумі міста є деяка розхитаність діалектних норм, їхня варіантність, яка виявляється також і у львівських текстах. Важливо зацентувати на тому, що ступінь засвідчення діалектизмів у таких літературних творах був і зараз є дуже не однаковим. У письменників виявлено різний ступінь засвідчення діалектизмів, так само, як і в усному мовленні львів'ян, він є різним, що залежить від багатьох чинників. Зокрема, визначальними в мовотворенні та текстотворенні є власний мовний досвід і лінгвістичні вподобання автора.

Дослідження творів авторів-львів'ян виявило більший чи менший ступінь наявності лексичних, фонетичних, словотвірних, флексійних, синтаксичних діалектизмів, які творять локальну своєрідність львівських текстів. Варто зауважити, що йдеться не лише про діалоги головних героїв твору, а й про його загальне тло. Найбільше зафіксовано лексичних діалектизмів, серед яких діалектизми різних тематичних груп, загальноновживана діалектна лексика, архаїзми; питома та запозичена лексика. Це назви осіб (характерологічні назви, агентиви, етноніми), назви спорідненості та свояцтва, назви людського тіла; іменник; а також лексика побутового життя Львова: назви одягу та взуття, їхніх частин; назви прикрас, назви предметів домашнього вжитку, назви страв, напоїв, продуктів харчування та їхніх частин; назви рослин; назви природних реалій і явищ природи; теоніми; назви тварин і птахів; часові назви; абстрактні назви; діалектна демінутивна лексика, мовноетикетні формули, львівська лайка, а також львівські топоніми.

Частотними в літературних текстах письменників-львів'ян є діалектні фонетичні риси², а саме: 1) переголос [а] > [е], [і] – зміна [а] після м'яких приголосних у голосні переднього ряду: *декуйу*, *літ.* дякую; *житє*, *літ.* життя; *взєв*, *літ.* взяв; *тєжко*, *літ.* тяжко та ін.; 2) збереження етимологічного [о]: *гурєчий*³, *літ.* гарячий; *богач*, *літ.* багач; *зломати*, *літ.* зламати та ін.; 3) наявність протетичних [в], [й], рідше [г]: *йой*, *літ.*

² Ідеться лише про риси, які можуть мати графічне засвідчення.

³ У мовленні львів'ян, як і в говорах південно-західного наріччя, звук [о] здебільшого має вияви [oʷ], [y].

ой; *йойкати*, *літ.* ойкати; *Гамерика*, *літ.* Америка та ін.; 4) група рис у лексиці іншомовного походження, зокрема наявність м'якого звука [л']: *альо*, *літ.* ало; *лекція*, *літ.* лекція; *телефон*, *літ.* телефон; *телевізор*, *телевізія*, *літ.* телевізор, *класа*, *літ.* клас та ін.; звука [г]: *легенда*, *літ.* легенда; *трагедія*, *літ.* трагедія, *гарантія*, *літ.* гарантія та ін.; епентетичного [й] у звукосполюках [ійа], [ейа], [ійо], [ійу], [ойе]: *фаміліянт*, *літ.* родич; *піаніно*, *літ.* піаніно та ін.; 5) лексикалізовані форми алегроформ, що є виявами афери, синкопи й апокопи: *дві*, *літ.* дивися, *віткі*, *літ.* звідки; *го*, *літ.* його; *тре*, *літ.* треба; *ту*, *літ.* тут та ін.; 6) тверді прикметникові суфікси -ск-, -цк-: *блискій*, *літ.* близький; *аліганцко*, *літ.* алігантсько, елегантно; твердий іменниковий суфікс -иско: *хлупчиска*, *літ.* хлопчиська; *дітиска*, *літ.* дітиська та ін.

Нещодавно було чітко визначено репертуар фонетичних діалектних рис, які властиві мовленню львів'ян⁴, а вже згадувану варіантність простежено також і на рівні фонетики (див. Сікора, 2020b).

У когорті львівських письменників особливе місце посідає Ю. Винничук – одна із наймасштабніших постатей сучасного українського літературного процесу зі світовою славою, дорослий і дитячий письменник, поет, перекладач, упорядник, редактор літературних антологій, краєзнавець, відомий блогер і політичний оглядач, журналіст, актор, режисер естрадного театру „Не журись”, засновник театру-кабаре „Кабарет Юрця і Стефця”. Його твори перекладені багатьма мовами та популярні в Англії, США, Канаді, Польщі, Аргентині, Франції, Німеччині, Хорватії, Чехії, Сербії, Японії та інших країнах.

Творам Ю. Винничука властивий високий ступінь засвідчення діалектизмів, найбільше лексичних. Зокрема, репрезентативним щодо активного вживання діалектизмів є його роман „Танго смерті”; автор навіть подає для читачів діалектний словничок, який налічує 169 слів (Винничук, 2015a). Проте аналіз цього роману призвів до висновку, що цей словничок-додаток містить лише якусь децимцію використаних фонетичних, граматичних і лексичних діалектизмів⁵. *Пательня*, *тета*, *повернулися домів*, *пляцок*, *конфітури*, *слоїки*, *мидниця*, *цукерковий*, *фотель*, *агрест*, *пудло*, *дзигар*, *розмаїті закрутки*, *сніжарня*, *помаранчевий*, *цитриновий*, *плястерка*, *канапки*, *пирого з квашеною капустою*, *бульба*, *перекладенці*, *пляцки*, *струдлі*, *прецлі*, *пам'ятник*, *штамбух*, *на спомин*, *штуцерні (сентенції)*, *гамцяти*, *піаніно*, *родзинки*, *ябка*, *майовий*, *вирисовуючи*, *заки*, *завше*, *шувфелька*, *баняки*, *по-*

⁴ Про повний репертуар фонетичних діалектних рис у мовленні львів'ян поч. ХХІ ст. див. (Сікора, 2020a).

⁵ Варто нагадати, що диференційний словник не дає уявлення про говірку як систему.

кій, жид, жидівський, часопис, батяр, робити збитки, танга, здибатися, фалювати, курдупель, зобачити, подригувати, кумпель, недурно, татуньо, плячок, баля, пампулі, моцний, катапулька, росіл... – ці та багато інших діалектизмів перебувають поза укладеним автором словничком.

Наведу фрагмент аналізованого твору, виділивши діалектну лексику курсивом:

Наші матері – Влодзя Барбарика, Голда Мількер, Ядзя Білевіч і Ріта Єгер – *зазнайомилися* у десяту річницю Базару, зійшовшись до символічної могили на Янівському цвинтарі, а що всі четверо були львів'янками, то хутко заприятелювали і стали все частіше *здибатися*, а дітлахам з того тільки радість, бо мали ми аж три Різдва і три Великодні – католицький, греко-католицький і жидівський – і залюбки гостювали одні в одних, ласуючи то червоним козацьким борщем, у якому плавали вушка з грибами, а на поверхні золотіла підсмажена цибулька, то – надіваною рибою, яку Голда прикрашала тертим хроном і дивовижними витинанками з варених буряків та моркви, то – *пирогами* з квашеною капустою, то кислими голубцями з тертою *бульбою*, то ковбасками по-баварськи, то фантазійними *перекладенцями, плячками, струдіями і прецлями*, чий запах по вінця виповнював помешкання і лоскотав ніздрі (Винничук, 2015b, сс. 11–12).

Шедевром авторської стилізації Ю. Винничука є щоденник Роксолани „Житіє гаремное” – стилізована під архаїчну мову літературна містифікація:

През Настасію Лісовську з Рогатина, же ю Роксоляною прозвано, правдиво списаное в року 1548.

Я, Настасія Лісовська, през его милость господаря мого і малжонка Сулеймана рекома Гасекі Гуррем, видячи, іж всі речі, іле їх на сем світі, одмінні і менущі суть, тільки час смертельний кожного, на світ от живота матки его рожденного, минути не може, а ні мене, прето я, маючи то перед очима моїми, ачколвек будучи при господарі мому королеві Сулейманові, списати хочу житіє гаремное.

Читала юж-єм писанія о кохання од грекинь списані, од сарацинок також, іно нігде не чула, жеби русинка тоє писала. Прето, будучи в зуполной пам'яті і цілому розумі, сим хочу прислугу вчинити для всіх, которії в кохання знаходять радість і втіху, ажеби надалі то еше кунштovníй справовали і не гляділи, на тоє спросно (не вбачали розпусту) (Винничук, 2016, с. 9).

Виразними є діалектні особливості авторської мови львівського поета й прозаїка І. Калинця, які ілюструють його збірки творів для дітей *Казки зі Львова* (Калинець, 2005) та *Пісеньки та віршики зі Львова* (Калинець, 2006).

Наприклад, у казці „Парасольцьо та інші” автор наводить назви спорідненості та свояцтва (серед них і діалектні), що функціують у мовному просторі Львова: *прадід*⁶ [курсив наш – Г. С.] Парасоляр, *прабабка*⁷ Парасолярка, *дідусь*⁸ Парасольський, *бабуся* Парасольська, *татко* Парасолець, *мама* Парасольцева, *сестричка* Парасольцівна, *брат* Парасоляр, *братова* Парасолярка, *дочка* Парасоляківна, *зять* Парасольман, *дружина*⁹ Парасольманівна, *стрийко* Парасолевиц, *стриянка*¹⁰ Парасолевицка, *вуйко* Парасолів, *вуйна* Парасолева, *дядько* Парасольник, *тетя* Парасольничка, *небіж* Парасольченко, *кузин* Парасольчук, *кузина* Парасольчучка, *швагро*¹¹ Парасоленко, *швагрова* Парасоленкова, *кум* Парасолян, *кума* Парасолянівна (Калинець, 2005, с. 65).

Назви солодких виробів із тіста й інших солодошів і приправ подано в дитячих віршиках І. Калинця, вміщених у розділі „Забави тістечок”: *марципани*, *солодке* (загальні назви), *пундики*, *пиріжки*, *бублики*, *ябка в шляфрочках*, *маса* (літ. крем, помадка), *рогалики сметанкові*, *пальчики*, *рурки* (літ. трубочки), *рулети*, *круасани*, *пироги* (літ. вареники), *пампушки*, *вергуни*, *медівники*, *преці* (літ. крендель), *бісквіт*, *бісквітна баба*, *цвібак* (літ. бісквіт), *сирник*, *перекладанець* (літ. кількашаровий пиріг), *булочка*, *мармеляд*¹² (літ. мармелад), *зефір*, *солодяник*, *цедра*, *кориця*, *гвоздика*, *коріандр* (літ. коріандр), *мигдаль*, *шоколяда*¹³ (літ. шоколад) (Калинець, 2006, сс. 174–188).

Варто зауважити, що важливу роль в архітектоніці львівських текстів відіграють топоніми Львова як маркери часово-просторової ідентичності. Наприклад, в есе „Мій Львів – у людях” Р. Іваничук¹⁴ наводить назви львівських районів, вулиць, парків, соборів, костелів і храмів, палаців, театрів, освітніх закладів тощо: *Високий Замок*, *Стрийський парк*, *Знесінський парк*, *Замарстинів*, *Погулянка*, *Кайзервальд*, *Підзамче*, *Личаків*,

⁶ Львів’яни частіше вживають лексему *дідо*, яку І. Калинець використовує в інших своїх творах.

⁷ Львів’яни послуговуються лексемами *прабаба*, *прабабця*, *прабабуся*.

⁸ Поряд із *дідусь* популярною є лексема *дідо*.

⁹ Більш уживаною є лексема *жінка*.

¹⁰ Більш уживаною є лексема *стрийна*.

¹¹ Поряд із *швагро*, *швагрова* функціують *швагро*, *шватер*, а також *швагрова*.

¹² Більш уживаною є форма *мармуляда*.

¹³ Уживане поряд із *чеколяда*, *чоколяда*.

¹⁴ Роман Іваничук, який народився в Івано-Франківській області, від 1948 до 2016 рр. жив і творив у Львові.

Клепарів, Кульпарків, Левандівка, Професорська колонія, Львівська опера, Львівський університет, Політехнічний інститут, Львівський інститут суспільних наук, Будинок учених, Клуб залізничників, видавництво „Каменяр”, костел святої Єлизавети, собор Юра, храм Пресвятої Богородиці, палац Потоцьких, Личаківський цвинтар, вулиці – Конопницької, Кривоноса, Шептицьких, Городоцька, Глибока, Піскова, Личаківська, Личаківський тракт та ін. (Іваничук, 2014).

Рідну львівську мову дуже активно використовують львівські блогери та поети-аматори, завдяки яким вона щедро репрезентована в соціальних мережах, зокрема у Фейсбуці. Ось найпопулярніші зразки таких стилізованих віршів:

Дефіляда у Львові

Проживаю я у Львові, сни тут сняться кольорові. Тут повсюди пахне кава, дуже добра і духмяна. На горі Високий Замок, леви зустрічають ранок. Садовий, наш мер незмінний, шле всім вам привіт уклінний. Але ж мова не про мера (кажуть, він є хлоп-афера, про афери ніц не знаю і пліток не розпускаю...). Просто кличу всіх до Львова, де лунає рідна мова. Тут вам скажуть завше: „Пані, ви кобіти дуже файні”. І пани в нас гонорові, бо живуть вони у Львові. І фацети, і фраєри мають всі свої манери. Я люблю свій рідний Львів, що стоїт вже сім віків. Ту вам скажуть завше й нині: „Слава рідній Україні!”, додадуть: „І слава Йсу, і Бандері, й ЗСУ!!!” Їдьте тут на суперрандку і на кави філіжанку. Посидіт си на бамбетли, коли зимно, візьміт пледи, а до кави – чоколяда: файна буде дефіляда! (Хома, 2022).

Поїдем, кохана, на льоди до самого Львова з тобов. Не бійсь дощової погоди, бо нас mocno гріє любов. А може, я куплю андрути? Собі гальбу пива візьму? Не зможеш мені дорікнути, сказати, що я не люблю. Для тебе на все я готовий. Полярис так туго набив. Я си куплю крават новий, тобі – капелюх голубий. І, як у старім, добрім часі, на рандку до центру підем, бо в нас почуття ще не згасли, ми їх не згубили нігде. Обцасами ми по бруківці дамо ритму іншим панам. І хлопец признаєсі дівці і файно подекує нам. Ти, мила моя, – найладніша, недурно тебе покохав, від мене не найдеш ти ліпше, не раз я тобі то казав. Ми сядем з тобов на бамбетлі, на креденсі знимка стоїт... Які тоті спогади теплі, аж в грудях так ніжно щемит (Сидор-Ровецька, 2022).

Я живу у тому місті, де постійно лиє дощ, де усі кубіти знають, що таке квасковий борщ, де на каву йдуть юрбою й замість неї пиво п'ють, де на дядька кажуть вуйко, ну, а тітку цьотков звуть.

Де батяри на роверах по бруківці ся товчут, у картатих ногавицях причандалами трясут. Де москаль боїться „штокнуть” – нинькай зуби дорогі... Де на стінах пишуть гасло: „Геть додому, москалі!” Де араби, турки, негри наче бачуть перший раз тих богинь, що йдуть на шпацер, й дістають шалений сказ. Де на площі Ринок грає сальси музика дзвінка і танцюють пані з паном, зводить пристрасть їх п’янка... Я живу у тому місті, де до знимки залюбки навіть з Києва-столиці позувати мчать зірки. Й виставляючи світлини у Фейсбук чи в Інстаграм, коментують для фанатів: „То, шановні, Амстердам!” Я живу у тому місті, де бамбетлі є в кафе, і на таці вправний кельнер ганусівки піднесе. Ще й відчинить креденс з дуба, файно келішки натре, бо у Львові жити любо, щисті з кожного аж пре (Shykh, 2024)

То є Львів

Я нині взую файні мешти, піду до коліжанки, там з’їм кавальчик пляцка, вип’ю кави з філіжанки. Якщо не чули ви цих слів, тоді не знаєте, що значить „Львів”. Розкажу трохи я про Львів, про місто кави і дощів. У нас є львівські шахтарі, що каву дістають із-під землі. На ратуші годинник сповіщає час, а Оперний театр – місце здибанки для нас. Тут по бруківці, непідвладні часу, панянки ходять на обцасах, пани і пані їздять у трамваях, їх водії на „бляхах” обганяють. Десь у провулку лямпа гасова горить, а на даху автомобіль старий стоїть. По площі Ринок бігають туристи, пів метра ковбаси в „Криївці” мріють з’їсти. Щовересня у Львові всі читають, а на „Арені-Львів” футбол не грають, а співають. За всім пильнують леви вікові... Усе це Львів – найкраще місто на землі (Дармограй, 2023).

III. Перекладацька практика

Як уже було сказано, занурення у львівську мовну традицію позначилося також на перекладацькій практиці, оскільки стилізацію під львівське мовлення простежено і в перекладах: перекладачі-львів’яни вживають діалектні мовні риси, що властиві мовленню львів’ян та не мають стилістичних відповідників у тексті оригіналу. У своїх перекладах з іноземних мов на українську перекладачі-львів’яни або послідовно використовують діалектизми (найчастіше лексичні), або ж уживають їх зі стилістичною метою. Наприклад, це явище простежуємо в перекладах з англійської мови В. Морозова – перекладача, а також українського поета, співака, композитора, мистецького керівника театру-кабаре „Не журись!”, який навчався у Львові, прожив там значну частину свого життя, а потім емігрував до США, де проживає й досі. У його чисельному перекладацькому доробку – переклади Пауло Коельйо, Бенедикта Андерсона, Джеремі

Стронга, Іана Вайнброу, Роальда Дала, Ернеста Гемінгвея, Янна Мартеля, Джоан Ролінг, що вийшли у Видавництві Старого Лева, „А-ба-ба-га-ла-ма-га” та ін. (Дал, 2005; Куельйо, 2000; Стронг, 2008).

Зокрема, здійснюючи переклад серії англомовних романів про Гаррі Поттера британської письменниці Дж. Ролінг, В. Морозов використав цікавий перекладацький прийом, індивідуалізувавши мову одного із персонажів книги „Гаррі Поттер і філософський камінь” Рубеуса Гегріда, напівлюдини, напіввелетня, викладача догляду за магічними істотами, зберігача ключів та лісника в школі чарівництва „Гогвортс”, надавши його мові діалектних ознак, властивих мовленню львів’ян:

– *Вибачей [курсив наш – Г. С.], – перепросив велетень, – але такий жаль мене бере... Знаєш, кращих людей за твоїх мамусю й татуся не було на світі... та... однаково їх убив Відомо-Хто. А відтак – і це вже справжня тасмниця – він си й тебе хотів убити. Певне, щоб і вашого сліду си не лишило, а може, йому просто подобалося вбивати...*” (Ролінг, 2002, с. 59).

Але вслувати було би встидно, – сказав Гегрід, знову спідлоба зиркнувши на Гаррі. – Якби я... е-е... трошки всьо пришивдшив, чи міг би ти не згадувати про це в Гогвортсі? (Ролінг, 2002, с. 67).

Аж ось над головами застрибало світло ліхтаря, і Гаррі почув знайомий голос Гегріда:

– *Перші кляси! Перші кляси! Сюди! Гаррі, всьо файно?*

[...]

– *За мною! За мною! Ще є перші кляси? Кожен нехай си дивит під ноги! Перші кляси, за мною!* (Ролінг, 2002, сс. 114–115).

– *Золоті монети си називають талеонами, – пояснював він (Гегрід. – Г.С.). – В одному талеоні сімнадцять срібних серпиків, а в серпику – двадцять дев’ять кнатів, це досить просто. Цего має вистачити на пару семестрів, а решта най си зберігає тут. А тепер, прошу пана, сейф сімсот тринадцять, але чи не можна їхати троха повільніше?* (Ролінг, 2002, с. 79).

Таке явище засвідчене також і в повісті англо-американської письменниці Френсіс Елізи Годгсон Бернет „Тасмний сад” (Бернет, 2010), переклад якої виконала Н. Римська:

Станція була доволі маленька. Окрім них, тут ніхто більше не висідав. Щойно вони опинилися на пероні, до них підійшов начальник станції і

заговорив з місіс Медлок. Уже згодом Мері з'ясувала, що так звучить йокширська¹⁵ говірка.

– Виджу, ви вже ся вернули (курсив наш – Г.С.), – добродушно сказав начальник, – і привезли зі собов оту панянку.

– Ая, ото вона, – відповіла місіс Медлок, кивнувши через плече у бік дівчинки. Економка також перейшла на йокширську вимову. – А як ся має ваша жінка?

– Та добре, дякую. Кеб чекає надворі. (Бернет, 2010, с. 26)

– То я з тобою по-йоркширському балакаю, – з гордощами пояснила Мері. – Ну певно, я ще не потрафлю так файно говорити, як Дікен і Марта, але, видиш, троха пробую. Тільки не кажи, що не розумієш! Ти ж сам йоркширець, ту' народжений! Ох, диви, і ні дрібки сорому, тільки ся сміє! (Бернет, 2010, с. 178).

Отож сучасним львівським писемним текстам притаманне:

- 1) послідовне уживання з різним ступенем вияву в оригінальних творах діалектних диференційних ознак львівських письменників як цілеспрямований вибір таких мовних засобів, осмислене засвідчення мовних особливостей рідного діалектного середовища, що є проявом індивідуального стилю письменника та вирізняє його мову серед інших майстра слова;
- 2) використання перекладачами-львів'янами діалектних диференційних ознак як засобу індивідуалізації мови деяких дійових персонажів;
- 3) застосування діалектних диференційних ознак у перекладних творах для відображення „інакшості” мови.

Уживання діалектної мови в писемному тексті увиразнює, удосконалює мистецтво слова, розширює його потенціал, слугує досягненню поставленої художньої мети.

IV. Стилiзацiя, стандартизацiя, ревіталізація

Варто розглянути також три важливі й дотичні до проблематики цієї наукової студії міждисциплінарні поняття, а саме: *стилiзацiю, стандартизацiю, ревіталізацiю*, якими також послуговуються в мовознавстві.

1937 року дослідник мови львів'ян Ярослав Богдан Рудницький у розділі „Стилiзовані говори” підручника *Українська мова та її говори* окреслив поняття стилізації, яке з'явилося в українському науковому дискурсі під кінець XIX ст. – на початку XX ст., зауваживши, що стилі-

¹⁵ Місто Йокшир, Англія.

зувати можна тільки говірки південно-західного наріччя як дуже відмінні від літературного стандарту, в основі якого – східно-українські говори:

Від письменників, що на основі говорів намагалися створити українську літературну мову [...] треба відрізнити письменників – *стилізаторів* [курсив наш – Г. С.], що свідомо вживають якогось говору в своїх творах для чисто мистецьких цілей. Стилізовані говори в українському письменстві – це розмірно пізній прояв; вони з'являються в українському письменстві під кінець XIX ст. й на початку XX ст. під впливом одночасних літературних напрямків (Рудницький, 1937, с. 70).

І далі продовжує:

Письменники стилізують тільки західньо-українські говори [курсив наш – Г. С.]. Це тому, що вони зрізничковані між собою та кожен творить окрему індивідуальну систему.

Східньо-українських говорів не стилізують у літературі тому, що вони дуже мало зрізничковані та ще й тому, що на них опирається українська літературна мова, отже великих різниць між ними й літературною мовою немає. [...]

Східньо-українські говори в основі не виступають як стилізовані говори (Рудницький, 1937, сс. 75–76).

Сучасне трактування стилізації охоплює такі дефініції: у літературознавстві – „інтертекстуальний прийом, свідоме ретроспективне імітування, а не копіювання, творчої манери певного письменника, формальних ознак його стилю, певного фольклорного чи літературного жанру, якому з огляду на це властива семантична амбівалентність” (Ковалів, 2007, с. 431), у мовознавстві – „підкреслене наслідування зовнішньої мовної форми, засвоєння стильового комплексу для створення відповідного історичного, місцевого, фольклорного, літературного забарвлення” (Волков, 2001, с. 547) та загальну дефініцію – „цілеспрямована організація мовного матеріалу в тексті, яка є імітацією особливостей і мовних ознак певного соціального середовища, історичної епохи, літературного напрямку, жанру, індивідуального стилю автора” (Селіванова, 2011, с. 693).

У чому ж полягає відмінність стилізованої, стандартизованої мови текстів львівських письменників від народної, тобто діалектної мови та літературного стандарту? Тут варто зважити, що поняття „мова літератури” не є тотожним до поняття „літературна мова”, яка за своєю природою також є мовою стандартизованою. Мова художніх творів, художня мова, за словами Світлани Єрмоленко, –

це функційний різновид літературної мови, у якому автор послугується позанормативними, некодифікованими засобами: архаїзма-

ми, історизмами, діалектизмами, неологізмами, некодифікованими розмовними висловами, якщо вони відповідають вимогам естетичної міри, стилістичної доцільності (Єрмоленко, 2007, сс. 812–813).

Очевидно, відмінність між усною діалектною мовою і літературним твором забезпечують такі її ознаки, як *первинність* (усупереч вторинності писемних текстів), *спонтанність* (на протигагу осмисленості, плано-мірності, продуманості, використовуваних у літературній творчості), *орієнтир на конкретного адресата* (спрямованість писемних текстів на широку читацьку аудиторію), *інтонаційність* (сукупність просодичних засобів: мелодика, ритм, темп, наголос), *більша кількість діалектних мовних особливостей*, зокрема з огляду на те, що не всі диференційні риси мають графічне засвідчення, а також потенційно *ширша варіативність*.

Висновки

Мовотворчість львівських майстрів слова початку ХХІ ст. становить вагомий компонент сучасної європейської літератури та європейської культури загалом, цінний зразок мовно-національної культури України (як з огляду літературознавства, так і мовознавства, а зокрема діалектології); таку літературу можна окреслити як літературу стилізовану.

Оригінальні художні та мемуарні тексти, а також переклади відтворюють моделі мовної комунікації модерного різновиду української нації, що об'єднаний львівською мовно-культурною домінантою.

Наявність у творах авторів-львів'ян діалектних диференційних рис, найбільше в лексиці, як наслідок відштовхування від тривалої окупаційної радянської минушини не нове явище в українській літературі, адже йому властива тяглість ще з періоду кін. ХІХ – середини ХХ ст. та засвідчення у творчості українських і польських письменників-львів'ян. Отож обрані для аналізу діалектні особливості мовотворчості авторів-львів'ян стали закономірним наслідком послаблення або відсутності цензури щодо єдиної літературної норми в українському друкованому слові періоду незалежності, а також продовження традиції стилізації творів, яка виникла раніше.

Вагомий пласт таких стилізованих львівських текстів, які набули популярності серед читачів, а) створив високу культуру літературної мовотворчості, зорієнтованої на рідне місто, яка вказує на унікальність, індивідуальність, локальність, львівську ідентичність, зокрема львівську мовну ідентичність; б) розвинув культ такої літературної творчості, яка зосереджена на своїй локальній своєрідності, і цей культ можна означити як *культурний літературно-мовний ренесанс Львова*.

Львівські тексти історичного зрізу кін. XX – поч. XXI ст. маніфестують важливі явища в історії розвитку української національної мови:

по-перше, тяглості літературної традиції, зорієнтованої на Львів і його мову, сформованої, з одного боку, у польськомовному Львові до 1939 року, з іншого – в українськомовному Львові періоду функціонування західноукраїнського (галицького) варіанта літературної мови, яка була перерваною в радянсько-окупаційний період і тяглою у творчості львівських українських і польських письменників-емігрантів;

по-друге, стандартизацію діалектної мови;

по-третє, ревіталізацію діалектів як соціальну практику, як спосіб збереження локальних особливостей.

Обидва явища – як стандартизація, так і ревіталізація – водночас є і модою, і потребою насамперед у мовному просторі Львова як вагоме підтвердження феноменальності мови цього міста – одного з розвинутих і популярних різновидів української національної мови, зразка міського мовлення з полімовною спадщиною, самобутньої локальної культури лінгвоукраїністики та полоністики. У своїй основі притаманні львівським текстам мовні явища зорієнтовані на концепцію львівської ідентичності загалом, а львівської мовної ідентичності як складника української етнічної ідентичності зокрема; репрезентують єдність минулого та сучасного Львова, збереження його мовно-культурної спадщини, самоідентичності його мешканців;

по-четверте, мовотворчість сучасних львівських письменників, як і усне мовлення львів'ян, є поєднанням діалектного й літературного, що притаманне міському мовленню загалом як наддіалектному вияву мовлення; ця мовотворчість формує окремий різновид стандартизованої української літературної мови, характерною ознакою якого є різний ступінь засвідчення діалектних мовних рис на всіх мовних рівнях, серед яких превалює лексичний.

Значення художньо-літературного львівського дискурсу як невід'ємного компонента історії української літературної мови беззаперечне, адже твори, авторами яких є львів'яни, на початку III-ого тисячоліття набули високого ступеня популярності в Україні, впливаючи на формування мовних смаків, уподобань і загалом мовотворення серед вихідців із різних діалектних українських зон.

БІБЛІОГРАФІЯ

Онлайн-джерела

Дармограй, Ю. (2023, вересень 23). *То є Львів. Lvivska balachka / Львівська балачка*. Facebook. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid034j2hkSyu8qbdh5AYgvfEiWj8n3shACuYBfwC4gkugtwH8neCmb3xjpFnXVEcmjLPl&id=100031968022001&locale=uk_UA

Transliteracija: Darmohrai, Yu. (2023, veresen 23). *To ye Lviv. Lvivska balachka / Lvivska balachka*. Facebook. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid034j2hkSyu8qbdh5AYgvfEiWj8n3shACuYBfwC4gkugtwH8neCmb3xjpFnXVEcmjLPl&id=100031968022001&locale=uk_UA

Сидор-Ровецька, Х. (2022, липень 12). *Поїдем, кохана, на льоди... Lvivska balachka / Львівська балачка*. Facebook. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02vVteGzYZ6DM64NRszzuV2o2h1BpYUJoPe1bgy6DjA6HxBwhgcNDFo1EajMD7gDwNl&id=643185969488242&locale=uk_UA

Transliteracija: Sydor-Rovetska, Kh. (2022, lypen 12). *Poidem, kokhana, na lody...* Lvivska balachka / Lvivska balachka. Facebook. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02vVteGzYZ6DM64NRszzuV2o2h1BpYUJoPe1bgy6DjA6HxBwhgcNDFo1EajMD7gDwNl&id=643185969488242&locale=uk_UA

Хома, У. (2022, липень 27). *Дефіляда у Львові. Lvivska balachka / Львівська балачка*. Facebook. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100031968022001>

Transliteracija: Khoma, U. (2022, lypen 27). *Defiliada u Lvovi*. Lvivska balachka / Lvivska balachka. Facebook. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100031968022001>

Shykh, M. (2024, липень 24). *Я живу у тому місті... Lvivska balachka / Львівська балачка*. Facebook. https://www.facebook.com/maryanapetrivna/posts/pfbid0bSgjmDXVRJezhkVKqfNTGhMgKEHbxkvTQ5eyf7U9PFR LHHCfCfhPrXRweGUdyu2tl?locale=uk_UA

Transliteracija: Shykh, M. (2024, lypen 24). *Ya zhyvu u tomu misti...* Lvivska balachka / Lvivska balachka. Facebook. https://www.facebook.com/maryanapetrivna/posts/pfbid0bSgjmDXVRJezhkVKqfNTGhMgKEHbxkvTQ5eyf7U9PFR LHHCfCfhPrXRweGUdyu2tl?locale=uk_UA

Джерела

Бернет, Ф. Е. Годгсон. (2010). *Таємний сад* (Н. Римська, Пер.). Свічадо.

Transliteracija: Bernet, F.E. Hodgson. (2010). *Tayemnyi sad* (N. Rymyska, Trans.). Svichado.

Винничук, Ю. (2013). *Львівська антологія. Т. 1: Від давніх часів до початку XX ст.* Фоліо.

Transliteracija: Vynnychuk, Yu. (2013). *Lvivska antolohiia. T. 1: Vid davnykh chasiv do pochatku XX st.* Folio.

Винничук, Ю. (2014). *Львівська антологія. Т. 2. 1920–1940-і роки. Герої відчайдушних літ*. Фоліо.

Translitteracija: Vynnychuk, Yu. (2014). *Lvivska antolohiia. T. 2. 1920–1940-i roky. Heroi vidchaidushnykh lit*. Folio.

Винничук, Ю. (2015а). *Словник. Танго смерті*. Фоліо. Завантажено 14 травня 2024 року, з [https://chtyvo.org.ua/Vynnychuk. Tango_smerti](https://chtyvo.org.ua/Vynnychuk/Tango_smerti)

Translitteracija: Vynnychuk, Yu. (2015 a). *Slovyk. Tango smerti*. Folio. Zavantazhenno 14 travnia 2024 roku, z [https://chtyvo.org.ua/Vynnychuk. Tango_smerti](https://chtyvo.org.ua/Vynnychuk/Tango_smerti)

Винничук, Ю. (2015b). *Танго смерті*. Фоліо. Завантажено 14 травня 2024 року, з <https://chtyvo.org.ua/Vynnychuk>.

Translitteracija: Vynnychuk, Yu. (2015 b). *Tango smerti*. Folio. Zavantazhenno 14 travnia 2024 roku, z <https://chtyvo.org.ua/Vynnychuk>.

Винничук, Ю. (2016). *Життя гаремное*. Фоліо. Завантажено 10 травня 2024 року, з https://shron1.chtyvo.org.ua/Vynnychuk/Zhytтие_haremnoie.pdf?

Translitteracija: Vynnychuk, Yu. (2016). *Zhytтие haremnoie*. Folio. Zavantazhenno 10 travnia 2024 roku, z https://shron1.chtyvo.org.ua/Vynnychuk/Zhytтие_haremnoie.pdf?

Габор, В. (Упор.). (2014). *Книга Лева. Львів як текст. Львівський прозовий андерграунд 70–80-х рр. XX ст.: Антологія прози та есеїстики*. ЛА „Піраміда”.

Translitteracija: Gabor, V. (Upor.). (2014). *Knyha Leva. Lviv yak tekst. Lvivskyi prozovyi andergraund 70–80-kh rr. XX st.: Antolohiia prozy ta eseistyky*. LA „Piramida”.

Дал, Р. (2005). *Чарлі і шоколадна фабрика* (В. Мороз, Пер.). Видавництво „А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА”.

Translitteracija: Dal, R. (2005). *Charli i shokoladna fabryka* (V. Moroz, Trans.). Vydavnytstvo „A-BA-BA-NA-LA-MA-NA”.

Іваничук, Р. (2014). Мій Львів – у людях. В В. Габор (Упор.), *Книга Лева. Львів як текст. Львівський прозовий андерграунд 70–80-х рр. XX ст.: Антологія прози та есеїстики* (сс. 44–64). ЛА „Піраміда”.

Translitteracija: Ivanychuk, R. (2014). *Mii Lviv – u liudiakh. V V. Gabor (Upor.), Knyha Leva. Lviv yak tekst. Lvivskyi prozovyi andergraund 70–80-kh rr. XX st.: Antolohiia prozy ta eseistyky* (ss. 44–64). LA „Piramida”.

Калинець, І. (2005). *Казки зі Львова* (2-е вид.). Сполوم.

Translitteracija: Kalynets, I. (2005). *Kazky zi Lvova* (2-e vyd.). Spolom.

Калинець, І. (2006). *Пісеньки та віршики зі Львова*. Сполум.

Translitteracija: Kalynets, I. (2006). *Pisenky ta virshyky zi Lvova*. Spolom.

Куельйо, П. (2000). *Алхімік* (В. Мороз, Пер.). Видавництво „Класика”.

Translitteracija: Kuelio, P. (2000). *Alkhimik* (V. Moroz, Trans.). Vydavnytstvo „Klasyka”.

Ролінг, Дж. К. (2002). *Гаррі Поттер і філософський камінь* (В. Морозов, Пер.). Видавництво „А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА”.

Translitteracija: Roling, Dzh. K. (2002). *Harri Potter i filosofskyi kamin* (V. Morozov, Trans.). Vydavnytstvo „A-BA-BA-NA-LA-MA-NA”.

Стронг, Дж. (2008). *Розшукуються Ракета на 4-х лапах!* (В. Мороз, Пер.). Видавництво Старого Лева.

Transliteration: Strong, Dzh. (2008). *Rozshukuietsia Raketa na 4-kh lapakh!* (V. Moroz, Trans.). Vydavnytstvo Staroho Leva.

Література

Андрусів, С. (2000). *Модус національної ідентичності: львівський текст 30-х років ХХ ст.* Джура, ЛНУ ім. І. Франка.

Transliteration: Andrusiv, S. (2000). *Modus natsionalnoi identychnosti: lvivskyi tekst 30-kh rokiv XX st.* Dzhura, LNU im. I. Franka.

Брень, М. (2021). *Конструювання львівського тексту в прозі Юрія Винничука.* [Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня „бакалавр”, Національний університет „Києво-Могилянська академія”]. Національний університет „Києво-Могилянська академія”. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7e25be52-1b73-4c5b-a691-89b2a937928e/content>.

Transliteration: Bren, M. (2021). *Konstruiuvannia lvivskoho tekstu v prozi Yurii Vynnychuka.* [Kvalifikatsiina robota na zdobuttia osvithnoho stupenia „bakalavr”. Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia”, fakultet humanitarnykh nauk, kafedra literaturoznavstva]. Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia”. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7e25be52-1b73-4c5b-a691-89b2a937928e/content>.

Волков, А. (2001). Стилізація. В А. Волков (Укл.), *Лексикон загального та порівняльного літературознавства* (с. 457). Золоті литаври.

Transliteration: Volkov, A. (2001). *Stylizatsiia. Leksykon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva.* Zoloti lytavry.

Горбач, О. (2006). *Арго в Україні.* Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Transliteration: Horbach, O. (2006). *Argo v Ukraini.* Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Єрмоленко, С. (2007). Художній стиль. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 812–813). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Transliteration: Yermolenko, S. (2007). *Khudozhnii styl.* V V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 812–813). *Ukrainska entsyklopediia* im. M. P. Bazhana.

Ісаєвич (Ярісевич), Д. (2003). Балак. В *Енциклопедія Сучасної України*. Завантажено 30 жовтня 2024, з <https://esu.com.ua/article-41141>.

Transliteration: Isaievych (Iarisevych), D. (2003). Balak. V *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy.* Zavantazhenno 30 zhovtnia 2024, z <https://esu.com.ua/article-41141>.

Карпіловська, Є. (2011). Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність. *Культура слова*, 74, 43–44.

Transliteration: Karpilovska, Ye. (2011). *Norma v suchasnomu ukrainskomu slovotvorenni: zrazok i realnist.* *Kultura slova*, 74, 43–44.

- Ковалів, Ю. (2007). Стилізація. В Ю. Ковалів (Укл.), *Літературознавча енциклопедія* (Т. 2) (сс. 431–432). ВЦ „Академія”.
- Transliteration:** Kovaliv, Yu. (2007). Stylizatsiia. V Yu. Kovaliv (Ukl.), *Literaturoznavcha entsyklopediia* (Т. 2) (ss. 431–432). VTs „Akademiia”.
- Підкуймуха, Л. (2016). *Лексичний склад західноукраїнського варіанта літературної мови (на матеріалі художніх текстів львівських письменників першої пол. XX ст.)*. [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Національний університет „Києво-Могилянська академія”]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Pidkuimukha_Liudmyla/Leksychnyi_sklad_zakhidnoukrainskoho_varianta_literaturnoi_movy_na_materiali_khudozhnikh_tekstiv_lvi.pdf
- Transliteration:** Pidkuimukha, L. (2016). *Leksychnyi sklad zakhidnoukrainskoho varianta literaturnoi movy (na materialy khudozhnikh tekstiv lvivskykh pysmennykiv pershoi pol. XX st.)*. [Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata nauk, Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia”]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Pidkuimukha_Liudmyla/Leksychnyi_sklad_zakhidnoukrainskoho_varianta_literaturnoi_movy_na_materiali_khudozhnikh_tekstiv_lvi.pdf
- Підкуймуха, Л. (2019). Мовне життя Львова в художніх текстах Юрія Винничука. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”, 7(75)*, 125–128.
- Transliteration:** Pidkuimukha, L. (2019). *Movne zhyttia Lvova v khudozhnikh tekstakh Yurii Vynnychuka. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu „Ostrozka akademiia”, 7(75)*, 125–128.
- Підкуймуха, Л. (2020). *Мова Львова, або коли й батяри говорили*. Видавництво „Кліо”.
- Transliteration:** Pidkuimukha, L. (2020). *Mova Lvova, abo koly y batiary hovoryly*. Vydavnytstvo „Klio”.
- Рудницький, Я. (1937). *Українська мова та її говори*. Рідна школа.
- Transliteration:** Rudnytskyi, Ya. (1937). *Ukrainska mova ta yii hovory*. Ridna shkola.
- Селіванова, О. (2011). Стилізація. В О. Селіванова (Укл.), *Лінгвістична енциклопедія* (с. 693). Довкілля-К.
- Transliteration:** Selivanova, O. (2011). Stylizatsiia. V O. Selivanova (Ukl.), *Linhvistychna entsyklopediia* (s. 693). Dovkillia-K.
- Сікора, Г. (2015). Львівське мовлення в термінах та визначеннях. *Термінологічний вісник, 3(2)*, 62–80.
- Transliteration:** Sikora, H. (2015). *Lvivske movlennia v terminakh ta vyznachenniakh. Terminolohichni visnyk, 3(2)*, 62–80.
- Сікора, Г. (2019). Галицькі граматики як джерело дослідження львівського койне. *Діалектологічні студії: Діалект і пам'ятка, 12*, 118–125.
- Transliteration:** Sikora, H. (2019). *Halytski hramatyky yak dzherelo doslidzhennia lvivskoho koine. Dialektolohichni studii: Dialekt i pamiatka, 12*, 118–125.
- Сікора, Г. (2020а). *Фонетика сучасного львівського мовлення* [Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук, Інститут української мови НАН]

України]. Інститут української мови НАН України. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Sikora_G_V_Dys.pdf; https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Sikora_G_V_Dodatky.pdf; (dostyp 1.04.2024).

Transliteracja: Sikora, H. (2020a). *Fonetyka suchasnoho lvivskoho movlennia* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora nauk, Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy]. Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Sikora_G_V_Dys.pdf; https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Sikora_G_V_Dodatky.pdf; (dostyp 1.04.2024).

Сікора, Г. (2020b). Фонетична варіантність у сучасному львівському мовленні. *Діалектологічні студії: Збірник пам'яті Наталі Хобзей*, 13, 230–239.

Transliteracja: Sikora, H. (2020b). Fonetychna variantnist u suchasnomu lvi-vskomu movlenni. *Dialektolohichni studii: Zbirnyk pamiaty Natali Khobzei*, 13, 230–239.

Wajda, K., & Vogelfänger, H. (1989/1934). *Szczepko i Tońko. Djalogi radjowe z „We-solej Lwowskiej Fali”*. Lwów. Ossolineum.

Szolginia, W. (1991). *Batiar i jego balak. Lwów i jego mieszkańcy: wydanie specjalne*. Wydawnictwo tygodnika Przekrój. <https://lwow.home.pl/przekroj/batiary.html>

Contemporary Literary Works of Lviv Writers: Vernacular or Literary Standard?

This research addresses a key objective in the comprehensive study of language at the beginning of the twenty-first century in Lviv: analysing literature created by Lviv writers, a significant and diverse body of work that represents a notable phenomenon in the history of the Ukrainian literary language.

The analysis of Lviv authors' works reveals varying degrees of dialectal elements across different linguistic levels. This local characteristic of Lviv texts reflects the broader expansion of dialectal language use, typical of Lviv's linguistic landscape in the early twenty-first century.

It is noted that the literary activity of Lviv writers during this period continues the tradition of stylizing literary Ukrainian and Polish texts, a practice established in the late nineteenth and early twentieth centuries. These stylized Lviv texts, which gained popularity among readers in Ukraine and abroad, represent a high culture of literary language creation that embodies Lviv's linguistic identity and contributes to the cultural and linguistic renaissance of the city.

Keywords: vernacular, dialect, literary standard, language of Lviv, Lviv writers, Lviv texts, stylization, dialectal features.

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024-286-297>

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Leksyka pozornie ogólnopolska w języku mieszkańców wielkopolskich wsi – standard czy dialekt?

Materiały językowe pozyskiwane w terenie przez dialektologów – przez niemal cały XX wiek po współczesność – mogą wydawać się mało zróżnicowane, a wiele z nich nieznacznie tylko odbiega od polszczyzny ogólnej. Analiza leksyki dotyczącej nazw przyrodniczych w zróżnicowanych czasowo bazach źródłowych skłania do namysłu nad rolą nazw tożsamyh z odpowiednikami ogólnopolskimi, a także nad adekwatną terminologią tej grupy leksykalnej.

Słowa kluczowe: dialektologia, leksyka, terminologia.

Analiza dialektalnej leksyki wielkopolskiej ujawnia znaczne grupy słownictwa wspólnego z ogólnopolskim. Tak dawniej, jak i współcześnie, notuje się nazwy gwarowe obok wyrazów określanych jako pochodzące z polszczyzny standardowej (wzorcowej, normatywnej, ogólnej). Należy więc zadać pytanie: czy leksyka gwarowa zbieżna z odpowiednikami w polszczyźnie ogólnej pod względem morfologii, semantyki, a często i fonetyki, powinna być traktowana właśnie jako standardowa?

Zakładając, że standard to nic innego jak wariant ogólny polszczyzny, zatem będący wskaźnikiem normy poprawnościowej i zarazem neutralny, nienacechowany, to należałoby znaleźć odpowiedni termin dla części słownictwa w języku mieszkańców wsi, które jest tradycyjne i jednocześnie tożsame z formami standardowymi. Wydawać by się mogło, że termin *leksyka współnoodmianowa* (Markowski, 1990) jest właściwym określeniem, choć w wypadku badań gwaroznawczych nie pozostaje neutralny (poza tym niesie mimo wszystko obciążenie w postaci podziału na *leksykę współnoodmianową swoistą*, czyli nacechowaną, i nieswoistą, a to sprowadza nasze rozważania teoretyczne do punktu wyjścia, w którym mamy standard i dialekt).

Stopień żywotności gwary na danym terenie zwykle się wyznaczać przez wzrost cech ogólnopolskich. W niektórych polach leksykalnych¹ można zauważyć spory odsetek słownictwa zbieżnego z ogólnopolskim, co nie oznacza zarazem regresu gwary. Gdyby tak było musielibyśmy przyjąć, że istniał wariant gwarowy, którego użytkownicy języka stopniowo się wyzbywali, zastępując go wyrazem z polszczyzny ogólnej lub profesjonalizmem², względnie jeszcze

¹ Wśród wielu współcześnie funkcjonujących koncepcji pola tematycznego (np. Markowski, 1992; Batko-Tokarz, 2019; Cygal-Krupa, 1986; Miodunka, 1980 i in.) w swoich analizach kieruję się dość szeroko pojmowaną koncepcją Teresy Skubalanki (1966, s. 16) – badaczka postrzega pole tematyczne jako pole asocjacyjne, powstające na zasadzie skojarzenia, zatem bez stałych ram pojemnościowych.

² Wprowadzanie słownictwa neutralnego z polszczyzny ogólnej lub nacechowanego (z odmiany naukowej) odbywa się automatycznie i w codziennej komunikacji wydaje się pozbawione świadomej decyzji użytkownika języka (informatora). Jedynie w sytuacji, gdy pozyskuje się materiał językowy od osób wykształconych (świadomych celu badania), wówczas można spotkać się z celowym wprowadzaniem słownictwa specjalistycznego do wypowiedzi, celem wykazania swojej erudycji (osobnym zagadnieniem jest kwestia stosowania takiego słownictwa na co dzień). W większości jednak sytuacji wyrazy z polszczyzny ogólnej lub profesjonalizmu wydają się być stosowane z braku lepszego (czy lokalnego – gwarowego?) odpowiednika. O ekspansji słownictwa specjalistycznego w języku potocznym pisała Aldona Skudrzykowa (2001, ss. 306–313): „Profesjonalizmy stają się konieczne do codziennego funkcjonowania, do uczestniczenia w otaczającej rzeczywistości. Stają się niewątpliwie składnikiem leksykonu każdego użytkownika polszczyzny, nie tylko w sytuacjach zawodowych, środowiskowo ograniczonych, ale również

innym typem leksemu³. Mam jednak na myśli taką grupę słownictwa, która nie miała wcześniej odpowiednika gwarowego i dlatego stanowiła swoisty standard w obrębie danej gwary.

Chciałabym wykazać, że problem obecności słownictwa niedyferencyjnego w języku mieszkańców wsi dotyczy całkiem sporej grupy leksyki w obrębie pól tematycznych i jednocześnie nie oznacza standaryzowania gwary (rozumianego jako dążenia do ujednolicenia z polszczyzną ogólną). Mimo że zaprezentuję przykłady tylko z pola tematycznego PRZYRODA (głównie z okolic Pobiedzisk, pow. poznański), to jednak zagadnienie jest znaczenie szersze (trudno byłoby przekonać kogokolwiek, że ludzie na wsi mówili niegdyś w 100 % gwarą). Rozstrzygnięcie w kwestii uznania omawianego słownictwa za ogólnopolskie lub nacechowane geograficznie jest kluczowe dla analiz materiału w kontekście ewolucji gwary i języka mieszkańców wsi.

Przejdę zatem do przeglądu materiału. Najpierw odniosę się do moich wcześniejszych badań, z których wnioski zawarłam w kilku publikacjach – najpierw w artykule o nazwach motyli i ich larw, a następnie – ptaków, by przejść do zagadnień meteorologicznych, takich jak nazwy chmur czy wcześniej niepublikowanych nazw opadów. Wszystkie omówione nazwy obejmują ostatnie sto lat (materiały dialektologiczne: kartoteka Adama Tomaszewskiego (AT), *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW), Wielkopolskie Słowniki Regionalne wraz z materiałami współczesnymi niepublikowanymi (WSR, szczególnie zaś WSR-Pob-2); zagadnienia meteorologiczne – Kupiszewski, 1969)). W przypadkach, gdy materiał dialektalny okazywał się niewystarczający dla pełnego oglądu konkretnej nazwy, sięgałam do materiałów historycznojęzykowych.

W artykule o nazwach motyli (Kobus, 2023a, ss. 159–171) nietrudno było wskazać nazwy *stricte* lokalne (motyl dzienny: *koptyl*, *motyla* r.ż., *motylak* / *motylec*, *m^otylica* / *m^otelica*, *patylak* / *patylo*“k oraz nazwy gatunkowe: *bielik* / *bielak* / *bielik kapustnik* / *bielik kapuściany* ‘bielinek kapustnik (*Pieris brassicae*)’, *cyranki* ‘latolistek cytrynek (*Gonepteryx rhamni*)’, *pawie oko* ‘rusałka pawik (*Aglais io*)’, *rosiczki* ‘?’; motyl nocny (brak nazw gatunkowych):

codziennych, potocznych. [...] nie są znakiem prestiżu kulturowego ich użytkownika, stanowią głównie może znak nadążania za rzeczywistością, czasem znak jego nowoczesności” (Skudrzykowa, 2001, s. 310–311). Ekspansja słownictwa specjalistycznego w języku mieszkańców wsi jest zjawiskiem coraz częściej obserwowanym we współczesnych badaniach terenowych – ta grupa leksyki wyraźnie się wyróżnia i nie ma wątpliwości, że stanowi element migracyjny. O zagrożeniach płynących dla gwary ze strony czynników cywilizacyjnych pisali obszernie m.in.: Kurek, 1995; Kurek, 2006, ss. 53–57; Sierociuk, 2003, ss. 131–136; Sierociuk, 2005, ss. 67–76; Pelcowa, 2006, ss. 139–153 i in.

³ Często mieszkańcy wsi, wprowadzając do swojego słownika nowy wyraz, zmieniają jego formę lub fonetykę.

bieda, ciota, ćmok, czarownica, mora, motyl, motyla / motylka r.ż., *motylek, motylica, mól / mola / mólok, "omacnica*) funkcjonujące obok potocznych (*motyl, motylek*) oraz nazwy gatunkowe sprowadzone najczęściej do jednego z kilku członów nazwy zoologicznej (*admiral* ‘rusałka admirał (Vanessa atalanta)’, *bielinek / kapustnik* ‘bielinek kapustnik (*Pieris brassicae*)’, *cytrynek* ‘latolistek cytrynek (*Gonepteryx rhamni*)’ oraz uogólniona nazwa motyla nocnego (*ćma*)), czy naukowych (*bielinek kapustnik, paź królowej*). Analiza tych nazw wykazała, że przyczyną, dla której użytkownicy języka nadają motyloom nazwy indywidualne jest ich bliska styczność z człowiekiem oraz pospolitość występowania, a także wzrost naukowej wiedzy przyrodniczej. Dla interesującego nas zagadnienia ważniejsze jest jednak określenie, które z tych nazw są faktycznie elementem migracyjnym, a które zastałym. Kierując się pamięcią pokoleniową, obejmującą co najmniej trzy pokolenia⁴, można by przyjąć za element tradycyjny w języku, taki, który trwa przynajmniej trzy pokolenia, (chyba że w literaturze przedmiotu znajdą się poświadczenia jeszcze starsze) i informatorzy nie są w stanie poświadczyć obecności innego wariantu niż aktualnie przez nich podawany. Idąc tym tropem zaobserwujemy, że nazwy omawianego tu rzędu owadów zawierają element migracyjny (nowy) w postaci zdrobnienia *motylek*, zaś spośród wielu nazw gwarowych wariant *motyl* i *ćma* (zbieżne z polszczyzną ogólną) zyskał zdecydowaną dominację i w tej sytuacji jest czynnikiem obrazującym utratę cechy gwarowej w obrębie języka mieszkańców wsi, zwłaszcza że nazwy gwarowe są dziś rzadkie albo zostały wyekscerpowane ze źródeł archiwalnych. O wiele trudniej jest ocenić pozostałe nazwy, ponieważ brakuje starych materiałów dialektalnych. Można się jedynie domyślać, że nazwy profesjonalne weszły do języka naszych informatorów stosunkowo niedawno, na co wskazuje mnogość wariantów leksykalnych w obrębie konkretnego gatunku.

Wśród nazw larw motyla (Kobus, 2023a, ss. 281–292) w materiałach wielkopolskich odnotowano następujące wyrazy: *go"sienica, wo"siona, go"siona, kapuśnica, larwa, kobus / kobuś / kobuch, ć"ota, robak / robok / r"obok*. I tak, wyłącznie w materiałach AT, widnieją nazwy *kobus / kobuś / kobuch* i *ć"ota*, które nie występują w kolejnych grupach źródeł. Charakter stały mają *go"sienica* (wariant zbieżny z ogólnopolskim) i *wo"siona* (regionalizm) – obydwie formy obecne w najstarszych materiałach dialektalnych z Wielkopolski, zaś pozostałe (*go"siona* – archaizm, *kapuśnica* – gwaryzm, *larwa* – profesjonalizm, *robak* – potocyzm), mimo starego rodowodu, uznać należy za użyte

⁴ Zagadnienia te omówił Jerzy Sierociuk w referacie *Dyferencyjne czy pełne pozyskiwanie materiałów dialektologicznych dla celów leksykograficznych*, wygłoszonym 23 maja 2024 r. w Czerkasach (online) na konferencji „Лінгвалізація світу”. Dalej: Sierociuk, 2024.

incydentalnie w znaczeniu ‘larwa motyla’. W naszych rozważaniach należy wziąć pod uwagę wspólną z leksyką ogólnopolską *goⁿsienice* oraz regionalną *woⁿsione*. Czas pokaże, która z tych form zyska dominację – częstotliwość użycia jest raczej porównywalna, przy czym zwycięstwo formy pierwszej, nie będzie dowodem unifikowania się polszczyzny wiejskiej.

Analiza nazw ptaków (Kobus, 2023c, ss. 17–30) przynosi nieco odmienny obraz leksyki, która podana została w całym zakresie chronologicznym dla konkretnej lokalizacji (okolice Pobiedzisk, pow. poznański). Mamy tu sporo par wariantywnych obejmujących nazwę ogólnopolską i gwarową, co wiąże się z bliskim związkiem danego gatunku z człowiekiem i wykonywaną przez niego pracą czy sferą tabu. Przyczyną wielowariantowości jest także brak dostatecznej wiedzy w rozróżnianiu poszczególnych gatunków ptaków. I tak, do nazw ptaków, które nie mają poświadczeń innych niż zbieżne z ogólnopolskimi (z wyjątkiem drobnych różnic fonetycznych, a i to nie zawsze) należą: *bocian*, *geⁿś*, *czajka*, *jaskółka*, *jastrząb*, *kuropatwa*, *prepiórka*, *wróbel*, zaś odmienne są nazwy: *kukulka*, *zuzula* (WSR-Pob-2) / *kukawka* (AT), *szpak*, *skorc* (WSR-Pob-2) / *skorc* (AJKLW). Zdecydowanie mniej jest nazw wariantywnych niż zbieżnych z ogólnopolskimi. Współcześnie pozyskano w okolicach Pobiedzisk jeszcze wiele innych nazw ptaków, do których nie ma odniesienia w materiałach archiwalnych (*bażant*, *cukrówka* / *dziki goł^mb* / *goł^mb* / *polny goł^mb*, *gil*, *glapa* [gapa] / *kruk*, *wrona*, *jemiołuszka*, *kaczka* (dzika kaczka), *kaczka krzyżówka*, *kawka*, *kos*, *łabeⁿdź* [łaboⁿdź, łabyⁿdź], *łyśka*, *mewa* / *rybitwa*, *myszołów*, *orzeł*, *pliszka*, *pódźka* / *sowa*, *puchacz*, *sikorka*, *skowronek*, *słowik* [słowyk], *sokół*, *sójka*, *sroka*, *śnieguła*, *zie^mba*, *zomorodek*, *żuraw*). Niektóre z nich mają charakter regionalny i są jedynymi podawanymi przez informatorów (być może w przyszłości się to zmieni), inne mają odpowiedniki ogólnopolskie lub są wyłącznie podawanymi nazwami zbieżnymi z ogólnopolskimi i wówczas trudno prowadzić dyskusję na temat ich wariantowości – możliwe, że nie miały odmiany typowo lokalnej. Aktualny pozostaje wniosek, że:

niezależnie od czasu, w jakim badania były prowadzone, nazwy ogólnopolskie nie były rzadkością wśród poświadczeń zebranych przez doświadczonych dialektologów (odwołuję się tu do całego materiału A. Tomaszewskiego i badań powojennych zespołu Zenona Sobierajskiego). Wydaje się zatem, że tworzenie nazw lokalnych (swojskich) dla zwierząt dzikich nie jest dla mieszkańców wsi istotne, jeśli zwierzęta te (ptaki, ssaki, płazy, gady, owady, ryby) odgrywają niewielką rolę w życiu codziennym człowieka – w życiu zarówno materialnym, jak i duchowym. Z kolei zwierzęta, które są człowiekowi bliskie, mają nawet kilka różnych wariantów nazw (Kobus, 2023c, s. 26).

Kolejny raz uwidacznia się potrzeba ludzi do nazywania w sposób szczególny niektórych desygnatów, co sprzyja przejmowaniu słownictwa z innych

odmian polszczyzny. Wśród wymienionych nazw schyłkowy charakter użycia wyrazów *skorc* czy *kukawka* (zmiana na rzecz *szpaka* i *kukułki*), są dowodem wymierania gwary na badanym terenie, czego nie można z pewnością powiedzieć o innych wymienionych nazwach ptaków.

Nazwy chmur w gwarach wielkopolskich nie mają zbyt bogatej dokumentacji. Nazwy typowo gwarowe jak np. *kalduny* ‘kumulusy’ i *czorno falo* ‘chmura deszczowo-burzowa’ (Kramsk k. Konina), *baboki* (pl. tant.) ‘ciemne chmury deszczowe’ (północno-zachodnia Wielkopolska – AJKLW) czy *barany* ‘kłębiące się chmury’ (SGBuk), są nieliczne i często występują na peryferiach regionu (poza tzw. Wielkopolską właściwą). Zjawiskiem obserwowanym współcześnie jest przenikanie do języka mieszkańców wsi nazw naukowych, zasłyszanych w telewizyjnych i radiowych prognozach pogody – stąd zanotowane w okolicach Pobiedzisk: *cirus* / *chmura pierzasta* ‘chmura zlokalizowana wysoko na niebie’, *kumulonimbus* ‘chmura kłębiasta, deszczowa’ / *kumulus* / *chmura kłębiasta* ‘biała, puszysta chmura, zlokalizowana dość nisko na niebie, mogąca powodować niewielkie opady deszczu; tu także o chmurach burzowych’, *stratus* ‘chmury warstwowe, przemieszczające się nisko nad ziemią, przynoszące mżawkę lub słaby deszcz’. Poza tym w przejrzanych bazach źródłowych, nawet jeśli trafiały się nazwy lokalne, to zwykle obok wariantów, które uznalibyśmy za ogólnopolskie: *chmura* ‘widoczne skupienie wilgoci w atmosferze’, *chmurka* ‘jasna, kłębiasta chmura’, *chmura kłębiasta*, *chmura pierzasta*, *obłoczek* oraz nazwy powiązane w SGPod: *pochmurny* ‘o dniu bez słońca, gdy niebo pokrywają chmury’, *rozchmurzyć się* ‘wypogodzić się’, *chmurzyć się* ‘o chmurach: pojawiać się na niebie’ [‘zanosić się na deszcz’ – J. K.]; w AT także *młodzić się* współcześnie jeszcze używane, m.in. w zachodniej Wielkopolsce oraz w SGBis: *chmurzyć się* ‘chmurzyć się’: *chmurzy się*, *bydzie deszcz*; *całkijm się zachmurzuło*. W tej sytuacji należy uznać je za tradycyjne na badanym terenie i zagrożone wyparciem przez nazwy naukowe.

Bardzo podobną sytuację leksykalną zaobserwowałam badając nazwy wiatru. Nazwy wiatru w języku mieszkańców wielkopolskich wsi są zbiorem słownictwa ogólnopolskiego, potocznego, gwarowego. Ich różnorodność pokazuje, że społeczność wiejska ceni sobie tradycyjne słownictwo, ale dąży zarazem do jego wzbogacania poprzez przenoszenie wzorców z ogólnodostępnych źródeł wiedzy popularnonaukowej (stąd nazwy *tajfun*, *tornado*, *zefirek*) (Kobus, 2024).

O ile zatem nazwy tradycyjne, takie jak *diabeł*, *diabelek* ‘wiatr wirujący’, *chwin* ‘porywisty wiatr’, *wiater* ‘wiatr’ będą rugowane⁵ i zastępowane przez nazwy o podobnej semantyce, ale pochodzące z innej zupełnie rzeczywisto-

⁵ Przyczynia się do tego wzrost świadomości w zakresie przyczyn różnych zjawisk atmosferycznych i jednocześnie utrata wiary w działanie sił nadprzyrodzonych,

ści, o tyle nazwy zbieżne z ogólnopolskimi, a notowane już w kartotece AT (np. *huragan, wiatr, wichura, wietrzysko*), należy uznać za element leksykalny stały, swoisty dla języka mieszkańców badanego terenu.

Najczęściej wymieniane rodzaje opadów atmosferycznych to *deszcz / dyszcz*, i *śnieg / śnig*, czasem w liczbie mnogiej *śniegi*⁶. Współcześnie, w okolicach Pobiedzisk, koegzystują dwa warianty fonetyczne – z pochylonym -e- i bez pochylecia. Odnotowaliśmy tu także nazwę *kapuśniaczek* ‘słaby, delikatny deszcz’.

Nazwa *deszcz*, mająca praslówiański rodowód, jest „zaświadczona we wszystkich okresach języka polskiego” (Kupiszewski, 1969, s. 25). W najnowszych badaniach nie trafiliśmy dotychczas na informatora, który używałby formy *deżdż / deżdżu – dżdżu*, choć zapisał takową (*deżdżu*) A. Tomaszewski w Młynkowie (pow. obornicki) i zarejestrował w Wielkopolsce Władysław Kupiszewski – *deżdżu* (Ciszkowo, pow. czarnkowo-trzcianecki; Nowa Wieś, pow. szamotulski – tu także *doszczu i dorszcz*; Nietuszkowo, pow. chodzieski; Kościerzyn Wielki, pow. pilski).

W kartotece AT zapisane zostały także formy: *dysz* (Bożydar, pow. średzki; Dąbrówka – Skórzewo, pow. poznański; Zbrudzewo, pow. śremski), *dyszcz* (Brzezie, pow. koniński; Cienin Zaborny, pow. słupecki; Dąbrówka – Skórzewo, Kicin i Radojewo, pow. poznański; Dąbrowa Parlin(ek)⁷, Padniew(ko), Sucharzewo, pow. mogileński; Dąbrówka Ludomaska, pow. obornicki; Wolica Kozia, Nosków, Góra Góra i Sławoszew, pow. jarociński; Kuźnia i Chocz, pow. kaliski; Mieczkowo i Smolniki, pow. szubiński; Osiek Wielki, pow. kolski; Parkowo, pow. obornicki; Pecna, pow. śremski; Słopanowo i Gaj Mały, pow. szamotulski; Wysocko Wielkie i Czekanów, pow. ostrowski), *dysc* (Łamki oraz Nabyszyce, pow. ostrowski; Roszki, pow. krotoszyński; Uciechów, pow. ostrowski).

W AJKLW nie ma mapy dotyczącej nazw *deszczu* lub form zależnych od wyrazu *deszcz* (pytań o te desygnty nie przewidziano w kwestionariuszu; zmapowano za to nazwy kałuży po *deszczu*).

Współcześnie poświadczona w okolicach Pobiedzisk nazwa *kapuśniaczek* ‘słaby, delikatny deszcz’ poświadczona jest w słownikach języka polskiego w znaczeniu ‘drobny deszcz’ (SJPD, SJPSz, NSJP, SJP PWN online) oraz

którym niegdyś przypisywano winę za intensywność wiatrów, opadów, suszy czy mrozów itd.

⁶ Omawiając nazwy opadów atmosferycznych, przywołam więcej szczegółowych nazw z lokalizacją niż w poprzednich akapitach poświęconych zagadnieniom już publikowanym.

⁷ Zapis z formantem w nawiasie sugeruje, że skrót lokalizujący poświadczenie dotyczy jednej z dwóch sąsiadujących miejscowości, z których jedna ma nazwę zdrobniałą: Parlin – Parlinek, Padniew – Padniewko, Brzyskorzystew – Brzyskorzystewko, Murczyn – Murczynek itd.

w materiałach dialektalnych W. Kupiszewskiego w znaczeniu ‘drobny lub/i krótkotrwały deszcz’, gdzie dominującymi nazwami w Wielkopolsce są *deszcz* i *deminutywa* oraz *mżawka* i *krajowy deszcz*. Ostatni wymieniona nazwa jest repliką „z niem. *Landregen*, którą to nazwę w postaci niemieckiej notowano na Śląsku [...]. Nazwa *krajowy deszcz* obejmuje wschodnią część Wielkopolski” (Kupiszewski, 1969, s. 26). Rzadsze notacje obejmują nazwy: *deżdżyk drobny* (Ciszkowo, pow. czarnkowsko-trzcianecki), *mżewa / mżewka* (Biskupin, pow. żniński), [*deszczyk*] *majowy* (Kuźnica Grabowska, pow. ostrzeszowski), *wolny* (Boleszczyn, pow. turecki), *mały* (Nietuszkowo, pow. chodzieski). Co istotne, badacz nadmienia, że

Jeśli idzie o materiał historyczny, stwierdzić trzeba, że na ogół – zwłaszcza we wcześniejszych okresach języka polskiego – nazw specjalnych, oznaczających drobny deszcz, nie było. Najczęściej używano nazwy *deszcz* z jakimś określeniem (Kupiszewski, 1969, s. 26).

Współcześnie zapisana w okolicach Pobiedzisk nazwa *kapuśniaczek* nie ma pokrycia w materiałach starszych. W monografii W. Kupiszewskiego nazwy tego typu występują zasadniczo poza Wielkopolską, można więc uznać ten wyraz za element nowy w zasobie leksykalnym badanych przez nas osób.

Również nazwa *śnieg* – jak zauważa W. Kupiszewski – była i jest powszechna w całej Polsce (Kupiszewski, 1969, s. 83). W kartotece AT znajdują się poświadczenia mało zróżnicowane (jedynie pod względem fonetycznym) i niewiele różniące się od form współcześnie rejestrowanych: *śnieg* (Dąbrówka Kościelna, pow. obornicki; Międzylesie i Stępuchowo, pow. wągrowiecki; Patrzyków, pow. koniński, Ostrowite Prymasowskie i Powidz, pow. gnieźnieński; Rogierówko (?)⁸, pow. szamotulski), *śniyg* (Benice, pow. krotoszyński; Mielżyn i Skorzęcin, pow. gnieźnieński; Parkowo i Oborniki, pow. obornicki; Piotrowice, pow. słupecki), *śniy^g* (Sarbka, Sulinowo, Dochanowo, Brzysko-rzystew(ko) i Murczyn(ek), pow. żniński; Brzezcie i Siąszyce, pow. koniński; Pyzdry i Szyszłowo, pow. słupecki), *snig* (Ciemień, pow. turecki; Dzierzbina (?), pow. kaliski; Wójcin, pow. strzeleński), *śniy^g* (Dąbrówka Kościelna, pow. obornicki; Gądko – Dachowo, pow. śremski; Środa Wlkp., pow. średzki; Brudzew Wola Piekarska (?), pow. turecki). Tylko jedno poświadczenie widnieje w kartotece dla znaczenia ‘płatek śniegu’, mianowicie *kałafut* (Wójcin, pow. strzeleński).

W. Kupiszewski zarejestrował w Wielkopolsce w latach 1956–62 wiele interesujących nazw śniegu, przy czym należy podkreślić, że są to notacje rzadkie i często na peryferiach regionu: *kwiaty* ‘puszysty śnieg’ (Dąbrówka Leśna, pow. obornicki), *knapcie* ‘kawałki śniegu’ (Sieroszewice, pow. ostrow-

⁸ Pytajnik w nawiasie przy nazwie miejscowości sygnalizuje trudności z rozwiązaniem skrótu lokalizującego poświadczenie na fiszce.

ski; Kuźnica Grabowska, pow. ostrzeszowski), *sztafoty* (południowo-zachodnia Wielkopolska) i *fafty* (pogranicze Wielkopolski, Kujaw i Krajny) – obydwie prawdopodobnie w znaczeniu ‘kawałki śniegu’, *wiechcie* ‘duże płatki śniegu’ (Pąków, dziś: Pątnów, pow. wieluński) oraz bez podanego dokładnego znaczenia: *baby* (Korzeniew, pow. kaliski), *baboki* (Michałów, pow. kaliski), *flutry* (Chojna, pow. wągrowiecki), *sfały* (Perzowice, pow. krotoszyński), *sfity* < *zwity* (Przygodziczki, pow. ostrowski). W dalszej części monografii wymienia nazwy śniegu suchego – w Wielkopolsce stosunkowo nieliczne (Kupiszewski, 1969, ss. 85–86): *kasza*, *kaszka* (powszechne w Wielkopolsce), *gęsia kasza* i *gęsia bieda* (Sieroszewice, pow. ostrowski), *grad* / *drobny grad* (Nowa Wieś, pow. szamotulski; Nietuszkowo, pow. chodzieski, Suchy Las, pow. poznański; Chojna, pow. wągrowiecki) oraz określenia: *kaszkowaty* (Wilczyna, pow. szamotulski; Wojciechowo, pow. jarociński), *drobniutki* (Ciszkowo, pow. czarnkowsko-trzcianecki), *śronowy* (Kuźnica Grabowska, pow. ostrzeszowski).

Trudno jest odnieść się do obfitych materiałów W. Kupiszewskiego, gdyż zespół AJKLW poświadczył w drugiej połowie XX w. obecność w Wielkopolsce (w Kaliskiem) jedynie nazwy *krupy* ‘śnieg padający w kształcie grudek’ (zob. AJKLW-I, m. 98. Znaczenie wyrazu *krupy*)⁹, której badacz nie wymienił dla regionu w swojej monografii.

Dotychczas nie udało nam się znaleźć informatora, który potwierdziłby którąś z powyższych nazw w środkowej Wielkopolsce. Trudno powiedzieć, które z wymienionych nazw nadal funkcjonują w mowie mieszkańców wskazanych miejscowości, ponieważ terenów tych obecnie nie eksplorujemy pod kątem opisywanego tu tematu. Natomiast można uznać nazwę *śnieg* / *śnig* zapisaną w okolicach Pobiedzisk za tradycyjną na tym terenie (w obydwu wariantach fonetycznych).

Przedstawiony materiał pozwala poczynić kilka obserwacji. Po pierwsze, co jest truizmem, część słownictwa standardowego faktycznie wypiera wyrazy gwarowe, czego przyczyn należy upatrywać w mniejszym obcowaniu z konkretnymi desygnatami oraz szeroko rozumianym postępie cywilizacyjnym (zmiany kulturowe, techniczne, krajobrazowe itd.). Tak jest w wypadku nazw ptaków, których populacja, różnorodność gatunkowa i zastosowanie w rolnictwie się zmniejszyły, skutkiem czego nazwy gwarowe zaczęły wymierać (wraz z ludźmi, którzy je znali). Po drugie, zbytnia różnorodność gatunkowa sprawia, że informatorzy wolą uogólnić szereg nazw indywidualnych (prawdopodobnie wcześniej nigdy nieistniejących, przy czym odpowiedniki naukowe nie nadają się do codziennej komunikacji), co można zaobserwować na podstawie nazw

⁹ W kwestionariuszu do AJKLW umieszczona pytanie o formę dopełniacza od *śnieg* (646. (Już nie ma) *śniega* // *śniegu*) oraz o formę wyrazu *biały* w odniesieniu do *śniegu* (562. *Bieluśki* // *bielutki* // *bieluchny* // *bielitki* // *bieludutki* (śnieg)).

motyli dziennych i nocnych. Nazwy konkretne, często gwarowe, mają te organizmy, które wydatnie wpływają na otoczenie człowieka (Kobus, 2023a, ss. 159–171, 2023c, ss. 17–30), co dziś ulega znacznej redukcji. Tam, gdzie bezpośrednia relacja człowiek – przyroda jest silna i trwała, tam zachowane są nazwy gwarowe lub tradycyjnie zbieżne z ogólnopolskimi.

W tak zarysowanej siatce powiązań leksykalnych z rzeczywistością otaczającą człowieka uwidacznia się sens istnienia leksyki tożsamej z ogólnopolskim standardem. Nie może być jednak ona nazywana ogólnopolską, gdy na danym obszarze nie funkcjonowała w innej postaci od pokoleń (gdy ludzie nie znali form innych, odbiegających od **standardu lokalnego**). Jerzy Sierociuk mówi o pamięci językowej sięgającej zwykle trzech pokoleń (Sierociuk, 2024), ale w kwestiach ustalenia stopnia tradycyjności **słownictwa tożsamego z ogólnopolskim** (pozornie tylko ogólnopolskiego), należy mówić o znacznie dłuższej obecności wyrazu w języku mieszkańców danej wsi.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- AJKLW – Sobierajski, Z., & Burszta, J. (Red.). (1979–1991). *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. T. 1–6. Polska Akademia Nauk. Z. Sobierajski (Red.). (1992–2005). T. 7–11. Polska Akademia Nauk (T. 7). Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (T. 9–11).
- AJKLW-I – Sobierajski, Z., & Burszta, J. (Red.). (1979). *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. T. 1: *Gospodarstwo domowe – Pożywienie*. Cz. 1. *Mapy 1–115*. Cz. 2. *Wstęp do całości – wykazy i komentarze do map 1–115*. Polska Akademia Nauk.
- NSJP – Dunaj, B. (Red.). (2005). *Nowy słownik języka polskiego*. Wydawnictwo Wilga.
- SGBis – Giera, M., & Jańczak, K. (2005). *Słownik gwary biskupiańskiej*. Zespół Szkół: Szkoła Podstawowa i Gimnazjum Nr 3 w Starej Krobi & Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy w Gostyniu.
- SGBuk – Dragan, Z. (2020). *Słownik gwarowy Bukówca Górnego*. Pobrano 10 sierpnia 2024, z <http://slownikgwarowy.pl/slownik-cz-5-w-powietrzu-i-na-ziymii/>
- SGPod – Brzeziński, W. (1982–2009). *Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskim* (T. 1–5). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SJPD – Doroszewski, W. (Red.) (1964). *Słownik języka polskiego* (T. 3). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SJP PWN – Wydawnictwo Naukowe PWN. (1997–2024). *Słownik języka polskiego PWN*. Pobrano 12 sierpnia 2024, z <https://sjp.pwn.pl/szukaj/kapu%C5%9Bniaczek.html>.
- SJPSz – Szymczak, M. (Red.). (1988). *Słownik języka polskiego* (T. 1). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSR-Pob-2 – Kobus, J., & Migdałek, A. (Red.). (2023). *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Przyroda*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.

Literatura

- Batko-Tokarz, B. (2019). *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cygal-Krupa, Z. (1986). *Słownictwo tematyczne języka polskiego. Zbiór wyrazów w układzie rangowym, alfabetycznym i tematycznym*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kobus, J. (2023a). Nazwy motyli w mowie mieszkańców wielkopolskich wsi. *Gwary Dziś*, 16, 159–171. <https://doi.org/10.14746/gd.2023.16.13>.
- Kobus, J. (2023b). Nazwy larwy motyla w języku mieszkańców wielkopolskich wsi. W T. Jastremska, & D. K. Rembiszewska (Red.), *Ad fontes. Źródła do badań dialektologicznych* (ss. 281–292). Instytut Ukrainoznawstwa im I. Krypjakewy- cza NANU; Instytut Slawistyki PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>.
- Kobus, J., (2023c). Nazwy ptaków dziko żyjących w dawnych i współczesnych materiałach dialektologicznych z Wielkopolski. *Poradnik Językowy*, 8, 17–30. <https://doi.org/10.33896/PorJ.2023.7.2>.
- Kobus, J., (2024). Nazwy wiatru w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na tle kultury regionu [Manuskrypt złożony do druku].
- Kurek, H. (1995). *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*. UNIVERSITAS.
- Kurek, H. (2006). Zróżnicowanie polszczyzny wiejskiej a czynniki pozajęzykowe. *Gwary dziś*, 3, 53–44.
- Markowski, A. (1987). Miejsce słownictwa wspólnego wśród odmian leksykalnych polszczyzny. *Poradnik Językowy*, 7, 509–515.
- Markowski, A. (1990). *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny* (T. 1–2). Wydawnictwo „Wiedza o Kulturze”.
- Miodunka, W. (1980). *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*. PWN.
- Pelcowa, H. (2006). Pokoleniowość i sytuacyjność – dwa istotne czynniki różnicowania się języka mieszkańców współczesnej wsi. *Gwary dziś*, 3, 139–153.
- Sierociuk, J. (2003). Założenia metodologiczne badań języka wsi. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 11, 131–136.
- Sierociuk, J. (2005). Problemy współczesnej dialektologii. *Biuletyn PTJ*, 11, 67–76.
- Sierociuk, J. (2024). Dyferencyjne czy pełne pozyskiwanie materiałów dialektologicznych dla celów leksykograficznych [Referat wygłoszony 23 maja 2024 r. w Czerkasach (online) na konferencji „Лінгвалізація світу”].
- Skubalanka, T. (1966). *Słownictwo miłosne poezji J. Słowackiego na tle tradycji*. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika.
- Skudrzykowa, A. (2001). Leksyka wspólnoodmianowa?: spojrzenie pragmalingwistyczne, w B. Witosz (Red.), *Stylistyka a pragmatyka* (ss. 306–313). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sobierajski, Z. (1972). *Kwestionariusz do Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski*. Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Apparently Nationwide Vocabulary in the Language of Inhabitants of Greater Poland Villages – Standard or Dialect?

Linguistic data collected by dialectologists throughout nearly the entire 20th century to the present day may appear somewhat homogenous, with many terms differing only slightly from standard Polish. An analysis of the lexis related to natural names in temporally diverse source databases prompts reflection on the role of terms identical to their nationwide equivalents and on the appropriate terminology for this lexical group.

Keywords: dialectology, lexis, terminology.

Оксана Сімович

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

Вербальні символи в літературному стандарті та в діалектах

На матеріалі тлумачних і фразеологічних словників сучасної української літературної мови, а також діалектних словників обрядової лексики проаналізовано семантику традиційних слів-символів, зокрема щодо наявності у значеннях символічного компонента.

Тлумачні словники здебільшого не фіксують символічного значення, хоча наведені символи в мовних ілюстраціях-цитатах можуть містити символічний компонент або ж компонент, на підставі якого у фольклорних або діалектних текстах розвивається символічне значення. Символічне значення можна «відчитати» у словниках фразеологізмів, щоправда рідко виявимо вказівку на символічність. Найчастіше слова із символічним значенням фіксують діалектні словники обрядової лексики, які є вагомим джерелом засвідчення та вивчення символічного значення слова.

Ключові слова: літературний стандарт, діалекти української мови, лексика, семантика, символ, символічне значення, словник.

Вербальний символ – це багатопланова відкрита семантична структура, що має здатність в одному контексті виявляти кілька символічних значень (далі – СЗ) одночасно. Однак як кожне мовне явище вербальний символ потребує опису, зокрема й лексикографічного. У контексті вивчення проблеми лексикографічної інтерпретації символу основну увагу хочу звернути на фіксації семантики вербальних символів у словниках стандарту української мови та в діалектних словниках (див. Сімович, 2016, сс. 131–134; Сімович 2016а, сс. 52–55; Сімович 2016б; Сімович, 2018, сс. 111–125).

Джерелами дослідження слугували тлумачні словники української літературної мови та фразеологічні словники, що документують сучасний стандарт, а також діалектні словники. Зазвичай словники стандарту фіксують лексику, що називає реалії духовної та матеріальної культури, властиві національно-мовній спільноті.

Словник української мови (СУМ) містить чимало етнографізмів – назв предметів або понять побуту, звичаїв, обрядів, які характерні для представників певної етнографічної групи. Хоча етнографізми й мають потенціал розвинути СЗ, однак не такий потужний, як, наприклад, обрядова лексика. Лексеми з обрядовим значенням, посідаючи, звичайно, важливе місце у створенні національно-мовної картини світу, функціують у словниках радше як назви обрядових символів-реалій, а не як вербальні символи із закріпленою у свідомості мовця семантикою. Однак саме діалектні словники обрядової лексики, яких наразі, на жаль, у нас не так багато, частіше за загальномовні лексикони фіксують назву обрядового предмета із СЗ.

Символи не формують ядра словникового складу стандартизованої мови й перебувають радше на його периферії. Зрештою, поняття символу і стандарту є навіть почасти протилежними. Очевидно, через те, що трактування символів, тобто виокремлення СЗ у семантичній структурі слова, пов'язане з потребою репрезентації відповідного широкого контексту, часто залежить від індивідуальної інтерпретації, до того ж слово-символ не має чітко окресленого й вузького значення, а лише натякає на нього, указує реципієнтові на шляхи інтерпретації семантики символу, які часто лежать у позамовній площині (Сімович, 2016б, сс. 131–134). Відповідно було цікаво дослідити, чи це може означати, що символи через специфічність свого значення та через особливості інтерпретації не мають чи не можуть вийти за межі спеціальних словників символів або хоча б словників обрядової лексики? Окрім цього, важливо виявити, яка частка традиційних символів увійшла до складу СУМу, якщо прийняти той факт, що словники стандарту можуть зафіксувати щонайбільше два СЗ (зрештою, аналіз засвідчив, що і це перебільшення!). І чи обґрунтовано

загалом фіксувати обмежену кількість слів із СЗ? А найважливіше – чи є, наприклад, серед вербальних символів ті, які варто було б зафіксувати у словнику літературної мови?

Отже, питання вербальних символів і стандартизації, як уже зауважено, майже несумісні поняття, проте можемо говорити про закріпленість у словниках стандарту лексики, що відображає національно-мовну картину світу, на жаль, саме символи в ній репрезентовано найменше, хоча ні, словник літературної мови, звичайно, фіксує слова, що є виразними вербальними символами, – *калина, вінок, вода, верба, тополя, вогонь, вода* та безліч інших, однак тільки мізерну частку цих слів зафіксовано у словниках літературної мови як виразників СЗ. Якщо апелювати до вже відомих СЗ, зокрема тих, які сформульовано у *Словнику вербальних символів* (СВС)¹, то словники української мови, серед іншого і *Фразеологічний словник української мови* (ФСУМ), репрезентують чимало ілюстративного матеріалу (цитат і фразеологічних одиниць), у яких можна „відчитати” або принаймні „впізнати” СЗ реєстрових слів.

Оскільки чимало традиційних вербальних символів розвинулося як вторинні щодо символів обрядових, то найбільше таких слів можна виявити у словниках обрядової лексики, а ще більше – у лексикографічних інтерпретаціях, які так часто є в діалектологічних студіях із лексики. До того ж варто наголосити, що СЗ слова може бути викладене виразно (напр., „*лавровий вінок* – символ слави, перемоги, нагороди” (СУМ, гасло вінок), а може бути приховане в цитаті або навіть у самому значенні, що демонструє таблиця 1.

Отже, спробую спершу відповісти на запитання: *Чи є сенс фіксувати символічні значення у словниках літературної мови?* Сумніви виникають через небезпеку, що якщо сформулювати **чітко** бодай загальне СЗ символу (а хочу нагадати, що в семантичній структурі символів немає єрархії значень, однак є домінантні в національно-мовній картині світу значення, які зазвичай зберігаються у свідомості мовця та підпорядковані домінантним співзначенням, що можуть розвиватися в типових контекстах, залежать від сполучуваності символу, від його інтертекстуальних зв'язків, від індивідуального прочитання тексту та ще від багатьох чинників), тоді такий вербальний символ утратить свої чи не найважливіші ознаки – *натякати*, а не *ідентифікувати*, виражати *одночасно* свою *багатозначність*. Вербальний символ потребує не тільки знання про значущі зовнішні ознаки реалії чи навіть про її функції в обряді, а й про реалізовані СЗ у попередніх контекстах. Це і є компоненти фонових знань читача, яких не може відтворити тлумачний словник стандарту.

¹ Пор. також опубліковані фрагменти СВС (ДС, тт. 2, 6–9, 12).

Інтерпретувати символ – не означає надати йому якогось конкретного та виразного змісту, слід обов’язково пам’ятати про його природну здатність реалізувати множинність семантики, а отже, формулювати й фіксувати його значення можна нескінченно.

Водночас у кожній системі образних слів-символів є чимала група різноматематичних *традиційних* символів, що й складають основу практично кожної національно-мовної картини світу. Саме тому загальномовні, як і діалектні словники, мають змогу зафіксувати найбільш поширені традиційні основні значення символів, що ґрунтуються на фонових знаннях практично всіх реципієнтів-читачів та не потребують широкого контексту. Щоправда, такі символи практично стають кодовими, а їх дефініція тоді мала би зводитися до моделі-схеми *символ – кодове значення*. Такими, наприклад, є символи-кольори, за якими в мовній свідомості закріпилися відповідні, часто протилежні, почасти із затемненою мотивацією СЗ, які, однак, реалізують найпоширеніше СЗ у кожному контексті, де слово вжито саме як символ. На превеликий жаль, словник літературної мови не фіксує найбільш поширеного значення, наприклад, слова *білий* як символу чистоти, або *жовтий* як символу розлуки. У тлумачних словниках стандарту взагалі не вказано СЗ реєстрових слів, хоча зафіксовано чимало фразеологізмів, які витлумачено саме як символічні, ідеться, наприклад, про такі, як *носити вінок, утратити вінок, лавровий вінок* (див. таблицю 1).

Однак саме таке СЗ і *можуть фіксувати словники* стандарту. Безперечно, фіксація семантики, – а це зазвичай тільки одне, максимум два значення, – дуже звужує семантику символу як такого, „приземлює” його, спричинює те, що СЗ репрезентоване вже радше як переносне, символ тоді втрачає свою специфічну багатозначність. Однак у таких випадках ми вже можемо, – звичайно ж, із деякими умовами, – говорити про „стандартизацію”, про значення, що стало мовним фактом, „обов’язковим знанням”, яке необхідно зафіксувати в літературному стандарті, тоді фіксування решти значень стає компетенцією спеціальних словників символів або хоча б словників обрядової лексики.

Саме тому, вважаю, що домінантні СЗ слід було б зафіксувати у словниках літературного слововжитку, особливо з огляду на те, що СЗ слова часто „виростає” з якогось компонента чи з компонентів семантики загальноновживаного слова. Підтверджує сказане таблиця 1, яка демонструє фіксацію СЗ слів у словниках літературної мови. Для порівняння у виносках подано не зафіксоване у словниках символічне значення. Водночас варто наголосити, що всі символічні значення одночасно реалізуються в кожному конкретному контексті вживання, тому виокремлення одного чи кількох СЗ є досить умовним та вказує на домінантну семантику, реалізовану в символі.

Таблиця 1.
Репрезентація символічних значень слів у словниках

Словник української мови (СУМ)	Фразеологічні словники	Діалектні словники
Барвінок		
[без визначення СЗ] У пор. Хлопець молодий як барвінок (Номис), Росте на пагорбі маленькому землі Серед мозил загиблих партизанів Барвінок голубий (М. Рильський) купати в барвінку (любистку) ‘мити відваром пахучих трав дитину, щоб вона виросла вродливою і щасливою’ як (мов) купаний у барвінку (любистку) ‘дуже вродлива людина’		гуц. <i>бервінок, бервіночок</i> здр. ‘барвінок’ ¹ , <i>такий, як б.</i> ‘дуже гарний, вродливий (про хлопця)’ (ГС, с. 44) зхполіс. <i>як б.</i> ‘про вродливого хлопця’, <i>в’ється як б.</i> ‘про закоханого хлопця’ ² (Мац., с. 33) схполіс. <i>барвінок</i> ‘барвінок, квіти, які кладуть у купіль дитині’ ³ (Тиш., с. 13) бойк. <i>б. живим</i> ‘барвінок на весільному вінці’ ⁴ , <i>б. умершим</i> ‘барвінок на вінці для померлих дітей’ (Он., т. 1, с. 49) бойк. <i>вмерлий (мерлий) б.</i> ‘барвінок, який сіяли на окремії грядці та призначали тільки для поховального обряду’ ⁵ (Хібеба, с. 346) надс. <i>зеленим б. кропити</i> ‘використовувати рослину, з якої

¹ Непослідовність викладення цитатного матеріалу зумовлена браком СЗ у словниках, яке, проте, виразно виявляємо в цитаті; пор. СЗ ‘незайманість, чистота, дівоцтво, молодість’.

² СЗ ‘вродливий парубок’.

³ СЗ ‘життя; життєва сила; родинне щастя, добробут’; ‘щастя, доля’; ‘чистота’.

⁴ СЗ ‘життя, життєдайна сила’.

⁵ СЗ ‘вічність, пам’ять; чистота’.

		плетуть вінок, як символ життя і безсмертя душі” ⁶ (Хомч., с. 468) бук., гуц. іти в б. обр. ‘приготування барвінку для шлюбного вінка’, рвати б. обр. ‘приготувати барвінок для вінка’ ⁷ (ФПЧ, сс. 109, 188) бойк. барвінок ‘барвінок, який часто використовували у весільних обрядодіях’, благословляти б. ‘благословляти барвінок перед вінкоплетинами (про батьків наречених)’, жати б., косити б., різати б., рубати б. ‘різати барвінок для весільних потреб’, кропити б. ‘скроплювати барвінкову грядку та нарізаний барвінок освяченою водою’, обсіпати б. ‘обсіпати барвінкову грядку пшеницею, житом або іншим зерном перед тим, як різати рослину’, поливати б. ‘скроплювати барвінкову грядку горілкою або освяченою водою’, іти на б. ‘брати участь в обряді вінкоплетин’ ⁹ , перший б. ‘перший зрізаний барвінок, який тричі пропихали через перстень нареченого
--	--	--

⁶ СЗ ‘життя, життєва сила’, ‘майбутнє весілля, щастя, доля’; відмежування ‘свого’ простору від ‘чужого’, ворожого’.

⁷ СЗ ‘життя, життєва сила; родинне щастя, добробут’, СЗ ‘майбутнє весілля, щастя, доля’; ‘святість шлюбу’.

⁸ СЗ ‘відмежування „свого” простору від „чужого”, ворожого’; ‘майбутнє весілля; щастя, доля’.

⁹ СЗ ‘життя, життєва сила; родинне щастя, добробут’; ‘майбутнє весілля, щастя, доля’; ‘святість шлюбу’.

		або нареченої знизу вверх', <i>слюбний б.</i> 'барвінок, який спеціально сіяли й використовували для плетіння весільних вінків'¹⁰, <i>танцювати на б.</i> 'танцювати коломиюку по барвінковій грядці чи довкола неї (про наречених), ініціюючи щасливе подружнє життя'¹¹, <i>букет з б.</i> 'нагрудна відзнака запрошених гостей – зазвичай барвінковий букет або барвінковий букет, до якого доплітали штучні квіти'¹² (Хібеба, сс. 345, 346, 347, 361) бук., гуц. <i>іти у б., рвати б. обр.</i> 'приготування барвінку для шлюбного вінка', пор. <i>барвінковий колач обр.</i> 'калач, через який рвали барвінок для вінка'; 'калач, який дають кумам на знак подяки після хрещення дитини'¹³ (ФПЧ, с. 109, 188, 34)
--	--	--

¹⁰ СЗ 'незайманість, чистота; дівочтво; молодість'; також *перстень* є вербальним символом архетипу *коло*, відповідно реалізує семантику 'сонце', що також актуалізується у символі *вінок (барвінковий)* та безпосередньо впливає на семантичну структуру символу *барвінок*.

¹¹ СЗ 'життєдайність, сила', 'щаслива доля'.

¹² СЗ 'належність до „іншого“ світу' – семантика протиставляє наречену, що змінює свій соціальний статус, відмежовуючи її світ, тепер заміжньої, від світу неодажених.

¹³ СЗ 'незайманість, чистота; дівочтво; молодість'; 'сонце'; 'зміна соціального статусу' (символ *стіл*).

ВЕРБА		
[без визначення СЗ]	як чорт до сухої верби (причепитися, прилинути), як чорт у суху вербу (закохатися) 'дуже сильно' (ФСУМ, т. 2, сс. 954–955)	зхполіс. <i>гнучка як в.</i> 'пластична дівчина', <i>плаксива в.</i> 'голосно плакати', <i>пуста як в.</i> 'про жінку, яка не може завагітніти', <i>стара в.</i> 'дівчина, яка довго не виходить заміж', <i>терпляча, як в.</i> 'терпляча людина' (Мац., с. 67) бук., гуц. <i>потягнути в.</i> 'отримати відмову від дівчини' (ФПЧ, сс. 178, 277) ¹⁴ схподіл. <i>вербичка</i> 'мотузка, для підвішування колиски' (Тиш., с. 20) ¹⁵
ВІНОК		
[без визначення СЗ, символічний компонент]: 'зробл. з квітів, зілля і т. ін. прикраса, яку кладуть на могилу'	(но)вести до ві́ння заст. 'одружуватися з ким-небудь', <i>іти до в.</i> 'одружуватися' (ФСУМ, т. 1, сс. 75, 354; Лукаш, с. 47), <i>стояти під вінком</i> 'вінчатися', <i>підводити під вінок</i> заст. 'спонукати до одруження кого-небудь' (ФСУМ, т. 2, сс. 632, 860, 865) <i>забрати вінок</i> 'позбавити незайманості', <i>позбутися в.</i> 'втратити двочу честь' (ФСУМ, т. 1, сс. 299, 662), <i>збавити ві́нця, зірвати вінок</i>,	бук., гуц. (у)клонити в. обр. 'благословляти на шлюб', <i>золотити в.</i> 'весільний вінок покривають позолотою за допомогою яїця або меду'¹⁶ <i>іти під вінець, вести до ві́нця</i> 'одружуватися', <i>вити в., шити в., плести в.</i> обр. 'виготовляти весільний вінок'¹⁷ (ФПЧ, сс. 50, 55, 102, 108, 115) бойк. (весільний) <i>вінець, він, вінчик, вінок</i> 'барвинковий вінок як головний

¹⁴ СЗ 'дівчина, дівочість'; 'журба, трагічна дівоча доля'; 'заміжня жінка, смуток, журба'.

¹⁵ СЗ архетип 'світлове дерево, прадерево; жіноче, матірнє начало'; пор. *вербовая дощечка, вербовая кладка / кладочка* 'небесний міст'; 'зв'язок із коханим'; 'зростання, родючість', 'здоров'я, енергія, сила'.

¹⁶ СЗ 'дівочість, чистота'; 'плекання краси, збережена чистота, цнота'; 'дівоча доля'; 'сонце', архетип 'верх'.

¹⁷ СЗ 'дівочість'; 'шлюб'.

але вінок забрав я в неї... (Ірина Вільде), загубити вінок 'утратити незайманість': удівонька своєю дочку <i>била: де ти, дочко, вінок загубила?</i> (Грінченко), носити вінок 'бути незайманою дівчиною': <i>уже тобі не вінок носити</i> (Номис) ♦ як у вінку 'дуже гарно, чисто': <i>в хаті було як у вінку</i> (Олесь Гончар) ♦ лавровий вінок (вінець) 'вінок із листя та гілок лавра як символ [тут і далі розрядка моя – О. С.] перемоги, триумфу тощо', 'символ слави, перемоги, нагороди': <i>Хто ж цей, сказати б, мій конкурент на лавровий вінок?</i> (Іван Микитенко) ♦ терновий вінок 'символ страждання': <i>трагізм особистого життя часто влітається в терновий вінок життя народного</i> (М. Коцюбинський)	зоставити без вінка 'позбавити цноти', потолочити вінок 'позбавити цноти', розгивати вінок 'позбавляти цноти', загубити віночок 'утрачати цноту', не доносити вінка 'не зберегти цноту до одруження', погубити вінок 'позбавляти цноти' (Лукаш, сс. 47–48) як у віночку 'дуже гарно, охайно, чисто' (Лукаш, с. 48; ФСУМ, т. 1, с. 75) лавровий вінок (рідко вінець) 'слава, почесні' терновий вінок 'муки, страждання' (ФСУМ, т. 1, сс. 75, 354, 130)	родичі нареченої урочисто коронують ним наречену' (Хіб., с. 124)¹⁸ бойк. вінець 'барвінковий вінок, який кладуть на коровай'¹⁹ (Хіб., с. 127), вінець і чінець 'шлюб і весілля' (Он., 1984, т. 1, с. 129), мати вінець з сухого ялівця 'виходити заміж за вдівця' (Хіб., с. 126) гуд. вінок, вінец 'частина головного убору нареченої або нареченого'²⁰ (ГС, с. 136), вінок 'вінок для князя і княгині', в. шити 'виготовляти вінок для нареченого (нареченої)', вінчик <i>пестл.</i> 'вінок' (СГРЯ, сс. 267, 269) бойк. завивати вінець 'обв'язувати барвінкову галузку червоною ниткою, відтак припилювати її до букета', робити вінці 'вити барвінкові вінки'²¹ (Хіб., с. 125) бук. викуповувати (купувати) в. <i>обр.</i> 'символічна плата вінчальній мамі за шиття вінка'²², співати до в.
---	---	---

¹⁸ СЗ 'дівочість, чистота'; 'плекання краси, збереження чистоти, цноти'; 'дівоча доля'; 'сонце'.

¹⁹ СЗ 'сонце'.

²⁰ СЗ 'шлюб, щаслива доля', 'сонце'.

²¹ СЗ 'щаслива доля', 'відмежування „свого“ світу наречених від „чужого“, „іншого“ світу неодружених', 'прилучення наречених до світу одружених'

²² СЗ 'жертва', 'щаслива доля'.

		‘виконувати весільні обрядові пісні під час шиття вінка’, <i>благословити в.</i> ‘благословити наречених’, <i>перегулювати в.</i> ‘танцювати у вінку молодой, передаючи його від однієї до іншої дружки’²³ (ФПЧ, сс. 53, 38, 168) бойк. <i>спалювати вінці</i> ‘палити вінець дівчині на знак того, що вона народила нешлюбну дитину’ (Хіб., с. 125) гуц. <i>вінок</i> ‘дівоча цнота’, <i>в. (вид)дати, в. загубити, в. втратити</i> ‘втратити цноту (про дівчину)’ (СГРЯ, с. 268), <i>втратити в., збавитися в., загубити вінчик, утопити вінчик</i> ‘утратити цноту до шлюбу’, <i>доносити в. (віночок), дотримати вінець</i> ‘зберегти цноту до шлюбу’ (ГС, сс. 135–136) бойк. <i>доносити в., доходити в., дотримати вінець</i> ‘зберегти цноту до шлюбу’, <i>загубити в., не доносити в., розчесати косу до вінця</i> ‘утратити незайманість до шлюбу’, <i>збавити вінка</i> ‘позбавити незайманості’, <i>в. з жаливи</i> ‘вінок з кропиви, який надівали нецнотливій нареченій’²⁴, <i>зносити в.,</i>
--	--	--

²³ СЗ ‘прощання з дівочтвом; туга за дівуванням’; ‘щаслива доля’.

²⁴ СЗ ‘честь роду, цнотливість / нецнотливість (утрата цноти) дівчини до шлюбу’.

		<i>сходити віночок</i> ‘закінчити дівувати’²⁵ (Хіб., сс. 129–131) схлюб. <i>вінок</i> ‘вінчання’²⁶, <i>вінок, в. восковий, в. високий, в. як підситок, в. у два-три ретізька, віночок</i> ‘головний убір молоді до обряду покривання’, <i>два віночки</i> ‘тс.’, <i>вінчик</i> ‘вінець, який тримають над головами молодих під час вінчання в церкві’²⁷ (Магр., сс. 32–34) схподіл. <i>віночок круглий</i> ‘головний убір нареченої, який носять на маківці голови’, ‘паперові квіти, сплетені в коло, яким прикрашають голову’²⁸, <i>віночок</i> ‘маленький дугоподібний паперовий віночок, який наречена чіпляє дівчаткам’²⁹ (Берез., с. 50) бойк. <i>заробити в.</i> ‘заслужити пошанівок цнотливою поведінкою (про наречену)’³⁰ (Хіб., с. 130) зхполіс. <i>вінки</i> ‘обрядова вечірка у молоді; напередодні весілля’³¹ (Арк., т. 1, с. 64)
--	--	---

²⁵ СЗ ‘дівування’, ‘плекання вроди, чистоти’.

²⁶ СЗ ‘честь роду, дівоча честь’, ‘дівування’, ‘шлюб’.

²⁷ СЗ архетип ‘верх’.

²⁸ СЗ ‘безконечність кохання’, архетип ‘верх’, ‘сонце’.

²⁹ СЗ ‘належність до „іншого” світу’ – семантика протиставляє дівчат, що в соціальному статусі неодружених, відмежовуючи наречену (її світ), яка змінює свій статус, переходячи до стану одружених.

³⁰ СЗ ‘честь роду; чистота, цнота’.

³¹ СЗ ‘процання з дівуванням’.

БЕРЕЗА		
[без визначення СЗ] Чорніє здалеку свіжа могила, а над нею похилились білі берези , мов сестри-жалібниці над братовою могилою... (Коцюбинський)		зхполіс. дівчина як б. 'струнка дівчина', довгоного як берізка 'про струнку довгоного дівчину', сором'язлива як берізка 'про сором'язливу дівчину', струнка як б. (берізка) 'струнка дівчина', тонка як берізка 'струнка дівчина' (Мац., сс. 142, 38, 37) схполділ. береза 'береза, дерево, яке садили у дворі для того, щоб народжувалися дівчатка' ³² (Тиц., с. 15) зхполіс. як стара б. 'про людину старшого віку, худа як б. 'про худу людину', піти (на горбочок) під б. , приставити ноги до б. 'померти' (Мац., сс. 37, 38, 116, 313) поліс. відправити в берізки 'поховати' ³³ (Жит., с. 19)

³² СЗ 'дівчина, дівочість'.

³³ СЗ архетип 'світлове дерево', 'смерть; туга, смуток, жаль', 'туга за померлим'.

Билина		
[без визначення СЗ] У пор. кругом мене все чужі люди, чужий рід, чуже село. Я одна, як билина в полі (Нечуй-Левицький)	як билина (в полі) ‘зовсім одинока людина, без рідних; самотня’, ні билини ‘пусто, безлюдно’ (ФСУМ, т. 1, с. 23)	схполіс. як белина ‘про худу людину’ ³⁴ (Мац., с. 39)
Васильок		
[без визначення СЗ] ‘кущова трав’яниста рослина з запашними синіми квітками, що в давнину використовувалася при певних народних обрядах’		бойк. васильок ‘васильки, які викорис- товують у різних весільних обрядоді- ях: уплітають у косицю; прив’язують на верхівку весільного дерева; запи- хають у пляшку з освяченою водою й ставлять її на діжу, перед якою вбира- ють наречену та ін.’ (Хіб., с. 100) схслоб. пучок васильків ‘букет волошкових квітів, який тримає світилка молодої’; ‘букет волошкових квітів із запаленою свічкою й дерев’яною фігуркою коня, який тримає світилка молодого’ ³⁵ (Магр., с. 123)

³⁴ СЗ ‘сирота’, ‘сирітство’, ‘самотність’.

³⁵ СЗ ‘дівоча чистота, честь; честь роду’, ‘святість, чистота, краса’.

Бліий	
[без визначення СЗ]	бойк. біле ім. 'весільне вбрання нареченої', б. вінок 'вінок нареченої, виготовлений зі штучних квітів білого кольору, який надівають наречений поверх виплетеного барвінкового вінка' ³⁶ (Хіб., сс. 128, 350, 101), б. букет 'нагрудна відзнака нареченого – букет зі штучних квітів, до якого прив'язують білу стрічку, або зі штучних квітів білого кольору' ³⁷ (Хібеба, с. 360) бойк. б. хижка 'труна', 'домовина' (Он., т. 2, сс. 85, 339) гуд. б. ніні еєф. до 'смерть', б. як смерть 'блідий, зблідлий' (ГС, с. 56) зхполіс. б. як смерть 'квола людина', б. як крейда 'про акуратну людину' ³⁸ , б. танки готувати 'передчуття смерті' ³⁹ (Мац., сс. 426, 455, 237)

³⁶ СЗ 'невинність, чистота', 'зміна соціального статусу – належність до „іншого” світу, світу заміжніх жінок’.

³⁷ СЗ 'належність до „іншого” світу, світу одружених’.

³⁸ СЗ 'чистота' (?).

³⁹ СЗ 'належність до „іншого” світу, світу померлих’.

Вишня		
[без визначення СЗ] У пор. 3 маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня (Нечуй-Левицький)	як вишня 'дуже гарний, вродливий' (Лукаш, с. 41)	зхполіс. <i>гарна як вишенька</i> 'про вродливу дівчину, <i>губи як вишеньки</i> 'про червоні красиві вуста (здебільшого про молодих дівчат)', <i>красива як в.</i> 'про вродливу дівчину', як <i>в. (спіла)</i> 'молода вродлива дівчина', <i>перестіла в.</i> 'про дівчину, яка не вийшла заміж' ⁴¹ , у <i>вишнях</i> <i>знайшли</i> 'про народження дитини' (Мац., сс. 128, 73), пор. схполіл. <i>закопували всігда під вишнею пупа, казали, щоб дитина була рузунда</i> ⁴² (Тиш., с. 203)
Гільце, гілка		
[без визначення СЗ] етн. 'обрядове дерево українського весілля, що прикрашається квітами, ягодами, колосками тощо і стоїть на столі протягом усього весілля' [цитати не підтримують СЗ]		зхполіс. <i>зламана гілочка</i> 'нецотлива дівчина' (Мац., с. 104) схслоб. <i>гілочка(и)</i> , <i>(з)ільце</i> 'весільне деревце молодого у вигляді прикрашеної соснової чи вишневої гілки (як символ цноти молодої)' ⁴³ , <i>гілочки</i> 'прикраса з тіста на короваї у вигляді гілочок дерева' (Магр., сс. 38, 62) зхполіс. <i>як гілочки</i> 'про старших людей' ⁴⁴ (Мац., с. 104)

⁴⁰ СЗ 'краса', 'дівоча честь, чистота, цнотливість'.

⁴¹ СЗ 'красива дівчина'.

⁴² СЗ 'світлове дерево' (?). З огляду на те, що символ *пїти у вишні* у мовно-фольклорній картині світу функціює із таким символічним значенням, що відповідно символізує 'належність до „вищого” світу' та її зв'язок із *сонцем*.

⁴³ СЗ архетип 'світлове дерево'; 'честь роду; дівоча честь, чистота, цнотливість'; 'зміна соціального статусу наречених – від стану неодружених до стану одружених'.

⁴⁴ СЗ 'єдність родини' (?).

Свічка		
* образно. <i>Свічки їх життя почали горіти кожда в інший бік</i> (Іван Франко)	догоряти (заспати), як свічка; звестися на (воскову) свічку 'схуднути, змарніти', танути, як свічка 'швидко втрачати сили, здоров'я від хвороби, горя; марніти' (ФСУМ, т. 1, с. 325, 877)	зхололіс. <i>дати с. в руки, догоріла с. до полички</i> 'померти', с. <i>догорає</i> 'передчуєть смерті', <i>запалтався в гарбузинні і вмер без свічки</i> 'про хлопця, який ходив до багатьох дівчат і не одружився' ⁴⁵ (Мац., с. 101) <i>бук., гущ. іти зі свічкою (на дубок) обр.</i> 'проститися з покійником, принісши свічку і запаливши її біля тіла' ⁴⁶ (ФПЧ, сс. 106, 108)
Вода		
♦ <i>хоч з лиця воду пити</i> 'дуже гарний на вроду' ♦ <i>як у воду дивитися</i> 'неначе наперед знати, точно передбачати події'	<i>чистої води</i> 'справжній кінці у воду' 'не залишити жодних слідів злочину, негідного вчинку' <i>багато води сплило (утекло, вибігло)</i> 'було дуже давно і минуло' (ФСУМ, т. 1, с. 141, 375) <i>вивести на чисту воду</i> 'викрити чиню-небудь непорядність, нечесність'; 'розказати всю правду про що-небудь, розкрити суть, істину, справжній стан речей'	бойк. <i>воду в хату (донести)</i> (про невістку після шлюбної ночі) 'стати господаркою' ⁴⁷ , <i>свєчена в.</i> 'освячена вода, яку використовують у різних весільних обрядодах' ⁴⁸ (Хіб., с. 134) <i>схподіл. в. перша</i> 'вода, набрана із криниці до сходу сонця, яку викорис-товували в обрядодах родильного обряду', <i>водичка свєчена</i> 'вода, освя-чена в церкві, яку використовували в

⁴⁵ СЗ 'людське життя; світло, чистота'; 'зв'язок „цього” світу з „тим”, іншим світом; шлях до неба’.

⁴⁶ СЗ 'зв'язок „цього” світу з „тим”, іншим світом; шлях до неба’.

⁴⁷ СЗ 'межа між світами – світом дівчини та світом заміжніх жінок’ (?).

⁴⁸ СЗ 'відмежування „цього” світу наречених від впливу „чужого” світу’ (захист).

	не зарікайся з криниці воду пити 'не сварися з людьми, бо в майбутньому ти можеш шукати підтримки в них' (Лукаш, с. 53, 207)	обрядодіях, щоб захистити дитину від наврочення'⁴⁹ (Тиш, сс. 26, 27) зхполіс. <i>дівка чиста як в.</i> 'про незайману дівчину'⁵⁰, <i>багато води втекло (до моря пливе)</i> 'тривалий проміжок часу', <i>біжи бідо за водою</i>, <i>а я зараз за тобою</i> 'намагання подолати негаразди'⁵¹, <i>боятися як чорт свяченої води</i> 'про боязливу людину'⁵², <i>брехати як у воду дивитися</i> 'обманювати, говорити неправду', <i>сказати як в чисту воду плюнути</i> 'сказати неправду'⁵³, <i>дивитися як у воду</i> 'щось передбачати', <i>вода по вінця – урожай у сінцях</i> 'про сприятливі умови для багатого врожаю'⁵⁴, <i>водою заплісло</i> 'про дівчину (жінку), яка завагітніла та приховує батька дитини'⁵⁵, <i>водою</i>
--	---	--

49 СЗ 'очищення від бруду та хвороб, моральне очищення: очищення від гріха'; 'відмежування „цього” світу наречених від впливу „чужого” світу’, ‘очищення; сила, міць’.

50 СЗ ‘чистота, цнота’, ‘правда’.

51 СЗ ‘плинність життя; мінущість усього тлінного’.

52 СЗ ‘чистота, правда’ (?).

53 СЗ ‘випробування; правда / брехня’.

54 СЗ ‘плодючість, прокреація’.

55 СЗ ‘знеславлення, утрата честі, дівочої цноти’, ‘порушення загальноприйнятих моральних і соціальних норм; компрометація дівчини’.

		писаний, з води лице 'про вродливого хлопця'⁵⁶, вродлива хоч води напийся 'про вродливу дівчину', здоровий як вода 'про здорового чоловіка'⁵⁷, (в) спливи (піти) за водою 'втрата сили'⁵⁸, запити холодною водою 'щось втратити'⁵⁹, кінці в воду 'нічого не знайти', як водою змити 'швидко зникнути', рости як з води, наче з води йти 'дуже швидко'⁶⁰, кохання міцне як вода, щедре як земля 'про взаємини між молоддю парою'⁶¹, не розлий вода 'про взаємини між хлопцем і дівчиною', не ходи по воду до чужого броду 'не вмішуватися в чужу сім'ю'⁶² (Мац., сс. 40, 83–88, 140, 207, 234, 501) бук., гуд. пропав як у воду впав, вийти сухим з води 'будучи винним, уникати покарання або нарікання,
--	--	---

⁵⁶ СЗ 'краса, молодість'.

⁵⁷ СЗ 'сила, міць'.

⁵⁸ СЗ 'плинність часу'.

⁵⁹ СЗ 'інший' світ; антисвіт; межа між „цим” світом живих і „тим” світом мертвих (?) , 'спроба відмежувати „цей” світ, світ живих, від „того” світу, світу мертвих; очищення'.

⁶⁰ СЗ „інший” світ; антисвіт; межа між „цим” світом живих і „тим” світом.

⁶¹ СЗ 'щирість і чистота кохання'.

⁶² СЗ 'межа між „своїм” світом і світом „чужої” родини'; 'жіноче начало, прокреативне начало, зближення, парування, поєднання, сексуальні стосунки; родючість; чистота, цнотливість'.

		залишатися непокараним або незап'ятованим', 'знаходити вихід зі скрутного становища' ⁶³ (ФПЧ, сс. 322, 52) схолоб. <i>вилити воду</i> 'обрядова дія, що сигналізує про завершення весілля', <i>переносити молоду через воду</i> 'обрядова дія, яку виконує молодий у воротах свого двору (воду наливвають у ночви)' ⁶⁴ (Магр., сс. 30, 104)
Ворон (ворона)		
	<i>куди і ворон кісток не заносить</i> 'дуже далеко' <i>не каркай, як та ворона</i> 'уживається як застереження від чогось небажаного' <i>чорний ворон</i> 'машина, у яку забирали заарештованого за часів Радянського Союзу' (ФСУМ, т. 1, с. 145, 365)	бук., гуц. (<i>накаркати</i>), ек <стар> <i>ворона</i> 'прококувати погані події' (ФПЧ, с. 112), 'передбачати щось погане, лихе, говорити щось погане, сваритися (про жінку)' ⁶⁵ (ГС, с. 117)

⁶³ СЗ 'чистота; правда'.

⁶⁴ СЗ 'межа між „своїм“ і „чужим“ світами, між світом дівчини (нареченої) та парубка', 'перехід дівчини до стану одружених'.

⁶⁵ СЗ 'нешастя смерть', 'сум, сльози', 'погані вісті', 'ворожа сила; лихо, біда, зрада'.

НЕБО		
‘за релігійними уявленнями – місце перебування богів, ангелів, святих; потойбічний світ, рай’ ♦ <i>висіти між небом і землею</i> ‘бути у невизначеному, непевному становищі’ ♦ <i>зводити очі до неба</i> ‘спрямовувати свій погляд вверх’: <i>Она знов зняла очі до неба, проказуючи молитву</i> (М. Коцюбинський) ♦ <i>манна з неба</i> ‘про те, що дається легко, без зусиль’ ♦ <i>на сьомому небі (бути)</i> ‘хто-небудь дуже задоволений, безмежно щасливий: <i>По всьому видно було, що він зараз перебував на сьомому небі</i> (В. Речмедін)	<i>підняти до неба</i> ‘надмірно вихвалити, розхвалювати’, <i>вистати в небі</i> ‘сприймати дійсність нерéalно, наївно’, <i>скинути з неба на землю</i> ‘допомогти звільнитися від ілюзій, тверезо сприйняти реальну дійсність’, <i>на сьомому (десятому) небі бути</i> ‘бути дуже задоволеним, радісним, щасливим’ (ФСУМ, 1, с. 106; т. 2, с. 539, 637, 638, 816) <i>доп’ястися до неба</i> ‘запаніти’, <i>зійматися до неба</i> ‘дуже високо підніматися’, <i>небо з’єднало</i> ‘кому-небудь судилося бути разом’, <i>небо ниспослало що-небудь</i> ‘щось має, володіє чимось’, <i>небо зласкавилось</i> ‘що-небудь склалося сприятливо, хоч для цього начебто не було передумов’ та ін. (Лукаш, с. 265)	поліс. <i>аж до неба</i> ‘дуже високо; дуже далеко’, <i>бути (літати) на сьомому небі</i> ‘щаслива людина’⁶⁶, <i>н. покликати</i> ‘померти’, <i>послати на н.</i> ‘вбити, замучити до смерті’, <i>опинитися між небом і землею</i> ‘непевне становище’ (Жит., сс. 114–115) зхполіс. <i>впала зізда з неба</i> ‘померти’⁶⁷ (Мац., с. 181), <i>з неба впасти</i> ‘народження дитини’, <i>ждати манни з неба</i> ‘хотіти неможливого’⁶⁸ (Мац., сс. 181, 299, 270)

Джерело: авторське опрацювання.

⁶⁶ СЗ архетип ‘„верх”, вищий світ; позитивне, добро’.

⁶⁷ СЗ ‘„інший” світ, світ мертвих’.

⁶⁸ СЗ архетип ‘„верх”, вищий світ; позитивне, добро’.

Варто зауважити, що навіть така коротка, звичайно, неповна добірка-аналіз матеріалу зі *Словника української мови* (СУМ), фразеологічних словників сучасної української мови та з кількох діалектних словників дає підстави зробити важливі висновки.

Як бачимо, словники літературного слововживання фіксують поодинокі слова-символи, вибіркові СЗ (*лавровий вінок*, словосполучення з компонентом-символом *вінок / вінець*), найчастіше символічне репрезентують фразеологічні одиниці, засвідчені у СУМі. Дещо ширше представлено символічну семантику у ФСУМі, хоча за фразеологізмами можна радше „відчитати” СЗ слова, а не довідатися про нього.

Ще один важливий момент: словник літературної мови може не фіксувати власне СЗ, однак репрезентує той компонент, на підставі якого воно „вибудовується”. Варто зауважити, що натяк на символічність слова може бути задокументовано різними способами: наприклад, слово-символ *барвінок*, що функціює в мовно-фольклорній картині світу із СЗ ‘вродливий парубок’, СУМ декларує тільки одне значення – ‘трав’яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами’ (СУМ, гасло *барвінок*), щоправда, серед цитат подає ті, у яких виразно можна було б „побачити” і СЗ: *Росте на пагорбі маленькому землі Серед могил загиблих партизанів Барвінок голубий* (за Рильським) (СУМ, гасло *барвінок*), а також із ремаркою „у порівняннях” цитата *Хлопець молодий як барвінок* (за Номисом). Що можна прочитати за цією інформацією? СВС фіксує щонайменше сім символічних домінантних значень (‘відродження, оновлення, розквіт надій’, ‘молодість’, ‘вродливий парубок’, ‘незайманість, чистота’, ‘краса, хатній затишок’, ‘життя; життєва сила; родинне щастя, добробут’, ‘вічність, пам’ять; чистота; відмежування від „чужого”, ворожого, „того”, „іншого” світу’, ‘рідний край’) та одинадцять підзначень, розвиток яких переважно зумовлений сполучуваністю (‘розквітле кохання’, ‘кокетування, залицання’, ‘дотримання незайманості, цнотливості до шлюбу’, ‘утрата незайманості, цноти’, ‘утрата честі до шлюбу’, ‘готовність дівчини до заміжжя’, ‘зустріч із коханим’, ‘символ першого кохання та чистого шлюбу’, ‘майбутнє весілля; щастя, доля’, ‘відмежування „свого” простору від „чужого”, ворожого’, ‘недоля, нещасливе сімейне життя’). Поява в СУМі порівняльної конструкції, що репрезентує, зокрема, СЗ ‘вродливий парубок’, та цитати, що пасувала б як ілюстрація до СЗ ‘вічність, пам’ять; чистота; відмежування від „чужого”, ворожого простору, „того”, „іншого” світу’, мають у суті речі різні шляхи розвитку: „парубоча” символіка сформована завдяки порівняльним конструкціям, яких так багато представлено у фольклорних текстах, натомість інше значення формувалося на підставі семи ‘вічнозелений’ та локативної ознаки: кущова рослина барвінок часто росте на могилах, що

й репрезентує згадана цитата. Водночас цей фрагмент виразно засвідчує двоплановість символу: барвінок справді виріс на могилі, що формує відповідну семантику слова, а водночас слово „натякає” на щось більше – на вираження *ідеї* вічності.

Отже, як засвідчив фрагмент таблиці, констатуємо, що словники стандарту практично не фіксують СЗ навіть найбільш поширених символів, які функціують в українському мовному просторі, оминають навіть символи, що становлять основу мовної картини світу українців. На жаль, обсяг дослідження не дає змоги викласти всього матеріалу, однак навіть такий потужний символ України, як *калина*, подано в СУМі зі значенням ‘кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди’ (СУМ, гасло *калина*), навіть порівняльна конструкція – *Дівчина, чорнява та рум’яна, як калина, встала, щоб вискочити на берег* (за Нечучем-Левицьким) – не змінює ситуації. Натомість номінативне значення, що фіксує диференційні ознаки денотата, зокрема ‘червоний (колір ягід)’, ‘гіркість’, ‘білий (колір квітів)’, ‘стійкість до морозу’, а також екстралінгвальна інформація, що зберігається в пам’яті кожного українця, дають поштовх розвитку СЗ слова.

Найбільше СЗ приховано у зафіксованих порівняльних конструкціях та у фразеологічних одиницях. Як уже зазначено вище, порівняння досить часто „розгортає” в тексті СЗ слова, указуючи на *ідею*, на яку натякає символ. Із фразеологізмами ситуація дещо складніша: більшість традиційних символів сформувалося в контексті української традиційної культури, зокрема у фольклорному тексті та в обрядовому контексті. Саме фольклор та обряд слугують фоновими знаннями та контекстом, у яких формується та у яких відповідно можна «відчитати» семантику символу (*барвінок живим, барвінок мертвим, зеленим барвінком кропити* й ін.). Такі символи зберігають домінантне СЗ, однак компоненти складених конструкцій, безперечно, можуть давати поштовх розвитку символічних – назвімо це умовно – підзначень; наприклад, у семантичній структурі слова *барвінок* розвинулося домінантне СЗ ‘щастя, доля’, а словосполучення *барвінком обсіяти / обсадити / обгородити* розвиває семантику ‘відмежування „свого” світу від „чужого”, ворожого’. Безперечно, семантична структура символу *барвінок* має СЗ ‘щастя, доля’, однак дуже потужно на нього впливає символічна семантика слів *обсіяти, обсадити, обгородити*, що репрезентують архетипне значення символу *кола*. Фіксувати архетипи у словниках стандарту є дуже проблематично, тому, думаю, достатньо закріпити у словниках загальне СЗ складених конструкцій з обрядовим та символічним значеннями.

Якщо словник стандарту і подає символ, то найчастіше це буде фразеологічна одиниця, яку можемо виявити також у фразеологічному словнику.

Тлумачний словник репрезентує семантику символу не як символічний компонент семантичної структури слова, а як образний, тому символ утрачає все багатство свого змісту (*Як (мов) купаний у барвінку (любистку) ‘дуже вродлива людина’* (СУМ, гасло купати), однак це і є недоліки „стандартизації”. Інші ж тлумачення містять контекст, у якому формується семантика символу, зокрема *купати в барвінку (любистку) ‘мити відваром пахучих трав дитину, щоб вона виросла вродливою і щасливою’* (СУМ, гасло купати). У будь-якому випадкові сформульоване не заперечує СЗ, адже дітей справді купали у воді, до якої додавали барвінок, що в мовно-фольклорній картині світу українців символізує щастя і долю.

Чимало вербальних символів має надто складну „історію”, їх СЗ розвинулися вже не в обрядовому контексті, а радше на ґрунті міфологічних уявлень, тому зв’язок СЗ і слова практично втрачений; прикладом цього може слугувати символ *верба*. СУМ формулює номінативне значення слова, яке не дає, здавалося б, жодної інформації про символічне, хіба тільки те, що верба росте біля води. Однак саме вода може стати тим поштовхом для розвитку СЗ, спрямувавши думку у відповідному напрямі та розвинувши компоненти ‘сльози’, ‘смуток’. Фразеологічні одиниці, які зафіксовані у спеціальних словниках, аж ніяк не нав’язують до номінативного значення слова, у якого, як виглядає, з образністю не складається. Тому семантику фразеологічної одиниці на кшталт *як чорт до сухої верби (причепитися, прилипнути)* та *як чорт у суху вербу (закохатися)* ‘дуже сильно’ (ФСУМ, т. 2, сс. 954–955) читач словника мусить „прийняти на віру”.

Є ще один тип символів, які функціують у мові вже як традиційні образні конструкції, вони мають часто символ у своєму складі, однак, як видається, для пересічного читача не мали б становити проблеми: *вести до вінця* ‘одружуватися’ (ФСУМ, т. 1, с. 75), *іти до вінця* ‘одружуватися’ (ФСУМ, т. 1, с. 354). А словосполучення із СЗ *терновий вінець (вінок)* можна трактувати по-різному: зазвичай той комплекс мінімальних знань християнської культури достатній для розуміння СЗ, а для представника іншої мовної чи релігійної спільноти, який вивчає українську мову, зафіксоване у словнику значення буде „кодовим” і цілком достатнім, щоби в подальшому можна було орієнтуватися у змісті будь-якого українськомовного художнього чи публіцистичного тексту. Зрештою, такі, – спрощено кажучи, – образні конструкції майже завжди супроводжені коментарем, що й формує нові фонові знання про християнську, а відтак українську культуру. Символ *терновий вінок* – приклад архетипних вербальних символів, тобто слів, символічна семантика яких зберігається практично в усіх культурах світу, очевидно, тому словник стандарту фіксує його як ‘символ страждання’ (СУМ, гасло вінок). *Лавровий вінок* також упізна-

ваний в українському мовному просторі, тому значення відповідного словосполучення викладене як ‘вінок із листя та гілок лавра як символ перемоги, тріумфу тощо’. Це поодинокі випадки, коли словники стандарту у формулюванні значення документують словосполучення як символічне.

Пропонована таблиця демонструє ще один спосіб „приховано виявити” СЗ: подекуди в номінативному значенні вказано те, що може стати поштовхом для розвитку СЗ. Це й не дивно, адже значення слова у тлумачному словнику бере до уваги важливі диференційні ознаки, наприклад те, що *вінок* ‘зробл[ена] з квітів, зілля і т. ін. прикраса, яку кладуть на могилу’ (СУМ, гасло *вінок*). Якщо не звертати уваги на „прикраса”, а знати, що в контексті культури слово-символ *вінок* функціює як ‘вічність’, ‘безконечність’, то можна в такому трактуванні відчутти зв’язок слова і символу.

Як демонструє таблиця 1, чи не найбільше інформації про символ отримуємо з діалектних словників, адже саме вони репрезентують обрядову лексику та фразеологічні одиниці, що функціонують у говірках. Звичайно, діалектні словники, які здебільшого укладені за диференційним принципом, оминають чимало назв предметів, які, наприклад, в обрядовому контексті активно реалізують символічну функцію. Дуже важливо, щоб словники обрядової лексики, які з’являтимуться в українській діалектології, фіксували не лише обрядові функції предмета, а й те бодай домінантне СЗ слова, яке називає слово в культурі носіїв говору. Адже стає дедалі менше представників старшого покоління, які зберігають інформацію про символ – важливий культурний компонент їхньої народної культури та мови.

Скорочення назв говорів української мови

бойк. – бойківський
бук. – буковинський
гуц. – гуцульський
зхполіс. – західнополіський
наддністр. – наддністрянський
надс. – надсянський
поліс. – поліський
схподіл. – східноподільський
схслоб. – східнослобожанський

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Арк. – Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок* (Т. 1–2). РВВ „Вежа”.
- Translitteracja:** Arkushyn, H. (2000). *Slovník zakhidnopoliskyykh hovirok* (Т. 1–2). RVV „Vezha”.
- Берез. – Березовська, Г. (2010). *Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках*. Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство.
- Translitteracja:** Berezovska, H. (2010). *Slovník nazv odiahu ta vztutia u skhidnopolidskyykh hovirkakh*. Umanske komunalne vydavnycho-polihrafichne pidpriemstvo.
- ГС – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2013). *Гуцульські світи. Лексикон*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Khobzei N., Simovych O., Yastremska, T., & Dydyk-Meush, H. (2013). *Hutsulski svity. Leksykon*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- ДС – Гриценко, П., & Хобзей, Н. (Ред.). (2003–2020). *Діалектологічні студії* (Вип. 1–13). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Hrytsenko, P., & Khobzei, N. (Red.). (2003–2020). *Dialektolohichni studii* (Vyp. 1–13). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Жит. – Добролюба, Г. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*. ПП Туловський.
- Translitteracja:** Zhytomyrshchyna – Dobrolozha, H. (2010). *Frazeolohichniy slovník hovirok Zhytomyrshchyny*. PP Tulovskyi.
- Кміт – Кміт, Ю. (1934–1939). *Словник бойківського говору. Літопис Бойківщини* (Т. 3–11).
- Translitteracja:** Kmit, Yu. (1934–1939). *Slovník boikivskoho hovu. Litopys Boikivshchyny* (Т. 3–11).
- Лукаш – Скопненко, О., & Цимбалюк, Т. (Уклад.). (2002). *Фразеологія перекладів Миколи Лукаша. Словник-довідник*. Видавництво „Довіра”.
- Translitteracja:** Skopnenko, O., & Tsymbaliuk, T. (Uklad.). (2002). *Frazeolohiia perekladiv Mykoly Lukasha. Slovník-dovidnyk*. Vydavnytstvo „Dovira”.
- Магр. – Магрицька, І. (2003). *Словник весільної лексики українських східнослов'янських говірок (Луганська область). Знання*.
- Translitteracja:** Mahrytska, I. (2003). *Slovník vesilnoi leksyky ukrainskyykh skhidnoslobozhanskykh hovirok (Luhanska oblast). Znannia*.
- Мац. – Мацюк, З. (2020). *Говорити як медок варити: словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій*. Вежа-Друк.
- Translitteracja:** Matsiuk, Z. (2020). *Hovoryty yak medok varyty: Slovník frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia ta sumizhnykh terytorii*. Vezha-Druk.
- Он. – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Т. 1–2). Наукова думка.

- Transliteracija:** Onyshkevych, M. (1984). *Slovnýk boikivskykh hovirok* (T. 1–2). Naukova dumka.
- СБГ – Гуїванюк, Н. (Ред.). (2005). *Словник буковинських говірок*. Рута.
- Transliteracija:** Huivaniuk, N. (Red.). (2005). *Slovnýk bukovynskykh hovirok*. Ruta.
- СВС – Сімович, О. *Словник вербальних символів* [Рукопис]. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** Simovych, O. *Slovnýk verbalnykh symboliv* [Rukopys]. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- СГРЯ – Астаф'єва, М., & Воронич, Г. (2014). *Словник гуцульських говірок Річки та Яворова* (Т. 1). Місто НВ.
- Transliteracija:** Astafieva, M., & Voronych, H. (2014). *Slovnýk hutsulskykh hovirok Richki ta Yavorova* (T. 1). Misto NV.
- СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980)*. Завантажено 30 серпня 2024 року, з <https://sum.in.ua/>.
- Transliteracija:** Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovnýk ukrainskoi movy. Akademichnyi tlumachnyi slovnýk (1970–1980)*. Zavantazhenno 30 serpnia 2024 roku, z <https://sum.in.ua/>.
- Тищ. – Тищенко, Т. (2014). *Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи*. РВЦ „Візаві”.
- Transliteracija:** Tyshchenko, T. (2014). *Skhidnopodilskyi rodylnyi obriad: leksykohrafichnyi i tekstovyi opysy*. RVTs „Vizavi”.
- Хібеба – Хібеба, Н. (2021). Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи презентації [літери А–Б]. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 332–371. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=547>
- Transliteracija:** Khibeba, N. (2021a). *Slovnýk vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok: spetsyfika reiestru ta sposoby prezentatsii. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 332–371. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=547>
- Хіб. – Хібеба, Н. (2023). Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи репрезентації [літера В]. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей*, 95–136.
- Transliteracija:** Khibeba, Nataliia. (2023). *Slovnýk vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok: spetsyfika reiestru ta sposoby reprezentatsii. Movoznavcha komisiia NTSh. Z istorii liudei ta idei*, 95–136.
- Хомч. – Хомчак, Л. (2012). Назви обрядів шлюбного дня у надсянських говірках. *Вісник Запорізького національного університету*, 1, 463–476.
- Transliteracija:** Khomchak, L. (2012). *Nazvy obriadiv shliubnoho dnia u nadsianskykh hovirkakh. Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 1, 463–476.
- ФПЧ – Кузь, Г., Руснак, Н., Скаб, М., & Томусяк, Л. (Уклад.). (2017). *Фразеологізми та паремії Чернівецьчини. Матеріали до словника*. Рута.

- Transliteracija:** Kuz, H., Rusnak, N., Skab, M., & Tomusiak, L. (Comp.). (2017). *Frazeologizmy ta paremii Chernivechchynu. Materialy do slovnyka*. Ruta.
- ФСУМ – Білоноженко, В., Винник, В., Гнатюк, І. та ін. (Уклад.). (1993). *Фразеологічний словник української мови* (Т. 1–2). Наукова думка.
- Transliteracija:** Bilonozhenko, V., Vynnyk, V., Hnatiuk, I. ta in. (Uklad.). (1993). *Frazeologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (T. 1–2). Naukova dumka.

Література

- Сімович, О. (2016a). Символи в українській мові: репрезентація в тлумачних та спеціальних словниках. *Сучасна українська нація: мова, історія, культура*, 52–55.
- Transliteracija:** Simovych, O. (2016a). Symvoly v ukrainskii movi: reprezentatsiia v tлумachnykh ta spetsialnykh slovnykakh. *Suchasna ukrainska natsiia: mova, istoriia, kultura*, 52–55.
- Сімович, О. (2016б). Проблеми лексикографічної репрезентації символу в діалектних словниках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць*, 21, 131–134.
- Transliteracija:** Simovych, O. (2016b). Problemy leksykohrafichnoi reprezentatsii symvolu v dialektnykh slovnykakh. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva: zbirnyk naukovykh prats*, 21, 131–134.
- Сімович, О. (2018). Символ – значення – словник: шляхи інтерпретації. *Gwary dziś*, 10, 111–125.
- Transliteracija:** Simovych, O. (2018). Symvol – znachennia – slovnyk: shliakhy interpretatsii. *Gwary dziś*, 10, 111–125.

Verbal Symbols in the Literary Standard and Dialects

This chapter analyses the semantics of traditional word-symbols based on explanatory and phraseological dictionaries of the modern Ukrainian literary language, as well as dialect dictionaries of ritual vocabulary, with a focus on identifying symbolic components within word meanings.

While explanatory dictionaries generally do not document symbolic meanings directly, linguistic examples (quotations) in these dictionaries may suggest a symbolic component or provide a basis for symbolic meaning development in folklore and dialect contexts. Phraseological dictionaries occasionally reveal symbolic meanings, though explicit notation of symbolism remains rare. Most commonly, words with symbolic meaning are recorded in dialect dictionaries of ceremonial vocabulary, which serve as valuable resources for verifying and studying the symbolic meanings of words.

Keywords: literary standard, dialects of the Ukrainian language, lexis, semantics, symbol, symbolic meaning, dictionary.

Тетяна Гуцуляк

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Чернівці

Діалектна лексика як важливий складник лексико-словотвірних образних парадигм

Авторка дослідження розкриває важливу роль діалектного словотворення для опису специфіки образних дериватів української мови, для встановлення їх словотвірних та мотиваційних моделей.

На прикладі відсубстантивних образних іменників, утворених на базі твірних слів віл і зозуля, доведено, що діалектне словотворення почасти виступає єдиним джерелом формування субстантивних зон лексико-словотвірних образних парадигм.

Встановлено, що діалектне словотворення розкриває особливий, подекуди маловідомий мотиваційний потенціал стрижневих іменників лексико-словотвірних образних парадигм. Діалектні деривати, що входять до їх субстантивних зон, розширюють мотиваційний простір твірних іменників такими мотивувальними ознаками, яких не реалізують похідні інших зон. Запропоноване висновкове положення ґрунтується на представленому в дослідженні репертуарі метафоричних мотивувальних ознак, підґрунтям формування яких слугували народні вірування та спостереження.

Ключові слова: діалектний словотвір, відсубстантивні іменники, лексико-словотвірна образна парадигма, словотвірне значення „подібності”, образні мотиваційні відношення, метафоричні мотиваційні моделі.

Діалектне мовлення в усьому розмаїтті його акцентуаційно-фонетичних особливостей, лексичних і фразеологічних засобів, граматичних форм та синтаксичних конструкцій є важливою частиною загальнонаціональної мови. Діалектизми різного типу допомагають відтворити повноту й варіантність її лексико-семантичної, словотвірної та граматичної систем.

Літературна мова як єдина для всієї нації тісно пов'язана передусім із територіальними виявами. Як зазначає Юрій Шевельов, „діалекти певної мови можуть постати раніше, ніж сама мова. Звичайно в таких випадках інноваційні діалекти інтегруються в наслідок історичних (соціополітичних тощо) процесів” (Шевельов, 2008, с. 388). На всіх етапах становлення й розвитку загальнонаціонального зразка української мови розмовно-діалектне мовлення мало ключове значення у виробленні її літературного стандарту. „Розвиваючись і збагачуючись, українська літературна мова вбирала в себе різні елементи – слова, граматичні форми, синтаксичні конструкції – з різних говірок, – на думку Ю. Шевельова, – таким чином, зберігаючи свою киево-полтавську основу, зробилася мовою справді всеукраїнською, не будучи тотожною (як і кожна літературна мова) з жодною з українських говірок” (Шевельов, 2012, с. 36). Із цього приводу доречно навести й міркування Олександра Колесси про роль діалектів як життєдайного джерела для становлення літературної мови: „Не виключуючи і не нехтуючи здорових діалектичних різновидностей, що допроваджують до мови новий приплив животворних лексичних та синтаксичних засобів, пішла наша літературна мова рішучо в напрямі всеукраїнського об'єднання” (Колесса, 1924, с. 37).

У новітній час розвитку літературної мови закономірно постає питання про роль діалектних мовних засобів у цей період. Загалом варто визначити кілька важливих функцій діалектного матеріалу. Передусім це використання різних типів діалектизмів (акцентуаційних, фонетичних, словотвірних, граматичних, лексичних, семантичних, фразеологічних) з певною „стилістичною настановою (мовна характеристика персонажів, відтворення локального колориту описуваних подій та ін.); [...] в усному мовленні може зумовлюватися цільовою стилістичною настановою мовця” (Гриценко, 2004, с. 146). Особи, що спілкуються літературною мовою, використовують діалектні елементи в усно-розмовній мові з певною зображально-виражальною метою або для позначення понять народного побуту, що не мають літературних відповідників. Такий процес є закономірним, адже, за словами Ю. Шевельова, після закінчення основних етапів формування літературної мови „вона дуже неохоче вбирає в себе нові для неї діалектизми” (Шевельов, 2012, с. 72). На думку дослідника, письменники часто шукають оновлення своєї лексики в говірках. Майстрів слова в діалектному мовленні приваблюють конкретність та образність

словникового складу супроти абстрактнішої загальнолітературної мови. „Однак і ці діалектні елементи в літературі дуже рідко виходять за межі індивідуальної творчості і звичайно не стають набутком літературної мови як цілості. Вони лишаються, так би мовити, потенціальними, а не сталими елементами в літературній мові” (Шевельов, 2012, с. 74).

Утім, як засвідчують матеріали сучасних наукових розвідок, низка діалектних лексичних одиниць, що набувають загального вжитку, поступово поповнюють літературну мову і стають звичними для неї. Наприклад, до таких лексем можна зарахувати іменник *ватра*¹, який, за спостереженнями Людмили Ткач та Ніколетти Головач, вийшов за межі діалектної лексики, яка в літературному творі стилізує місцевий колорит. Аналіз контекстів уживання лексеми *ватра* засвідчив, що слово „втратило безпосередні зв'язки з термінологією вівчарства й набуло загальноукраїнського значення, синонімічного до *вогонь*, *вогнище*, *багаття*, причому, частіше це стосується не вогню в печі, кузні тощо, а багаття в полі, степу, яке зігріває подорожніх, козаків, вояків тощо” (Ткач & Головач, 2009, с. 46). Павло Гриценко також розглядає іменник *ватра* як приклад того, коли внаслідок широкого вживання деякі лексичні діалектизми перетворюються в поетизми (Гриценко, 2004, с. 147).

Обмежене територіальне використання втрачають і лексеми *бринза* та *гердан*. Активне поширення на різних теренах України спеціально приготовленого сиру з овечого чи коров'ячого молока та жіночої (рідше чоловічої) прикраси на шию з бісеру, сприяло поступовому переходу діалектних лексичних одиниць до загальноновживаних. Це засвідчують і матеріали тлумачних словників: напр., позначку *діал.* (діалектне) СУМ і СУМ-20 подають тільки для фонетичного варіанта *бріндза*, відображаючи так відсутність будь-яких обмежень для вживання лексеми зі звуковою формою *брінза*². Лексичний діалектизм *гердан*³, що наведений у СУМі

¹ В українській мові це слово належить до запозичень із румунської, і, як стверджують Л. Ткач та Н. Головач, є давнім запозиченням (Ткач & Головач, 2009). Румунські мовознавці співвідносять іменник *vatră* з тематичною групою слів на позначення реалій із галузі вівчарства. У тлумачних словниках української мови лексему *ватра* подають із позначкою *діал.* (діалектне слово) ‘*діал.* Вогнище, багаття’ (СУМ, т. 1, с. 297; СУМ-20).

² Порівняймо, у гуцульських говірках зафіксовано *брінза* (*бріндзі*) ‘спеціально приготовлений для зберігання посолений сир, бринза (пор. рум. *brinză*, *brindză*)’ (СГГ, с. 29).

³ Цю лексему активно використовують носії буковинських та гуцульських говірок, пор., *гірдан*, *гердан*, *гьордан* ‘заст. Вишита бісером стрічка (вид дівочої прикраси)’ (СБукГ, с. 83); *гердан* (*гірдан*, *гьордан*) ‘жіноча прикраса з бісеру у вигляді стрічки, якою прикрашають шию або голову’ (СГГ, с. 52).

з позначкою *діал.*, у СУМі-20 уже поданий як стилістично нейтральне слово зі значенням 1. ‘Жіноча прикраса з бісеру, виконана в народному стилі, яку носять на шиї та на грудях; *герданець; герданик*’. 2. ‘*етн.* Шерстяна стьожка або ажурний комірець з бісеру, якими в Галичині, Буковині та Закарпатті жінки прикрашали шию або голову, а чоловіки – капелюхи’ (СУМ-20).

Отож у наш час деякі діалектні одиниці з різних причин втрачають територіальну обмеженість у вживанні, набувають стилістичної нейтральності або ж ширшого стильового використання й переходять до складу загальноновживаної лексики. Із-поміж основних шляхів проникнення діалектизмів як позанормативних елементів у літературну мову потрібно виокремити мову художньої літератури, зокрема й українських перекладів, беручи до уваги тексти Святого Письма; мову публіцистики, наукової літератури; реклами; усне мовлення; лексикографічні праці. В україністиці вивченню проблем такого типу науковці надають належної ваги, зокрема звертаємо увагу на праці Інни Шепетюк, Наталії Булеги (Тарновецька та ін., 1998), Людмили Ткач (Ткач, 2001), Ніколетти Головач (Головач, 2012), Анни Закутньої (Закутня, 2017), Інни Черкез (Черкез, 2024) та ін.

У сучасних різноаспектних дослідженнях літературної мови діалектний матеріал часто виконує роль переконливих аргументів для підтвердження чи заперечення певних висновкових положень або ж суттєво доповнює чи розширює інформацію про мовні явища. Такі переваги діалектних фактів попри виразну специфіку говіркового мовлення пов’язані з тим, що різнотипні діалектизми виявляють багато спільного з літературною мовою. Цю думку переконливо доводить у дослідженнях Василь Ващенко, звертаючи увагу на те, що, наприклад, у вивченні семантики діалектних слів „факти, спостережені, зокрема, в полтавських говірках, не позбавлені типових рис, які властиві загальнонародній мові” (Ващенко, 1961, с. 69). Варто зауважити, що встановлювати спільні ознаки для обох систем – діалектної і літературної – так само важливо, як і визначати диференційні особливості. Такі міркування знаходимо у працях Григорія Аркушина стосовно дослідження діалектного словотвору (Аркушин, 2005).

У пропонованій розвідці маємо на меті розкрити важливість діалектного словотворення для опису специфіки образних дериватів української мови, для встановлення їх словотвірних та мотиваційних моделей; продемонструвати роль діалектних похідних одиниць з образним компонентом змісту в наповненні чи формуванні окремих зон – субстантивної, ад’єктивної, дієслівної чи адвербіальної – лексико-словотвірних образних парадигм із вершинами іменниками.

У попередніх дослідженнях авторки вже розкрито значення діалектних образних дериватів у виокремленні дієслівних зон лексико-слово-

твірних образних парадигм з іменниками-вершинами *гак, лопух, сітка, сокира, цибуля, цап* (див. Гуцуляк, 2023b); *козак* (див. Гуцуляк, 2020, 2023a). У студіях такого ґтибу важливо звертати увагу на те, що саме діалектне мовлення зберігає та активно відтворює похідні слова, які через свою словотвірну структуру, семантику та мотивувальні ознаки відображають характерні для українського світогляду механізми формування асоціативно-образних уявлень про світ. При цьому потрібно зважати, що

Літературна мова й діалекти, – як це подає у своїй праці Тетяна Ястремська, – неоднаково віддзеркалюють пізнаний людиною світ: діалектне мовлення як симбіоз мови й культури розкриває інші – невідомі літературній мові – аспекти людського світобачення, пояснює унікальні явища матеріальної та духовної культури, традиції та особливості світосприйняття (Ястремська, 2021, с. 7).

Відтак діалектні словотвірні номінації суттєво розширюють відомості про дериваційні та мотиваційні механізми української мови.

У запропонованому матеріалі зосереджуємо увагу на образних **від-субстантивних іменниках**, які засвідчує говіркове мовлення й фіксують діалектні словники, та визначаємо їх функцію в систематизації похідних слів у складі лексико-словотвірних образних парадигм. Похідні іменники з образним компонентом змісту становлять невід’ємну складову значного корпусу образної лексики (картотека фактичного матеріалу охоплює 2 502 образно мотивовані похідні одиниці), що органічно входить до загальнонаціональної мови й відображає її загальномовну практику (узус). До морфологічних образних дериватів зараховуємо похідні іменники, прикметники, дієслова та прислівники, що утворилися на базі образних мотиваційних відношень, тобто на базі такого типу когнітивно-мовних зв’язків між мотиватором і мотивованим словом, що ґрунтуються на асоціативно-образних уявленнях про елемент дійсності. Когнітивною базою образної мотивації виступають метафоричні та (чи) метоніміїні моделі. Творення образних дериватів підпорядковане

[...] усвідомленим настановам (інтенціям) суб’єкта образної номінації, що безпосередньо корелюють зі стратегією називання: характеризувати специфіку ознак, властивостей об’єкта, відтворивши їх комплексно (цілісно, редуковано) в одній лексичній одиниці; повідомити про об’єкт щось важливе, незвичне чи оригінальне, передаючи певний обсяг знань або (та) вражень (набутих із соціального досвіду); вербалізувати образне уявлення про об’єкт, подати його оцінку, емоційно відреагувати в певній комунікативній ситуації, вплинути на адресата та ін. (Гуцуляк, 2021, с. 10).

Словотвірна структура й семантика образно мотивованих похідних одиниць вказують на реалізацію словотвірного значення „подібності”. Таке категорійне значення узагальнює регулярні моделі образних мотиваційних відношень, які через мотивувальну ознаку відображають закріплену у свідомості носіїв мови подібність (частіше уявну, рідше реальну) між елементами дійсності. Напр., образний іменник **їжач-ók** (← *їжак*) ‘спеціальний намордник для теляти, у який вбиті цвяхи, щоб корова не давала йому ссати’ (СЗПГ, т. 1, с. 200) відображає подібність предмета, що його застосовують у господарстві, до зовнішнього вигляду їжака. В українській мові простежуємо творення низки образних дериватів за словотвірною моделлю „основа іменника + -ок”. Їх можна згрупувати у словотвірні типи, деталізувавши словотвірну семантику „подібності” на базі індивідуальних лексико-словотвірних значень похідних слів. До прикладу, наведений дериват **їжач-ók** входить до словотвірного типу, складники якого реалізують лексико-словотвірне значення ‘знаряддя дії (інструменти, механізми, пристрої), їх деталі за зовнішньою подібністю (формою, розміром, цілісним виглядом та ін.) до того, що називає мотиватор’:

жуч-ók¹ (← *жук*) ‘пристрій для витягування з колодязя затонулого відра; рачок’. Дядьку, дайте **жучка** цеберку витягти з колодязя (СГНН, т. 1, с. 323); **жуч-ок**² (← *жук*) ‘перен. ліхтарик, що має електрогенератор із ручним приводом’ (СГНН, т. 1, с. 323);

рач-ók (← *рак*) ‘лоцм. залізний гак, прикріплений на кінці штиля’ (СГНН, т. 4, с. 5); **рач-ók** (← *рак*) 1. ‘примітивний плуг без колішні’. 2. ‘зовнішній кінець обода дерев’яного колеса’. Як зійшлись **рачки**, значить, мона натягать шину (СПГ, сс. 183–184);

ріж-ók (← *ріг*) 1. ‘частина осі, на якій обертається колесо воза’. 2. ‘місце на печі для лампи’. 4. ‘поперечка мотовила’ (СБойкГ, т. 2, с. 176).

У сучасній дериватології виокремлення відсубстантивних іменників зі значенням „подібності” належить до дискусійних проблем. Дослідники ще не дійшли одностайної думки щодо зарахування таких лексичних одиниць до семантичних чи морфологічних дериватів. У праці польської лінгвістки Аліції Нагурко теж зроблено припущення щодо можливості різного трактування способів творення асоціативного деривата *nosek* ‘podobny do nosa, zwężony koniec, czubek czegoś’ (np. *noski butów*) – чи це похідне слово від *nis*, чи результат власне семантичної метафоризації:

Na zasadzie metafory funkcjonują w języku nazwy części przedmiotów, którym nadajemy antropomorfizujące określenia pochodne od części ciała ludzkiego, por. *nos* i *nosek* ‘podobny do nosa, zwężony koniec, czubek czegoś’ (np. *noski butów*). W tym typie motywacji nie mamy jednak pewności, czy np. *nosek* jest produktem derywacji symilatywnej

od podstawy *nos*, czy też jest to metaforyzacja czysto semantyczna, jaka zaszła w zdrobnieniu *nosek*. (Nagórko, 2007, s. 188).

У *Нарисах з діалектного словотвору в ареальному аспекті* Ярослава Закревська (Закревська, 1976) одна з перших в україністиці звернула увагу на похідні слова такого типу. Аналіз структури назв народної ботанічної номенклатури дав змогу дослідниці зосередити увагу на характерній особливості таких іменникових номінацій, а саме на наявності в їх морфемній структурі суфіксів суб'єктивної оцінки (здрибнелих і пестливих), що повністю втратили емоційне забарвлення. Для таких похідних слів Я. Закревська запропонувала назву „формальні демінутиви” (формально демінутивні назви, напр., ботанічні номінації – *блошки, орлики, ключики, чобітки* й ін.) та пов'язала джерела й мотиви творення багатьох народних ботанічних назв із „дією закону психологічних асоціацій і зміщенням понять окремих предметів, що виникає на цій основі” (Закревська, 1976, сс. 123–125). На думку дослідниці, становлення ботанічної номенклатури багатьох слов'янських мов ґрунтується на деяких спільних семантичних і словотвірних моделях.

Вважаємо, що виокремлення в сучасному мовознавстві дериватів зі словотвірним значенням „подібності” розвинулося завдяки ідеї Я. Закревської про десемантизацію демінутивних афіксів. Зокрема деякі аспекти опису словотвірної семантики „подібності” в межах аналізу афіксального словотвору іменника розглянуто у працях Зої Валюх, Володимира Горпинича, Олександра Тараненка, Алли Шамоти та ін. (Валюх, 2006; Горпинич, 1999; Тараненко, 1986; Шамота, 1985). Ґрунтовний опис дериватів названого типу здійснила Ольга Тилик у дисертації *Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання* (Тилик, 2006). Дослідниця вважає, що

[...] такі похідні є назвами предметів, які схожі за зовнішнім виглядом (напр., кольором, формою), місцем знаходження, будовою, функціями, тактильними властивостями, смаком, запахом на предмет, названий мотивувальним словом. [...] У сучасній українській мові семантику схожості в підсистемі іменника виражають як поліфункційні, так і моносемні форманти. В абсолютній більшості випадків значення подібності розвинулося на базі власних словотворчих ресурсів української мови, зокрема афіксів, для яких функція вираження схожості стала вторинною (Тилик, 2006, сс. 13–25).

Різні міркування мовознавці висловлюють і щодо „образності” іменників, утворених на базі метафоричних мотиваційних відношень. У загальновживаних словах, на думку Ольги Лапшиної, образність

„стерлася” і зберігається тільки на рівні внутрішньої форми слова, образними ж є передусім складні іменники-новотвори. Дослідниця загалом ставить під сумнів образність іменників із семантикою „подібності” (див. Лапшина, 2010). Такий висновок, на нашу думку, більше стосується метафорично мотивованих іменників із термінологічним значенням, у яких метафоричність „при функціонуванні слова блідне, стирається під тиском номінативної функції і перестає сприйматися звичайними носіями мови” (Шаповалова, 1998, с. 42). Поділяючи думку О. Тараненка про те, що образність може мати різний ступінь виразності (див. Тараненко, 2004, с. 422), вважаємо, що в іменникових дериватах вона виявляє ще й особливе спрямування, пов’язане з інтенціями мовців, реалізованими в разі словотвірної номінації, – це унаочнення, увиразнення диференційної (чи важливої в акті називання) ознаки елемента дійсності (на відміну від прикметникових, дієслівних та прислівникових дериватів, у яких вибір образних мотивувальних ознак спрямований перш за все на реалізацію характеризувальної функції, відтворення емоційно-оцінного сприйняття).

Відтак саме особливості мотиваційних відношень та двоплановий характер формування семантики дає підстави вважати похідні іменники зі значенням „подібності” образними словами, у яких образний компонент може бути виразним, напр., *баба* → *баб-ій* ‘про нерішучого, розніженого чоловіка’ (СУМ, т. 1, с. 76); *гніздо* → *гнізд'-ук* ‘невдало спечений хліб’ (СлГр, т. 1, с. 294);

прихованим чи „затемненим”, напр., *орган* → *орган-к-а* ‘старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю; пицаль; назва зумовлена подібністю з’єднаних мушкетних стволів до ряду труб в органі’ (ЕСУМ, т. 4, с. 209); *равлик* → *равель-ник*, *равл-інник* ‘бот. люцерна, *Medicago L.*; пов’язане з *равлик*; назва зумовлена формою плоду, звитого спіраллю подібно до равлика’ (ЕСУМ, т. 5, с. 10);

або вже не актуальним для вживання слова, напр., *голова* → *голів-к-а* (*капусти*, *часнику*) ‘кулясте чи довгасте суцвіття або кулястий плід окремих рослин на верхівці стебла’ (СУМ-20).

Відсубстантивні іменники з образним компонентом змісту належать до найбільш складних похідних утворень щодо встановлення їх мотиваційних відношень та мотивувальних ознак. Вони мають „затемнену внутрішню форму”. Для її пізнання буває недостатньо проаналізувати структурні чи навіть синтагматичні особливості слова, потрібно вдаватися до етимологічного аналізу. Це пов’язано з кількома причинами: 1) насамперед зі сферами виникнення й функціонування таких іменників; 2) часто вони мають максімально фразеологізовану морфемну структуру, а в 3) словникових дефініціях відсутні вказівки на мотивувальну ознаку чи загалом на семантику подібності.

Поява образних іменникових дериватів здебільшого в обмеженій сфері народної термінології – ботанічної, зоологічної, виробничо-професійної, науково-термінологічної – сприяла їх поширенню в розмовному мовленні й фіксуванню в діалектних та етимологічних лексикографічних працях, рідше – у словниках нормативного типу.

Носії діалектного мовлення найчастіше використовують образні іменникові деривати для називання субстанцій зі сфер ‘природа’ та ‘артефакти’, рідше зі сфер ‘людина’ та ‘абстрактні поняття’. Відповідно їх мовна об’єктивація представлена, наприклад, образними назвами:

ботанічними: **їж-анéць**, **їж-овéць**, **їж-ові́к** (← *їжак*) ‘бот. гриб колчак, *Nudum eginaceum*; назви зумовлені колючістю гриба’ (ЕСУМ, т. 2, с. 323); **св́іч-у́рк-а** (← *свіча, свічка*) ‘бот. синій цвіт (*Echium vulgare*)’ (СБойкГ, т. 2, с. 273); **оксамі́т-к-а** (← *оксамит*) ‘бот. чорнобривець’ (СНГ, с. 189). Зауважимо, що з-поміж завжди активних тенденцій, власних словотворенню народних назв рослин, Я. Закревська виділяла метафоричне номінування (Закревська 1976, с. 107). Таку особливість увиразнюють і наведені приклади;

зоонімічними номінаціями: **грів-ач** (← *грива*) ‘порода голуба, який має на шиї своєрідну маніжку з пір’я’; пор. *гзивкастий голуб* (СЛГ, с. 62); **пісоч-нік** (← *пісок*) ‘заєць із шерстю рудого кольору’ (СЗПГ, т. 2, с. 52); **сérп-ик** (← *серп*) ‘орн. пташка, подібна до ластівки, тільки з довшими крилами’ (СЗПГ, т. 2, с. 142);

найменуваннями на позначення різних механізмів, пристроїв, їх деталей та ін.: **барáн-чик** (← *баран*) ‘металевий прилад із загнутими кінцями для витягання затонулих відер із дна колодязя’ (СГНН, т. 1, с. 64); **жа́б-к-а** (← *жаба*) ‘прищіпка, затискувач для білизни’ (СЗакГ, с. 83); **серд-éч-к-о** (← *серце*) ‘графітовий стержень в олівці’ (СЗакГ, с. 328);

назви прикрас та мистецьких технік: **жуч-к-і́** (← *жук*) ‘гаунок намиста’ (СУМЯ, с. 229); **фасуль-к-і́** (← *діал. фасу́ля* ‘квасоля’) ‘діал. спосіб вишивання’ (СБукГ, с. 584); **пше(а)ні́ч-к-а** (← *пшениця*) ‘діал., виш. орнамент, що нагадує колос’ (СУМ, с. 8, с. 415; СБойкГ, т. 2, с. 164);

назви осіб за різними ознаками: **дубй-ак** (← *дуб*) ‘важкодум’. *Тяшко в школі дуб’яку* (СГЦБойк, с. 136); **ковбáс'-аник** (← *ковбаса*) ‘високий і тонкий чоловік (хлопець)’. *Такий ковбас'аник урус шчо хуть-де дус'агне* (СЗакГ, с. 146); **свин'-а́к** (← *свиня*) ‘діал., вульг. непорядний, нечесний, підступний чоловік’ (СЗакГ, с. 327).

У процесі творення відсубстантивних іменників з образним компонентом значення найбільшу продуктивність засвідчують метафоричні мотиваційні моделі, що виникли на базі асоціативно-образних мотивувальних ознак за параметричною та колірною подібністю.

Словотвірна форма всіх образних іменників (майже 1 008 дериватів⁴), концептуальною базою яких виступають названі метафоричні моделі, відображає реалізацію п'яти найпродуктивніших словотвірних моделей: „основа іменника+**-к-**”; „основа іменника+**-ник-**”; „основа іменника+**-ик-**”; „основа іменника+**-ок-**”; „основа іменника+**-ець-**”. Утім, обсяг словотворчих формантів (суфіксів та конфіксів) є надзвичайно багатим і наділений певними особливостями. Майже всі дериваційні засоби збігаються із суфіксами загальнонародної мови (напр., **-ат-**, **-ач-**, **-иц-** (**-ниц-**), **-ій-**, **-ц-**, **-чик-** та ін.), – таке узагальнення щодо образних іменників підкріплюємо спостереженнями Я. Закревської про інвентар суфіксальних морфем, які входять до складу народних назв рослин (Закревська, 1976, с. 107). Почасти реалізація значної кількості словотвірних моделей представлена поодинокими дериватами, що зумовлено, на нашу думку, територіальними особливостями появи похідного мотивованого слова, напр., **дубй'-а́г-а** (← *дуб*) ‘про високого чоловіка’ (СлГр-3, с. 3, с. 123); **масл'-а́к**, **масл'-у́г** (← *масло*) ‘діал. їстівний гриб, шапочка якого покрита липким слизом; підсосник’ (СБойкГ, т. 1, с. 431; СНГ, с. 170) та ін.

Отож відсубстантивні образні деривати – це органічна частина говіркового мовлення, такі слова через структурні й семантичні особливості відтворюють спосіб сприйняття навколишнього та внутрішнього світу у свідомості діалектоносіїв, засвідчують неабияку роль словотвірної номінації у формуванні мовної картини світу. Виокремлення діалектних досліджуваних похідних одиниць підтверджує важливу думку П. Гриценка про те, що словотворення в говірках відбувається легко, з активною реалізацією словотворчих моделей (Гриценко, 1984, с. 3). Образні відсубстантивні деривати зазвичай відображають творення на базі основ загальноновживаних питомих іменників української мови, рідше – на базі власне лексичних чи фонетичних діалектизмів. Відтак похідні слова такого типу становлять важливу фактичну базу не тільки для дослідження власне діалектного словотвору, а й для аналізу загальнономовних проблем, пов'язаних з описом словотвірних і мотиваційних моделей образної похідної лексики, зі встановленням системних зв'язків між такими дериватами та формуванням словотвірних парадигм чи гнізд.

В українській дериватології актуальність використання діалектного матеріалу для повноти наповнення та ґрунтового наукового опису словотвірних парадигм і гнізд засвідчують авторитетні в цій царині праці

⁴ Значну частину фактичної бази – відсубстантивних образних іменників – становлять деривати, засвідчені в діалектному мовленні або ж закріплені в лексикографічних працях (пор. СлГр; СУМЯ; ЕСУМ та ін.) із вказівкою на територіальне вживання слова в народнорозмовному мовленні.

Василя Грещука, Євгенії Карпіловської, Романа Бачкура та ін. (див. Грещук, 1995; Карпіловська, 2002; Бачкур, 2007). Зокрема на ретельний добір джерельної бази звертає увагу Є. Карпіловська в *Кореневому гніздовому словнику української мови* (2002) й акцентує на важливості такого підходу для найточнішого відтворення словотворчої спроможності омографічних коренів сучасного українського лексикону:

Свідоме поєднання в одному гнізді активної і пасивної, загально-вживаної і діалектної або фахової лексики дозволяє не лише в цілому змодельовати сучасний стан реалізації словопороджувального потенціалу певного кореня-омографа, а й з достатньою вірогідністю визначити пріоритети в його функціонуванні, встановити в моделі його мовної „поведінки”, яку подає відповідне гніздо Словника, визначальні параметри, що формують центр моделі, й параметри, менш істотні для втілення такого кореня в словах сучасного українського лексикону, які створюють периферію моделі (Карпіловська, 2002, с. 7).

Лексико-словотвірні образні парадигми, як це подаємо у своїх попередніх дослідженнях (Гуцуляк, 2020, 2021, 2023b), загалом відображають типові принципи організації похідних слів у комплексні словотвірні одиниці, проте наділені такою специфікою: 1) до їх складу входять морфологічні деривати, концептуальною основою творення яких виступають метафоричні або (та) метонімічні концептуальні моделі; 2) усі похідні утворені від спільного мотивувального слова; 3) спільнокореневі деривати внутрішньо структуровані за частиномовними зонами – субстантивними, ад’єктивними, дієслівними та адвербіальними; 4) специфіку образних мотиваційних відношень між мотиватором і мотивованим словом відображають індивідуальні лексико-словотвірні значення похідних, саме вони в цілому визначають семантичне наповнення парадигм.

У пропонованій розвідці наводимо приклади формування **субстантивних зон** лексико-словотвірних образних парадигм тільки завдяки похідним одиницям, що з’явилися й закріпилися в діалектному мовленні. Зокрема проаналізуємо творення образних дериватів від основ іменників **віл**, **зогуля**.

До субстантивної зони лексико-словотвірної образної парадигми зі стрижневим мотиватором **віл** зараховуємо похідні одиниці:

вóл-ик (← *віл*) ‘(ент.) жук-носоріг (*Oryctes*)’ (СлГр, т. 1, с. 249);

вóл-ик (← *віл*) ‘жук-рогач (*Lucanus cirvus*)’ (СПГ, с. 48).

Творення таких дериватів відображає реалізацію образно-метафоричних мотиваційних відношень, що розвинулися на базі параметричної мотивувальної ознаки „зовнішня подібність жуків до вола”: на головах цих комах виростає ріг (у жука-носорога) або ж два роги (у жука-рогача),

що нагадує круторогих волів. Жук-рогач отримав ще й іншу назву – *жук-олень*, або *рогач звичайний*. Припускаємо, що словотвірна номінація **волик** для позначення цих комах сягає давніших часів, коли для свідомості носіїв мови були актуальними зорові образи обох тварин. У матеріалах *Словаря української мови* за ред. Б. Грінченка лексему **волик** наведено за працею Івана Манжури *Сказки, пословицы и т. п., записанныя в Екатеринославской и Харьковской губ.* (2 вип. II тому *Сборника Харьков. Ист.-фил. О-ва*, 1890).

Для опису образного дериваційного потенціалу основи іменника **віл** нам вдалося зафіксувати на базі різних лексикографічних і текстових джерел похідні одиниці, що входять до 3-х зон словотвірної парадигми – субстантивної зони, ад’єктивної й адвербіальної. Важливо звернути увагу на те, що деривати субстантивної зони розширюють **мотиваційний простір** іменника **віл** такою мотивувальною ознакою, яку не реалізують похідні інших зон, – це зосередження уваги на образі вола з гарними крутими рогами. Саме цю ознаку покладено в основу асоціативно-образних зв’язків між жуками великого розміру, у яких відростки на голові нагадують роги, і волами. *Воли круторогі* – це давній фольклорний образ⁵, що його найчастіше використовують у чумацьких піснях і який як традиційний, узвичаєний вислів потрапляє в загальнонародне мовлення й у тексти художньої літератури. Постійний епітет *круторогі* настільки закріпився у світогляді носіїв української мови стосовно опису волів, що зазнав субстантивації: ‘у знач. ім. круторогі, нар.-поет. волі’. *Отак вона вишивала, У віконце поглядала, Чи не ревуть круторогі, Чи не йде чумак з дороги* (Тарас Шевченко) (СУМ, т. 4, с. 377).

Із-поміж інших мотивувальних ознак, які реалізують деривати ад’єктивної та адвербіальної зон, виокремлюємо такі, що відображають подібність: 1) до зовнішнього вигляду тварини з обвислою шкірою під шиєю: **воліста** корова ‘у которой полная шея с толстым подшейком, как у вола’ (СУМЯ, с. 121); **воляче** підборіддя (у людини) ^{**6} ‘обвисле, як у вола’: – *Згубивши Стара, ми поставимо під загрозу наші страте-*

⁵ Звернімо увагу на вживання усталеної сполуки *воли круторогі* у фольклорних текстах: *Ой мамцю, хлопці їдуть, / Ой мамцю, воли женуть, / А все воли круторогі, / А все хлопці чорноброві* („Ой мамцю, хлопці їдуть”); *Та йдуть воли дорогою, та все бедратії, / А за ними чумаченьки, та все жонатії; / Та йдуть воли дорогою, та все круторогі, / А за ними чумаченьки, та все чорноброві* („Та йдуть воли дорогою”).

⁶ Позначку ****** використовуємо для формулювання дефініції значень дериватів із певними доповненнями, уточненнями, якщо словникові тлумачення є надто узагальненими й потребують вказівки на мотивувальну ознаку.

гічні плани на майбутнє, – озвався корпоратист з **волячим підборіддям** (О. Бердник) (СУМ-20);

2) до форми й розміру очей тварини: **волячі очі** ‘великі опуклі очі’ (СУМ, т. 1, с. 736);

3) до зовнішнього вигляду тварини з короткою і масивною шиєю: **воляча шия** – ‘коротка мускуляста шия’ (СУМ, т. 1, с. 736);

4) до фізичної сили вола: **воляче** здоров’я, **воляча** сила ‘перен. дуже міцний, сильний’ (СУМ, т. 1, с. 736); **волóві** жили: У нього міцні руки і **волові жили** (Я. Качура) (СУМ, т. 1, с. 727);

5) до норову тварини: **воляча** впертість, **воляче** терпіння: Такі, як Каргат, або з **волячою впертістю** ламають усе на своєму шляху, або ж [...] розбивають собі лоб (Ю. Шовкопляс) (СУМ, т. 1, с. 736); Ми думаємо, що це у нас шляхетна толерантність, а це у нас **воляче терпіння** (Л. Костенко) (СУМ-20);

6) до фізичних якостей тварини, їхнього способу повільно, поважно пересуватися: **воловітий** ‘вайлуватий, повільний’ (ЕСУМ, т. 1, с. 399). Таку ж мотивувальну ознаку реалізують деривати **адвербіальної зони**: **по-волово**му** ‘образний синонімічний відповідник до **повільно**, **поволі**’ (ССинКар, с. 303; Р-УСВ, с. 28): Здоров’я льотом (пташкою) вилітає, а **по-волово**му вертає (Р-УСВ, с. 28);

вологато⁷ ‘поволі’. Спѣвает акселента горою **вологато** [‘поволі’], говорить грубо (чернець) (XVIII ст.) (Тимч_ІС, с. 14) (цит. за Ястремська, 2023, с. 44).

Субстантивну зону лексико-словотвірної образної парадигми зі стрижневим мотиватором **зозуля** формуємо з таких похідних одиниць:

зозуль-к-а (← **зозуля**) ‘ент. сонечко’ (СБойкГ, т. 1, с. 270);

зозуль-к-а (← **зозуля**) ‘лева квітка – листки зелені, чорні крапочке, цвіток червоний’ (СБойкГ, т. 1, с. 270);

зозуль-к-а (← **зозуля**) [1] ‘бот. жабрій ладанний (Galeopsis Ladanum L.)’.

[2] ‘зозулинець широколистий (Orchis latifolia L.)’.

[3] ‘заразиха (Orobanche)’ (СБойкГ, т. 1, с. 318)⁸.

⁷ Творення прислівника **вологато** формально можна пояснити як похідник від прикметника **воловатий**. Утім у семантичній перифразі, яку використовуємо для встановлення мотивувальної ознаки „так повільно, як рухається віл”, простежуємо більш тісний зв’язок із твірним іменником **віл**. Припускаємо, що для пояснення словотвірних зв’язків похідного прислівника **вологато** можна спиратися на подвійну мотивацію цього слова.

⁸ Припускаємо, що перелік ботанічних назв, які в діалектному чи народнорозмовному мовленні отримали назву **зозулька** (**зозульки**), є значно більший і в перспективі буде залучений для аналізу, пор., **зозулька** ‘а) Viola

Мотивувальною базою залучення основи іменника *зозуля* для творення назв комах, польових квітів, жабрію ладанного, зозулинця широколистого постає подібність їх кольірних ознак до забарвлення птаха, вирізняльною особливістю якого є рябий, плямистий, строкатий колір. Наприклад, жабрій ладанний має крапчасто-коричневі плоди; зозулинець широколистий належить до родини зозулинцевих, або орхідних, – квіти цих рослин мають рябе забарвлення, вони вкриті дрібними крапочками, що нагадує за кольором зозулю.

Суфіксальний дериват *зозу́ль-к-а* на позначення рослини-паразита заразики (*Orobanche*) відображає більш складний, „прихований” процес формування метафоричних мотиваційних зв’язків. Припускаємо, що вони зумовлені стереотипними, традиційними образними уявленнями про зозулю, яка підкидає свої яйця в чужі гнізда й так шкодить птахам. Така поведінка зозулі нагадує поведінку інших природних паразитів: заразики живе на коренях різних рослин і, зростаючись із корінням, завдає шкоди, забираючи всі поживні речовини з тіла „господаря”. Мотивувальна ознака такого змісту властива лише для наведеного деривата і є своєрідною в мотиваційному просторі чотиризонної лексико-словотвірної образної парадигми з вершиною *зозуля*. Інші мотивувальні ознаки відображають як типові, зорові уявлення про птаха, так і ті, що засновані на традиційних народних віруваннях про нього.

Важливо звернути увагу, що образні деривати, утворені на базі самобутніх мотивувальних ознак, глибоко закорінених у світосприйняття українців, відображають похідні одиниці, що закріпилися в народнорозмовному мовленні або з’явилися під його впливом. Таку особливість простежуємо для творення відсубстантивних *дієслів* на базі метафоричних мотиваційних відношень, зумовлених стереотипними образними уявленнями про зозулю як птаха, наділеного магічними силами віщувати долю, роки життя людини:

зозул’-а́-ти **‘кувати; передбачати, проорокувати, як зозуля’: *Е, хлопче, не зозуляй!* (СУМЯ, с. 310; СлГр-3, т. 2, с. 407). Територіальні маркери, наведені в зазначених словниках, засвідчують поширення такого слова на землях колишніх Чернігівської, Волинської губерній, Житомирського уїзду.

Деривати адвербіальної зони – *зозу́л-ею* (← *зозуля*) – виокремлюємо, беручи до уваги частотність уживання цих прислівників у текстових джерелах, які подає *Генеральний регіонально анотований корпус української мови*–ГРАК. Метафоричні мотиваційні відношення відображають спо-

tricolor L. б) *Viola hirta*; в) *Orchis militaris* L.; г) Зезюльки жовті. *Cypripedium Calceolus* L.; д) Зезюльки рябі. *C. guttatum* schwarz; е) Зезюльки красні. *C. macranthon* schwarz’ (СлГр, т. 2, с. 177).

стережливість носіїв мови за поведінкою зозулі, намагання уподібнити до неї поведінку людини:

зозу́л-ею (← зозуля) (жити) ***⁹ ‘самотньо’:

*Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і **залишилась** мати **самотньою зозулею** у своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий час у її невеселому житті* (М. Хвильовий) (Корпус-ГРАК);

зозу́л-ею (← зозуля) (шугнути) *** ‘швидко пробігти’:

*Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів. Вона кинула очима на Лавріна, задивилась на його й засоромилась, потім знялася з місця, **шугнула зозулею** проз Лавріна, блиснула на його карими очима і повернула на шлях* (І. Нечуй-Левицький) (Корпус-ГРАК);

зозу́л-ею (← зозуля) (просити) ‘наполегливо, безперестанку просити’:

*Ні! Посіяла, збирай: наймав я, найми ж і ти. Гадала-сь, багато мені лиха вдієш, аж це прийшла коза до воза. Аничка аж до землі кланяється, **та зозулею просить**, та, неначе та дитина, оправдується: – Бігме, паноченьку, не казала я таке. То вам понабріхували. Не пішла-сми тогід, бо ніяк було, ба цесе, ба тото* (Лесь Мартович) (Корпус-ГРАК).

Вплив стереотипних уявлень про зозулю простежуємо й у формуванні образної мотивації відсубстантивних прикметників:

зозу́л'-ач-ий (← зозуля) (доля) *** ‘розпутна, важка жіноча доля’:

*[...] а презирство до чоловічої статі відчувала й Юлька, втомлена руйнівним зв'язком із чоловіками, вмираючи емоційно, вона шепотіла свої молитви до місяця, оплакуючи свою „**зозулячу долю**”:* „Сама дивувалася, що з неї випливають такі чудні, стародавні, хвилюючі й нуртуючі слова, не до кінця їх розуміла, бо то були не її слова, а того таємничого в ній (Вікторія Кметь) (Корпус-ГРАК);

зозу́л-ин (← зозуля) (виплодки, підкидьки) *** ‘позашлюбний; про чуже, підкинуте’:

*І радість його була безмежною, коли він помітив, що інші нічого не помітили, анічогісінько [...] а його, Гренуя, **зозулиного виплодка**, приймали в своє середовище як рівного собі (П. Зюскінд). Вудили це все смакоцтво на вишневих деревах. Сходилося до нас сусідів – кожен приносив до нашої коптильної бочки свою ковбасу чи шинку. Бабця то називала „**зозулині підкидки**”* (Марта Госовська) (Корпус-ГРАК).

⁹ Значком *** позначаємо дефініції значень дериватів, не закріплені в лексикографічних працях, проте потенційно можливі, що засвідчують матеріали корпусів української мови (Корпус-ГРАК).

Мотивувальні ознаки фіксують асоціативно-образні уявлення про зозулю як про птаху, яка „не має пари і не в’є власного гнізда” і яку, за легендою, покинув зозуль, тому вона стала символом вічної вдовиці, засмученої жінки, символом суму, журби та вдівства (див. Жайворонок, 2006, с. 251).

Деривати ад’єктивної зони відображають ще й традиційну, усталену мотивувальну ознаку, що є спільною і для похідних субстантивної зони, – „подібність до кольору птахи”: **зозул’-áст-ий** (*квочка, курка, півень, віл*) ** ‘який забарвленням нагадує зозулю, рябий, цяткований; про масть тварин, оперення птахів – із плямами іншого кольору, відтінку’ (СУМ, т. 3, с. 679; ССУМ, т. 2, с. 591):

На дворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір’ячком, водила шестеро курчат (М. Коцюбинський); *На тин вискочив зозулястий півень з мерехтливим хвостом, голосно закукурікав, ніби вітав гостя* (О. Бердник) (СУМ-20).

Отож усі деривати лексико-словотвірної образної парадигми з іменником-мотиватором **зозуля** засвідчують реалізацію таких словотворчих процесів, що передусім відображають специфіку народнорозмовного й діалектного мовлення. Це виразно підтверджує репертуар мотивувальних ознак, сформованих на базі народних вірувань та спостережень. Використання низки образних дериватів у текстах художньої літератури засвідчує активний авторський пошук уснорозмовних лексичних одиниць і їх затребуваність як засобів стилізації розмовного мовлення.

Отже, діалектні образні деривати – це важлива складова лексичного складу загальнонаціональної мови. Їх словотвірна й семантична структури дають змогу розкрити такі особливості асоціативно-образного світосприйняття українців, які не вдається простежити на базі мовного матеріалу, притаманного для інших сфер функціонування української мови. Відсубстантивні похідні іменники з образним компонентом значення виконують важливу функцію для встановлення й опису словотвірно-мотиваційного потенціалу твірних основ, залучених у процеси образної деривації. Вони засвідчують системний характер такого типу словотворчих зв’язків й почасти виступають єдиним джерелом похідних одиниць, що дають змогу виокремити субстантивні зони лексико-словотвірних образних парадигм. Причина такого явища пов’язана зі специфікою відсубстантивних образних іменників позначати в діалектному мовленні (або ширше – у народнорозмовному) об’єкти рослинного й тваринного світів, різні механізми, пристрої, їх деталі тощо, використовуючи для словотвірної номінації основи загальноживаних питомих іменників української мови.

Діалектне словотворення розкриває особливий, подекуди маловідомий мотиваційний потенціал окремих стрижневих іменників-мотиваторів.

Відсубстантивні похідні відображають реалізацію таких мотивувальних ознак, яких не встановлюємо для дериватів інших зон парадигми. Здебільшого це мотиваційні зв'язки, зумовлені стереотипними, традиційними образними уявленнями, що глибоко закорінені у світосприйняття українців і які досі є актуальними для свідомості діалектоносіїв. Словотвірною-мотиваційною специфікою діалектних образних дериватів підштовхує до пошуку потенційних аспектів семантики вершинних іменників-мотиваторів та похідних слів, що потенційно можуть ці семантичні аспекти реалізувати. Усе це сприятиме максимальному описові мотиваційного простору іменників як потужної твірної бази в українській мові.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- ЕСУМ – Мельничук, О. (Ред.). (1982–2006). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–6). Наукова думка.
- Translitteracja:** Melnychuk, O. (Red.). (1982–2006). *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (Т. 1–6). Naukova dumka.
- Корпус-ГРАК – Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>
- Translitteracja:** Shvedova, M., Valdenfels, R. fon, Yaryhin, S., Rysin, A., Starcko, V., Nikolaenko, T. ta in. (2017–2024). *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK)*. <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>
- Р-УСВ – Вирган, І., & Пилинська, М. (1959 / 2000). *Російсько-український словник сталих виразів*. Прапор.
- Translitteracja:** Vyrhan, I., & Pylynska, M. (1959 / 2000). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk stalykh vyraziv*. Прапор.
- СБойкГ – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1–2). Наукова думка.
- Translitteracja:** Onyshkevych, M. (1984). *Slovnyk boikivskykh hovirok* (Ch. 1–2). Naukova dumka.
- СБукГ – Гуйванюк, Н. (Ред.). (2005). *Словник буковинських говірок*. Рута.
- Translitteracja:** Huivaniuk, N. (Red.). (2005). *Slovnyk bukovynskykh hovirok*. Ruta.
- СГГ – Негрич, М. (2008). *Скарби гуцульського говору: Березови*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Negrych, M. (2008). *Skarby hutsulskoho hovoru: Berezovy*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy
- СГНН – Чабаненко, В. (1992). *Словник говірок Нижньої Наддніпрянищини* (Т. 1–4). Запорізький державний університет.

- Transliteracija:** Chabanenko, V. (1992). *Slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddniproian-shchyny* (Т. 1–4). Zaporizkyi derzhavnyi universytet.
- СПЦБойк – Матіїв, М. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. Ната.
- Transliteracija:** Matiiv, M. (2013). *Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny*. Nata.
- СЗакГ – Сабадош, І. (2008). *Словник Закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ліра.
- Transliteracija:** Sabadosh, I. (2008). *Slovnyk Zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu*. Lira.
- СЗПГ – Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок* (Т. 1–2). Ред.-вид. відділ „Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
- Transliteracija:** Arkushyn, H. (2000). *Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok* (Т. 1–2). Red.-vyd. viddil „Vezha” Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky.
- СЛГ – Пиртей, П. (2004). *Короткий словник лемківських говірок*. Сіверсія МВ.
- Transliteracija:** Pyrtei, P. (2004). *Korotkyi slovnyk lemkyvskykh hovirok*. Siversiia MV.
- СлГр – Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1–4).
- Transliteracija:** Hrinchenko, B. (Red.). (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* (Т. 1–4).
- СлГр-3 – Грінченко, Б. (Упор.), Єфремов, С., & Ніковський, А. (Ред.). (1927/2017). *Словник української мови* (Т. 1–3). Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Transliteracija:** Hrinchenko, B. (Komp.), Yefremov, S., & Nikovskyi, A. (Red.). (1927/2017). *Slovnyk ukrainskoi movy* (Т. 1–3). Vydavnychiy dim Dmytra Buraho.
- СНГ – Шило, Г. (2008). *Надністрянський регіональний словник*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** Shylo, H. (2008). *Naddnistrianskyi rehionalnyi slovnyk*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy
- СПГ – Лисенко, П. (1974). *Словник поліських говорів*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Lysenko, P. (1974). *Slovnyk poliskykh hovoriv*. Naukova dumka.
- ССинКар – Караванський, С. (2008). *Практичний словник синонімів української мови* (3-тє вид.). БаК.
- Transliteracija:** Karavanskyi, S. (2008). *Praktychnyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy* (3-tie vyd.). BaK.
- ССУМ – Бурячок, А. та ін. (Уклад.). (1999–2000). *Словник синонімів української мови* (Т. 1–2). Наукова думка.
- Transliteracija:** Buriachok, A. ta in. (Komp.). (1999–2000). *Slovnyk synonimiv ukrainskoi movy* (Т. 1–2). Naukova dumka.
- СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (Т. 1–11). Наукова думка.
- Transliteracija:** Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovnyk ukrainskoi movy* (Т. 1–11). Naukova dumka.

СУМ-20 – *Тлумачний словник української мови: у 20 т.* (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

Translitteracija: *Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 20 t.* (elektronna versiiia Ukrainского movno-informatsiinoho fondu NAN Ukrainy). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

СУМЯ – Яворницький, Д. (1920). *Словник української мови* (Т. 1. А–К). Слово.
Translitteracija: Yavornytskyi, D. (1920). *Slovnyk ukrainskoi movy* (T. 1. A–K). Slovo.

Література

Аркушин, Г. (2005). Принципи аналізу суфіксації в діалектологічних дослідженнях. *Волинь-Житомирщина*. 14, 63–74.

Translitteracija: Arkushyn, H. (2005). Pryntsypy analizu sufiksatsii v dialektolohichnykh doslidzhenniakh. *Volyn-Zhytomyrshchyna*. 14, 63–74.

Бачкур, Р. (2007). Відіменниковий словотвір. В В. Грещук (Ред.). *Нариси з основоцентричної дериватології*. (сс. 39–107). Місто НВ.

Translitteracija: Bachkur, R. (2007). Vidimennykovyi slovotvir. V V. Greshchuk (Red.). *Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii* (ss. 39–107). Misto NV.

Валюх, З. (2006). *Типологія словотвірних парадигм іменника в українській мові* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Інститут української мови НАН України].

Translitteracija: Valiukh, Z. (2006). *Typolohiia slovotvirnykh paradyhm imennyka v ukrainskii movi* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filolohichnykh nauk, Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].

Вашенко, В. (1961). До вивчення семантики діалектних слів. *Праці X республіканської діалектологічної наради*. Видавництво Академії наук Української РСР. 69–80.

Translitteracija: Vashchenko, V. (1961). Do vyvchennia semantyky dialektnykh sliv. *Pratsi X respublikanskoi dialektolohichnoi narady*. Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainkoi RSR. 69–80.

Головач, Н. (2012). *Лексичні румунізми в українській мові на діалектному та літературнонормативному рівнях* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича].

Translitteracija: Holovach, N. (2012). *Leksychni rumunizmy v ukrainskii movi na dialektnomu ta literaturnonormatyvnomu rivniakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yuriiia Fedkovycha].

Горпинич, В. (1999). *Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*. Вища школа.

Translitteracija: Horpynych, V. (1999). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovotvir. Morfonolohiia*. Vyscha shkola.

- Гриценко, П. (1984). *Моделивання системи діалектної лексики*. Наукова думка.
Transliteration: Hrytsenko, P. (1984). *Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky*. Naukova dumka.
- Гриценко, П. (2004). Діалектизм. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова*. Енциклопедія (сс. 146–147). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
Transliteration: Hrytsenko, P. (2004). Dialektyzm. V V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova*. Entsyklopediia (ss. 146–147). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Гуцуляк, Т. (2020). Асоціативно-образні уявлення про козаків і сфера дериваційних процесів української мови. *X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht“*. 74–88.
Transliteration: Hutsuliak, T. (2020). Asotsiatyvno-obrazni uiavlennia pro kozakiv i sfera deryvatsiinykh protsesiv ukrainskoi movy. *X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht“*. 74–88.
- Гуцуляк, Т. (2021). *Типологія образних семантико-мотиваційних відношень у відіменниковому словотворі української мови* [Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича].
Transliteration: Hutsuliak, T. (2021). *Typolohiia obraznykh semantyko-motyvat-siinykh vidnoshen u vidimennykovomu slovotvori ukrainskoi movy* [Avtoreferat na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filolohichnykh nauk, Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha].
- Гуцуляк, Т. (2023a). Джерела дослідження діалектного словотвору української мови. В Т. Ястремська, & Д. К. Рембішевська (Ред.), *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій* (сс. 301–331). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ; Інститут Славістики ПАН. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
Transliteration: Hutsuliak, T. (2023a). Dzherela doslidzhennia dialektnoho slovotvoru ukrainskoi movy. V T. Yastremska, & D. K. Rembishevskia (Red.), *Ad fontes. Dzherela dialektolohichnykh studii* (ss. 301–331). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU; Instytut Slavistyky PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Гуцуляк, Т. (2023b). Значення діалектної лексикографії для розкриття та опису асоціативно-словотвірного потенціалу іменникових основ. *Лінгвістика, 1* (47), 5–25. <https://doi.org/10.12958/2227-2631-2023-1-47-5-24>
Transliteration: Hutsuliak, T. (2023b). Znachennia dialektnoi leksykohrafii dlia rozkryttia ta opysu asotsiatyvno-slovotvirmoho potentsialu imennykovykh osnov. *Linhvistyka, 1* (47), 5–25. <https://doi.org/10.12958/2227-2631-2023-1-47-5-24>
- Грещук, В. (1995). *Український відприкметниковий словотвір*. Вид-во „Плай” Прикарпатського університету ім. В. Стефаника.

- Translitteracja:** Greshchuk, V. (1995). *Ukrainskyi vidpryketnykovyi slovotvir*. Vyd-vo „Plai” Prykarpatskoho universytetu im. V. Stefanyka.
- Жайворонок – Жайворонок, В. (2006). *Знаки етнокультури: словник-довідник*. Довіра.
- Translitteracja:** Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky etnokultury: slovnyk-dovidnyk*. Dovira.
- Закревська, Я. (1976). *Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті*. Наукова думка.
- Translitteracja:** Zakrevska, Ya. (1976). *Narysy z dialektneho slovotvoru v arealnomu aspekti*. Naukova dumka.
- Закутня, А. (2017). Діалектизми південно-західного наріччя української мови в рекламних текстах кінця XIX – першої половини XX ст. *Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих учених*. 115–145.
- Translitteracja:** Zakutnia, A. (2017). *Dialektyzmy pivdenno-zakhidnoho narichchia ukrainskoi movy v reklamnykh tekstakh kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. Podilska rehionalna leksykolohiia: stan ta perspektyvy: Materialy VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv, aspirantiv i molodykh uchenykh*. 115–145.
- Карпіловська, Є. (2002). Кореневий гніздовий словник – модель сучасного українського лексикону. В Карпіловська, Є. *Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями* (сс. 3–11). Українська енциклопедія.
- Translitteracja:** Karpilovska, Ye. (2002). *Korenevyy hnizdovyy slovnyk – model suchasnogo ukrainskoho leksykonu*. V Karpilovska, Ye. *Korenevyy hnizdovyy slovnyk ukrainskoi movy: Hnizda sliv z vershynamy – omohrafichnymy koreniamy* (ss. 3–11). *Ukrainska entsyklopediia*.
- Колесса, О. (1924). *Погляд на історію української мови*. Державна друкарня в Празі.
- Translitteracja:** Kolessa, O. (1924). *Pohliad na istoriiu ukrainskoi movy*. Derzhavna drukarnia v Prazi.
- Лапшина, О. (2010). *Семантична категорія подібності у сучасній російській мові* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди].
- Translitteracja:** Lapshyna, O. (2010). *Semantychna katehoriia podobnosti u suchasni rosiiskii movi* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Kharkivskiy nats. ped. un-t im. H. S. Skovorody].
- Тараненко, О. (1986). Місце метафори в словотворчих процесах. *Мовознавство*. 3. 11–16.
- Translitteracja:** Taranenko, O. (1986). *Mistse metafory v slovotvorchykh protsesakh*. *Movoznavstvo*. 3. 11–16.

- Тараненко, О. (2004). Образність. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 422–423). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Translitteracja:** Taranenko, O. (2004). Obraznist. V V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 422–423). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Тарновецька, Л. Шепетюк, І. & Булега, Н. (1998). Діалектна лексика в українських епістолярних текстах першої половини ХХ ст. (за архівом проф. В. Сімовича). *Наука і сучасність: Збірник наук. праць*. 2. 230–238.
- Translitteracja:** Tarnovetska, L. Shepetiuk, I. & Buleha, N. (1998). Dialektna leksyka v ukrainskykh epistoliarnykh tekstakh pershoi polovyny XX st. (za arkhivom prof. V. Simovycha). *Nauka i suchasnist: Zbirnyk nauk. prats*. 2. 230–238.
- Тилик, О. (2006). *Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Запорізький національний університет].
- Translitteracja:** Tylyk, O. (2006). *Imennyky zi znachenniam podibnosti: sposoby tvorennia ta sfery vykorystannia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Zaporizkyi natsionalnyi universytet].
- Ткач, Л. (2001). Реалізація структурного і семантичного потенціалу лексики південно-західних українських говорів у літературній мові кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 301–307.
- Translitteracja:** Tkach, L. (2001). Realizatsiia strukturnoho i semantychnoho potentsialu leksyky pivdenno-zakhidnykh ukrainskykh hovoriv u literaturnii movi kintsia XIX – pochatku XX st. *Volyn – Zhytomyrshchyna: Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. 301–307.
- Ткач, Л. & Головач, Н. (2009). Семантичні й стилістичні особливості лексеми *ватра* / *vatra* в українській та румунській мовах. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс*. 484. 44–48.
- Translitteracja:** Tkach, L. & Holovach, N. (2009). Semantychni y stylistychni osoblyvosti leksemy *vatra* / *vatra* v ukrainskii ta rumunskii movakh. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Romano-slov'ianskyi dyskurs*. 484. 44–48.
- Черкез, І. (2024). Роль діалектного мовлення у формуванні соціолекту української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. В С. Шабат-Савка (Ред.), *Кафедра сучасної української мови крізь призму часу та особистостей: колективна монографія*. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 393–409.
- Translitteracja:** Cherkez, I. (2024). Rol dialektnoho movlennia u formuvanni sot-siolektu ukrainskoi intelihentsii kintsia XIX – pochatku XX st. V S. Shabat-Savka (Red.), *Kafedra suchasnoi ukrainskoi movy kriz pryizmu chasu ta osobystostei: kolektyvna monohrafiia*. Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yuriiia Fedkovycha. 393–409.
- Шамота, А. (1985). *Назви рослин в українській мові*. Наукова думка.

- Translitteracja:** Shamota, A. (1985). *Nazvy roslin v ukrainskii movi*. Naukova dumka.
- Шаповалова, Н. (1998). *Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Дніпропетровський державний університет].
- Translitteracja:** Shapovalova, N. (1998). *Funktsionalno-semantychnyi status porivnialnykh konstrukttsii u suchasni ukrainskii movi* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet].
- Шевельов, Ю. (2008). Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. В Ю. Шевельов. *Вибрані праці* (Кн. 1–2). Кн. 1. *Мовознавство* (сс. 382–412). Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Translitteracja:** Shevelov, Yu. (2008). Chomu obshcherusskyi yazyk, a ne vibchoruska mova? z problem skhidnoslov'ianskoi hlotohonii. V Yu. Shevelov. *Yybrani pratsi* (Кн. 1–2). Кн. 1. *Movoznavstvo* (ss. 382–412). Vydavnychiy dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Шевельов, Ю. (2012). *Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 pp.)*. Темпора.
- Translitteracja:** Shevelov, Yu. (2012). *Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy ta inshi linhvistychni studii (1947–1953 rr.)*. Tempora.
- Ястремська, Т. (2021). *Моделювання українського діалектного простору: концепти ВЕРХ / НИЗ*. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. https://chtyvo.org.ua/authors/Yastremska_Tetiana/Modeliuvannia_ukrainskoho_dialektnoho_prostoru_kontsepty_verkh_nyz/
- Translitteracja:** Yastremska, T. (2021). *Modeliuvannia ukrainskoho dialektnoho prostoru: kontsepty VERKh / NYZ*. NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha. https://chtyvo.org.ua/authors/Yastremska_Tetiana/Modeliuvannia_ukrainskoho_dialektnoho_prostoru_kontsepty_verkh_nyz/
- Ястремська, Т. (2023). Концепт у моделі картини світу: повнота джерельної репрезентації. В Т. Ястремська, & Д. К. Рембішевська (Ред.), *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій* (сс. 33–64). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ; Інститут Славістики ПАН. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Translitteracja:** Yastremska, T. (2023). Kontsept u modeli kartyny svitu: povnota dzherelnoi reprezentatsii. V T. Yastremska, & D. K. Rembishevska (Red.), *Ad fontes. Dzherela dialektolohichnykh studii* (ss. 33–64). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU; Instytut Slavistyky PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>

Nagórko, A. (2007). *Zarys gramatyki polskiej*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dialectal Vocabulary as a Key Component of Lexical and Word-Forming Figurative Paradigms

This study explores the significant role of dialectal word formation in characterising the specifics of figurative derivatives in the Ukrainian language, focusing on their word-formation and motivational models. The primary emphasis is on how dialectal derivatives with figurative meanings reflect a unique perception of the surrounding and inner worlds, deeply rooted in the consciousness of dialect speakers. Using examples of denominative figurative nouns based on derivatives such as *вил* (ox) and *зозуля* (cuckoo), it is demonstrated that dialectal word formation is, in some cases, the primary source for creating substantive zones within lexical and word-forming figurative paradigms. This phenomenon is attributed to the tendency in dialectal speech to denote objects in flora and fauna, mechanisms, devices, their parts, and more, by employing the bases of commonly used nouns in Ukrainian.

The study establishes that dialectal word formation uncovers a distinctive, often underexplored, motivational potential in core nouns within lexical and word-forming figurative paradigms. Dialectal derivatives contribute to expanding the motivational space of these nouns with features not typically represented by derivatives from other zones. This conclusion is drawn from an array of metaphorical motivational features documented in the study, many of which originate from folk beliefs and observations.

Keywords: dialectal word formation, denominative nouns, lexical and word-forming figurative paradigm, word-forming meaning of “similarity”, figurative motivational relations, metaphorical motivational models.

Юрій Бідношия

Київ

До проблематики писемних діалектних пам'яток: дослідження рукопису спогадів переселенця із Чорнобильської зони

Перспективним напрямом діалектологічних студій є вивчення сучасних писемних діалектних текстів, у яких зазвичай реалізується наївна літературна творчість селян-пенсіонерів. Представлено рукопис спогадів Ф. А. Горбаченка, 1923 р.н., переселенця із с. Машеве Чорнобильського р-ну Київської обл. Мова рукопису макаронічна – це суміш архаїчної середньополіської говірки із частково засвоєними українською та російською літературними мовами. Цінними є писемні фіксації кількох унікальних діалектних явищ: гіперичного окання, уживання форм множини орудного, що збігаються з формою множини давального, ствердіння [p'], переходу *ы* > *у* після губних приголосних, афери́зи та ін. Проаналізовано лексичні, фразеологічні, синтаксичні та стилістичні особливості рукопису, подано його фрагменти. Рукопис доповнює матеріали автора та його односельців, представлені у виданні *Говірка села Машеве Чорнобильського району* (ч. 1–4, 2003–2005). З уведенням рукопису до наукового обігу ідіолект мемуариста стає доступним для вивчення як в усній, так і в писемній формі.

Ключові слова: чорнобильські говірки, окання машевського типу, діахронія, писемні діалектні тексти, наївна література, міжмовні контакти, ідіолект.

Одним із перспективних напрямів діалектологічних та етнолінгвістичних студій є вивчення такого самобутнього явища національної культури, як сучасні писемні діалектні тексти; у них зазвичай реалізується наївна літературна творчість селян-пенсіонерів. Особливо цікавими є такі рукописи, коли вони представлені в ширшому діалектному контексті. Темі писемних діалектних пам'яток (написаних латиницею віршів наївних поетів Північного Підляшшя) присвячено кілька моїх публікацій (Бідношия, 2006, 2021, 2022, 2023). Нині маю нагоду оприлюднити дослідження пам'ятки з іншої частини українського Полісся. Поява цього рукопису в моєму архіві пов'язана з давнім дослідницьким проектом.

Машевський проєкт

1996 року, обираючи серед чорнобильських (нижньонадприп'ятських) говірок об'єкт для поглибленого вивчення, я зупинився на говірці села Машеве Чорнобильського р-ну. Для такого вибору були вагомі причини.

По-перше, на відміну від більшості сіл Чорнобильської зони, мешканців Машевого після аварії переселили компактно, переважно в село Лукаші Баришівського р-ну Київської обл., що дало змогу зберегти мікросоціум, родинні та сусідські зв'язки, а отже й говірку. З огляду на строкатість зруйнованого континууму чорнобильських говірок це дуже важливо. Наприклад, Наталка Архипівна Балюра, 1930 р.н., переселенка із с. Рудьки Чорнобильського р-ну, розповідала мені в 1994 р. у с. Гавронщина Макарівського р-ну:

*а до́дому |хочу аж до |хочу // ко́л'і б і с'а́годн'і нус'ц'і́л'і да́дому /
то м'і б по́йехо́л'і / і на́ше / |наше с'е́ло у |а́го́ти|н'е / |
Го́у́роншч'і́н'і / у |Пло́х'т'анц'і́н' / |Коро́л'у'о́уц'і́н' / |Л'іно́уц'і́н' |е /
та́к'е // ну сто дво́руу́ у наз бу́ло / це рас'к'і́дал'і на п'ат' с'о́л /
так з́найі́т'е |ак ду́ша бо́л'і́т / |ток'і́ п'лачо́м // (ГЧЗ, с. 99)¹.*

Показово, що на дев'ятий рік після евакуації в її мовленні вже змішувалися питомі риси говірки Рудьків (спорадичне гіперичне окання [ў Го́у́роншч'і́н'і / у |Пло́х'т'анц'і́н']) із аканням та цеканням, характерними для говірки нових сусідів – переселенців із с. Річиця [с'а́годн'і нус'ц'і́л'і да́дому] (пор. ЛАНП, сс. 32, 54). Про кардинально іншу ситуацію в машевській громаді повідомила в 1997 р. Христина Адамівна Басюк, 1932 р.н.:

¹ Цитати з діалектологічних джерел подаю фонетичною транскрипцією, приклади з аналізованого рукопису – в оригінальному написанні (вказуючи в дужках відповідну сторінку спогадів).

ну / так у^с і^е / ну поч^ит^и ш^о у^с е^і // а л^і е ж так / с^і е м^і е ї н^і еско л^і к^і
 ич^е н^і е дож^д дал^і с^і е^а / ш^о нас с^і у^і ди^і б^удут^і н^і ер^е е^і л^і ат^і / до з
 Боро^д анс^і кого ро^ійону / н^і ер^е е^і хо л^і у / у Н^і е жи^і нск^і ро^ійон //
 [...] с^і і^е м^і с^і е м^і е ї / ту^і ди^і н^і ер^е е^і хо ло // а то с^і у^і ди^і ї же / бол^і ши^і с^і во
 ш^о с^і у^і ди^і // [...] б^ул^і е ї зо ста / б^уло дво^і ро^і ї // (ГСМ-1, с. 282).

По-друге, ще до евакуації машевську говірку було репрезентовано в кількох знакових діалектологічних виданнях, а саме: в *Атласі української мови* [т. 1, н.п. 74, запис 1950 р. та 1959 р. (АУМ, т. 1, с. 78)²], в академічній хрестоматії діалектних текстів *Говори української мови* [н.п. 38, аудіозапис 1959 р. Івана Матвіяса³, транскрибування Софії Довгопол (ГУМ, сс. 111–114)], а також у *Лінгвістичному атласі нижньої Прип'яті* Тетяни Назарової [н.п. 59, запис 1958–1964 рр. (ЛАНП, с. 11)]. Наявність видань попередніх років дала змогу досліджувати машевську говірку в діахронії, із залученням матеріалів, записаних упродовж понад пів сторіччя, від 1950-го до 2004-го. Машевський мовний матеріал виявився унікальним – достатньо сказати, що Юрій Шевельов в *Історичній фонології української мови* виділив окремий машевський тип вокалізму⁴. На історичній та типологічній цінності нижньонадприп'ятських говірок наголошувала Т. Назарова:

Тут здавна межували райони розселення ще племінних утворень (деревилян, дреговичів, сіверян). [...] Тривале співжиття, постійна, очевидно, досить стабільна смуга контактів сприяли утворенню в Нижньому Надприп'ятті особливої зони міждіалектної взаємодії, де протягом віків на межі зіткнення сусідніх діалектних масивів сформувався окремий перехідний українсько-білоруський діалектний тип із специфічними особливостями, пов'язаними не тільки із взаємопроникненням, а й із взаємовідштовхуванням діалектних рис (ЛАНП, с. 8).

У червні 1997 року я вперше приїхав до переселенців із Машевого в їхнє нове місце проживання (село Лукаші під Баришівкою) й записав від них багато годин аудіоматеріалів, зокрема кілька десятків замовлянь і пі-

² 1950 року записували М. Свириденко, О. Сліпченко, С. Мартишко (Київський учительський інститут), 1959 року – І. Матвіяс, К. Лисак, С. Костенко (Інститут мовознавства).

³ Від С. Ф. Коваленко, 40 р. [тобто 1919 р.н. – Ю. Б.], освіта 4 кл.

⁴ Працю надруковано англійською мовою 1979 р., український переклад – 2002 р. (Шевельов, 2002).

сень на малодоступні тоді цифрові носії⁵. Наступного року експедиційні записи здійснили інші члени нашої дослідницької групи: Людмила Дика, Лілія Москаленко, Людмила Пономар, а також світлої пам'яті Ганна Воронич; на той час усі вони працювали в інституціях НАН України (ІУМ та ІМФЕ) і, як і я, мали досвід польового дослідження чорнобильських говірок (див. ГЧЗ, сс. 14–15)⁶. За матеріалами наших експедицій упродовж 2003–2005 рр. вийшли друком чотири частини видання *Говірка села Машево Чорнобильського району*⁷. Їхній загальний обсяг – 1992 сторінки текстових та лексикографічних записів від 44 інформантів (36 жінок та 8 чоловіків), а також 64 сторінки кольорових вклейок (146 фотографій: портрети інформантів, фото з родинних архівів, фото хат та інших будівель у покинутому селі, предметів традиційної матеріальної культури та ін.). Це найбільший опублікований текстовий корпус із говірки одного села – не тільки зі зруйнованого ареалу Чорнобильського Полісся, а й в україністиці загалом: лише транскрибований текстовий матеріал становить 55,25 друк. арк. (близько 320 тисяч слів у ГСМ-1, ГСМ-2, ГСМ-4). Видання демонструє, яке мовне багатство й розмаїття ідіолектів стоїть за кожним із 2459 н.пп. мережі АУМ, 133 н.пп. мережі ЛАУМ чи 232 н.пп. хрестоматії ГУМ.

Переселенці з Машевого (*мошоў'ци*^і, як вони себе називають) усіляко сприяли нам, поставившись до нашої наукової роботи дуже прихильно, із вдячністю за увагу до їхньої втраченої малої батьківщини⁸. Тож я не

⁵ Дякую моїм тогочасним керівникам у масмедійному ГО „Інтерньюз-Україна” Сібел Берзег і Тарасу Кузьмову за розуміння важливості діалектологічних досліджень. Довірений мені професійний цифровий магнітофон із мікрофоном коштував у 1997 р. як однокімнатна квартира в Києві, тож моя індивідуальна діалектологічна експедиція була доволі ризикована.

⁶ Інтенсивна кількарічна робота з машевськими аудіозаписами настільки занурила нас у досліджуваний матеріал, що між собою ми часто спілкувалися стилізованою машевською говіркою; до прикладу, могли запитати в телефонній розмові: „Пулєня і ківєня – у вас токіє слова єстека? Ті немаєка?”

⁷ Велику роль у реалізації видання відіграли Ростислав Омеляшко (на той час головний спеціаліст із питань культурології МНС України) та Лариса Соловійова, директорка видавництва „Довіра”.

⁸ Ностальгія чорнобильських переселенців (індивідуальна й колективна) часто набувала зворушливих форм. Наприклад, у с. Гавронщина 1994 р. переселенки згадували, як гуртом (плачучи!) шукали зниклу стару курку, котру хазяйка “нелегально” вивезла з рідного села. Схожа щемлива історія була у Н. Балюри з Рудьків: *ко'рову сво'їу із 'дому за'брала / іш'че_ї т'єн'єр ж'і'в'є / да шко'ду'їу / у'їже ї ста'ра а йа йі'її шко'ду'їу // [...] іш'че 'дома й'у'ї у'їже б'їло 'четв'єро тел'ат / і ў'їже о'с'о 'д'єв'ат' год //* (ГЧЗ, с. 99). Р. Омеляшко в інтерв'ю „Урядовому кур'єру” розповів: „Кілька місяців тому мені повідомили: вам телефонував Зінченко, родом із Товстого Лісу. Він

здивувався, коли після запису усних матеріалів отримав у подарунок від Федора Андрійовича Горбаченка (одного з наших інформантів, 1923 р.н., освіта 7 кл.) рукопис його спогадів. Транскрипції наративів Федора Андрійовича надруковані в 1-й частині *Говірки села Машеве* (ГСМ-1, сс. 182–190), а його відповіді на запитання семи розділів *Програми для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови* (ПЛА) – у 3-й частині; величезний життєвий та професійний досвід дозволив йому стати основним інформантом у таких спеціалізованих темах, як будівництво, теслярство, ковальство, народні промисли та ін. (ГСМ-3, сс. 60–72, 142–146, 151–156, 169–173, 181–197).

Рукопис спогадів Ф. А. Горбаченка – це щільно списані кульковою ручкою 23 сторінки формату А4 (21 x 29,7 см); обсяг 43 тис. символів (близько 7 500 слів). Жанр спогадів не випадковий – чимало діалектоносіїв розмірковують про фіксацію історії свого життя; пор. зауваження іншого машевського інформанта Григорія Юхимовича Гавриленка, 1925 р.н.: *ото́ка 'жи'зн'а би'ла // йа гово'ри'у н'е раз / шо йа'би' ко'мус' бу'ло / а'бо і сам н'е л'е'н'ї'їс' / і їс'о 'ето в шчо'ден'ї'к н'ї'са'ї / так к'н'ї'га 'целайа / 'целайа к'н'ї'га //* (ГСМ-1, с. 258); або Тетяни Охтисівни Приходько, 1921 р.н., із с. Проців Бориспільського р-ну: *дак йа ка'жу / шоб о'це йак йа про'жи'ла / і вам у'се роска'зат' / до 'самойі / до с'о'год'н'а // дак бу'ло б 'ц'ї'л'е к'ї'но //* (ГБ, с. 215). В україністиці маємо приклади публікації творів наївної мемуаристики (Демірська, 2011), рукописи щоденників та спогадів діалектоносіїв стають об'єктом досліджень діалектологів (Пилипенко, 2021; Хомчак, 2023). У Польщі від 2020 року організовано *Centrum Archiwistyki Społecznej* [Центр громадської архівістики], де представлено й численні наївні его-документи (див. CAS).

Мемуари Ф. А. Горбаченка стосуються таких тем: дитинство, батьківська хата й господарство, колективізація („нас непошло в колгосп пять семей” (5)), розкуркулення, Голодомор, навчання у школі, робота разом із батьком на лісозаготівлі, а від 16 років – на будівництві мостів у Києві, село під німецькою окупацією, участь у боях під час Другої світової війни, поранення в Польщі, операція в польовому шпиталі, демобілізація через інвалідність, трудове життя в повоєнні роки, евакуація після аварії на ЧАЕС. Основна частина мемуарів охоплює період до 1945 р., решту подій коротко подано на останній сторінці.

зараз у Білій Церкві живе. Вже при зустрічі Василь Миколайович признався мені, що *Говірка села Машеве* у нього – друга книга після Біблії, він читає її щодня...” (Синельников, 2009, с. 9).

Макаронічність мови рукопису, ознаки наївної прози

Мова рукопису макаронічна: це суміш архаїчної нижньонадприп'ятської говірки села Машеве із частково засвоєними українською та російською літературними мовами. На різних рівнях текст має ознаки наївної прози: непослідовними є вибір лексики (говіркова / літературна українська / літературна та просторічна російська / гібридна [корондашив (1), потому що (1), якоїто (6), ииол (6), жалезница (7), когдась (12), самый молодший (13), спрашивае (13), шото (13), найверно (16), сустрелся (16), убедився (19)], морфологія, пунктуація, написання великої літери, написання окремо чи разом частки *не*, прийменників, змішування української та російської графіки (*і/и/ы, є/е/э* тощо, напр. *все продали і проелы* (4)). У різних частинах рукопису співвідношення мовних ідіомів змінюється: *Небуло зерна, батько сия в Корогоді незнаю чи на половину на третину* (2); *захату як она стройлас та незнав ні батько ні дід* (3); *у меня руки гразни в иржи та смоли* (9); *И одного рабочего дня на бреющем польоти летім сомольот большой над жалезной дорогой а занім истребитель* (9). Показовою є варіативність написання назви столиці: *Київ, Кієв, в Кієви, с Києва, с Кієва, у Кієви, у Києви, до Києва*. Пор. вимову інших носіїв машевської говірки: *йа кол'їу л'е'жав у 'госп'їтол'їе / тут у 'Кї'їев'їе / ток йї'х в'е'л'їу* // (ГСМ-1, с. 89); *'конеї йа зда'вав у кол'хоз под 'Кї'їовом* // (ГСМ-1, с. 246); *а йа 'вї'їе'хола у 'Кї'їо'їу 'п'ї'д'ї'с'ат 'п'ерво'м го'ду* // *'боси'їе хо'д'ї'л'їу по Креш'чат'ї'ку* // (ГСМ-1, с. 306).

Читаючи рукопис, слід мати на увазі, що літера **й** у багатьох випадках відповідає **ї**: *були **свой** воли своя земля* (1); *начали **перви** писать комнизамы заяви то **їм** давали по три метри материй* (5); *два полицай но незнали их они чужий* (11); *расказал где находится кепе **їхне*** (19); *пошол по траншей* (19); *усе стройли почти **свойм** больничним колективом* (23) тощо⁹. Своєю чергою **ї** може інколи читатися як **й, їо**: *началась **вїїна*** (9); *с. городчан. у **свій** райн ['район']* (9); *женицин и **детей** отпустили* (13); *подносить [...] стакан водки говорят **пей*** (22) та ін.

Почерк мемуариста переважно розбірливий; деякі літери мають виразно різне написання у великому й малому варіантах (*А-а, Б-б, Г-г, П-п, Т-т*), інші ж часто важко розрізнити за розміром (*И-и, Н-н, О-о, С-с*). Крапки інколи знаходимо майже після кожного слова в реченні – певно,

9 Схоже, це типове написання малограмотних людей того покоління. Пор. щоденникові записи уродженця Здолбунівщини Кирила Вознюка, 1906 р.н., освіта 2 кл., де **й** стабільно відповідає **ї**: *„по гобіді **ї**здив до лікандира. застав усіх удома [...] вже варила **ї**сти щос як би в **їх** трохи направило”* (Пилипенко, 2021, сс. 90, 230).

автор періодично перечеитував аркуші з кульковою ручкою в руці й мимоволі залишав її сліди.

Варто зауважити, що наші найстарші машевські інформанти й інформантки (1904–1914 рр.н.) були неписьменні, тож автор спогадів належав до першого покоління грамотних односельців. Це не могло не позначитися на загальній культурі письма. Про умови навчання та свої номінальні 7 класів Ф.А. Горбаченко згадує так:

В сем лет пошол в школу. учился неплохо, но всего того, что нехватало книжок, зошитов ручок корондашей чорнила, ручки делали сами с очерету (1) [...] Но ходил в школу било учиться трудно (5) [...] Ходив в лес с батьком резов дрова, нарежем полуторки и я бежу ушколу а батько складае А резали в Кудинах, симонов лесок это километров 7 И надо ити досвета и обратно щоб управитис у школу то яка вже шла наука в голову (6) [...] Прикращаю ходить в школу закончил 7 класов А унас была 10летка, у 1939 году вербумось и едом в Киев на стройку (8).

Фіксації діалектних явищ

Цінними для лінгвістики є регулярні фіксації в рукописі кількох важливих фонетичних і морфологічних явищ.

Безумовно, найхарактернішою рисою машевської говірки є **гіперичне окання**. Як згадано вище, Ю. Шевельов навіть виділив у своїй *Історичній фонології української мови* окремий машевський тип. На його думку, „окання машевського типу” може бути не просто відштовхуванням від акання сусідніх білоруських говірок:

Коли надпоправний ужиток загалом має завжди нерегулярний характер, то в частині згаданих говірок поодиноких сіл (наприклад, у Машевому) **о** з’являється з абсолютною регулярністю. Натомість у переднаголошеному складі **а** зовсім не припускається. Тому існує спокуса розглядати це „окання” машевського типу як старе, ще доісторичне явище (Шевельов, 2002, с. 116).

У *Лексичному атласі нижньої Прип’яті* Т. Назарової з його майже суцільною мережею на відповідній карті представлено лише 6 говірок із регулярним переходом **а>о** в ненаголошеній позиції. Це говірки сіл Машеве, Красне, Усів (у місцевій вимові *Машоу*, *Крос’но*, *Гусоу*, усі розташовані поруч), говірка колишнього райцентру Новошепеличі (відокремленого від попередньої групи сіл Прип’яттю), а також говірки віддалених сіл Денисовичі та В’яжище (ЛАНП, с. 30). Машевському гіперичному оканню присвячено окремі статті (Дика, 2016; Назарова, 1961).

На 23 сторінках аналізованого рукопису знаходимо 118 прикладів гіперичного окання. Представлено як слова, питомі для говірки й знайомі авторові з дитинства (*плоток* (1), *корондашиив* (1), *копуста* (2), *сомотканого* (3), *кортоплище* (4), *октив* (5), *ремонент* (5), *гормошка* (6), *бололайки* (6), *тобуретку* (6), *толони* (6), *фомилеей* (7), *мололетка* (8), *сторик* (11), *моле дитя* (17)), так і засвоєні під час роботи на будівництві в Києві (*в лорке* (8), *в козарми* (8), *колификаций* [‘кваліфікацій’] (8), *в полатках* (8), *сомосвали* (8), *стомезка* (8), *вогони* (22)) або під час війни (*сомольот* (9), *портизани* (10), *новодчик* (12), *ковалерия* (16), *потронов* (18), *поромом* (18), *ботарей* (19), *овтамачиков* (20), *пушек сомоходних* (20)). Багато прикладів із гіперичним оканням представлено в рукописі дієслівними формами (*склодае* (6), *резולי* (6), *похали* (7), *довав* (10), *поподаю* (15), *подовай* (23)), а також службовими частинами мови (*благодаря* (13), *ноякой* [‘на якій’] *земле* (16)).

Власні назви автор передає переважно з гіперичним *о*. Це імена та прізвища односельців (*Мория* (10), *Пораска* (10), *Говриленко* (11), *Моксим Онтонов* (12), *Торасевичей* (13), *на Мортиновой пайци* (13), *Івгу Восилу* (19), *Гали Торасовой* (20)), власні назви з-поза села (*в одной бригади кортошова* (8), *на мосту потона* (10), *розявилон* [‘місто Радзивилів’] (16)). Прикметно, що своє прізвище Ф. А. Горбаченко в усіх випадках (9 разів) написав орфографічно правильно, з *а* в переднаголошеному складі, хоча воно в говірці вимовляється *Горбо'ч енко*. Це одне з корінних і найпоширеніших прізвищ у селі; його однофамілець Василь Каленикович Горбаченко, 1912 р.н., розповідав: *тр'іу хво'м'іл'ейіу було ў с'ел'еі // Потепенкіу / Горбо'ченкіу / і Шул'зіу // о'т / док йо'ниі / йак ско'зат' / йак пл'емія бу'ліу // а с'е од йі'х зорож'далі'с'еа // а д'ругі'йе хво'м'іл'ейіу / 'ето у'же пр'і'ході'лі'і із д'ругі'х с'у'л / у пр'і'міу* // (ГСМ-1, с. 112).

Закономірно, що і в усному мовленні мемуариста гіперичне окання представлено системно; це відбито в опублікованих текстах його розповідей:

[а |угол |то'к'іу шо **но'руж'іу** / а ког'да с'е у **квор'т'і'р'іе** / **то нози'вайеца** кут // ну **но** |кут'іе там **ви'рубоволи** хрест і / п'ят' |коп'і'йок клалі'у //]; **до'дут**, **роз'р'і'шот**, **то'кіу**, **Го'ур'і'л'енка**, **зо'плот'і'у**, **зо д'ен**, **зо ни'ч'у**, **строш'не**, **то'кого**, **ро'йон**, **знохо'ріу**, **но** **моло'д'і'к**, **д'умойе**, **роско'жу**, **уво'жайе**, **сто'райеца**, **но з'руд'ах**, **пло'точка**, **зо'думау**, **зобо'л'і'у**, **зо'воз'і'т**, **зот'рону'с'а**, **со'раі**, **зо'і'т'іу** та ін. (ГСМ-1, сс. 182–190).

Вживання на письмі форм із гіперичним оканням дає важливий матеріал для оцінки мовної свідомості носія машевської говірки. Наприклад, слово *п(о/а)ртизани* вжито в рукописі 12 разів, причому 6 разів

із гіперичним *о* і 6 разів орфографічно правильно, з *а*. Це демонструє складну взаємодію фонетичних законів архаїчної рідної говірки з орфографічними нормами двох літературних мов. Про те, що автор намагався уникати свого гіперичного окання на письмі, свідчать надпоправні форми з аканням: *спатреть* на *глаза* (1); *но* *била сплачена* *вся* *семя* (3); *меня спрасил* *Инспектор* *що* *хочеш* (6); *ходили* *параходи* (8); *копка катлована* (9); *списки маладожи* *в* *германею* (10); *накармили* *нас* *супом* *усех катори* *находилис* *в* *хаті* (13); *таблички на дароги*, *куда* *направление* (14); *то* *в* *лесу* *нас* *сустрел* *на* *перекростке* *духови* *Аркестр* (16); *а* *в* *основном лапати*. *Копаем* *поле* *под* *посев* (23) та ін.

Уваги заслуговує ще одна рідкісна діалектна риса. Носії говірки с. Машеве спорадично вживають **форму множини орудного, що збігається з формою множини давального**. У рукописі спогадів Ф. А. Горбаченка знаходимо 29 таких прикладів:

А за овечкам, *гонім* *свіні* (1); *Варили* *борици*, *копуста* *щавель* *бурак* *суп* *корташка* *с грибам*, *опеньки*, *подосиновики*, *обабки*, *маслята* (2); *А* *потім* *начали* *розбирать* *клуні*, *и* *стройть* *бази*, *резать* *на* *усадыбах* *виращени* *хозяйвам* *дубі* *на* *овиули* (5); *Потому* *що* *обкладивали*, *налогам* *позикой*, *заведуть* *у* *хату*, *и* *сидять* *в* *пятьох* *распишиш* *на* *позику* *сколько* *они* *хотять* (5); *Но* *долго* *они* *не* *украпились* [‘затрималися’], *подготовились* [‘запаслися’] *продуктам* *питаніям*. *И* *ушли* *за* *днipro* (10); *Но* *надо* *было* *ему* *уходить* *в* *портизани* *И* *решив* *прити* *домой* *в* *Машев* *и* *попроцатся* *с* *родним*. *И* *его* *ловять* *полиция* *с* *немца* *забирають* *и* *увозять* *у* *Шепеличи*, *растреляють*. *Но* *он* *погиб* *як* *герой*, *он* *бил* *связной* *с* *портизанам* *давал* *доносы* *через* *стьопка* *Артемova*, *с*. *Чамков*. *И* *ещо* *бил* *Старостой* *Шульга* *прокоп*. *Он* *тоже* *связаной* *с* *партизанам* (11); *Но* *ему* *тоже* *неповезло* *Ехол* *с* *Киева*. *И* *зашил* *до* *ухажорки* *и* *нашол* *водку* *с* *отруйним* *грибами*. *И* *отравился* *но* *хозяйки* *небыло* *в* *дома* (11); *и* *що* *было* *два* *с* *винтовкам* *у* *полицейской* *одежи* (12); *стара* *хвоя*, *и* *нанем* *много* *улей* *с* *пчолам* (12); *Потом* *получили* *указане* *всем* *вернутисе* *додому* *От* *полицаев* *которые* *били* *снам* (12); *И* *только* *сказал* *ховайте* *под* *голови* *и* *моментально* *я* *очутился* *под* *головам*. *И* *ускаку* *немец*, *Но* *дети* *лежали* *на* *постели*, *а* *я* *под* *головам* (14); *Обратно* *встреча* *с* *партизанам* *с* *польским* (18); *Немецки* *войска* *с* *войскам* *Власова* *хотели* *потопить* *нас* *у* *вісли* (19); *шли* *польским* *лесам* *возовим* *дорогам* *лесним* *просекам* *проходили* *укреп* *райони* (20); *И* *ещо* *похоронен* *под* *бродам* [‘під Бродами’] *на* *кладобицах* *Гавриленко* *Василь* *Адамович* *Под* *бродам* (21); *Стоять* *стали* *операционие* *и* *на* *козждом* *столе* *режуть* *солдат*, *врачей* *не* *видимо* *сколько* *только* *видно* *у* *верху* *як* *горать* *над* *столам* *болишие*

обожури с лампочкам (21); один врач с полтавы ехол **снам**. радом.
Аж до Киева (22); Прошел всю колхозную жизнь. Проработал с
пятью председателем колхоза (23).

„Правильні” форми множини орудного в рукописі мемуарист ужив лише двічі: *Тогда наше начальство распрощалос с нами* и уехоло по-следним поездом (10); *И зашол до ухажорки и нашол водку с отруйным грибами* (11).

Закономірно, що в опублікованих усних розповідях інформанта теж представлена ця риса: *ишчас 'шифферо'м / а ког'дас' со'ломойу к'ри'ли' // ку'л'ам / н'е со'ломойу / а ў нас сп'еци'ал'но моло'т'л'і' ку'ли' //* (ГСМ-1, с. 186). Зафіксоване це явище і в мовленні деяких односельців мемуариста:

*із го'д'укам жс'і'л'і' // 'матка моло'ка нол':е / а пр'і'д'е у'ок'но
г'л'ан'е / го'д'ука моло'ко п'іе // а м'і'йе'йе'ложкойу //* (ГСМ-4, с. 62);
*док лож'ет' д'і'т'атко // і пер'еступ'л'айе 'матка // до 'каж'е шо //
'шом'ен'е' / те'ї'д'і'т'ат'і' // шом'ен'е' / те'ї'д'і'т'ат'і' // ч'і'йак //
і ото ўж'е тр'і'рази' пер'еступ'і'т' нол'гойу // нол'гам пер'еступ'і'т' /
с'у'ди' / а то'ди' на'зад // та'і'з'но'ў //* (ГСМ-4, с. 570).

Це явище вкрай рідко фіксують в українських діалектах; у поліському ареалі воно ще відзначене в говірці с. Рудня Овруцького р-ну на Житомирщині (Вальченко, 1971; Матвіяс, 1960, с. 161). Припускаю, що в говірці с. Машеве воно могло виникнути (або зберегтися) внаслідок контактів із говіркою „к'реўни'х ко'цапоў”, тобто росіян-старообрядців, що жили на сусідньому хуторі Чемков (800 м від Машевого); ця риса, як відомо, є однією з визначальних для північноросійських говорів (Бромлей, 2005, с. 129).

Не виключено, що контактами з говіркою мешканців Чемкова можна пояснити й такі дві синтаксичні конструкції з рукопису: *когда уходила семя то никто не бачив, и оставили саму меньшу девочку на улице спавиу* (4); *я сидел неокопавши* а нопарник каже пойду може чего достану есть. *И вчитание минути пока он пришил. меня ранило* (20) – пор. розділ про російську діалектну конструкцію з дієприслівником-перфектом на **-вши** (Трубинский, 1972, сс. 224–226). Про сусідів із Чемкова та їхню мову розповів Григорій Юхимович Гавриленко, 1925 р.н.:

*ну а 'хутор / от гд'е мо'йа доч'ка с'тарша 'замужем / з'ат'ў м'ен'е
от'уда / так / там ну нас'ел'он:у'йе / йак ска'зат' / ка'цапи' /
старов'ери' / ну док т'е т'е по 'руск'і' // [...] 'хутор / вос'ем'сот
'метров од нас / це ўж'е гра'н'і'ца Б'елорус'ейі // [...] ўй'і'х о'д'ел'не
к'ладб'і'шче / [...] 'жи'л'і' ну 'радом / с укра'й'і'нцям'і' // з'ви'чай в
осноў'ном о'д'і'н // і ў гост'і' хо'д'і'л'і' та'ж'е от // і шо ўй'і'х шо*

молодци / у кожного бан'а сво'я // [...] ну йєсл'и ска'зат' шо
ч'исто ро'с'їско'ю / ў й'х / можна ска'зат' / та'ка йє'ка_то
дру'га'йа на'клон:ос'ц' 'ето би'ла / сво'я // (ГСМ-1, с. 266-268).

Після аварії на ЧАЕС міжговіркові контакти припинилися, оскільки мешканців Чемкова евакуювали на територію Білорусі.

Діалектна риса, характерна для багатьох поліських говірок, – **ствердіння [р']**. У рукописі фіксуємо 46 таких прикладів: *бурак* (2), *бруки* (3), *радом* (6), *горачой* (6), *веровки* (8), *на розрад* (8), *гразни* (9), *у вісім радів* (9), *прямо* (14), *говору* [‘говорю’] (15), *блогодара* (18), *на прому наводку* (19), *горать* (21), *напилься Гора* [‘горя’] (21) та ін. (АУМ, т. 1, кк. 127, 128, 129; ЛАНП, с. 60). Ті ж лексеми фіксуємо і в інших машевських інформантів: *м'їу радом ж'ї'л'їу / да'к і ў нас йє б'єло'рус'к'ї'є сло'ва* // (ГСМ-1, с. 90); *а ўй'у'нов_у'же н'є с'тало* // *йє'ни' л'у'б'ет' д'є граз'* // (ГСМ-1, с. 110); *зокол'оно п'рал'їу* // *ро'ботойош ден' / а но^а _ну'ч п'раст'їу* // (ГСМ-1, с. 166); *м'їу не шчедро'вал'їу / п'рамо шл'їу ў хату* // (ГСМ-1, с. 178); *зо^а ве'ро'ю'ку ўже зо'ачеп'їу'це да упа'д'є* // (ГСМ-1, с. 290); *кор'топл'у со'д'ї'л'їу / буро'к'їу с'ї'є'йол'їу* // (ГСМ-1, с. 296); *йа о'ц'є л'їу'с'точок бу'маг'їу одор'вала / зопол'їу'ла / ўже ї д'рова го'рат'* // (ГСМ-1, с. 322).

Деякі важливі діалектні риси представлені в рукописі одиничними прикладами.

Так, архаїчною особливістю окремих чорнобильських говірок є **перехід *ы* > *у* після губних**. У машевській говірці це явище є периферійним; я фіксував його в мовленні найстарших носіїв (1904–1914 рр.н.): *йє'ни н'є ў'м'ї'є'л'їу / а ўже с'є'д'є'л'їу / до / му'чку ту с'ми'кол'їу* // (ГСМ-1, с. 106); *но'чал'н'ї'к'їу / і то їдут' роску'лач'о'їут' / іс хат ву'гон'айут'* // (ГСМ-1, с. 126); *зот'кал'їу до ву'ч:еш* *ў'же ї но'ч:еш* // (ГСМ-1, с. 130); *кошечка н'є м'є'шайє* // *кол'їу'с'ток / му'ш'їу / ўс'є / ло'вал'їу* // (ГСМ-1, с. 146); *а ў бан'їє / ото'к'їу йа'шч'ї'к здоро'велни' му'ла / і ўт'ї'ралн'ї'к'їу ото'к'їу'є_от* // (ГСМ-1, с. 154); *шо чор'нобул'ци' со'б'їє нороб'ї'л'їу* // (ГСМ-1, с. 158); *пої'ду попу'тайу* // *мо т'реба / док йа помо'гу* // (ГСМ-1, с. 374) та ін.; є такі форми і в транскрипції згаданого вище машевського аудіозапису 1959 р.: *муйєш* [‘миєш’], *муйєм*, *мул'єт'* [‘намликують’] (ГУМ, с. 112). У рукописі мемуарів наявні два приклади цього явища: *Бо надо било пр'ясть му'чку* [мичку, ‘пучок конопель або льону’] *на гребни* (3) та *мати удовала хлеба, отреже скибку и больше нема* (2) – тут спостерігаємо фонетичну зміну префікса *ви>ву>у*: *удовала* (‘видавала’). Такі написання для автора закономірні – відповідаючи на запитання 950 ПЛА (горище в хліві), Федір Андрійович запропонував два варіанти – старий і новий:

ушк'і^и, вишк'і^и (ГСМ-3, с. 64); це підтверджує давній висновок дослідниці нижньонадприп'ятських говірок:

Сучасні говірки засвідчують поступову заміну у (< **и**) після губних звуженою фонемою і^и. У лівобережних говірках (Усова, Красного, Машева, Чапайки, Зимовища), а також у говірці Новошепеличів це явище спостерігається переважно у вимові людей старшого і середнього покоління (Назарова, 1961, с. 26).

Любов Кузьмівна Логвиненко, 1934 р.н., розповідала, що в селах на північний схід від Машевого займенник „ми” у 1950-х рр. вимовляли як „му”:

*шч'е пу^оїдом у Б'ело^лрус'ейу / док і б'ело^лрусци^и нас
подрож'н'айут' // [...] це об^иш^им Кру^лк'і^и / Хутор / Наро^у
отуди^и / во зо Грубчу^у // [...] каут' «му» / а м'і^и кажом «м'і^и» // [...]
йе^ині з нас с'м'ейал'і^ис'а^е / н'е м'і^и з й'і^их // док / чо / ж м'і^и будом
с'м'ейац:а / м'і^и ж у чу^уж'ом с'ел'е' //* (ГСМ-1, сс. 308–310).

Дані регіонального атласу засвідчують, що в говірках названих сіл перехід **и** > **у** після губних був системним, див. н.п. 61 Крюки Брагинського р-ну Гомельської обл. (ЛАНП, с. 46). Що ж до окреслення сусідів як б'ело^лрусцо^у, варто згадати зауваження Т. Назарової, що описує ситуацію станом на 1970-ті рр.:

За національною належністю населення території ЛАНП визнає себе українцями або білорусами (відповідно до республіканських меж). Ці визначення новішого походження заступили давню назву „поліщуки” (пол'ешчу^лк'і, пал'ешчу^лк'і), поширену й тепер на всій території ЛАНП (ЛАНП, сс. 10–11).

Двома прикладами в рукописі представлено й характерне для поліського мовлення явище **афери́зи**: *они погнби́ли не в наступни́й а по собому задани́ю* (21); *и так я ещо прожнваю в хутори Кулажин в Артема. уних дочка Паша и син Алексий, Адно́го дня подходить невидомий товарищ и говорить пришло время уходитъ* (11) – тут „адного” замість „а одного” (саме таке пояснення можна запропонувати, оскільки автор 35 разів написав однокореневі слова, що починаються на *одн-*, але тільки в наведеному прикладі *адн-*). Афери́за наявна і в транскрипції машевського аудіозапису 1959 р.: *то^лди дгре^лбайут' от:ул'а жар* // (ГУМ, с. 113), і в моїх записах 1997–2001 рр.: *пр'і^име^ирно дон'ка йе // пр'і^идут' / бат'ко пу^итайе / а йе^икого йун'роду? // с^и то^икого с^и то^икого // йа н'е / д:ам / с'е го^итунок по^игани^и //* (ГСМ-1, с. 114); *зот'кал'і^и // до / вуч:еш у^иже і но^ич:еш до / до^и др'і^ижеш / до / б'і^ил'і^иши / до шоб / д'ет'ам йа^ик'і^ийе ш'тан'і^ик'і^и по^иши^ит' //* (ГСМ-1, с. 130); *маті^и сто^ила... / сто^илас' со^има //* (ГСМ-4, с. 62).

Діалектна лексика. Як було зазначено, мова спогадів макаронічна на всіх рівнях, зокрема на лексичному. Із діалектологічного погляду найцікавішими є випадки вживання вузьколокальної та рідковживаної загальноукраїнської лексики: *разделялис болота, растереблювали лози шильгу* [‘верболіз’ (СПГ, с. 147; ЕСУМ, т. 6, с. 404; ГСМ-3, с. 157)] *березнік все спалювали и получався сенокос* (2); *варили борщи, копушта щавель бурак суп кортошка с грибам, опеньки, подосиновики, обабки* [‘підберезники’ (СПГ, с. 23; ЕСУМ, т. 1, с. 105)], *маслята. це все сушеное хто сумеет приготовить за летний период. то всегда с заправой* (2); *висел лучник* [‘підвіс для освітлення трісками’ (СПГ, с. 118; ЕСУМ, т. 3, с. 314)] *возле печи которой светили лучиной щоб бил свет в хати* (3); *падает печ у хати. Но не разваливается. Когда началі разбивать то не берет чекуха* [‘довбня’ (СПГ, с. 229)] (3); *а под печу били штандари* [‘стовпці, на яких тримається підлога в будівлі; ніша під піччю’ (СПГ, с. 202; ЕСУМ, т. 6, с. 471)] *у чотири толице метра И они перегорели в земле на кусочки як уголь* (3); *перекапівали на полях кортоплище и собирали гнилу кортошку, будяки копали, шишки берези товкли кияшник* [‘стебла кукурудзи’ (СПГ, с. 95; ГСМ-3, с. 163; ЕСУМ, т. 2, с. 442; також див. АУМ, т. 1, к. 315)] (4); *а потім начали разбивать клуні, и строят бази, режут на усадьбах выращени хозяйвам дубі на овшули* [‘стовпи з глибокими пазами в паркані або в дерев’яній стіні’ (СПГ, с. 24; ЕСУМ, т. 6, с. 487)] (4); *тогда дивчат и вещи повикладали с дуба* [‘великий човен, видовбаний з суцільного дерева’ (СУМ, т. 2, с. 428; ЕСУМ, т. 1, с. 137)] (11); *спросил за родних но они не знают. Только сказали, что находится твой дядько Омелько на гали* [‘низька болотиста місцевість, де косять сіно’ (СПГ, с. 52)] (13); *я только делал свою работу разметки. На досточках модли* [‘саморобна мірка, шаблон’ (СПГ, с. 127; ЕСУМ, т. 3, с. 496)] *били жалезние* (13); *Скоро доставили снопи овсяни, инур. И так я сделал Мату* [‘сплетене з соломи накриття, тент’ (ЕСУМ, т. 3, с. 411)] *на машину. Надели ми с переводчиком* (14). У двох випадках автор подає в дужках російські відповідники до говіркових слів; ці своєрідні метамовні коментарі вказують на те, що він уявляв майбутніми читачами своїх спогадів не тільки односельців: *Но вже стали жить немного за можней пару волов две корови свини поросята овечки воз плуг борона клуня (ток)* [див. (АУМ, т. 1, к. 287)] *сарай* (3); *Благодаря що была лоза своя то носили круглые года постолы (лапты)* (3) [див. (ГСМ-1, сс. 46–48)]. Окремі лексеми автор засвоїв із просторіччя: *скот бил вигнат за дніпро, после второй настал этап. Вакуация Н-Шепелицкого р-н у с. Машев за припять* (10); *но подошло несколько наших танок и пушек сомоходних* (20).

Ономастика. Представлено в рукописі також важливий ономастичний матеріал, насамперед місцеві назви навколишніх сіл, хуторів, мікротопоніми, прізвиська тощо: дали один участок **под Лісухой а второй Олехнов** (2); один участок бил урочище **грубча** второй **глисно**, там были полянки меж боли Но на них рос хвойник то прозвище дали (**Хвойник**) (2); И галя стала дорослой А потим забрали у **красно**, И она там вишла заму за тімоха (4); А резали в **Кудинах, симонов лесок** ето километров 7 (6); Она была с **речици**. А дело было **возле хаток** (8); И так я ещо проживаю в хутори **Кулажсин** в Артема (11); **На грубчи** он мне говорит находится ваших две семей **на Мортиновой пайци** (13); Но мне они рассказали що батько находится в **Гусовских Нивицах** (13).

Фразеологія. Виразності авторській мові додає вживання в рукописі фразеологізмів – як діалектних, так і загальноновних: *но за мясо и за сало, то **вгоди** кажуть **ради**. потому що забивали порося одно в год* (2); *а мати напече блинчиков. и дасть шкварку и **нехай душа радуется** хочеш маж или їж* (2); *все било сомотканое **от головы и до ног*** (3); *в бедняко **одна душа як у голиша*** (5); *но учителя гуляли гуляли и дошло комуто до головы спянки що ми замкнули ученика в учительской. И кинулис мене шукать но мене небило дома, то їм **ноч була робинова***¹⁰ *до утра* (6); *ето километров 7 и надо ити досвета и обратно щоб управитис у школу то **яка вже шла наука в голову*** (6); *федора борисового получил указания иті до домни в прими **щоб спасти свою душу*** (10); *когда прорвали оборону, идемо в тил немцев курсируем то влево то управо, ходим **не зная на каком свете и ноякой земле*** (16); *ишол лесной дорогой и вишел на Апушку леса стояло три домика но води **душа вон**. Захожу в останий двор* (20); *один спрашивает что пил я отвечаю **напилься своего Гора**, они дали чевото* (21) та ін. Інколи фразеологізми контамінуються: *Получив я спецовку таку що **в голове неснілос*** (9). Фразеологізми (зокрема з компонентом **душа**) наявні також в усних розповідях мемуариста: ну х'лопци¹ соб'рали^с'а^е / да^о йаг_ да'ли¹ йо¹му // та^ок в'і^н т'рохи¹ побуў_ по'буў / до^а ї¹ **Богу** **душу** о'д:аў // (ГСМ-1, с. 184).

Синтаксичні особливості. У рукописі відчутний вплив синтаксису усного мовлення (змішування прямої і непрямой мови та ін.): *то **наменя** говорит прораб Тимошенко **що тебя** посадят* (9); *и подходит до мене*

¹⁰ Цей фразеологізм дуже давній і має міфологічне підґрунтя. Горобина ніч (біл. рабінавая, арабінавая, вераб'іная ноч; рос. рябиновая, воробыная ночь) – у східних слов'ян назва темної ночі із сильним дощем, грозою і блискавицями; таку ніч вважали часом розгулу нечистої сили (ЗУЕ, с. 147; Німчук, 1987).

батько *и говорить що дойдеш* до Красна, чемодан нехай їде а сам уйдеш в сторону (10); *и увидил дим. Находилас семя Торасевичей Ивана и ображия Прохора. Оні мені розказую що тебе нема уживих* (13); *только сказали, що находится твій дядько Омелько на гали* (13) тощо (пор. Бідношия, 2011).

Водночас варто звернути увагу на деякі книжні вирази, які мемуарист засвоїв на слух із частково зміненою семантикою: *но всего того, що нехватало книжок, зошитов ручок корондашей чорнила, ручки делали сами с очерету* (1); *но всего того що біла корова и свое молоко, то була большая поддержка* (4) – тут, очевидно, мав бути вжитий канцеляризм в силу того что [‘оскільки’].

Наївні стилістичні засоби та особливості архітектоніки твору

Із-поміж стилістичних засобів відзначаю приклади звертання автора до читачів: *от меня забирають Вещмешок с хлебом мед сестри и говорят ми тоби будем выдавать. Но як мені стало жалько за етох хлеб що хотелось ест. Только подумайте* (16); *була арт подготовка 2 часа 45 минут учтите* що там оставалос (20) та ін.

Серед інших наївних стилістичних засобів виділяється сталий вираз *прощай – здрастуй* на позначення швидкого пересування (переважно потягом) між місцевостями: *потом машина железна дорога вогони И здрастуй Львов, Пролежал в Львовое у госпитали на утаром етажсе* (22); *обратно машина станция Железна дорога, сан ешалан. прощай Львов. Здрастуй Сухуми Абхазька АССР* (22); *прощай сухуми здрастуй Кіев. Но у Києви пошол на Еврейский базар я знал хорошо потому что работал на Жуковом острове* (22); *и так Київ Коростин. И здравствуй станция Зимовища. На станций мене ждали* (23); *вакуацея Прощай чернобильский р-н и с. Машев. Здрастуй Баришевский р-н с. Лукаши* (23).

Окремі сюжети мемуарист подає як вставні оповідання; наприклад, про виховання всім селом дівчинки Галі, яку залишила в Машевому сім’я „с глубокой украины” під час Голодомору, а також про її подальшу долю (див. Додаток, с. 4). Історію про Галю представлено також у 2-й частині *Говірки села Машеве* з дещо іншим фактажем, що свідчить про її перетворення на місцевий переказ, а також дає змогу аналізувати формування й побутування таких жанрів; про певну фольклоризацію свідчать мелодраматичні деталі у версії Ганни Миколаївни Горбаченко, 1928 р.н.:

аж н'єс'є жєнищина но коромисл'ї дв'ї ведри йєйєц // а вуон йак побачиў // ч'їста Сокол Гал'а // [...] а та матка кає / у йїйїє собака порваў / док буд'є шрам / і там д'є там бо'родоўка // пуд но'гоўу / шрам буд'є / у там і там род'імка // і йуон пр'їєхатў / по'шоў до теї Гал'ї Соколове / кає / Гал'а / йа матку то'б'їє но'шоў // [...] хочєш сто'кан

zo'r'iel'ki / ja to'b'e ka' / n'e dam / [...] ja'k'bi že^uo'na z'razu po'v'irila /
do po'v'ihala tu'di / dok ŗche^lmatka že^ui'va bu'la // (ГСМ-2, с. 286).

Можна припустити, що мемуарист працював над рукописом із суттєвими перервами, тому два сюжети помилково записав повторно (і пізніше перекреслив відповідні фрагменти). Це розповіді про те, як мало не затонув дуб із 45 хлопцями й дівчатами, яких везли на примусові роботи до Німеччини [*благодора деду Оксану, за его умели руки остались ми живи* (11)], та про хліб, отриманий у польському підрозділі під час лікування від тифу [*через улицу формировався Польский полк, то їм поляки везли белый хлеб и нашего не їли* (17)]. У кожному варіанті є як спільні елементи (ніби з „оповідання-платівки”), так і відсутні в іншому деталі; це дає змогу простежити особливості авторського текстотворення.

Діалектний еґо-документ у світлі сучасної гуманітаристики

У гуманітарних науках зростає інтерес до особистості діалектоносія, його „персональної історії”, психологічного досвіду. Спогади Ф.А. Горбаченка можуть стати цінним джерелом не тільки для діалектології, мікроісторії (тут насамперед варто згадати розмову мемуариста з Микитою Хрущовим та Євгеном Патоном під час будівництва мосту в Києві, див. Додаток, с. 9), а й для досліджень зі звичаєвого права, етнопсихології та інших антропологічних дисциплін. Ось, наприклад, сюжет про випадкову зустріч із однокласником на плацдармі в Польщі, коли 21-річні хлопці дали один одному клятву: *поздоровкалис поплакали. Он мне предлагает такой вариант. Когда будем живи то я буду брать соби Ївзу Восилову за жену. [...] А ежели я погину то обовязково, щоб она була у тебя за жену. И так ми дали на вислинском пладцарм клятву* (див. Додаток, с. 19), сюжет про операцію в польовому шпиталі й архетипне марення під наркозом: *мне хотели отнять руку. Привязуют стоят несколько человек и говорят Считай, Я досчитал до 120 раз. Один спрашивает что пил я отвечаю напился своего Гора, они дали чевото. Только видел як на мене шли льви тигри вопием всяки звери* (див. Додаток, с. 21).

Звертає на себе увагу, що мемуарист у багатьох ситуаціях пише про їжу, переважно про її брак. Так було з раннього дитинства: *стало лучше жить начал свой хлеб. на столе под полотенцем лежат но мати удо-вала хлеба, отреже скибку и больше нема* (2); *мати напече блинчиков. и даст шкварку. и нехай душа радуется* (2). Під час Голодомору 1932–33 рр. автор мав 9–10 років: *перекапівали на полях кортоплище и собирали гнилу кортошку, будяки копали, шишки берези товкли кияшник. Но все пережили и остались живи* (3). Образи шкільних років запам'яталися

на все життя: у школи бил горячей обед. Колхозникам давали толони на обед а кто одноосибник то за гроши. Учтить яка была обида для нас (6). Характерна історія вже із часів роботи в Києві на будівництві (авторові спогадів тоді було 16-17 років): захотел есть узяв в лорке половину но замной наблюдав товарищ що я ев сухой хлеб и он отобра кусок хлеба но я заплакол. Неплач и пошол принес мне Молока пей щоб жажду согнал (8). Під час окупації німці примушували машевських чоловіків виконувати дорожні та інші роботи. 19-річний Федір на той час був уже кваліфікованим теслярем: переводчик Позвал коменданта он обошел и сказал хорошо сделано, по руски и винос Длину банку консерви рыбной и буханку хлеба. Открыли консерву. Сказал щоб я все поев. Потом дали котелок и сказали щоб я пошол на кухню получить соби продукты (14). Невдовзі після мобілізації до Червоної армії 21-річний ефрейтор Федір Горбаченко захворів на тиф. Про перебування в шпиталі згадує таке: когда я зашол в коридор то от меня сестри забрали хлеб. И сказали Ми тоби будем выдавать, Но мени хлеба недавали только бульон. Но знаете яка обида была за хлеб (17). Навіть поранення під час боїв у Польщі в його свідомості пов'язане з їжею (сухарями): я сидел некопавши а напарник каже пойду може чего достану есть. И вцитание минути пока он пришол. Меня ранило, только услышав треск. Но перед этим я сидел за пулеметом навколюшки Имне говорит сзади Горбаченко на сухорей я резко поверачиваюс. И мне всколок прямо в левое плечо разбил в нет а щоб не повернулся прямо в сердце. Но возле мене никого небыло пока непришол напарник (20). Напевно, така постійна зосередженість мемуариста на темі харчів відображає світосприйняття його покоління, на дитинство і юність якого припали такі соціальні катастрофи, як колективізація, Голодомор та Друга світова війна (пор. ГСМ-1, с. 238).

Попри труднощі життя й постійну боротьбу за фізичне виживання, Федір Андрійович залишився доброю й позитивною людиною. У своїх спогадах він не подає різких оцінок, компрометуючих фактів про конкретних осіб. Показовим є опис повернення додому після поранення й демобілізації: здравствуй станция Зимовища. На станций мене ждали. Откуда никого не бачив, но ктот собищил. Устреча плач гости ребята дивчата. Хорошо родная сторона и свой люди (23).

Висновки

Розглянуті спогади доповнюють діалектні, ономастичні, етнолінгвістичні й мікроісторичні свідчення Ф. А. Горбаченка та його односельців, представлені в чотирьох частинах видання *Говірка села Машево Чорнобильського району*, сприяють осмисленню „персональної історії” у зв'язку із загальною тенденцією зростання інтересу гуманітаристики

до особистості діалектоносія. З уведенням рукопису до наукового обігу ідіолект мемуариста стане доступним для вивчення як в усній, так і в писемній формі, що є рідкісною можливістю в роботі зі збереження (а в певному сенсі й ревіталізації) мовної спадщини зруйнованого ареалу Чорнобильського Полісся. Достатньо вагомими є також аргументи щодо цінності пам'ятки для історичної й діалектної фонології української мови.

Додаток

Пропоную уривки спогадів Ф. А. Горбаченка (приблизно чверть від загального обсягу твору: сторінки 1–5 становлять суцільний текст; зі сторінок 9, 19, 20, 21 представлено фрагменти) та факсиміле окремих сторінок рукопису. Текст передано максимально точно: на мою думку, у наукових виданнях писемні діалектні тексти слід відтворювати без жодного редагування; в інших випадках (для ширшого кола читачів) за потреби припустимо навіть перекладати діалектні тексти літературною мовою зі збереженням особливостей розмовного синтаксису (пор. Бідношия, 2004). Вибір уривків здійснено з огляду на важливість зафіксованих діалектних рис, історичну та художню цінність.

<Стор. 1> [...] Батько и мати брали мене на поле с собой. Були свой воли своя земля и був собака Мурза и стали ми с ним друзья, он меня сильно любил. В сем лет пошел в школу. учился неплохо, но всего того, що нехватало книжок, зошитов ручок корондашей чорнила, ручки делали сами с очерету (но пера били а чернило, с химических корондашив.) А потом начал гонить свині на пашу батько начал приручат до старших надо било вставать рано когда скот пошел на пашу, то за скотом череда овец. А за овечкам, гонім свіні. Потому що все шло по одной улици по направленію пасд-бища, Ве двигалос своим путем

<Стор. 2> Начал гонит овечки с таршими по очереди на свободнія поля где непохалі. Скот начал с таршими в лес. гонит. по очереди Отпасем. за себе. а на другу очередь за даного соседа. Но надо біло жить, зарабатывать себе на труд. Потому землі у нас не било, не дохват. Небуло зерна, батько сия в Корогоді незнаю чи на половину на третину. Потім. начали раздавать землю малоземельним, кустарники. Но я йздил. с батько и братом Алексием. на раскорчовку пас воли дали один участок под Лісухой а второй Олехнов. И надо било все викорчовать, а потим все сорат. И в перву очаред посять просо. Но

просо било очень хороше, и постепенно переходило земля в сивозмен. Так само розделялис болота, растереблювали лози шильгу березнік все спалювали и получався сенокос один участок бил урочище грубча второй глисно, там били полянки меж боли Но на них рос хвойник то прозвище дали (Хвойник) Когда все разделали землю Болота и стало лучше жить начал свой хлеб. на столе под полотенцем лежать но мати удовала хлеб, отреже скибку и больше нема. Варили борщи, копушта щавель бурак суп кортошка с грибам, опеньки, подосиновики, обабки, маслята. Це все сушеное Хто сумев приготовить за летний период. то всегда с заправой. Но за мясо и за сало, то вгоди кажут ради. потому що забивали поросю одно в год Як я знаю бо я пас, Все оставляли для посевной на косовицу. паску. и другие расходи. а мати напече блинчиков. и дасть шкварку. и нехай душа радуется хочеш маж или їж.

<Стор. 3> Но був такой период що не досталь хлиба, и негде достать, Но всегда делилис хоть яког пивпуда. щоб дожить до нового урожая Но вже стали жить немного за можней пару волов дві корови свини поросята овечки воз плуг борона клуня (ток) сарай Но хата била с рублена с дерева, одна комната сени. Небольшие било в нас всего пять душ отец мать брат Алоша (старший) я и сестра Леся, но в той хати не било где спать На полу помещалос 4 человека, а один спав самий менши на запечку. Но била сплачена вся семья у хаті било 3 окенца по 4 шибочки небольших, Висел лучник возле печи которой светили лучиной щоб бил свет в хати Бо надо било прясть мучку на гребни, или пошит рубашку и штани с полотна сомотканого, потому що в тот период детской жизни ми не знали що такое ботинки, бруки рубашк Все било сомотканое от головы и до ног, Благодаря що била лоза своя то носили круглые года постолы (лапты) Брат женился постройлі ему хату сарай лошадь купили воз сани толко жить, Но нам стало свободнее жить Вернись и еще за хату, падасть печ у хати. Но не разваливается. Когда началі розбивать то небероть чекуха. А она била сделана с чистой глины, и комин. то разбивали ломом по частям, и викачивали на двор. А под печу били штандари у чотири толще метра И оні перегорели в земле на кусочки як уголь Но захату як она стройлас та не знав ні батько ні дід.
Див. рис. 1.

<Стор. 4> Началас голодовка 32-33 р. трудно біло жить хлеба не хват Но всего того що біла корова и свое молоко, то була большая поддержка Перекапівали на полях кортоплище и собирали гнилу кортошку, будяки копали, шишки берези товкли кияшник. Но все пере-

Рисунок 1.

Рукопис спогадів Ф. А. Горбаченка (про батьківську хату, с. 3).

[illegible]

жили и остались живи. До нас в село Машев с глубокой украини 4 семей добилис с детьми, дорогой що у них било все продали і проеелы. Осталісь только що наних. Но жили як говорится с большим трудом хто дасть лошупиня скортошки кто якогос молочка, кто кусок половника. И все чотири семей вижили. Одна семья 5 человек жили на нашей улице. било трое дітей било очень трудно, полно вошей передется нечим подходят дети доних, а они сядять под плотом и плачуть щоб неподходили до ніх, Но детское сердце як говорится жалкое Кто украдет удома що возможно и несли їм що они поелы, И в нас било недосталь Когда уходила семья то никто не бачив, и оставили саму меньшу девочку на улице спавшу. Когда проснулас начала плакать и кричать. Дети успокоили, накормилі, и спросилі як тебе звать, она сказала галя. Наши женщины соседки обмили, воши обобрали, обстригли що была полна голова вошей и гнид, переделе. И стала Галя у нас жить, одужала хорошо поправилас, забрала друга соседка, тоже пожила, А потим до третьей. И галя стала дорослой А потим забрали у красно, И она там вишла заму за тімоха у него была одна рука. Мали свой деток. Нашли еї сестри и присажали доних, счас живе галя с тімохом на галиной родині. Див. рис. 2.

<Стор. 5> Началас коллективизация Начали раскуркулівать господарства щоб и шли в колгосп. На центри села, стояв стол, и настоле стояв с Чернобиля уполномочений и уговаривал население подавайте заяви. Начали перви писать комнизами заяви то їм давали по три метри материй и начали организовивать октив, коли немного укрепилис, То начали подходит до богатших забирать уних хлеб и ве имущество. Витягували . женщин за коси що нешли з свой хати, Потім пришла очеред до середняков, Но те писали заяви добровільно, запрягали воли кони складали на вози плуги бороны тогла шлей и все везли на стан, А стан зробили у хазайских клунях А потім начали розбивать клуні, и стройть бази, резать на усадьбах виращени хозяйівам дубі на овшули. А втретю очеред подошли до бедняков, Но в бедняко одна душа як у голиша. Кто струсил то завезли все в колгосп без страха, Потому що обкладивали, налогам позикой, заведуть у хату, и сидять в пяťох распишис на позикую сколько они хотять, а нераспишеся то некоторые и получали стусана. Нас непошло в колгосп пять семей забрали землю клуню хлеви сільсько хозяйствени ремонент коня. Осталас одна мала хата. Но не унивалы Паслы воли в колхози скот кольхозний за хлеб, и октивистов котри перешли с комнізамов в комунисти, стойло которое

Рисунок 2.

Рукопис спогадів Ф. А. Горбаченка (про Галю, с. 4).

Намалася голодовка 32-33 р. трудно було шити
 хліба недохват. ~~но~~ вела тая що біла корова
 і своє молоко, то була солена, подарука
 перекачували на полях кофтиниче і сбаран
 змилу кофтиничу, будзки копані, шашки берези
 толчки низьки, ~~но~~ все пережили і
 осталися живі. ~~но~~ нас в село Машев
 с глибокою укренені Чесни добисне
 с дитини, доросло що у них було все прогаси
 і пропали, осталися тільки моє нашіх.
 но шили як говорите в боєви трудно
 хто дасть соломины скоротили ктоського
 шовка, ктось кусок полевника, все попири
 всім вижили. Одна сестра в коловен, шили
 на нашій улиці. Було троє дітей було охот
 трудно, поли вимел передеті неким
 подшодз дити доших, а він ~~дуже~~ сидить под
 востом і плачуть щоб не подшодз до
 нас, но дитини серце як заворити, шавко
 ктось украде у доша що возмощи и насил іти
 що вони похли і нас було не достало
 когда у доша свел то никто не ~~бачив~~
 бачив, і осталися сами менши дівочку
 на улиці спавши. когда прощувал нас
 плакат і крикати. Дети утешали, накорн
 ли, і спрасили як тебе зветь, она сказала
 Галю. Нами монизли сестри обили, воши
 обобрали, обстригли що була пошла голова
 вимел і змил, переодели і стала Галю нас
 шить, одужала порашо поправилася, забрала
 друга сестру. тоже пошмала, А потім у
 роботу і Галю стала доросло і потім
 забрала украсно і она тасел вишела зам
 за тимоша. у него була одна рука.
 мамі своїм дітов, мамі її сестри
 і приймали доших, екс шевле Галю с
 тимошем на Галичине родині

за гноєм за летний период. то в сую землю осенью засеваемо собі житом хлеб бил всегда на столе ржаной. Но качественный, даже за-видивали колхозники, що у них была вся земля

<Стор. 9> [...] Одного дня распалубовов на ходовой бика, и зовуть мене на остров. Рядом с биком стояв деревянный мост. Я сошел по-лестницы на остров. Стоять пять человек, в одинаковой одежи, Но у мене руки грязни в иржи та смоли. И вдруг они простягают мені руки. самый менши говорит ничего вы рабочий. Разговаривали много времени. Но один товарищ усе пише. И вдруг спрашивают чия на вас спецовка я ответил моя. На этом закончили разговор. и они ушли, Стояло три машины легковых, посели и уехали. Вернулся на свое место работы И вдруг подходит начальство моста. Начали меня спрашивать я ответил, як було. То наменя говорит прораб Тимо-ошенко что тебя посадят. На завтра на работу подходит кладовщик, и говорит получиш у кладовой свое убраня. Получив я спецовку таку що в голове неслис Из головы и доног. Назавтра мені сказали что то був Хрущов. И с ним Патон, который строил мост [...]

<Стор. 19> [...] Одного дня подходят до нашей ячейки где стояв пулимет офицер и сержант. Но мой солдат гукает мене Горбаченко пришли. Я сказав иду. подхожу подав честь. Офицер спраше что ви Горбаченко Я отвечаю да он. Мне говорит у меня связной Гор-баченко Андрей Софронович. Я отвечаю это мой однокласник. Он рассказал где находится кепе ихне Немного погорили с лейтенантом Я ему доложил что три батарей окопах на прому наводку изади траншей немецких Он вынул бинокл и убедился что нетолько ба-тареи ай танки. Наблюдали долго по траншеях немецких. Я пошел по траншей до Андре Софроновича. Поздоровкалис поплакали. Он мне предлагает такой вариант. Когда будем живи то я буду брать собі Ївгу Вислому за жену. Она наша однокласница. А ежели я погину то обязательно, щоб она была у тебя за жену. И так мы дали на вислинском плацдарм клятву – И остались оба живи. Я Инва-лид 2 гр. Андрий здоровый Пришел я обратно у траншею рассказал лейтенанту он ответил неужели это правда. Но он мне ответил что наш полк тяжелой Артилерией перебазировався на расстояние 40 километров. Но Проти вас большой немецкий укреп район. У немцев був лес И ночь як ударила тяжола Артилерия то ничего неосталос. Только стовбури с дерева и пушки поверачувани а с воздуха пустили напалм. Это было невероятно

<Стор. 20> [...] И дем по той пути по которой шли сюда, И вдруг нас встречает другое подразделение. Действия у период шли польским лесам возовим дорогам лесним просекам проходили укреп райони Но ми не знали куда нас так Бистро поджимать. И дошли до больших лесов Аказусть в том лесу находятся гитлеровские склады. Но нас сзади подерживали наши танки. Но нам непришло бачить эти склады. Солдата одного ранило но невидомо откудава осталис д ваем с пулиметом. И несколько овтамачиков. Но подошло несколько наших танок и пушек сомоходних. Начался Танкови бой но я отошел с бугра у ложбину там стояли домики и наши самоходки. Я сидел неокопавши а нопарник каже пойду може чего достану есть. И вщитание минути пока он пришол. Меня ранило, только услышав треск. Но перед етим я седел за пулеметом навколюшки И мне говорит сзади Горбаченко на сухорей я резко поверачиваюс. И мне всколлок прамо в левое плечо разбил в нет а щоб не повернулся прамо в сердце. Но возле мене никого небило пока непришол напарник Ответ мне бил дан с воздуха. Оставляю его с пулеметом одного а сам ушол в лес по направлению Востока откуда ми шлі И улесу стретился с тром наших солдат, А то били врачи Танковой часть перевезали и дали мне направление куда ити [...]

<Стор. 21> [...] Когда я ишол ранен то дошел до сан части танково и меня спросили почему не у своей части. Я ответил меня направили санитарний врач. Мне сделали толко перевязку уже непомню чи мени давали їсть. Я рассказал о событий. откуда я направлен. Подошла машина и погрузили нас трох ранених. И кудато увезли Но нас привезли у лес. Я ще такого лесу небачив Чистий дерево у дерево посаждено як хороший сад. Стаяло одно помещение с верху небольшое когда нас розгрузили и подошли до здания то раскрылис двери и ступеньки пошли як у погреб стал подземной коридор. Но в етом коридори в один рад стояли не койки, А як полики сделани с деревяного или другого чегото. Но заводять нас в зал большой но там невидно конца етому залу. Стоять стали операционие и на каждом столе режуть солдат, врачей не видимо сколько, только видно у верху як горать над столам болшие обожури с лампочкам. Раздевають мене и ложать на стол сходу, И подходить худой старий врач, И говорить де той герой що нигде неподается к опирацей. Мне хотели отнять руку. Привязують стоять несколько человек и говорят Считай, Я досчитал до 120 раз. Один спрашивает что пил я отвечаю напилься свого Гора, они дали чевото. Только видел як на мене шли льви тигри вопшем всяки звери. Див. рис. 3.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- АУМ – Матвіяс, І. (Гол. ред.). (1984–2001). *Атлас української мови* (Т. 1–3). Наукова думка.
- Transliteracija:** Matviias, I. (Hol. red.). (1984–2001). *Atlas ukraïnskoï movy* (Т. 1–3). Naukova dumka.
- ГБ – Бідношия, Ю., & Дика, Л. (2008). *Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови*. Інститут української мови НАНУ.
- Transliteracija:** Bidnoshyia, Yu., & Dyka, L. (2008). *Hovirky Boryspilshchyny: Suchasni dialektni teksty ta pamiatky movy*. Instytut ukraïnskoï movy NANU.
- ГСМ-1 – Бідношия, Ю., & Дика, Л. (Уклад.). (2003). *Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1: Тексти*. Довіра.
- Transliteracija:** Bidnoshyia, Yu., & Dyka, L. (Uklad.). (2003). *Hovirka sela Masheve Chornobylskoho raionu. Ch. 1: Teksty*. Dovira.
- ГСМ-2 – Воронич, Г., Москаленко, Л., & Пономар, Л. (Уклад.). (2003). *Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 2: Тексти*. Довіра.
- Transliteracija:** Voronych, H., Moskalenko, L., & Ponomar, L. (Uklad.). (2003). *Hovirka sela Masheve Chornobylskoho raionu. Ch. 2: Teksty*. Dovira.
- ГСМ-3 – Бідношия, Ю., Воронич, Г., Дика, Л., Москаленко, Л., & Пономар, Л. (Уклад.). (2003). *Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 3: Матеріали до Лексичного атласу української мови*. Довіра.
- Transliteracija:** Bidnoshyia, Yu., Voronych, H., Dyka, L., Moskalenko, L., & Ponomar, L. (Uklad.) (2003). *Hovirka sela Masheve Chornobylskoho raionu. Ch. 3: Materialy do Leksychnoho atlasu ukraïnskoï movy*. Dovira.
- ГСМ-4 – Бідношия, Ю., Воронич, Г., Дика, Л., Москаленко, Л., & Пономар, Л. (Уклад.). (2005). *Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу*. ЦЗКС.
- Transliteracija:** Bidnoshyia, Yu., Voronych, H., Dyka, L., Moskalenko, L., & Ponomar, L. (Uklad.) (2005). *Hovirka sela Masheve Chornobylskoho raionu. Ch. 4: Materialy do Poliskoho etnolinhvistychnoho atlasu*. TsZKS.
- ГУМ – Довгопол, С., Залеський, А., & Прилипко, Н. (Уклад.). (1977). *Говори української мови: Збірник текстів*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Dovhopol, S., Zaleskyi, A., & Prylypko, N. (Uklad.) (1977). *Hovory ukraïnskoï movy: Zbirnyk tekstiv*. Naukova dumka.
- ГЧЗ – Гриценко, П. (Ред.). (1996). *Говірки Чорнобильської зони. Тексти*. Довіра.
- Transliteracija:** Hrytsenko, P. (Red.) (1996). *Hovirky Chornobylskoi zony. Teksty*. Dovira.
- ЕСУМ – Мельничук, О. (Ред.). (1982–2006). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–6). Наукова думка.
- Transliteracija:** Melnychuk, O. (Red.). (1982–2006). *Etymolohichnyi slovnyk ukraïnskoï movy* (Т. 1–6). Naukova dumka.

- ЗУЕ – Жайворонок, В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Довіра.
- Translitteracja:** Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky ukraïnskoi etnokultury: Slovnýk-dovidnyk*. Dovira.
- ЛАНП – Назарова, Т. (1985). *Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті*. Наукова думка.
- Translitteracja:** Nazarova, T. (1985). *Linhvistychnyi atlas nyzhnoi Prypiati*. Naukova dumka.
- ПЛА – Дзенздзелівський, Й. (1987). *Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови*. 2-е вид. Наукова думка.
- Translitteracja:** Dzenzdelivskyi, Y. (1987). *Prohrama dlia zbyrannia materialiv do Leksychnoho atlasu ukraïnskoi movy*. 2-e vyd. Naukova dumka.
- СПГ – Лисенко, П. (1974). *Словник поліських говорів*. Наукова думка.
- Translitteracja:** Lysenko, P. (1974). *Slovnýk poliskykh hovoriv*. Naukova dumka.
- СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (Т. 1–11). Наукова думка.
- Translitteracja:** Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovnýk ukraïnskoi movy* (T. 1–11). Naukova dumka.

CAS – Centrum Archiwistyki Społecznej. (2024, czerwiec 16). <https://cas.org.pl/>

Література

- Бідношия, Ю. (2004, вересень 23–29). Зажурені хати (розповіді переселенців з Чорнобильщини). *Тижневик „2000”*.
- Translitteracja:** Bidnoshyia, Yu. (2004, veresen 23–29). Zazhureni khaty (rozpovidi pereselentsiv z Chornobylshchyny). *Tyzhnevuk „2000”*.
- Бідношия, Ю. (2006). Етнолінгвістичні записи з Північного Підляшшя. *Діалектологічні студії*, 6, 335–356.
- Translitteracja:** Bidnoshyia, Yu. (2006). Etnolinhvistychni zapysy z Pivnichnoho Pidliashshia. *Dialektolohichni studii*, 6, 335–356.
- Бідношия, Ю. (2011). Явища діалектного синтаксису, зумовлені його усною природою. *У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Ченігу*, 44–48.
- Translitteracja:** Bidnoshyia, Yu. (2011). Yavyshecha dialektnoho syntaksysu, zumovleni yoho usnoiu pryrodoiu. *U sylovomu poli movy. Pamiati Inny Petrivny Chepihu*, 44–48.
- Бідношия, Ю. (2021). Унікальна діалектна пам'ятка (до сторіччя Ольги Онацик, народної поетки з Ягустова). *Над Бугом і Нарвою*, 6, 20–22.
- Translitteracja:** Bidnoshyia, Yu. (2021). Unikalna dialektna pamiatka (do storichchia Olhy Onatsyk, narodnoi poetky z Yagushtova). *Nad Buhom i Narvoiu*, 6, 20–22.
- Бідношия, Ю. (2022). Феномен писемних діалектних текстів (наївна поезія Північного Підляшшя). *Вісник Житомирського державного університету*

- ім. Івана Франка. *Філологічні науки*, 1(96), 53–74. [https://doi.org/10.35433/philology.1\(96\).2022.52-74](https://doi.org/10.35433/philology.1(96).2022.52-74)
- Transliteracija:** Bidnoshyia, Yu. (2022). Fenomen pysemnykh dialektnykh tekstiv (naivna poeziia Pivnichnoho Pidliashshia). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 1(96), 53–74. [https://doi.org/10.35433/philology.1\(96\).2022.52-74](https://doi.org/10.35433/philology.1(96).2022.52-74)
- Бідношия, Ю. (2023). Твори наївних поетів як джерельна база для словника українських говірок Підляшшя. В Т. Ястремська, & Д. К. Рембішевська (Ред.), *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій* (сс. 398–409). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Славістики ПАН. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Transliteracija:** Bidnoshyia, Yu. (2023). Tvory naivnykh poetiv yak dzherelna baza dlia slovnyka ukrainskykh hovirok Pidliashshia. V T. Yastremska, & D. K. Rembishevskaya (Red.), *Ad fontes. Dzherela dialektolohichnykh studii* (ss. 398–409). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy; Instytut Slavistyky PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Бромлей, С. (2005). Морфология. В Касаткин, Л. (Ред.), *Русская диалектология* (сс. 114–178). Академия.
- Transliteracija:** Bromlej, S. (2005). Morfologiya. V Kasatkin, L. (Red.), *Russkaya dialektologiya* (ss. 114–178). Akademiya.
- Вальченко, І. (1971). Давальний відмінок множини в значенні орудного в українських говорах. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*, 180–188.
- Transliteracija:** Valchenko, I. (1971). Davalniy vidminok mnozhyny v znachenni orudnoho v ukrainskykh hovorakh. *Pratsi XII Respublikanskoi dialektolohichnoi narady*, 180–188.
- Демірська, Г. (2011). *Великдень у Романівці*. ПП «Верещинські».
- Transliteracija:** Demirskaya, H. (2011). Velykden u Romanivtsi. PP «Vereshchynski».
- Дика, Л. (2016) Окання машівського типу. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*, 189, 30–33.
- Transliteracija:** Dyka, L. (2016) Okannia mashivskoho typu. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filolohichni nauky*, 189, 30–33.
- Матвіяс, І. (1960). Поширення деяких морфологічних явищ у середньонадніпрянських говорах. *Середньонадніпрянські говори*, 156–164.
- Transliteracija:** Matviias, I. (1960). Poshyrennia deiakyykh morfolohichnykh yavyskh u serednonaddniprianskykh hovorakh. *Serednonaddniprianski hovory*, 156–164.
- Назарова, Т. (1961) Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках нижньої Прип'яті. *Діалектологічний бюлетень*, VIII, 18–30.
- Transliteracija:** Nazarova, T. (1961) Deiaki fonetychni hiperyzmy v ukrainskykh hovirkakh nyzhnoi Prypiati. *Dialektolohichnyi biuleten*, VIII, 18–30.
- Німчук, В. (1987) До історії й етимології давньоруського рабинаѧа ночь. *Л. А. Булаховский и современное языкознание*, 236–246.

- Translitteracja:** Nimchuk, V. (1987) Do istorii y etymolohii davnoruskoho рабинаѧ ночь. *L. A. Bulahovskij i sovremennoe yazykoznanie*, 236–246.
- Пилипенко, Г. (2021). *Южноволинский диалект украинского языка в Аргентине (Мисьонес): дневник переселенца из межвоенной Польши Кирилла Вознюка*. Индрик.
- Translitteracja:** Pilipenko, G. (2021). *Yuzhnovolynskij dialekt ukrainskogo yazyka v Argentine (Misiones): dnevnik pereselenca iz mezhoennoj Polshi Kirilla Voznyuka*. Indrik.
- Синельников, О. (2009, травень 26). Три тисячі квадратних метрів пам'яті: країні потрібен музей врятованих скарбів Чорнобильського Полісся. *Урядовий кур'єр*.
- Translitteracja:** Synelnykov, O. (2009, traven 26). Try tysiaci kvadratnykh metriv pamiaty: kraini potreben muzei vriatovanykh skarbiv Chornobylskoho Polissia. *Uriadovyi kurier*.
- Трубинский, В. (1972). Синтаксис. В Мещерский, Н. (Ред.), *Русская диалектология* (сс. 207–253). Высшая школа.
- Translitteracja:** Trubinskij, V. (1972). Sintaksis. V Meshcherskij, N. (Red.), *Russkaya dialektologiya* (сс. 207–253). Vysshaya shkola.
- Хомчак, Л. (2023). Мікросвіти депортованої з Надсяння. В Т. Ястремська, & Д. К. Рембішевська (Ред.), *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій* (сс. 115–136). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Славістики ПАН. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Translitteracja:** Khomchak, L. (2023). Mikrosvity deportovanoi z Nadsiania. V T. Yastremska, & D. K. Rembishevska (Red.), *Ad fontes. Dzherela dialektolohichnykh studii* (ss. 115–136). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Instytut Slavistyky PAN. <https://doi.org/10.33402/dssg.2023-1/14>
- Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. Акта.
- Translitteracja:** Shevelov, Yu. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy*. Akta.

**On the Issue of Written Dialect Monuments:
a Study of the Manuscript of a Chornobyl Zone Immigrant's
Memoirs**

A promising direction of dialectological research is the study of modern written dialect texts, in which the naive literary creativity of pensioner peasants is usually realized. The manuscript of the memoirs of F. A. Horbachenko, born in 1923, an immigrant from the village Masheve, Chornobyl district, Kyiv region, is presented. The language of the manuscript is macaronic – a mixture of archaic Central Polissia dialect with partially acquired Ukrainian and Russian literary languages. The written records of several unique dialectal phenomena are valuable: hyperic okannya, the use of forms of Instr. pl. that coincide with the forms of Dat. pl., hardening of [p'], the transition ы > y after labial consonants, apheresis, etc. The lexical, phraseological, syntactic and stylistic features of the manuscript are analyzed, its fragments are presented. The manuscript complements the materials of the author and his fellow villagers presented in the publication *Hovirka sela Masheve Chornobylskoho rayonu* (P. 1–4, 2003–2005). With the introduction of the manuscript into scientific circulation, the memoirist's idiolect becomes available for study in both oral and written form.

Keywords: Chornobyl dialects, Masheve-type okannya, diachrony, written dialect texts, naive literature, interlanguage contacts, idiolect.

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024-380-388>

Jakub Z. Lichański

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Gwara jako wyraz protestu. Stylizacja na gwara łowicką – przykład współczesny

Rozdział przypomina i sylwetkę badacza kultury ludowej, Stefana Lichańskiego, i jego tekst pisany gwarą a dotyczący aktualnych wydarzeń z lat 80. XX wieku. Jest to bardzo rzadki dziś przykład nie stylizacji, ale zastosowania gwary jako tworzywa ważkiego eseju, który porusza istotne kwestie dotyczące bieżących i nie tylko bieżących wydarzeń. Świadczy o żywotności tego języka, a także możliwości wyrażenia w nim treści innych, niż tylko podkreślenia pewnych cech folkloru. To bardzo rzadki przykład, jak gwara może być – o ile ją znamy i umiemy się nią posłużyć – do wyrażenia bardzo poważnych tematów sięgających ku estetyce i filozofii.

Słowa kluczowe: gwara, kultura ludowa, gwara łowicka.

Wprowadzenie

Mój Ojciec, dr Stefan Lichański (1914–1983), był nie tylko badaczem literatury, krytykiem i tłumaczem, ale też dobrym znawcą gwar, a szczególnie gwary łowickiej – sam pochodził z ziemi łowickiej – oraz gwary góralskiej. Ponieważ przez kilka lat był wykładowcą w Uniwersytecie Ludowym Teatralnym, w Brusie (w latach 1946–1952) koło Łodzi (Pilch, 2024; Solarzowa, 1973, ss. 391–413, 391–404), miał kontakt z żywą mową środowiska chłopskiego (w archiwum Ojca zachowały się jego materiały do zajęć z zakresu językoznawstwa, które tam prowadził).

Zresztą kwestiami związanymi z nie tylko z krytyką literacką utworów pisanych przez pisarzy ludowych zajmował się Ojciec jeszcze przed II wojną światową, a po wojnie był to jeden z jego czy nie głównych tematów badawczych (Lichański S., 1965; Lichański S., 1984; Lichański S., 1984)? Zwracał zresztą uwagę nie tylko na kwestie językowe, ale interesowała go też problematyka szersza, związana z kulturą ludową (Mazurkiewicz, 2017, ss. 13–22). Jednak gdy w roku 1965 ukazała się jego ważka praca – *Kuszenie Hamleta* – spadła na Ojca potężna fala krytyki. Książka spotkała się z niezrozumieniem, chyba zamierzonym. Dotyczyła ona tego, co zawsze leżało mu na sercu: pisał tam (Lichański S., 1965, s. 18):

W naszych oczach rozpada się ostatecznie potężna i olbrzymia formacja kulturowa o wielowiekowych tradycjach. Do przeszłości przechodzi wzorzec osobowy gospodarza-rolnika, tak fundamentalne znaczenie mający dla całego okresu przedprzemysłowego; rozpada się dawna rodzina wiejska, stanowiąca samoistna i samodzielną komórkę produkcyjną; ulegają zniweczeniu dawne formy integracji społecznej w ramach gromady, gminy, parafii, regionu wiejskiego. Oznacza to w konsekwencjach definitywny i nieodwołalny zmierzch kultury ludowej z całą specyfiką jej moralności, obyczajowości, zwyczaju, twórczości artystycznej, życia kulturalnego i towarzyskiego.

W roku 1965 wydawało się, iż jest to niepotrzebna jeremiada; jednak dziś – zbieramy tego zaniedbania czy raczej zaniechania, chyba jednak świadomego, dość gorzkie owoce. W roku 2017 ukazał się numer 6 „Tekstów Drugich” poświęcony tematowi „chłopskości”. W kwestii tej pisałem do Redakcji zwracając uwagę, iż teksty zamieszczone w tym numerze pisma dokładnie *przemilczały badacza, którego diagnozy okazały się boleśnie prawdziwe* (Lichański J.Z., 2018, s. 423). Dla Ojca bowiem, jak napisze w *Pisarstwie wsi i ziemi* (Lichański S., 1984, s. 6):

[...] kultura ludowa nie jest subkulturą jednego zamkniętego i wyodrębnionego socjalnie środowiska, ale fundamentalną warstwą kultury narodowej. Myśl ta swiała już Goszczyńskiemu, ale w pełni rozwinął ją Norwid.

Wydaje się, iż taka koncepcja postrzegania kultury ludowej została obecnie kompletnie odrzucona. Można oczywiście dyskutować, czy jest to wynik jakichś ogólniejszych procesów społecznych (związanych m.in. z postępującą industrializacją, a także ogólnymi przemianami w gospodarce), czy raczej konsekwencja – dość smutna – działań socjotechnicznych podjętych konsekwentnie od końca II wojny światowej na ziemiach polskich. A może nieuchronny (?) spłot obu czynników: wtedy jednak winniśmy założyć swoisty „automatyzm” procesów gospodarczych. Jako czytelnik prac von Misesa raczej miałbym wątpliwość co do poprawności takiego sądu, ale nie miejsce tu na takie rozważania. Dość, że kultura ludowa, jakiej bronił m.in. mój Ojciec, faktycznie kończy się lub zaczyna być skansenem.

Ojciec namawiał mnie na wydanie, jeszcze przed rokiem 1980, dzieł Romana Koseły, ale propozycja ta została *a priori* odrzucona (acz decyzji cenzury nigdy na oczy nie obejrzałem; może Wydawca zastosował tu autocenzurę – nie wiem). A szkoda, bo oto z naszej świadomości czytelniczej wypadł niezwykle ważny autor. Jego nieobecność mocno waży na naszej wiedzy o kulturze ludowej, a raczej chłopskiej oraz na ocenie samoświadomości tej grupy społecznej. Bez znajomości dorobku Koseły nie bardzo rozumiemy kulturę wsi. Ale czy to ma dziś jakieś znaczenie? Tak, bowiem pospieszne uogólnienia m.in. w książce Ziembkiewicza *Cham niebuntowany* (Ziembkiewicz, 2020), wykazują dość zasadnicze braki w wiedzy o tejże kulturze. Jednak nie miejsce na szersze omawianie tych kwestii, więc na ich zasygnalizowaniu poprzestanę.

Niestety, główne dzieło Ojca, tom studiów *Przez epoki i style* wciąż nie może doczekać się publikacji. Jak sądzę, że względu na to, że kwestie tam poruszane, są dość niewygodne. Były takimi w czasie stanu wojennego i, jak się okazuje, nadal nie są ważne. Dlaczego – wyjaśnia po części tekst, który dalej publikuję.

Swoistym komentarzem do tego, co nas wszystkich dotknęło 13 grudnia 1981 r. był tekst Ojca, który pozornie stanowił tyllko odpowiedź w ankiecie „Tygodnika Kulturalnego”. Ankietę tę „Tygodnik Kulturalny” przeprowadził w pierwszej połowie 1983 r. (Lichański S., 1983, s. 7). Redakcja zadała cztery pytania: 1. Jak określiliby pan obecny światopogląd literatury polskiej (w szczególności zaś literatury nurtu wiejskiego) i w jakim stopniu jest ona wyrazem światopoglądu społeczeństwa (społeczności wiejskiej)?, 2. Na czym polega specyficzna misja, rola i funkcja pisarza w dzisiejszej dobie w społeczeństwie polskim?, 3. W jakim stopniu biografia, osobiste przeżycia i doświadczenia wpływają na Pańska twórczość?, 4. Nad czym pan obecnie pracuje? Mniej więcej w tychże latach powstał inny tekst Ojca *Jagniątko* (zamieszczam go w: Lichański J.Z., 2007, t. 2, ss. 60–64), który jest mową obrończą, a raczej słowem ostatnim Wilka, w której oskarżony udowadnia, iż jego czyn wynikał z pobudek szlachetnych i sięgających wyżyn filozoficznych.

Ojciec napisał wtedy – stylizowaną gwarą! – komentarz do tego, co nas otaczało nie tylko wtedy. Jak sądzę fikcyjna mowa Wilka oskarżonego o pożarcie jagnięcia *Jagniątko* jest znakomitą uzupełnieniem poniższych uwag. Oba, acz pozornie żarty, dotyczą kwestii bardzo poważnych i dobrze komentują czy może tylko oddają atmosferę, jaka zapanowała w Polsce i po marcu 1968, i po 13 grudnia 1981.

Esej na temat *Pisarz i światopogląd* gwarą pisany

Zatem najpierw – odpowiedź na ankietę *Pisarz i światopogląd*:

Niechże Woś pan Bóg wynadgrodzi, że o starym nie zapominacie i pisanieście do mnie ucone przysłali. Wyrozumieć to ja ta wszyskiego nie wyrozumiał, bo to, wicie, lata idą i głowa już nie ta, co dawniej. Ale żeby Woś, Kумы Miłe, nie obrazić, do odpowiedzi swoji zasiadam i com z ty głowy wyłysiałej wygranoł, sumiennie Wam wyłożę.

Donosita więc, Dobrodzieje moje Zacne, zeście do wiela kumów takie pisanie rozesłali, bo to – jak pon Wyśpiański mawiał – „chwila dziwno osobliwa”. Tylko że wicie, na mój rozum to kazdo jedna chwila je osobliwa, od ty pierwszy, kiedy się Panu Bogu znudziło, że to świata nijakiego nie ma, tylko tyn chaos jeden, atomowy bigos, krętanina-plątanina, że nie rozeznąć, gdzie głowa, gdzie ogon, i swoje „Stań się!” powiedział, a od tego świat się zaraz zrobił, koleje wzięły jeździć i się spóźniać, urzędniki jenteresantów od okienka do okienka przependzać, a ucone nad bombami atomowymi spekulować – i tak, słowem, porzundek nastał i zapanował. Od ty chwili kazdo inna tyz je osobliwa, bo coś nowego od niej się zacyna. Tylko że nam te chwile po próznicy uciekają, bo to cłowiek ano tom gospodarkom zajenty, kieby ta Marta skwapliwa, to się znowu w telewizyje jak sroka przygłupiasta gapi, albo mu się we łbie cosik zamąciło, bo ten jeden kielonek przyduzo wychylił. I tak chwilką za chwilką myk, myk, kieby ta myska do dziury, a my się po łbie drapiem i na złe casy narzekamy. A zył taki jeden Angielcyk, Tomasz Carlyle mu było, to on powiedział, że casy są zawsze złe, ale my od tego jesteśwa, żeby je zmieniac.

Tylko że to jo o Angielcykach, a Wy mnie, Kumotry moje Szacowne, o mój światłopogląd dopytywać się racyta. Skąd mnie, małorolnemu, nowe światłopoglądy wymyślać! Jo tam swoim głupim rozumem tego się dzierzę, które u pana Zachemskiego wycytałem, a on go spisoł od jednego górala, co syna do seminarii duchownej posyłał:

Na przodek się się nie pchej, na zadku nie ostawaj, a środka się trzymać tyz nie musis. W Pana Boga wierz, ale Mu nie dowierzaj! Prefesorów szanuj, księdza rectora w rękę całuj, a swoje myślij i kuferek zawdy zawirej.

Zapytujecie mnie też, Ucone moje Deliberanty, o „misję, rolę i funkcję pisarza w dzisiejszej dobie w społeczeństwie polskim”. Ano, chyba ona taka sama, jak, nie przymierzając, tych poganów niechrzczonych, jak Homer, Sofokles, Wergiliusz, albo i tych, co naszej wiary już byli (choć niektóre heretyki), jak Dante, Szekspir, Goethe, a z naszych rodaków choćby taki Mickiewicz, Sienkiewicz albo inakszy Prus: dobre książki pisać, takie o jakich pan Norwid mówi (którego rocznicy z nadmiaru pracy, Profesory, Doktory i Redaktory kochane nie prześlepcie!)¹:

Czy się nie wstydził prawdy i nie stłumił
Mogąc łatwiejszy okłask zyskać sobie,
Mogąc być prędzej i szerzej uznanym:
Czy, mówię, prawdę na swym stawiał grobie,
Czy się jej grobem podpierał ciosanym?²

Bo to tera takie casy przysły i nastały, że coraz więcej takich, co jak dwadzieścia książek przeczytają, to byle mieli papier, długopis i tyłek do siedzenia, dwudzostom pierwsom scibolą, a jak jescie mają to, co wy we Warszawie nazywacie „dojścia”, to i wydrukują toto i casem nawet nadgrodek jakąś wezmą. I już nie mądry nawet dla zabawy, alepo prosyu kpiświat dla grosa, cos tam na papier nadrekuje, a głupi cyta, bo ciekawy i po kawiarniach inszym głupek pod nos „arcydzieło” podtyka.

A jak tam wiejskie interesa? – zapytujeta. Ano, nicego sobie, Pana Boga chwalic, nicego. W moich stronach więcej teraz samochodów, jak bywało rowerów, kiedym bydełko w pole ganiał. I religia się bardzo wzmocniła, bo do dawnych świętych kupa nowych, miastowych się sprowadziła, jak to św. Auto, św. Pralka Automatyczna, św. Radyjo, Telewizyja Kolorowa, św. Lodówka, św. Packa Amerykańska lo rodaka głodującego. I swoje robią te nowe święte. Niby to przy niedzieli w kościele po dawnemu pełno, ale tak po kątach, w kumorzach to się ten i ów Złotemu Cielakowi kłania. Ze wyjdzie se człowiek w pole i do Boga westchnie: jak się tak Zydy tymu bałwanowi kłaniały, tożes Mojzesa Patriarchę do nich z tęgą lagą przesłał, ześlij tyz z Synaju jakiego Apostoła, tylko żeby krzepę swoją miał, bo roboty kupa.

Cy jo som cos pise, ciekawe jesteśta, Redaktory i Kumotry moje. Co się nie mam przyznać? Pise – i to z zona do spółki. Dzieło wielkie sykujemy - epopeje narodowo-historyczno-psychologiczno-socjologiczno-

¹ Chodzi Ojcu o 100-lecie śmierci Cypriana Norwida, które wypadło właśnie w roku 1983.

² Por. C. Norwid, *Promethidion* (są to początkowe wersy części *Bogumił*). <https://literat.ug.edu.pl/cnprom/0004.htm>

ekonomiczno-ludowom, co się będzie nazywać „Nasze kolejki”.

I co Wam nie powim, to Wam nie powim, ale to powim: wszystkie pisarki zza biurków w kolejki gonić! i to nie tylko po mąkę, cukier czy inne masło. Ale na robotę! Na szarwark literacki! i niech pisom, co tam lud nas kochany, kość z kości naszy, pogaduje, ugwarzaje, na ucho poseptuje, na całe gębe wykrzyka! i jako w tem polscyzna tęga, zawiesista, socysta, a nie takie tam sklamrzenie jak po sesyjach, telewizyjach, gazytkach! Co ma kto na wątrobie, prosto z mostu rąbie, jaze od słuchania serce rośnie (choć casem to i nagłą krew zalewa). I jaka w tym nauka! Praktyka jaka! Jak to urzyńdzie gdzie się ruszyć: na kogo z pyskiem, do kogo z „bakczyszem”, kogo na kawke zyprosić i się z nim do wspólny ciotki w Radomsku dogadać i jako taka ciotka, któryj nikto na ocy nie widzioł, pomóc może, zeby sprawa, co od Ob. Dyr. Annasza do Ob. Prez. Kajfasza bez dziesięć roków dojść nie mogła, jakby jej nogi odjęło, w dyrdy bez jeden tydzień zaleci i podpisana do załatwienia zostać zostanie. Słuchać i słuchać! Pisać i pisać! a taka się z tego Encyklopedyja robi, że się cały świat i czasy wszyckie po sam Sąd Ostateczny Kasacyjny, nacudować nie bedom mogły!

To tyz, jako ze moda na pomniki w warszawie ogromna, może i nam Naród wdzięcnny jaki-taki pomniczek zafunduje. A najpierw, jakbyście się, Kumotry, koło tych warsiawskich „dojść” pokręciły tędy i owędy, to może i nadgroda jaka wpadnie (jakby co – nie pozałujecie). Co zassie pomnika się tycy, o jedno zadbajcie: zeby na przeciągu nie stał, bo to na rumatyzm niezdrowo.

Na tym pisanie swoje końcę, kropkę (.) stawiam, w pas się Wam, Kumotry najszacowniejsze, kłaniam, zdrowia życząc, „dojściów” najerszych i zeby w gospodarce jak najlepi się darzyło.

Kilka uwag na temat tego eseju

Mimo że tekst tłumaczy się najlepiej sam, dodam jednak kilka słów komentarza. Ojciec bardzo dobrze znał gwara łowicką – ostatecznie był „ksinzokiem” (Świdorska, 1929, ss. 257–413) – jako urodzony co prawda w Warszawie, ale wychowywał się w Żychlinie i był uczniem gimnazjum w Łowiczu. Oczywiście znać tu wyraźnie wpływ języka ogólnopolskiego, ale też i znajomość pewnych zabiegów literackich, których mistrzem był Kazimierz Przerwa-Tetmajer ze swoim dziełem *Na Skalnym Podhalu*, że o jego wierszach z cyklu *Na Skalnym Podhalu* nie wspomnę. Zapewne i znajomość z Antonim Zachemskim swoje zrobiła. Warto przypomnieć, że wspomniany przez Ojca Antoni Zachemski (1903–1941), to pisarz, publicysta, działacz ruchu podhalańskiego, z którym zapewne łączyła go co najmniej znajomość – Zachemski od 1929 r. przebywał bowiem w Warszawie; został zamordowany

przez Niemców w Auschwitz (podobnie jak Ignacy Solarz jechał tam zapewne z wyrokiem śmierci), gdzie, jak wspominałem, Niemcy także i Ojcu zapewnili wypoczynek (Olszewicz, 1947, s. 318).

Sam esej jest nieco ironiczną – jak wspomniałem – odpowiedzią na ankietę „Tygodnika Kulturalnego”, z którym Ojciec był związany od chwili jego powstania w roku 1957 pod tytułem najpierw „Orka”, a od roku 1960 przemianowanym na „Tygodnik Kulturalny Orka”, a następnie, od roku 1961 ukazywał się jako „Tygodnik Kulturalny” (do roku 1990).

Zwracam uwagę, że ten pozornie prześmiewczy tekst ukazał się w czasie stanu wojennego i zawierał dość oczywiste aluzje do panującej wtedy atmosfery. Ocena życia literackiego a też i warunków, jakie wtedy stworzono, nie tylko literatom, jest ostra; ale przeszła bez ingerencji cenzury, jak sądzę dlatego, że była pisana gwarą. Jest to świadectwo czasów, gdy aby powiedzieć prawdę, trzeba było uciec się do zabiegów, które znamy z historii literatury. Ponieważ Ojciec przed wojną współpracował z „Marchołem” skojarzenie ze słynnym dziełem *Rozmowy, które myślał król Salomon mądry Zmarchołem grubym a sprośnym ...* [Przekład Jana z Koszyczek], 1521 (Jan z Koszyczek, 1913) jest raczej oczywiste. To drugie źródło stylizacji gwarowej, jaką zastosował Ojciec w swym esej.

Z punktu widzenia badań dialektologicznych tekst jest oczywiście swoistym palimpsestem oryginalnej gwary ze stylizacją. Jako badacz literatury polskiej, ale i niemieckiej, Ojciec był wyczulony na takie zabiegi *stricte* literackie. Ostatecznie w toku pracy nad książkami o Władysławie Stanisławie Reymoncie oraz tegoż autora *Chłopami* znał wkład Karla Hauptmanna w kongenialne tłumaczenie tegoż dzieła, nie tyle na język niemiecki, co jedną z gwar tegoż języka (Lichański S., 1969; Lichański S., 1984). Trzeba dodać, że kwestie współpracy pomiędzy Karlem Hauptmannem a Janem Pawłem Kaczkowskim właśnie nad przekładem *Chłopów* na język niemiecki są znane, a potwierdza je także korespondencja pomiędzy nimi (Surynt & Zybura, 2007).

Tyle mojego komentarza. Jak sądzę, esej Ojca pokazał, że gwara – nawet jeśli uznamy, że jest to tylko stylizacja – daje pisarzowi sporą swobodę w wypowiedzaniu różnych opinii, które w innej formie mogłyby spotkać się z niechęcią, czy wręcz zabiegami cenzorskimi. Że o niechęci środowiska nie wspomnę. Gwara zapewniła zatem możliwość swobodnej wypowiedzi. A że przypomina to nieco prześmiewcze zabiegi, jakie zastosował Jan z Koszyczek w przywołanym dziele – no cóż, jednym z pseudonimów, pod jakimi ogłaszał swe teksty Ojciec jest i ten – Bogumił Kolec.

Zamknięcie

Świadomie nie dodaję tu żadnego komentarza językoznawczego, bo tekst „broni się sam”. Jego problematyka jest, jak widać z lektury, bardzo szeroka i faktycznie odpowiada na pytanie o światopogląd pisarski. Co więcej – jest bardzo celnym, a momentami ostrym, komentarzem do wydarzeń współczesnych. Tekst ten, jak zatem widać, jest nie tylko udatną stylizacją gwarową, ale bardzo ostrym sądem na temat życia kulturalnego w Polsce i w latach 80. XX wieku, ale i współcześnie.

Przypominam go, bowiem gwara może być, jak się dowodnie okazuje, swoistym protestem przeciw temu, co nazywamy „życiem kulturalnym i literackim”.

Gwara zatem może być czymś żywym, czymś, co łatwiej wyraża pewne problemy współczesności. Między innymi dlatego że – pozornie – wygląda na żart. Ale to bardzo gorzki żart; zarazem to głos protestu, który musi wybrzmieć. Oby nie był to głos wołającego na puszczy!

Warszawa, 1983–2024.

BIBLIOGRAFIA

Teksty

- Jan z Koszyczek. (1913). *Rozmowy, które myał król Salomon mądry Zmarcholtem grubym a sprosnym, a wssakoż, jako o nyem powiedają barzo zwymownym, zfigurami y zgadkami smiesznymi*. Nakładem Wydawcy.
- Lichański, S. (1983). Niechże Woś pan Bóg wynadgrodzi [odpowiedź na ankietę Pisarz i światopogląd]. *Tygodnik Kulturalny*, 17, 7.
- Lichański, S. (2007). Jagniątko. W J. Z. Lichański, *Retoryka: Historia – Teoria – Praktyka* (ss. 60–64). DiG.
- Norwid, C. (b.d.). *Promethidion*. (część Bogumił). <https://literat.ug.edu.pl/cnprom/0004.htm>
- Przerwa-Tetmajer, K. (1929). *Na Skalnym Podhalu*. Biblioteka Polska.

Literatura

- Gwara łowicka*. https://pl.wikipedia.org/wiki/Gwara_%C5%82owicka
- Karaś, H. *Gwary łowickie jako gwary pograniczne*. <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=mapa-serwisu&l2=&l3=&l4=lowickie-gwara-regionu-mwr>
- Korzeniewska, E. (Red.). (1964). *Słownik współczesnych pisarzy polskich* (T. 2). PWN.
- Czachowska, J., & Szałagan, A. (Red.). (1997). *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny* (T. 5). WsiP.
- Lichański, J. Z. (2007). *Retoryka: Historia – Teoria – Praktyka* (T. 1–2). DiG.
- Lichański, J. Z. (2018). Chłopskość czy temat wiejski? Kilka uwag na marginesie nr 6/2017 „Tekstów Drugich”. *Teksty Drugie*, 2, 421–423.

- Lichański, J. Z. (2020). *Ojciec*. W W. Pesel (Red.), *Oblicza Solidarności* (ss. 189–223). Wyd. Stopka.
- Lichański, S. (1965). *Kuszenie Hamleta*. LSW.
- Lichański, S. (1969). „*Chłopi*” Władysława Stanisława Reymonta. PZWS.
- Lichański, S. (1984a). *Pisarstwo wsi i ziemi*. LSW.
- Lichański, S. (1984b). *Władysław Stanisław Reymont*. PZWS .
- Lichański, S. *Przez epoki i style* (T. 1–2). [DiG, w druku]
- Mazurkiewicz, A. (2017). Stefan Lichański jako badacz literatury wsi. *Literatura Ludowa*, 61(3), 13–22.
- Olszewicz, B. (1947) *Lista strat kultury polskiej (I.IX.1939–I.III.1946)*. Wyd. S. Arcta.
- Pilch, T. (b.d.). *Historia*. https://www.tul.org.pl/wp/?page_id=36
- Solarzowa, Z. (1973). *Mój pamiętnik*. LSW.
- Surynt, I., & Zybura, M. (2007). *Hochverehrter Herr Doctor: Jean Paul d’Ardeschahs Briefe an Carl Hauptmann 1909–1913*. Neisse Vlg.
- Świdarska, H. (1929). Dialekt Księstwa Łowickiego. *Prace Filologiczne*, 14, 257–413.

The Dialect as an Expression of Protest: Stylization of the Łowicz Dialect – a Contemporary Example

This chapter revisits the work of folk culture researcher Stefan Lichański, focusing on his dialect text addressing significant events of the 1980s. This example stands out today not as a mere stylisation, but as an instance of using dialect to frame an important essay addressing both contemporary and timeless issues. It demonstrates the vitality of dialect as a linguistic medium capable of expressing more than folkloric characteristics, engaging instead with deeper themes. This rare example highlights how dialect can serve – when understood and skilfully employed – as a medium for serious discourse, extending to topics within aesthetics and philosophy.

Keywords: dialect, folk culture, Łowicz dialect.

Vratislav Karpíšek

Slovanský ústav Akademie věd ČR, Praha

Dětská literatura v podlaštině: důležitost a přístupy

Výzkum dětské literatury v menšinových jazycích se úzce prolíná s lingvistikou, kulturními studiemi a vzděláváním. Ačkoli jde o poměrně okrajovou oblast zájmu, hraje klíčovou roli při zachování jazykové rozmanitosti a revitalizaci menšinových jazyků. Dětská literatura slouží jako základní kámen pro uchování jazykového a kulturního dědictví, poskytuje mladým generacím spojení s jejich kořeny a podporuje rozvoj jazykových dovedností. Dále nastiňuje dvojí vzdělávací a kulturní přínosy takové literatury a zdůrazňuje její význam ve snaze čelit jazykovému posunu, a také při podpoře revitalizace menšinových jazyků. Analýza zahrnuje přehled sedmi vybraných děl podlašské dětské literatury, zaměřuje se na jejich přínos, motivaci autorů a propojení místních tradic a univerzálních témat. Kapitola také diskutuje roli ilustrací, praktické výzvy spojené s publikováním v menšinových jazycích a strategie pro překonání těchto překážek, jako je digitální distribuce. Tato studie zdůrazňuje klíčový přínos dětské literatury pro přežití a rozvoj menšinových jazyků, upozorňuje na jazykovou rozmanitost a kulturní bohatství regionu a potřebu tuto rozmanitost uchovat pro příští generace.

Klíčová slova: Dětská literatura, Menšinové jazyky, Podlaština, Revitalizace jazyků, Kulturní ochrana, Folklor.

Výzkum dětské literatury ve vztahu k menšinovým jazykům se nachází v průsečíku lingvistiky, sociolingvistiky a vzdělávání. Přestože se jedná o spíše okrajovou oblast zájmu většiny badatelů, považujeme ji za naprosto zásadní nejen ve vztahu k zachování jazykové rozmanitosti, která je stále ještě vlastní našemu globálnímu světu, ale také ve vztahu k roli, kterou literatura hraje při zachování a revitalizaci menšinových jazyků. Vzhledem k tomu, že menšinové jazyky čelí ohrožení ze strany dominantních kultur a jazyků, jako např. jazykovému posunu, stává se dětská literatura pomyslnou „pevností“ kulturního dědictví a nabízí médium, jehož prostřednictvím se nejmladší generace mohou spojit se svými kořeny, naučit se (svůj dědičný) jazyk a posílit tak vlastní pocit identity a sounáležitosti. Význam výzkumu menšinových jazyků a jejich dětské literatury (pokud existuje) nelze podceňovat, neboť významně přispívá k našemu poznání nejen jazykové rozmanitosti, ale i kulturní kontinuity (Filipović & Pütz, 2016).

Kromě kulturního a jazykového významu představuje dětská literatura v menšinových jazycích (a to nejen) řadu přínosů pro proces vývoje dítěte (Nikolajeva, 2014). Práce s literaturou od útlého věku podporuje čtenářskou gramotnost, zlepšuje kognitivní vývoj a podporuje empatii a emoční inteligenci tím, že děti seznamuje s různými perspektivami a zprostředkovává odlišné zkušenosti. U dětí patřících k menšinovým jazykovým skupinám posiluje literatura jejich jazykové dovednosti a zajišťuje, že zůstanou bilingvní nebo multilingvní, což je spojeno s lepšími schopnostmi řešit problémy nebo se zvýšenou kreativitou. Zastoupení v literatuře navíc hraje zásadní roli při konsolidaci identity dítěte, posilování jeho sebevědomí a posilování pocitu hrdosti na své kulturní dědictví. Studium a popularizace dětské literatury v menšinových jazycích tak slouží nejen cílům jazykové a kulturní ochrany, ale zároveň podporuje komplexní rozvoj dítěte.

Předkládaná kapitola je uspořádána tak, aby stručně představila oba hlavní fenomény, tedy dětskou literaturu a to, co tento pojem zahrnuje, a také podlašský jazyk, snahy o jeho zachování a odraz v analyzovaných literárních dílech. Kromě toho se také dotýká pojmů a teorií, které s těmito dvěma hlavními pojmy přímo či nepřímo souvisejí. Hlavním cílem této kapitoly je zjistit souvislost mezi snahami o zachování a revitalizaci pomocí dětské literatury ve vztahu k možnému zlepšení či zhoršení jazykových dovedností a postojů u mluvčích. Aby byl poskytnut úplný obraz o tom, co bylo v této oblasti již vydáno a vykonáno, je navíc pojednáno o obsahu a námětech literárních děl.

V prvé řadě je důležité si uvědomit, že neexistuje žádná všeobecně přijímaná definice dětské literatury. Jerzy Cieślowski, jeden z nejvýznamějších badatelů v oblasti dětské literatury, upozorňuje, že termíny literatura pro děti nebo literatura pro děti a mládež byly dlouho chápány jako literární nebo paraliterární texty vytvořené především za účelem plnění didaktické a výchovné

funkce. Široká definice dětské literatury neboli literatury pro děti a mládež zahrnuje kategorii literatury určené mladým čtenářům, která svým obsahem a ztvárněním přispívá k jejich duševní, etické a estetické výchově (Toman, 1992, s. 47). Literatura pro děti a mládež není uzavřenou množinou, protože jednak mnoho textů „ne pro děti“ bylo a je upravováno „pro děti“, jednak značný počet textů, zejména folklorní povahy, byl a stále je „pro děti“ nebo si je děti brzy přisvojily (Cieślikowski, 1985, ss. 9–10). Kromě toho se dětská literatura vyznačuje určitými typickými tématy a poutavým, emocionálně nabitým obsahem. Vyznačuje se též výraznými hrdiny, jasným a zároveň živým stylem, humorem a zásadní rolí ilustrací. Příroda a folklór spolu s jejich literárním či ilustračním ztvárněním taktéž zastávají svěbytnou funkci. Literatura, včetně té, která není určena výhradně nejmladším čtenářům, slouží výchovným a poučným účelům, klade čtenáři zásadní otázky, nastoluje dilemata a podněcuje intelektuální, emocionální a axiologickou angažovanost (Pačławski & Kątny, 1995, s. 76).

To nás přivádí ke konkrétnějšímu dělení dětské literatury podle věku cílové skupiny a intence autora. Zaprvé, intencionální dětskou literaturou nazýváme taková díla, která byla napsána přímo pro malé čtenáře, a neintencionální dětskou literaturou ta díla, která byla původně napsána pro dospělé, ale nyní je čtou především děti, jako jsou díla Julese Verna, bratří Grimmů, H. C. Andersena a dalších (Besedová, 2014).

Zadruhé, omezíme se pouze na základní klasifikaci podle Besedové, která s ohledem na věk dělí dětskou literaturu na dvě základní skupiny: literaturu pro děti (přibližně 6–12 let) a literaturu pro mládež či dospívající (12–18 let), přičemž každá z nich je diferencována podle formy a tématu. Mnozí autoři nabízejí podrobnější klasifikaci, někteří naopak zcela pomíjejí to, co dnes v diskurzu obecně nazýváme young adult literaturou (přibližně 15–20+ let) (Cart, 2022, s. 103).

Dále je nezbytné poskytnout stručný nástin samotného jazyka a jeho současného kontextu.

Z lingvistického hlediska zahrnuje podlašský jazyk (*podlaška mova*) kontinuum východoslovanských nářečí s okáním především v jižní části Podlašského vojvodství. Tato nářečí byla jazykovědci klasifikována jako **bělorusko-ukrajinská přechodová nářečí** (polsky: *gwary przejściowe białorusko-ukraińskie*), **nářečí s ukrajinskými rysy** (*gwary o cechach ukraińskich*) nebo jako **ukrajinská nářečí** (*gwary ukraińskie*) (Glinka i in., 1980).

Ze sociolingvistického hlediska se podlašským jazykem (*podlaška mova* v podlaštině), východoslovanským (mikro)jazykem, mluví v oblasti mezi řekami Narew a Bug v severovýchodní části Polska, historicky známé jako Podlaší (polsky *Podlasie*), a spadá tak do administrativních hranic Podlašského vojvodství (*Województwo podlaskie*), přesněji do jeho jižní části. Historicky zde byly zaznamenány drobné snahy o literární tvorbu v místním nářečí,

kteře přinesly mimo jiné několik básnických sbírek (např. Sačko, 1991, 1995; Stachwiuk, 2002), podlaško-polský slovník (Pietruczuk, 1977; Wróblewski, 2008; Maksimjuk – práce na něm stále probíhá) a řadu literárních překladů, mimo jiné z angličtiny, norštiny, francouzštiny a němčiny (Maksymiuk, 2015).

Sami mluvčí o podlašském jazyce často hovoří jako o „svém“ nebo „našem jazyce“ (*svoja mova, naša mova, po-svojomu, po-našomu*). Podle J. Maksimjuka bylo potřeba vynaložit soustavné úsilí k emancipaci nářečí a jeho přeměnu v plnohodnotný (mikro)jazyk s jeho kodifikovaným a standardizovaným pravopisem, lexikem ve slovnících, podrobným popisem gramatiky a také literaturou, a to jak autorskou, tak překladovou. Důvodem k podniknutí těchto kroků byla mimo jiné nedůvěra v ukrajinské i běloruské kulturní instituce a jejich aktivity, které k zachování místního nářečí, dnes označovaného jako podlašský jazyk, přispívaly jen minimálně. K rozhodnutí přispělo i to, že drtivá většina mluvčích nepovažovala spisovnou běloruštinu (popř. ukrajinštinu) za „svůj“ jazyk (Lendělová i in., 2013).

Tento rozpor se prvně výrazněji projevil již při sčítání lidu v roce 2002 v důsledku neexistence obecně přijímaného označení pro místní jazyk. Ačkoliv je používání podlaštiny v podstatě omezeno především na domácí a církevní prostředí, texty a vysílání v podlaštině se sporadicky objevují v různých médiích místního významu. Ve sčítání lidu v roce 2021 došlo ve srovnání s údaji ze sčítání lidu v roce 2002 ke znatelnému poklesu počtu osob, které se v této oblasti přihlásily k běloruskému, ukrajinskému nebo podlašskému jazyku. Pokles je znatelný a zhruba můžeme mluvit o polovičním propadu. I když údaje nemusejí být zcela přesné, signalizuje to, že podlaština je stále zranitelnější a podléhá postupujícímu jazykovému posunu k polštině (Czasopis, 2024).

Výzva, kterou představuje zachování a rozvoj mnoha regionálních a menšinových jazyků v Evropě, je mimo jiné do značné míry způsobena složitostí, která se týká jejich uznání a přijetí, jak zdůrazňují Tamburelli a Tosco (2021). Jejich sporná povaha (*contested nature*) často vede k poklesu vitality jazyků, což následně brání jejich cestě k jazykovému uznání a emancipaci. Tento jev dosahuje kritického bodu, když je samotná „jazykovost“ těchto dialektů zpochybňována jejich vlastními mluvčími, čímž jsou vyloučeny z uznávaných jazykových přehledů (Tamburelli & Tosco, 2021, s. 27). Označení podlaština, které se používá v tomto článku, není dosud obecně přijímáno všemi badateli ani jeho mluvčími a někteří mluvčí se domnívají, že jejich nářečí si zkrátka nemůže činit nárok na to, aby bylo funkčním spisovným jazykem, což zase brzdí snahy směřující k jeho zachování a revitalizaci.

A n a l ý z a

Předkládaná analýza se zabývá sedmi jedinečnými dětskými knihami, a potažmo i sedmi jedinečnými přístupy k dětské literatuře v podlaštině. Nejprve je uveden přehled jednotlivých publikací a všech dostupných informací k těmto dílům, mimo jiné informace od samotných autorů. Poté následuje srovnání společných rysů, které tato díla sdílejí.

Cílem této sekce je také zjistit motivaci k tvorbě těchto děl (okolnosti jejich vzniku), jejich zpracování a přínos pro mladé publikum, a dále je dát do souvislosti s existujícími strategiemi zachování a revitalizace jazyka. Díla jsou uspořádána chronologicky podle roku vydání. K publikacím je uvedeno co nejvíce informací, které bylo možné dohledat.

Konkrétně jde o následující tituly: (Maksimjuk, 2008; Fionik & Fionik, 2008; Lindgren, 2008; Maksimjuk et al., 2017; Andersen, 2019; Saczko, 2020; de Saint-Exupéry, 2021).

Kazki dla Maryli („Pohádky pro Marylu“) jsou zcela jistě prvním pokusem o vytvoření dětské literatury v podlaštině. Elektronická kniha, která je zdarma k dispozici ve formátu PDF na stránkách *svoja.org*, má osmdesát osm stran formátu A4 (Svoja.org, 2008). O jejím vzniku je v samotné knize obsaženo velmi málo informací, kromě poznámky na poslední straně dokumentu, kde je zmíněno, že jde o čtvrté vydání, a bylo údajně vtištěno v nakladatelství *Drukarnia Mamy i Tata* v roce 2008 v Praze. Podle J. Maksimjuka to v podstatě znamená, že kniha byla vtištěna na domácí tiskárně a následně svázána. Kniha byla původně určena výhradně pro osobní potřebu, a to k přiblížení obecně kanonických lidových pohádek autorově dceři, z čehož vyplývá i její název. Rozhodně se jedná o literaturu pro děti a je vhodná zhruba pro děti do 10 let.

Překladatelův bratr Aleksander Maksimjuk přibližuje okolnosti vzniku knihy v souvisejícím článku na stránce *svoja.org*,

[...] [i]nspiracijeku dla joho stali vòsim kazok, kotory mòj brat Jan pereklav na pudlašku movu v 2006 roci dla čytania svojòj dočciê Maryli. U tomu ž roci ja opraciovav grafiku z originalnoji češkoji knihi i poskladav usio nanovo – u pudlaški varyjant knihi. Jan vydrukovav knihu v odnòm exemplarovi, čytav její dla dočki i vvodiv daliějšy popravki do tekstu (Maksimjuk, 2008, *svoja.org*)

A. Maksimjuk dále tvrdí, že J. Maksimjuk v roce 2006 přeložil osm pohádek do podlaštiny, aby je mohl nahlas číst své dceři. To potvrzují i vlastní slova překladatele:

Dokładno ne vspomniu, ale to mòh byti ròk 2006–2007. Ja vže tohdy začav pisati po-pudlaški i probuvav toje-sioje perekladati, kob zobačyti, jak mova po-svojomu daje rady z normalnym literaturnym tekstem.

I jakraz tohdy pryjšlo mniê do hołovy, što tyje kazki, kotory my rozkazujemo z žônkoju po-svojomu našuj dočciê Maryli (narodžana v 2002), možna było b zapisati i čytati jôj z knižki, tak jak my čas od času čytali jôj kazki z knižok po-pôlški (A. Maksimjuk, 2008, svoja.org; J. Maksimjuk, 2024, vlastní rozhovor autora)

Nutno podotknout, že tato i všechny následující knihy, které J. Maksimjuk napsal nebo přeložil, byly vydány vlastním nákladem, což se zákonitě projevuje i na nákladu (tiráži) jeho knih. Tento aspekt bývá často přehlížen, a podle jeho vlastních slov,

[...] ja redaguju i vydaju knižki na biłoruškej i pudlaškej movach, ne korystajučysie deržavnymi grantami. Tomu mniêvažno, kob mojiê vydani lude kuplali, ja jich ne dumaju rozdavati zadarmo. Mniê treba znati, što lude mohut kupiti po-biłoruški abo po-pudlaški. Koli b ja miêv zviêstki pro navyki čytačov na našych dvoch movach, mniê było b lokš planovati svoju vydavniču praci. Ja b tohdy, naprykład, drukovav „Kazki po-svojomu” odrazu nakładom 1000 egzemplaruv, ne bojučysie, što vony ne rozprodadutsie (Maksimjuk, 2024, vlastní rozhovor autora)

Oba bratři jsou zapálenými jazykovými aktivisty a věnují se propagaci podlaštiny. V témž roce A. Maksimjuk pracoval na grafické úpravě doprovodných obrázků z původní knihy. Kniha byla tehdy vytištěna pouze v jednom exempláři s tím, že je určena pouze pro osobní potřebu, a J. Maksimjuk pokračoval v úpravách svého překladu. A. Maksimjuk dodává, že čtvrté vydání obdržel v dubnu 2008 a považoval je za konečné. Teprve poté byla kniha zveřejněna na webových stránkách a zpřístupněna veřejnosti.

Překlad byl pořízen podle české pohádkové knihy *Výlet do říše pohádek* (2005), která je zase překladem německé pohádkové knihy z roku 1993. V průběhu zpracování došlo k drobným úpravám originálu a výsledek byl dále personalizován, viz např. již zmíněný název knihy.

Kniha začíná titulní stranou *Kazki dla Maryli* a je rozdělena do následujících kapitol: *Ob spjaščuj korolevni Maryli*, *Ob chatci z pranika*, *Ob pani Zimiê*, *Kôt u botach*, *Smiêly kraveć*, *Pro Koptiušku*, *Čyrvony Kapturok*, *Sniêžka i sime-ro krasnoludkuv*. Tyto příběhy představují obecně přijímaný kánon evropských pohádek, z nichž každá má jedinečný děj, postavy a morální ponaučení, které mají ohlas u čtenářů po celém světě. V Šípkové Růžence (*Ob spjaščuj korolevni Maryli*) čeká zakletou princeznu probuzení princovým polibkem, který symbolizuje vítězství lásky nad neštěstím. Jeníček a Mařenka (*Okolnosti vzniku*) vypráví o sourozencích, kteří přemohli lidožravou čarodějnici, a vyzdvihuje vynalézavost a odvahu. Matka zima (*Ob pani zimiê*) se zabývá personifikací zimy a často poučuje o dobrých a špatných lidských vlastnostech. Kocour v

botách (*Kôt u botach*) zachycuje chytrého kocoura, který svému pánovi zajišťuje štěstí a postavení a prokazuje tak důvtip a věrnost. Statečný krejčík (*Smiěly kraveć*) ukazuje, jak vynalézavost a důvtip umožňují skromnému krejčímu dosáhnout úspěchu. Popelka (*Pro Koptiušku*) je příběhem o houževnatosti a odměněné ctnosti, kdy laskavost Popelku dovede až do královské rodiny. Červená Karkulka (*Čyrvony Kapturok*) varuje před nebezpečím číhajícím v přestrojení a učí, jak je důležitá opatrnost a předvídavost. A konečně Sněhurka a sedm trpaslíků (*Sniěžka i simero krasnoludkuv*) ztělesňuje boj dobra se zlem. Každá z těchto pohádek, předávaná z generace na generaci, slouží nejen jako zábava, ale také jako prostředek předávání nadčasových hodnot a etiky.

Co se týče obsahu knihy, žádný není uveden. Texty nejsou rozsáhlé a většinu stránek zabírají ilustrace, díky nimž je kniha vhodná pro malé děti. Z ortografického hlediska J. Maksimjuk důsledně používal svůj vlastní pravopis založený na latince. Přízvuky nejsou v celé knize vyznačeny, což mohlo být užitečné s ohledem na její didaktický potenciál, neboť podlašský a polský přízvuk se výrazně liší.

Jak vyskočyv vorobiěj je ve své podstatě sbírka lidové slovesnosti, konkrétně písní, ukolébavek, říkadel, koled a rozpočítadel. Sbírkou sestavili Elżbieta a Doroteusz Fionikovi, jazykoví a folklorní aktivisté působící v Bielsku Podlašském (Bielsk Podlaski). Kniha čítá 64 stran a má pevnou vazbu. Je bohatě ilustrovaná a v celé knize je použita upravená verze běloruské cyrilice. Každý text je doprovázen obrazovým materiálem, který přímo souvisí s jeho obsahem. Zajímavé je, že texty jsou typograficky záměrně velké, aby se lépe četly, a nikdy nepřesahují jednu stránku. Navíc na rozdíl od knih, které napsal nebo přeložil J. Maksimjuk vlastním nákladem, je D. Fionik díky státním dotacím a grantům schopen vydat větší počet výtisků, a tudíž je schopen oslovit širší publikum. Kniha je určena pro nejmladší publikum nebo pro rodičovské čtení svým dětem.

D. Fionik přibližuje, jak kniha vznikala a co bylo motivací k jejímu vydání:

Knihu „Jak wyskoczyw worobiej” wydali my w 2008 rokowi dla naszych diti, w dosłownum sensu. Bo tohdy samo prychodili na swiet naszy syny i doczka. I my podumali z ženoju, szto treba takuju knižku diatiaczu z pieśniami, kołyčankami, wyliczankami dla ich wydati. W podobnuy situaciji byw i muoj koleha Mirek Zdrajkowski, plastik, u jakoho byli tože małyje dieti. I my tak razom stworyli knihu dla diti. Ja z ženoju vybrali teksty, Mirek zrobiw ilustracji, dieti ich „prokonsultowali” i knižka wyszła tyrażom 2000 egz (Fionik, 2024, vlastní rozhovor autora)

Vzhledem k tomu, že se jedná o sbírku folklorních textů, nepatří k jednomu konkrétnímu nářečí podlašského jazyka. Na konci knihy jsou tytéž texty, i když

tentokrát psané polským pravopisem s poznámkou o umístění přízvuku a obci, kde byly dané texty zaznamenány. Zařazení této kapitoly nepochybně zpřístupňuje knihu v zemi, jako je Polsko, kde se cyrilice zřídka kdy používá. Cyrilice se zde jistě používá z důvodů identity (národní i náboženské) a historických vazeb na běloruský jazyk. Úplně poslední strana obsahuje kompletní obsah.

Diëti z Bullerbyna. Oblíbená série Astrid Lindgrenové nabízí poutavý vhled do idylického a zároveň realistického venkovského života šesti dětí ve švédské vesnici Bullerby na konci 30. let 20. století. Příběhy, které původně vyšly v roce 1947, a od té doby byly přeloženy do více než 100 jazyků, vypráví mladá dívka Lisa, která spolu se svými bratry Lassem a Bossem a kamarády Brittou, Annou, Olle a Kerstin prožívá prosté radosti a dobrodružství venkovského života. Série se dočkala několika filmových a televizních adaptací režisérů Olleho Hellboma a Lasseho Hallströma, které ukazují nadčasovou přitažlivost líčení dětství Lindgrenové, v němž hrají hlavní roli každodenní dobrodružství a svět přírody. Dílo Lindgrenové odráží nejen její vlastní vzpomínky na dětství, ale zabývá se také tématy společenství, rodiny a vztahu ke svým kořenům.

Toto velmi oblíbené dílo dětské literatury přeložil v roce 2008 J. Maksimjuk pod názvem *Diëti z Bullerbyna*. O rok později byla celá kniha ve formátu PDF zveřejněna na webových stránkách svoja.org. K tisku nebyla určena z důvodu autorských práv. Je určena pro starší děti, mezi 8 a 12 lety.

J. Maksimjuk k tomuto překladu uvedl následující:

„Diëti z Bullerbyna” ja vziavsie perekladati odrazu posli „Kazok dla Maryli” - dočka pudrostała i jôj potrebnj byli vže považniejšy i leksykalno bohatšy teksty. Ja perekladav zo švedškoji movy, ale v mene byli i pôlški, i češki pereklady (Maksimjuk, 2024, vlastní rozhovor autora)

Mimoto byla přeložena pouze první část z celkem třech částí. Podle J. Maksimjuka jsou nyní důležitější otázky, kterým je třeba se věnovat:

Ja začav perekladati druhu častku „Diti”, ale pokinuv i ne dumaju, što vernusie do perekladu – pokamiš je važniejšy rečy, a času v mene štoraz menš. Dla mene jasno, što kob vratovati movu, to treba robiti štoš takoj, što zainteresuje ne tólko starych, ale i najmenše pokoliënie. A što može zainteresovati i diti, i didôv – kazki, of course, ditiacy knižki (Maksimjuk, 2024, vlastní rozhovor autora)

Publikace má 56 stran a obsahuje následující kapitoly:

My – diëti z Bullerbyna, z bratami tiažko vytrymati, Můj najpryjemniëjšy deň narodženia, Bôlš pryjemnoho na deň narodženia, Škola skônčylasie, My polemo rêpu i dostajemo koteniatka, Jak Olle dostav

sobaku, To super miêti vlasneho zviêra, ale diêd je tože dobry, Chłopci ne mohut miêti jakichś tajemniciuv, My spimo na siêni, Jak Anna i ja chotiêli vtečy z domu, My robimo sobiê pokojik do zabavy, Ja vže siête kazala – chłopci ne mohut miêti jakichś tajemniciuv, My znov idemo do školy, Jak my perediahnulisie, Velika zaviêja, Chutko bude Ruzdvo (Maksimjuk, 2009, svoja.org)

O jeho cílové skupině ani o jeho vzniku nejsou v knize žádné informace. Z knihy se můžeme dozvědět pouze to, že ji přeložil J. Maksimjuk a ilustrovala známá ilustrátorka Helena Zmatlíková. Můžeme tedy předpokládat, že ilustrace byly zcela jistě převzaty z českého překladu. Přízvuk není v textu vyznačen a chybí i obsah. Pravopis je totožný s předchozí knihou *Kazki dla Maryli* a J. Maksimjuk se důsledně drží svého pravopisu po celou dobu své literární činnosti.

Kazki po-svojomu.

Najpiękniejsze baśnie w języku Białorusinów Podlasia

Další ukázkový příklad dětské literatury byl uveden do podlašské literatury v roce 2017. Jedná se o doposud nejúspěšnější publikaci co do počtu prodaných výtisků (750), kterou vydalo nakladatelství Struha Editions v podlaštině. Jedná se o bohatě ilustrovanou knihu v pevné vazbě určenou malým dětem. Byla vydána v Bělostoku díky spolupráci organizací Struha Editions a Teatr Czevo. Knihu ilustrovala Lucja Urszula Grzeszczyk, což stojí za zmínku, protože v předchozích publikacích byly použity ilustrace, které nebyly originální, tj. byly převzaté z jiných děl. Kromě toho byla Magdalena Pietruk pověřena celkovou grafickou úpravou knihy. J. Maksimjuk osvětluje vznik knihy a spolupráci s Teatrem Czevo:

A potum, koli ja vže spuvpraciovav z Teatrom Czevo (Joanna i Michał Troc), my postanovili vydati knižku kazok dla vsiêch. Ja opraciovav novu versiju „Kazok dla Maryli”, dodav kilka novych perekładuv-adaptacijuv, my znajšli ilustratorku (kob nas ne obvinovačuvali v vydavničum piractvi) i vydali „Kazki po-svojomu. Najpiękniejsze baśnie w języku Białorusinów Podlasia” (2017). Knižka vsiêm spodobałasie i prodałasie veliziarnym, jak na našy čytački i movny varunki, nakładom – 750 egzemplaruv. I Joanna Troc razom z druhoju aktorkoju z Teatru Czevo popularyzovali siêty kazki, organizujučy spotkani z ditima, kotorym jich čytali (Maksimjuk, 2024, vlastní rozhovor autora)

Kniha se skládá z těchto kapitol: *Spjašča korolevna, Štyry muzykanty, Vovk i simero kozleniat, Chatka z pranika, Pani Zima, Kôt u botach, Smiêly kraveć, Koptiuška, Čyrvony Kapturok, Sniêžka i simero krasnoludkuv a Małaja syrena*. Stručný přehled obsahu pohádek je uveden výše. Jednotlivé kapitoly, kromě té

poslední, jsou převzaty z první podlašské dětské knihy *Kazki dla Maryli* (2008), a proto došlo v tomto vydání pouze k drobným úpravám. Důležité však je, že v celé knize je vyznačen přízvuk, což v předchozích publikacích neplatilo. To je pro knihu velkým přínosem a přináší to i další didaktické výhody.

Zadanie było takoje, kob zacikaviti movoju i diti, i baťkov (kotory naohul uže pudlaškoji movy tože ne viédali abo viédali velmi slabo). U „Kazkach po-svojomu” ja vže postaviv akcenty (Maksimjuk, 2024, vlastní rozhovor autora)

Kniha je zakončena doslovem, který bych zde rád uvedl z toho důvodu, že nádherně shrnuje myšlenky a základní snahy o zachování jazyka a jeho předání dalším generacím. Na závěr je na poslední straně uveden krátký návod, jak číst Maksimjukův pravopis. Doslov je následující:

Idea jej wydania zrodziła się razem z przyjściem na świat naszych dzieci. Z nową rolą – rodziców – pojawiły się nowe wyzwania i obowiązki. Niekiedy brakuje nam jednak czasu i miejsca na rzeczy naprawdę ważne. Jedną z takich rzeczy jest, według nas, zasianie w sercach naszych dzieci zamilowania do języka, którym mówią ich dziadkowie.

Nasze dzieci rozmawiają na co dzień po polsku, oglądają bajki w języku polskim, angielskim albo jeszcze jakimś innym – czemu więc w tej układance nie znaleźć kilku minut dziennie na pielęgnowanie języka tak bliskiego naszym sercom? Myślimy, że to nie tylko nasz dylemat, jak w atrakcyjny sposób przemycić do uszu naszych dzieci ten bardzo ważny język – swój własny, zachowany i przekazany nam przez naszych przodków.

Ta książka to zbiór znanych i lubianych baśni, które zostały przetłumaczone na wiele języków świata. Dzięki popularności tych opowieści ich odbiór przez nasze dzieci będzie z pewnością łatwiejszy, a wejście w świat języka Białorusinów Podlasia bardziej gładkie. Mamy nadzieję, że będzie to zarazem początek wielkiej przygody z odkrywaniem tej pięknej, ale niestety trochę zapomnianej mowy (Maksimjuk, 2017)

Kazki Andersena dla małych i starych. Hans Christian Andersen (1805–1875) byl dánský spisovatel, který se proslavil svými pohádkami, jež okouzly čtenáře po celém světě. Není třeba představovat *Císařovy nové šaty*, *Malou mořskou vílu* a *Ošklivé káčátko*. Andersenovo dílo bylo přeloženo do více než 125 jazyků. Jeho pohádky, v nichž se mísí vrtochy s morálním ponaučením, ovlivnily nejen dětskou literaturu, ale i různé podoby adaptací, včetně filmů a baletů. Andersen se do pohádek vrhnul vydáním trilogie *Pohádky vyprávěné dětem* z let 1835 až 1837, která mu zajistila místo přední osobnosti literatury a položila základ jeho celosvětového odkazu.

Podlašská edice *Kazki Andersena dla małych i starych* je souborem překladů napříč Andersenovou literární tvorbou. Překlad dokončil v druhé polovině roku 2019 J. Maksimjuk. Úvodní stránky knihy tvoří obsah a Andersenova celostránková fotografie s úryvkem o používání jazyka vyňatým z Andersenova díla, který má upozornit na důležitost ovládnutí rodného jazyka pro získání či udržení schopnosti plnohodnotně se vyjadřovat. Kniha má 158 označených stran a stránkování nepokrývá závěrečný oddíl zahrnující další podlašská literární díla vydaná dříve v nakladatelství Struha Editions, jež jsou doplněna o krátké anotace.

Zvláštní prostor je věnován také poznámce překladatele, která vysvětluje, jak překlad probíhal, a že bylo překládáno přímo z původních dánskojazyčných vydání, čímž bylo docíleno věrného překladu. Kromě toho jsou některé současné překlady do polštiny kritizovány pro své nepřesnosti. Vedle toho je následující část věnována výkladu o tom, jak se čtou a vyslovují jednotlivá písmena, která se v polské abecedě nevyskytují. Na závěr je připojen rozsáhlý seznam slovní zásoby označený jako *Słowniczek trudniejszych podlaskich słów i wyrażen* (Slovníček složitějších podlašských slov a výrazů) s abecedně uspořádaným překladem do polštiny. Je nesmírně praktický pro všechny čtenáře, kteří např. podlaštinu v domácím prostředí sice používají, ale některá méně frekventovaná slova nemusejí nutně znát. Vzhledem k tomu, že polština je dominantní ve většině oblastí života, je to každopádně užitečná pomůcka. Tato kniha je z didaktického hlediska dokonalejší, než všechny předchozí publikace, neboť obsahuje nejen slovníček, ale také má označené přízvuky a ilustrace velmi dobře doplňují psaný text.

Navíc je pozoruhodné, že kniha má tvrdou vazbu a kvalita papíru je poměrně vysoká, stejně jako samotná vazba knihy. To je neobvyklé zejména v souvislosti s tím, že to knihu nezbytně prodražuje a nemohla panovat naprostá jistota, že se vyprodají všechny knihy, které byly vytištěny. Obvykle je strategií podobných snah vydávat knihy, které jsou finančně co nejdostupnější. Pravděpodobně to lze přičíst její široce úspěšné historii a ochotě mluvčích kupovat ji nejen pro její obsah, nýbrž i její vnější a vnitřní vnější a vnitřní obrazové atraktivitě.

A kolik jak bylo? Zoja Sačko (nar. 1955 v obci Wólka) je považována za významnou podlašskou spisovatelku, zejména proto, že ve svých literárních dílech velmi brzy začala používat svůj rodný jazyk. V 70. letech 20. století byly její básně psané v podlaštině publikovány v běloruskojazyčném týdeníku „Niva“ v Bělostoku, což dokládá její přínos regionálnímu literárnímu prostředí. V letech 1983 až 1988 byl výběr z básní Zoji Sačko publikován v šesti po sobě jdoucích číslech básnického sborníku *Naš holos* (Лесіў, 2010, s. 344), jehož cílem bylo propagovat ukrajinskou poezii a myšlenky mezi spisovateli,

umělci a kulturními činiteli na Podlaší, podporovat účast v ukrajinských společensko-kulturních organizacích a uvádět díla ukrajinských básníků písicích v místním nářečí nebo literárním jazyce (Карабович, 2008). Dalšího uznání se jí dostalo od *Běloruského literárního sdružení Bielavieža*, které vydalo čtyři svazky její poezie v podlašském jazyce: *Pošuki* v roce 1982, *Nad dniom pochilana* v roce 1991, *Šče odna vesna* v roce 1995 a *Paemy* v roce 2000.

Kromě toho vyšel i novější výbor z její poezie s názvem *Poka* (2018). Tyto publikace vyzdvihují její roli v rozvoji (nejen) podlašské literatury a její naprosto průkopnické používání rodného jazyka v literárním projevu. Zůstává stabilním přispěvatelem k literární tvorbě v podlašském jazyce, a právě tato kniha je toho dokonalým příkladem.

A koliš jak bylo? je velmi neobvyklým, ale o to zajímavějším přístupem nejen k dětské literatuře, ale také k zachycení kulturního dědictví, neboť kromě pohádek a písní nás vyprávění provází různými tradicemi a zvyky, které se slaví a provozují v průběhu celého roku. A nejedná se jen o prostý přehled faktů, ale obsah je opravdu mistrně vyprávěn a předáván.

Kniha vyšla v roce 2020 a vydalo ji *Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach* v Bělostoku. Redagoval ji D. Fionik a do tisku ji připravili Mirosław Zdrajkowski a Adam Pawłowski. Vydání bylo podpořeno ze státních grantů. Ke knize je navíc přiloženo CD, které doprovází část knihy věnovanou tradičním běloruským písním *Koladki pudlašskich bielorusuv* v podání skupiny *Žemerva*. Tento doplněk významně zvyšuje hodnotu knihy.

Kniha má 112 stran a je rozdělena do dvou hlavních částí, nazvané *Świateczkom poświatkujem, na budnie popraciujem* a *Hrajem, spivajem, skazki rozkazujem*. Obsahují následující podkapitoly:

Wo Wiflijemi Chrystos rodiwsia | Hohotucha | Bohojawlenije, Kreszczenije, Wodochryscze | Try Kruoli | Hrumnici – połowina zimici | Od „busłoweji łapy” do busłowoho GPS | „Busłowa łapa” | a szto tam u bushuw? | Pered mapoju – z busłami do Afryki. Busłowy GPS | Chrystos Woskresie | Jak na Hrumnici piweń napiećcia wodici, to na Jurija wuol najiećcia trawici. | Światy Gieorgij | Na Juryja u Dorofieja | Korowaj | Piatidiesiatnica, Truǒjcia, Kleczanie | Muka i poka do muki | Ich pole wyrobiane jak masło | Zažynki | Od serpa i kosy do kombajnuw | Perepelicia | Do khuni żyto zwezli i zmołotili | Jak z muki chlieb pekli | Lon i ...poka toj rucznik | Prababcia Katia – krawczycha | Jak my bili masło | Od placu zabaw do czudies w chmarach | Skazki, skazki | Skazka pro kraba z Kuby | Jak by to było po - woleński? | Skazka z tytułom na kuncie | i w krasoczku, i w maczuczy, i w husi do domu | A – a – a, kotki dwa... | Skazki, skazki | Pro istocznik mudrości | Pro knižki, telewizory i smartfony | U Anii i u Żewżykuw | Lieto z tradycyjoju w Muziejowi

*w Studziwodach | Skazki, skazki | Siła odnejj molitwy | Tradycyjny koladki
podlaszkich Bielorusuw | Opisy fotografii.*

Označení kapitol jsou poměrně výstižná, ale pro přiblížení lze říci, že první část se zabývá především tradičními oslavami, zvyky, vírou, pověrami a dalšími neoddělitelnými součástmi lidové a náboženské kultury, zatímco druhá část nám představuje pohádky, písně a dokonce nahlédneme do dílen (warsztaty) věnovaných uchovávání tradiční lidové kultury a dovedností ve skanzenu *Muzeum Malej Ojczyzny Studziwody* v Bělsku Podlašském.

Kniha je bohatě ilustrovaná a většinu obsahu podává dialogickou formou, což značně zvyšuje její poutavost. Navíc propaguje místní kulturu přístupným způsobem, a ilustrace usnadňují vnímání obsahu a s vlastním textem se komplementárně doplňují (Nikolajeva & Scott, 2006). Z pravopisného hlediska je kniha napsána latinkou a jako základ je použit polský pravopis, přičemž pro diftongy jsou použity obloučky nad písmeny.

Stejně jako v případě knih jiných autorů dává Zoja Sačko jasně najevo, že knihu psala především s úmyslem pomoci svým vnoučatům pochopit místní podlašské (pravoslavné) tradice a poskytnout jim písemný podklad v podlaštině, aby si tak měli co ve své rodné řeči přečíst. To potvrzuje i skutečnost, že v podtitulu knihy je uvedeno „*Rozkažu Tobiê, Zosia, rozkažu Tobiê, Tamusia*“ odkazující na vnoučata autorky, a na druhé straně věnování je fotografie autorčiných vnuček a věnování s nápisem „*Wnuczka - Zosi i Tamary*“.

Malý princ. Antoine de Saint-Exupéry v roce 1943 napsal knihu *Malý princ*, která je poetickým příběhem o dobrodružstvích mladého prince z malé planety, který cestuje vesmírem, poznává různé světy a setkává se s různými postavami, včetně pilota, který uvízl v poušti, krále bez poddaných, marnivého muže toužícího po obdivu a obchodníka posedlého vlastnictvím hvězd. Tuto sérii setkání Saint-Exupéry obratně využívá k odhalování a kritice aspektů chování dospělých a k úvahám o tématech osamělosti, přátelství, lásky a ztráty. Prostřednictvím jednoduchého, ale hlubokomyšlného příběhu odhaluje *Malý princ* závažné pravdy o lidském údělu a o tom, jak je důležité vidět srdcem, a ne jen očima.

Přestože se neustále vedou debaty o tom, zda *Malý princ* žánrově patří do dětské literatury, či nikoli, a to kvůli smyslové mnohovrstevnatosti příběhu a univerzálním tématům, která oslovují čtenáře všech věkových kategorií, bylo pro účely naší analýzy rozhodnuto, že s ním budeme zacházet především jako s dílem dětské literatury. Dílo je často řazeno do kategorie dětské literatury díky přímočarému vyprávění a ilustrovanému zpracování, zatímco filozofická hloubka a alegorické prvky naznačují, že je určeno širšímu okruhu čtenářů. Podle Nikolajeviny teorie literatury crossover je *Malý princ* ukázkou narace, která překračuje věkové hranice a nabízí více úrovní porozumění. Zařazení

Malého prince mezi dětskou literaturu lze navíc považovat za ztělesnění Rousseauových výchovných zásad, tj. literaturu podněcující představivost a morální uvažování již od útlého věku. *Malého prince* nelze zcela jasně zařadit do určité věkové kategorie čtenářstva, nicméně je spíše vhodnější pro náctileté čtenáře, kteří v něm mohou objevit hlubší hodnoty.

Malý princ (francouzsky *Le Petit Prince*) byl přeložen do podlaštiny přímo z francouzštiny jako *Mały prync* a vyšel v roce 2021. V nakladatelství Struha Editions byl vytištěn pouze omezený počet výtisků pro osobní potřebu. Elektronická verze překladu je zdarma k dispozici na stránkách *svoja.org* ve formátu PDF. Pokud jde o překlad, dle slov J. Maksimjuka,

[...] [d]umaju, što ja perekładav siëty tekst (prysiadami v subotu i nedziëlu) tak z puv roku. Perekładav z francuškoho oryginatu, ale zahladav i do pôlškoho perekładu, i do rosijškoho. „Mały prync” to knižka dla šče starêjšych diti, čym „Diëti” Lindgren i Kazki po-svojomu. Tak što vyjšla seryja – od samoji prostoji movy do dovoli składanoji (Maksimjuk, 2024, vlastní rozhovor autora)

Pro tisk knihu připravila Gracjana Pòtrëkùs, kašubská jazyková aktivistka a grafička. Ilustrace byly věrně převzaty z výchozí předlohy. Kniha čítá 86 stran, zahrnuje obsah a zachovává věrnost původnímu uspořádání. Vydání doplňují dvě dodatečné části: stručný návod, jak číst standardizovaný podlašský pravopis a podlaško-polský slovník. Tento slovníček pečlivě podchycuje málo frekventovaná slova nebo slovní spojení potenciálně neznámá podlašským čtenářům a klade si za cíl objasnit případné nejasnosti. Tímto přímo navazuje na existující zpracování, které se poprvé vyskytlo v *Kazkach po-svojomu* a ukázalo se jako velmi praktické.

Vzhledem k tomu, že byl přeložen do 300 až 400 jazyků (údaje se značně liší) a dialektů, podtrhuje tato široká překladatelská oblíbenost přítomnost univerzálních témat, jako je přátelství, láska, tvořivost a lidský duch, která nacházejí odezvu napříč různými kulturami. Výběr díla pro překladatelské projekty, včetně například kyperské řečtiny, brněnského hantecu, fiumánštiny nebo slezštiny, poukazuje nejen na jeho jazykovou přístupnost, ale také na jeho schopnost zprostředkovat nejhlubší lidské hodnoty (Kružić & Rukavina, 2022).

V ý s l e d k y

Na základě podrobné analýzy daného materiálu týkajícího se dětské literatury v podlaštině je patrné, že literární scéna v tomto jazykovém prostředí je dynamická a vyznačuje se různorodým přístupem k literatuře určené mladšímu publiku. Tato pestrost reflektuje nejen samotnou rozmanitost v rámci podlaštiny (s ohledem na lexikální nebo gramatické volby), ale rovněž širší záměr

využívat literaturu jako prostředek k zachování kultury. Věnujme se nejprve tematické stránce dětské literatury v podlaštině.

Analýza ukazuje, že podlašská dětská literatura není monolitní, nýbrž zahrnuje různé tematické a stylistické variace. J. Maksimjuk, D. Fionik a Z. Sačko přinášejí do svých děl jedinečný pohled, ať už optikou překladu, lidové slovesnosti nebo dokumentace místních tradic. Na jedné straně stojí práce D. a E. Fionikových, kteří se zaměřují na folklor, jenž hraje zásadní roli v holistickém rozvoji osobnosti dítěte. Důraz na folklor není pouhým zachováním starých příběhů, ale strategickou volbou, jak mladým čtenářům vštípit pocit identity a sounáležitosti. Obdobně Z. Sačko zpracovává místní tradice prostřednictvím literatury, která dětem poskytuje pocit historické sounáležitosti a pevně je zakotvuje v jejich kultuře.

Naopak překlady klasických evropských pohádek do podlaštiny od J. Maksimjuka představují příklad toho, jak umožnit mladým čtenářům vychutnat si kanonická díla dětské literatury. Překlady také zvyšují prestiž jazyka v očích jeho mluvčích.

Výběr příběhů a věrnost překladu odráží vědomou snahu o sbližování podlašských kulturních narativů s univerzálními tématy. Všichni tři autoři svými díly přispívají ke kognitivnímu a jazykovému rozvoji dětí, které budou výše zmíněná díla číst nebo poslouchat. Bohaté narativní struktury v kombinaci s jazykovým inputem posilují kognitivní schopnosti, jako je paměť, zpracování informací a také jazykové dovednosti.

Také pokračující snahy o překlad a tvorbu literatury v podlaštině naznačují slibnou budoucnost pro přežití a rozšíření tohoto jazyka. Toto literární úsilí slouží taktéž jako kulturní archiv, který chrání nehmotné dědictví podlašské komunity. Jakmile se tato díla prosadí, mohou významně ovlivnit vzdělávací politiku a strategie revitalizace jazyka, což může vést k „obrodě“ podlašské kultury a (jazykové) hrdosti mladších generací.

Daný výzkum nejen že potvrzuje jazykové a kulturní bohatství podlašské komunity, ale také vytváří precedens, jak mohou menšinové jazyky (mikrojazyky) využít literaturu pro širší společensko-kulturní a vzdělávací rozvoj.

Hlavní motivací každého z těchto děl byla snaha poskytnout vlastním dětem nebo dětem svých známých něco ke čtení ve svém mateřském jazyce. Vzhledem k tomu, že J. Maksimjuk i D. Fionik jsou jazykoví aktivisté, pochopili nutnost vytvoření něčeho nového pro budoucí generace. Zajímavé je, že J. Maksimjuk také uvedl, že před existencí podlašské dětské literatury se museli spoléhat na již etablovaná literární díla v jiných jazycích, což nás opět přivádí k tomu, že vlastní literatura není zcela samozřejmá:

Moji syny namnoho starêjšy za dočku, tak što ja jim tohdy nijakoji
pudlaškoji knižki ne môh proponovati, bo šče ne dodumavsie, što vona

naoheľ možliva. My z žônkoju rozkazovali jim kazki po-svojomu, i čy-tali – žônka pôľski knižki z kazkami, a ja knižku po-biľoruški: „Bratři Lví srdce” (Maksimjuk, 2024, vlastní rozhovor autora)

Čas ukázal, že všechny uvedené případy dětské literatury jsou vysoce ceněny a žádány mluvčími, kteří se zajímají o svůj jazyk nebo chtějí předat svou mateřštinu svým dětem. Oba přístupy k dětské literatuře, tedy jak původní tvorba, tak překlady, jsou tedy stejně ceněné a potřebné.

Za druhé bychom se měli zamyslet také nad úlohou ilustrací, které byly již několikrát zmíněny výše. Ilustrace v dětských knihách mohou být buď výrazně doslovné, poskytující jasné, přímé zobrazení textu, nebo symbolické, nabízející hlubší, implicitní významy, což ovlivňuje způsob, jakým děti příběh vnímají a jak s ním komunikují. Ilustrování textu je v podstatě aktem interpretace, zahrnující transformaci textových pojmů do vizuálních prvků, což je proces, který je utvářen vlastní kulturní, sociální a psychologickou optikou ilustrátora, jak to vyjadřuje Gombrichova myšlenka, že „vidět znamená interpretovat”.

Rozhodnutí učiněná při vizuální naraci nejsou jen reflexivní, ale také interpretační, přidávající vyprávění další významové vrstvy. Tento přístup zdůrazňuje, že naše vnímání obrazů není pasivní, ale je aktivně konstruováno na základě našich zkušeností a předchozích znalostí, takže akt prohlížení ilustrací je dynamickou interakcí s textem. Vzhledem k tomu, že všechna analyzovaná díla jsou bohatě ilustrovaná, lze tento přístup považovat za velmi dobrý pro zatraktivnění dětské literatury.

A konečně, vznik nezávislých nakladatelství, zejména těch, která založily menšinové skupiny, výrazně zvýšil dostupnost materiálů, které odrážejí rozmanitou historii, narativy a jazyky těchto skupin, často nedostatečně zastoupených nebo marginalizovaných v mainstreamových nakladatelstvích. Tento vývoj má zásadní význam pro zachování kultury, neboť umožňuje komunitám zachovat si jazykovou rozmanitost, která je nedílnou součástí jejich identity a dědictví. Jazyk je více než jen prostředkem komunikace; je to úložiště kolektivní moudrosti a tradic komunity. Bez podobného úsilí hrozí mnoha jazykům a s nimi spojeným kulturám zánik.

Vydavatelé se však potýkají s řadou problémů, včetně finančních překážek a omezeného přístupu k širším distribučním sítím. Pro překonání těchto překážek je zásadní podpora místních úřadů, mezinárodních organizací a širšího vydavatelského odvětví prostřednictvím grantů, dotací a vzdělávacích programů. Nástup digitálního publikování a internetu navíc proměnil vydavatelské prostředí a nabídl těmto vydavatelům nákladově efektivní a perspektivní platformy pro oslovení lidí po celém světě, což dále usnadňuje propagaci a zachování menšinových jazyků a literatur.

BIBLIOGRAFIA

Knihy

- Andersen, H. C. (2019). *Kazki dla małych i starych*. Struha Editions and Teatr CZREVO.
- Besedová, P. (2014). *Literatura pro děti a mládež ve výuce cizích jazyků*. Gaudeamus.
- Cart, M. (2022). *Young adult literature: From romance to realism* (4th ed.). ALA Neal-Schuman.
- Cieślakowski, J. (1985). *Wielka zabawa*. Ossolineum.
- Filipović, L., & Pütz, M. (Eds.). (2016). *Endangered languages and languages in danger: Issues of documentation, policy, and language rights*. John Benjamins.
- Fionik, E., & Fionik, D. (2008). *Jak vyskočyv vorobiěj*. Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach.
- Glinka, S., Obrębska-Jabłońska, A., & Siatkowski, J. (Eds.). (1980). *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (Vol. 1). Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Lendělová, V., Marvan, J., & Vašíček, M. (Eds.). (2013). *České vědomí Bělarusi*. Karolinum.
- Lindgren, A. (2008). *Diēti z Bullerbyna*. <https://svoja.org/svojim-dietium/dieti-z-bullerbyna-cast-persa>
- Maksimjuk, J. (2008). *Kazki dla Maryli* (4th ed.). Drukarnia Mamy i Tata. <https://svoja.org/svojim-dietium/kazki-dla-maryli>
- Maksymiuk, J. (2015). The standardization of a Latin-based orthography for Podlachian. In C. Dyck, T. Granadillo, & K. Rice (Eds.), *Dialogue on dialect standardization*. Cambridge Scholars Publishing.
- Maksimjuk, J., & Troc, J., & Troc, M. (2017). *Kazki po-svojomu*. Struha Editions and Teatr Czevo.
- Nikolajeva, M. (2014). *Reading for learning: Cognitive approaches to children's literature*. John Benjamins.
- Nikolajeva, M., & Scott, C. (2006). *How picturebooks work*. Routledge.
- Pačławski, J., & Kątny, M. (1995). *Literatura dla dzieci i młodzieży*. WŚ.
- Tamburelli, M., & Tosco, M. (Eds.). (2021). *Contested languages: The hidden multilingualism of Europe*. John Benjamins.
- Saczko, Z. (2020). *A koliś jak było?* Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach.
- de Saint-Exupéry, A. (2021). *Maly Prync*. Struha Editions.
- Toman, J. (1992). *Výbrané kapitoly z teorie dětské literatury*. Jihočeská univerzita.
- Карабович, Т. (2008). Наш голос (1983–1988). Збірник неформального Поетичного об'єднання „Підляшшя”. *Укр. літ. провулок* (Vol. 8).
- Transliteracja:** Karabovych, T. (2008). Nash golos (1983–1988). Zbirnyk neformalnoho Poetychnoho ob'iednannia „Pidliashshia”. *Ukr. lit. provulok* (Vol. 8).

Články

Kružić, D., & Rukavina, T. (2022). A personal approach to the Fiumano dialect through the translation of *The little prince*. *Conference on „Minority languages spoken or signed and inclusive spaces” Actes du colloque international „Langues minoritaires vocales ou signées”*.

Лесів, М. (2010). Підляська говірка у віршах Софії Сачко. *Волинь філологічна: текст і контекст*, 9. <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/12774>

Translitteracja: Lesiv, M. (2010). Pidliaska hovirka u virshakh Sofii Sachko. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*, 9. <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/12774>

Weby

Svoja.org (n.d.). *Diëti z Bullerbyna – čast' perša*. Retrieved June 23, 2024, <https://svoja.org/svojim-dietium/dieti-z-bullerbyna-cast-persa>

Svoja.org (n.d.). *Svojim diëtium – novy rozdiël na našum sajti*. Retrieved June 23, 2024 <https://svoja.org/sto-novoho/svojim-dietium-novy-rozdiel-na-nasum-sajti>

Czasopis (2024, June 23). *Tak nas policzyli*. Retrieved June 23, 2024 <https://czasopis.pl/tak-nas-policzyli/>

Children's Literature in Podlasie dialect: Importance and Approaches

Research on children's literature in minority languages lies at the intersection of linguistics, cultural studies, and education. Despite its niche focus, this area is vital for preserving linguistic diversity and revitalising minority languages. Children's literature acts as a "fortress" of cultural heritage, allowing younger generations to connect with their roots, learn their heritage language, and strengthen their sense of identity. This paper explores the distinctive themes, engaging content, and essential role of illustrations in children's literature, highlighting its educational and instructive functions. The analysis covers seven unique children's books in Podlasie dialect, focusing on their development, linguistic and cultural significance, and the authors' motivations. The study emphasizes the vibrant literary scene in Podlasie, reflecting its linguistic diversity and cultural richness, and advocates for the preservation and growth of minority languages through children's literature.

Keywords: children's literature, minority languages, Podlasie dialect, cultural preservation, linguistic revitalisation, folklore.

CZEŚĆ IV

Gwary jako niematerialne dziedzictwo kulturowe

ЧАСТИНА IV

**Діалекти як
нематеріальна культурна
спадщина**

Halina Pelcowa

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

Regionalne słowniki gwarowe jako forma ocalenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego

Przedmiotem rozważań jest podkreślenie wartości słowników regionalnych jako ważnego wykładnika dziedzictwa językowego i kulturowego. Łącząc słowo, pamięć i wyobraźnię jako składniki stanowiące podstawę różnorodności semantycznej, wpisują się w ogólną koncepcję dialektologii jako nauki i jej założeń metodologicznych ze sposobem przedstawiania i interpretowania materiału gwarowego w formie werbalnej i wizualnej. Wypełniają ważną społecznie misję ratowania obrazu językowego i kulturowego „małej ojczyzny” oraz budowania świadomości społecznej zamkniętej w tożsamości regionalnej. Podstawą analizy są wybrane słowa i ich wyobrażenia pojęciowe wydzielone z wypowiedzi gwarowych 2500 osób z 636 wsi środkowo-wschodniej Polski.

Słowa kluczowe: regionalny słownik gwarowy, gwara, słowo, obraz, pamięć.

Słowniki gwarowe, poczynawszy od przełomu wieków XIX i XX, są jednym z podstawowych sposobów prezentacji materiału gwarowego, a także – przez pokazanie zróżnicowania geograficznego i znaczeniowego – jego interpretacji. Wpisują się w ogólną koncepcję dialektologii jako nauki i jej założeń metodologicznych opartych na słowie i desygnacie jako podstawie materiałowej, podają geografie wyrazu, wskazują jego miejsce w systemie i sposób wartościowania, odnosząc materiał gwarowy do języka ogólnego i jego uwarunkowań normatywnych oraz wpisując się w potrzebę ocalenia dziedzictwa językowego i kulturowego miejsca i czasu (Karaś, 2011; Pelcowa, 2023).

Obok opracowań obejmujących cały polski obszar gwarowy (Karłowicz, 1900–1911; Falińska, 1974; SGP; MSGP), mamy leksykony przedstawiające zróżnicowanie wewnątrzdialektalne i międzydialektalne dużych obszarów lub całych dialektów (np. Dejna, 1975–1985; Łopaciński, 1899; Przymuszała, 2013; Przymuszała & Świtała-Trybek, 2021; SGM; SGOWiM; Sychta, 1967–1973, 1980–1985; Wyderka, 2000–2020), mniejszych terytoriów wewnątrz dialektu (np. Bąk, 1960; Cygan, 2009, 2018; Gloger, 1893; Górnowicz, 1973–1974; Karaś, 2020; Kaś, 2011, 2015–2019; Kobus & Stępień, 2018; Kobus & Gniazdowski, 2018; Kobus & Migdałek, 2021, 2023; Kobus & Wilkosz, 2024; Kucała, 1957; Maciejewski, 1969; Osowski, 2018a, 2018b, 2019, 2023; Pelcowa, 2012–2023; Sawaniewska-Mochowa, 2017; Sierociuk, 2019; Sierociuk & Czesak, 2014; Szewczyk, 2014; Steffen, 1984), a także słowniki opisujące gwarę jednej wsi (np. Brzeziński, 1982–1995; Pluta, 1973; Szymczak, 1965–1973; Zaręba, 1954, 1960).

Regionalne słowniki gwarowe to leksykony o ograniczonym zasięgu geograficznym. Ich zadaniem jest nie tylko dostarczenie informacji na temat danego słowa, ale także jego prezentacja i – przede wszystkim – interpretacja, z harmonijnym zespoleniem nazwy z desygnatem i włączeniem obu elementów w przestrzeń dawnej i współczesnej wsi oraz z uwzględnieniem sfery językowej, kulturowej i obyczajowej. To powoduje, że hasło słownikowe coraz częściej zespala tekst i obraz, z ilustracją bezpośrednio wkomponowaną w hasło (Pelcowa, 2012–2023, t. 1–4), jak i dodaną na końcu słownika w postaci kolorowej wkładki (Kaś, 2011, 2015–2019; Pelcowa, 2012–2023, t. 5–10; Przymuszała & Świtała-Trybek, 2021; Szewczyk, 2014) lub wkładki z czarno-białymi rysunkami (Maryniakowa i in., 2014), a także z mapą językową (Pelcowa, 2012–2023) oraz stroną internetową i rejestracją tekstów gwarowych w formie dźwiękowej.

Przetworzony w ten sposób obraz przeszłości konotuje treści ważne kulturowo i społecznie, w którym przeszłość stymuluje teraźniejszość, miesza się ze współczesnością, ale też ją wartościuje i interpretuje, włączając w przestrzeń lokalną lub regionalną, z przywołaniem faktów dawnych oraz spojrzeniem na nie z perspektywy czasu i zmieniających się pokoleń.

Spróbujmy to uzasadnić na przykładzie wybranych nazw i ich obrazów pojęciowych językowo-kulturowych, bazując na materiale gwarowym z Lubelszczyzny zamkniętym w pięciu tomach *Słownika gwar Lubelszczyzny* (Pelcowa, 2012, 2015, 2017, 2019, 2022). Przedmiotem rozważań jest materiał wyekscerpowany z wypowiedzi 2 500 osób z 636 miejscowości, zapisany ortograficznie, ale z uwzględnieniem właściwości fonetycznych, morfologicznych i składniowych mowy mieszkańców wsi regionu lubelskiego.

Pierwszy obraz tworzą: *chłoszczka, choinka, chostka, choszczka, chrząstka, chrzęść, chwiszczka, chwoszczka, głucha chrzęść, kostka, koszczka, krząstka, krześć, krześć dzika, krzęść, miotelki, skrzep, skrzyp, skrzypiec, smerecznik, smerek, sosenka, szopki*, czyli nazwy znanego i do dzisiaj występującego ‘chwastu – skrzypu polnego, *Equisetum arvense*’. Roślina zawdzięcza swoje nominacje semantyczne wydawanemu dźwiękowi: skrzypi (*skrzep, skrzyp, skrzypiec*), chrzęści (*chrząstka, chrzęść, głucha chrzęść, krząstka, krześć, krześć dzika, krzęść*), ogólnemu wyglądowi desygnatu (*choinka, miotelki, smerecznik, smerek, sosenka, szopki*), w tym skojarzeniom z chwostem, czyli staropolskim ‘ogonem’ (*chłoszczka, chostka, choszczka, chwiszczka, chwoszczka, kostka, koszczka*) (por. Pelcowa, 2017, ss. 103–109, 418–422 i in., m. 19). Dodatkowe skojarzenia konotują właściwości zdrowotne i lecznicze zastosowanie rośliny. Przywołajmy kilka wypowiedzi:

Chrząstka to tak chrzęści jak sie w ręke weźnie (Bukowina, powiat biłgorajski – Pelcowa, 2017, s. 105).

Chrząstka to chwast w kształcie cienkiej choinki (Orłów Murowany, powiat krasnostawski – Pelcowa, 2017, s. 105).

Chrzęstka, to zbierały kiedyś te chrzęstke na lykarstwo (Piotrków, powiat lubelski – Pelcowa, 2017, s. 105).

Pożyteczne to chrząstka, bo chrząstka to na włosy dobre, w tym trza włosy płukać (Giełczew, powiat lubelski – Pelcowa, 2017, s. 105).

Skrzyp to on jest taki drobniutki, [...], on nie ma liści, tylko takie kolki. To nie kolki tylko rurki, [...], to ono skrzypi jak ono tak pęknie (Bronice, powiat puławski – Pelcowa, 2017, s. 418).

Skrzyp to chwast w kształcie małej chuinki (Stefankowice, powiat hrubieszowski – Pelcowa, 2017, ss. 418–419).

Skrzyp mówili tak, to tako wysoko trawa jakby, taki kwost, łono tak sie rozrywało, na take kawolki ta łodyżka i jak to nadusił to skrzypiało i to skrzyp mówili, [...] ale to też dobre na płuca i łód anemi, ja sama piłam z tego te zioła, żeby krwi nabrać, i dobre też na włosy, na pazory, na wzmocnienie takie ogólne (Sulów, powiat kraśnicki – Pelcowa, 2017, s. 419).

We współczesnej rzeczywistości wiejskiej przywołane mechanizmy postrzegania przyrody odchodzą w zapomnienie, a nazwy coraz rzadziej są identyfikowane z rośliną.

Inny przykład to 'placek z mąki żytniej lub pszennej z dodatkiem sody, pieczony na fajerkach', który ma w gwarach Lubelszczyzny 28 nazw: *dzióbacz, fajerczak, fajerczarz, gnieciuch, ignac, osuch, palinka, pałyniczka, placek, placek sodowy, podplomyk, pranot, praśniak, praśny placek, pronagal, przastek, praśniak, praśny placek, prześniak, pucak, sodnik, sodny placek, sodownik, sodziak, suchar, szewcok, wacuch* (Pelcowa, 2019, ss. 155–158, 423, 445–446, 454–456, 520–521, 545 i in., m. 23) zróżnicowanych regionalnie. Wychodząc od określenia ogólnego *placek*, sięgamy po nazwy związane z miejscem pieczenia (*fajerczak, fajerczarz, podplomyk*), sposobem przyrządzania (*gnieciuch, suchar*), odwołaniem do smaku i składników, w tym mąki, wody, serwatki (*osuch, palinka, praśniak, praśny placek, przastek, praśniak, praśny placek, prześniak*), a także ze wskazaniem na sodę jako konieczny składnik ciasta (*placek sodowy, sodnik, sodny placek, sodownik, sodziak, proziak*), po nazwy odwołujące się do kształtu (*dzióbacz, pucak, wacuch*) i przeznaczenia (*szewcok, ignac*), np.:

Fajerczak to placek pieczony na fajerkach, robiony na sodzie (Białowody, powiat hrubieszowski – Pelcowa, 2019, s. 157).

Fajerczaki to proste placki z mąki, sody i zsiadłego mleka, które dawnej zastępowały chleb. Kiedyś pieczono jich na fajerkach (Wojślawice Kolonia, powiat chełmski – Pelcowa, 2019, s. 157).

Fajerczok to placek z mąki, serwatki i wody (Rakołupy, powiat chełmski – Pelcowa, 2019, s. 157).

Palinke sie upiekło na fajerkach prosto tak, soda i woda, no i tam troszki kisłego mlika (Sławęcin, powiat zamojski – Pelcowa, 2019, s. 157).

Sodziaki to takie zwyczajne placki na sodzie pieczone na fajerkach (Zaklików, powiat stalowowolski – Pelcowa, 2019, s. 521).

Proziaki to proste placki pieczone na kuchennej blasze, nazywane proziakami, moje babka to mówili, że ta nazwa pochodzi od prozy, tak podobno kiedyś nazywali sode oczyszczone dodawane do ciasta (Lipiny Górne, powiat biłgorajski – Pelcowa, 2019, s. 451).

Praśniok to placek zrobiony na kwaśnym mleku i sodzie, z gorszego gatunku mąki, pieczony na fajerkach (Płonki, powiat puławski – Pelcowa, 2019, s. 445).

Praśniok to placek zarobiony na sodzie i rzućany na fajerki (Wola Idzikowska, powiat krasnostawski – Pelcowa, 2019, s. 454).

Część nazw przywoływana jest z jednoznacznym wskazaniem na wyrób piekarniczy stanowiący element dziedzictwa kulturowego danego obszaru, co obrazuje m.in. wypowiedź o szewcoku:

Tu szewcoki so znane, takie placki piecune na blasie, takie tu nase, ale to nie tylko smak Borzechowa. To coś więcej, to smak historii i tradycji (Borzechów, powiat lubelski – Pelcowa, 2019, s. 545),

a także o *podpłomyku* jako elemencie promującym Zagrodę Guciów na Rostoczku Środkowym, np.:

Na rozgrzanej płycie pieko sie podpłomyki, takie placki na sodzie, a potem jich sie jadło z masłem świeżutkim, tera po domach to ni robio, ale tu u nas to można zjeść (Guciów, powiat zamojski – Pelcowa, 2019, s. 423).

Podpłomyk to placek na sodzie pieczony na blasze kuchenny (Zaburze, powiat zamojski – Pelcowa, 2019, s. 423).

Podpłomyk w okolicach Krasnegostawu, Zamościa i Biłgoraja jest nazwą wieloznaczną i określa także inny dawny wyrób piekarniczy: ‘płaski placek z ciasta chlebowego pieczony przed włożeniem bochenków do pieca’, nazywany na Lubelszczyźnie *bałabuchem*, *klepakiem*, *lipochem*, *opalkiem*, *opolonokiem*, *palonką*, *podpalkiem*, *podpłomiennikiem*, *podpłomykiem*, *podpłonikiem*, *podpłonyczkiem*, *popłomykiem*, *popłonikiem*, *popłonykiem*, *prysaczem*, *pryszczem*, *przedpłomiennikiem*, *prześniakiem*, *solankiem*, *tryszczem* (Pelcowa, 2019, ss. 423–426 i in., m. 23). Oba placki łączy odwołanie do biedy i chęci zaspokojenia głodu, przy czym *podpłomyk* pieczony w piecu chlebowym ma bogatszą symbolikę i charakter „łącznikowy”, a „wypiekano go zawsze na początku lub na końcu właściwego wypieku chleba. Rola jego jest zatem inicjująca lub kończąca” (Kubiak & Kubiak, 1981, s. 123). *Podpłomyki*, stanowiące łącznik między swoimi a obcymi, „dawane są ludziom «obcym», ze świata najczęściej traktowanego jako diabelski, ale daje się je również Jezusowi. Wystawia się je również dla zmarłych” (Kubiak & Kubiak, 1981, s. 123), dzieci, żebraków i wędrowców.

Inny obraz, wynikający z regionalnej tradycji weselnej, tworzą pojawiający się na dawnym weselu nieproszeni goście. W gwarach Lubelszczyzny określani są 16 nazwami: *futryniarze*, *kościelne*, *kościelniaki*, *kościelnicy*, *kościelniki*, *nieproszone goście*, *obozowce*, *pasierby*, *postrona*, *przydany*, *sienne goście*, *surowce*, *sybiraki*, *wieczorowe*, *zaporozcy*, *zawiślaki* (Pelcowa, 2022, ss. 135, 184–185, 250, 282–283, 315, 347, 365–366, 388, 396, 473, 521, 528 i in.), z których każda ma swoje głębokie uzasadnienie zamknięte w ludowej interpretacji, np.:

W czasie wesela przychodzili kościelniaki. To były i młode, i starsze mężczyźni, którzy przychodzili nieproszone. Tam tańczyli trzy, cztery kawalki, orkiestra grała im ze wszystkimi weselnikami, i bawili się te kościelniaki. Później proszono ich do stołu, tam ich tam ugoszczono, że te kościelniaki tak już się poszły do domu. Pojedli, popili, to była największa radość w tym domu, kiedy było najwięcej tych kościelniaków. To dobrze świadczyło o gospodarzach, że to dobre ludzie są (Meszno, powiat lubelski – Pelcowa, 2022, s. 184).

Kościelnicy przychodzili, czasem się ich naszło i stali pod oknami, coś im tam z tego wysła wynieśli (Poniatowa, powiat opolski – Pelcowa, 2022, s. 185).

Kiedyś, kiedyś dawno, to opowiadały, że na tym weselu były weselnicy, co były zaproszone na wesele, i były takie kościelnicy, co sami przychodzili (Bochońnica, powiat puławski – Pelcowa, 2022, s. 185).

Futryniarze to nie weszli do środka, tylko futryny podpirali (Rudno, lubartowski – Pelcowa, 2022, s. 135).

Obozowców się naszło na wysele, nieproszonych takich ludzi i stali pod oknami (Zawieprzycze, powiat łęczyński – Pelcowa, 2022, s. 250). Tak ludzie nazywali tych ludzi, że to pasierby już, nie weselne, tylko w pasierby takie prywatne ludzie przychodzili. Do sień, to dzieci przychodzili do sieni, a starsze to pod okno przychodzili (Wólka Polinowska, powiat białski – Pelcowa, 2022, s. 282).

Byli goście na wyselu i była pustrona, to takie, co pod oknami zaglądali, a nie byli zaproszone (Borowiec, powiat biłgorajski – Pelcowa, 2022, s. 315).

Na wesele przychodziły przydane, nikt ich nie zapraszał, same szły (Baraki Stare, powiat stalowowolski – Pelcowa, 2022, s. 347).

U nas na nich mówiły sinne goście albo samo sinne, że przysły sinne. Sinne goście, bo zazwyczaj stoły te goście w sini (Świeciechów, powiat kraśnicki – Pelcowa, 2022, s. 366).

Surowce to wchodzili tak do progu i prosili, żeby im coś dać i żeby mogli zatańcować z druhami (Stojeszyn, powiat janowski – Pelcowa, 2022, s. 388).

Sybiraki to byli nieproszone goście na wesele, obserwowali tylko za oknem (Grabowiec, powiat zamojski – Pelcowa, 2022, s. 396).

A ile wieczorowych było, takich tych nieproszonych gości, po pierwsze belke byli wieczorowe. [...]. O, tańczyły na przemian. Pierw weselne tera tańczą, a tera tańce dla wieczorowych. To już same wieczorowe tańczyły (Osmolice, powiat lubelski – Pelcowa, 2022, s. 473).

W czasie wesela przychodzili zaporozcy, takie nieproszone na wesele ludzie (Tuchanie, powiat chełmski – Pelcowa, 2022, s. 521).

Zawiślaki byli, nikt nie prosił, ale same przysły takie goście i czekali, żeby coś im dać (Zynie, powiat biłgorajski – Pelcowa, 2022, s. 528).

Nieproszeni goście weselni to zjawisko kulturowe zanikłe w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku, a obecnie znane tylko biernie najstarszym mieszkańcom wsi.

Przywołane przykłady dowodzą, że nazwa jest sposobem mówienia o otaczającym świecie, powiązaniem niemi zależności nie tylko z desygnatem, ale z innymi nazwami i elementami otaczającej rzeczywistości. Powinna być zatem częścią postrzegania świata przez mieszkańców wsi, dlatego w obrazie gwarowym trzeba uwzględnić nie tylko słowo, ale jego strukturę, pokazać szerszy kontekst kulturowy i charakter nazywanego desygnatu oraz odniesienia do rzeczywistości pozajęzykowej. W słownikach regionalnych dzięki rozbudowanej leksykograficznie formie hasła słownikowego jest to możliwe. Jesteśmy w stanie przywołać dawne słownictwo, włączając je w ocalone od zapomnienia obrazy z przeszłości. Nie jest to tylko „nazywanie dla nazywania”, ale sposób interpretacji i odtworzenie wartości dawnych słów, wpisanych w kontekst obyczajowy, kulturowy, obrzędowy, symboliczny i magiczny.

Tradycyjny sposób interpretacji świata zawarty w bogactwie mechanizmów nazwotwórczych pozwala też na wyeksponowanie specyfiki semantycznej nazwy, np. *ziemny pies* na określenie ‘chomika pospolitego: *Cricetus cricetus*’ znajduje uzasadnienie w jego zachowaniu: *Zimny pies, bo on szczeka jak pies, a siedzi w zimi, to jest zwirzątko takie więc polne, zbożem sie żywi i łapie to ziarno z pola* (Polichna, powiat kraśnicki – Pelcowa, 2015, s. 408), z jednoczesnym potwierdzeniem małopolskiej lokalizacji *ziemnego psa* i wskazaniem odmienności południowo-zachodniej Lubelszczyzny w stosunku do pozostałej części, którą charakteryzują nazwy: *chomik* w części północnej i wschodniej, *chomiak* na południowym wschodzie, *choma* w pasie gwar środkowolubelskich i południowo-wschodniolubelskich, *chom* w części środkowej i środkowo-południowej, oraz kilka określeń notowanych rzadko i sporadycznie (*polch, skrzek, nornica, noszyk*) (Pelcowa, 2015, m. 13).

Wydobywając motywację, zakres użycia, relacje do innych nazw i desygnatów, umieszczamy nazwę i desygnat w określonym kręgu kulturowym, np. obraz świąt Bożego Narodzenia przywoływany jest z uwypukleniem wątku religijnego i symbolicznego, ale też pierwiastków apokryficznych i ludycznych. Słowo *król* wpisane w ludowy ogląd świąt oznacza ‘sноп żyta stojący w izbie przez okres Bożego Narodzenia’, nazywany na Lubelszczyźnie także *stryjem, babą, dziadem i kołędą* (Pelcowa, 2012, 2022), a w różnych częściach Polski: *królem Herodem, trzema królami, chacholem, dziadkiem, dziaduchem, diduchem, gospodarzem, panem, Józefem, kołędą, kołédnikiem, kopą, snoopem wigilijnym, stróżem, Szczepanem, Szczepankiem* (Grabka, 2012, ss. 66–69), zyskuje dodatkowy, naddany sens, stając się symbolem urodzaju, szczęścia, dostatku i zdrowia (por. Bystroń, 1960, s. 194), a także ochrony przed złem i klęskami żywiołowymi. Powinien to być pierwszy snopek żżęty w czasie

żniw, z pełnymi kłosami, dający nadzieję na przyszłość, ale też odwołujący się do tradycji regionalnej, np.:

Przynoszono też snopek, stawiano od wschodu, to musiał być z kłóskami, taki pełny, bo to żeby bogactwo było w domu, i to stawiało się w mieszkaniu od wschodu, bo trzej królowie szli od wschodu. No tak za łóżkiem postawić można było czy tam w rogu oprzeć i to do Trzech Króli tak stał ten snopek, ten król (Kawęczyn, powiat zamojski – Pelcowa, 2012, s. 152).

Podobny charakter mają wypowiedzi o kolacji wigilijnej z tradycyjną liczbą potraw, np.:

Pośnik to był posny i był ze wszystkiego, co na polu, w sadzie, w lesie, i na wodzie, zy zboża, warzyw, owoców, orzechów, miodu, rybów, grzybów i maku. Jak było bidnie, to cały rok taki będzie, musiało być obficie i na dwanaście miesięcy, bo wtedy się wiedło w polu i w domu (Gołęb, powiat puławski – Pelcowa, 2022, s. 317).

Gutuj dwanaście potraw i każdy trza skosztować, bo to na dwanaście miesięcy, żeby się szczęściło, taka to była tradycja (Zielone, powiat tomaszowski – Pelcowa, 2022, s. 318).

No dlatego dwanaście potraw na stole być miało, że to apostołów dwunastu było, a ile apostołów, to i tyle potraw (Szperówka, powiat zamojski – Pelcowa, 2022, s. 124).

Przy ‘buleczkach w kształcie bocianich nóg pieczonych na Zwiastowanie’ (Pelcowa, 2019) obserwujemy z kolei kontaminację przeszłości i teraźniejszości, z ich włączeniem w obyczajowość i obrzędowość ludową. Słowa gwarowe wpisują się w językowo-kulturowy obraz gwar Lubelszczyzny, z tym, co zostało jedynie w pamięci i wspomnieniach, i z tym, co jest obecne w mowie i zachowaniach kulturowych najstarszych mieszkańców współczesnej wsi. Włączone w tekst kultury i zbiorowe doświadczanie pamięci (por. Chlebda, 2012, ss. 109–119; Gomółka, 2012, ss. 61–74; Wójcicka, 2014, ss. 99–109), stają się nośnikami dziedzictwa kulturowego i wartości ludowego obrazu świata.

Bociany notowane koło Puław, *bocianie łapki* w okolicach Parczewa, oraz *bocianie łapy* i *bocianie holopy* w okolicach Białej Podlaskiej (Pelcowa, 2019, s. 88), zyskują „nowe życie” jako istotny element tradycji lokalnej, np.:

Tera to uczym jak robić te bocianie łapki, bo to już zanikło, a to zawsze na Zwiastowanie musieli być bućcie łapki, takie palczaste ciastka, takie zwykłe (Hołowno, powiat parczewski – Pelcowa, 2019, s. 88).

Buciany to z dawien dawna piekli, to takie obrzędowe więcyle bućczki z wyglądu jak nogi u bociana (Końskowola, powiat puławski – Pelcowa, 2019, s. 88).

Bociana holopy to piekło sie na Zwiastowanie. To sie piekło te holopy, po ty łydce dla każdy panny, żeby nogi ni buleli. I każdyn dustanie kawalek tego ciasta, żeby te żniwa byli pomyślne (Dobrynka, powiat bialski – Pelcowa, 2019, s. 88).

Bocianie łapy kiedyś piekli, bo to takie obrzędowe było, że tylko na Zwiastowanie, bo wtedy ma już bocian być na gniaździe (Komarno, powiat bialski – Pelcowa, 2019, s. 88).

Regionalne słowniki gwarowe pomagają w kształtowaniu tożsamości regionalnej i w ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, wynikającego z konwencji UNESCO z 2003 roku (Konwencja) i będącego prawem oraz obowiązkiem użytkowników języka każdego regionu, a także miarą miejsca i czasu. Są to opracowania o szczególnym znaczeniu dla ratowania gwary jako dziedzictwa językowego, istotnego dla budowania pomostu między pokoleniami oraz podkreślenia wartości kulturotwórczej regionu i jego miejsca w globalnym świecie.

BIBLIOGRAFIA

- Bąk, P. (1960). *Słownictwo okolic Kramska na tle kultury ludowej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Brzeziński, W. (1982–2009). *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskiem* (T. 1–6). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bystron, J. S. (1960). *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII* (T. 1). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Chlebda, W. (2012). Pamięć ujęzykowiona. W J. Adamowski, & M. Wójcicka. (Red.), *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej* (ss. 109–119). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Cygan, S. (2009). *Z gwary świętokrzyskiej. Świat dawnej wsi w relacjach mieszkańców Pogwarki. Twórczość ludowa. Słowniczek*. Muzeum Wsi Kieleckiej. Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Cygan, S. (2018). *Słownik gwary opoczyńskiej*. Muzeum Regionalne w Opocznie. Miejska Biblioteka Publiczna w Opocznie.
- Dejna, K. (1974–1985). *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*. Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego (T. 20–31).
- Falińska, B. (1974). *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim. Słownik polskich gwarowych nazw tkackich*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Głoger, Z. (1893). Słownik gwary ludowej w Tykocińskim. *Prace Filologiczne*, 4, 795–904.

- Gomółka, A. (2012). Kulturowa rola pamięci i jej historia utrwalaona w polszczyźnie. W J. Adamowski, & M. Wójcicka (Red.), *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej* (ss. 61–74). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Górniewicz, H. (1973–1974). *Dialekt malborski*. (T. 2. Słownik 1–2). Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Grabka, B. (2012). *Obrzędowość roku kościelnego w gwarach polskich. Od adwentu do zapustów*. Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Karaś, H. (2011). *Polska leksykografia gwarowa*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Karaś, H. (2020). *Gwara Bugaja na Pogórzu*. Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Karłowicz, J. (1900–1911). *Słownik gwar polskich* (T. 1–6). Nakładem Akademii Umiejętności.
- Kąś, J. (2011). *Słownik gwary orawskiej* (2. wyd.). (T. 1–2). Księgarnia Akademicka.
- Kąś, J. (2015–2019). *Ilustrowany leksykon gwary podhalańskiej* (T. 1–12). Dom Ludowy Bukowina Tatrzańska, Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ w Nowym Sączu.
- Kobus, J., & Gniazdowski, T. (Red.). (2018). *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady*. Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Kobus, J., & Migdałek, T. (Red.). (2021). *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie*. Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Kobus, J., & Migdałek, T. (Red.). (2023). *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Przyroda*. Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Kobus, B., & Stępień, M. (Red.). (2018). *Gospodarz. Słownik mieszkańców powiatu kolskiego*. Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Kobus, J., & Wilkosz K. (Red.). (2024). *Słownik języka mieszkańców okolic Klecka. Praca na roli i w gospodarstwie*. Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Konwencja – Konwencja UNESCO 2003 w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r., Dziennik Ustaw z 19 sierpnia 2011 roku, nr 172, poz. 1018.
- Kubiak, I., & Kubiak, K. (1981). *Chleb w tradycji ludowej*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kucała, M. (1957). *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich (Więciórka, Sidzina, Facimiech)*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Łopaciński, H. (1899). Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (słownik wyrazów ludowych z Lubelskiego, mniej z innych okolic Królestwa Polskiego, zrzadka z Galicyi, Szląska, Prus i Poznańskiego) (Cz. 2). *Prace Filologiczne*, 5, 681–976.
- Maciejewski, J. (1969). *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*. Wydział Filologiczno-Filozoficzny. Towarzystwo Naukowe Toruń.
- Maryniakowa, I., Rembiszewska, D., & Siatkowski, J. (2014). *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*. Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytutu Sławistyki PAN.

- MSGP – Wronicz, J. (Red.). (2009–2010). *Mały słownik gwar polskich*. Wydawnictwo Lexis.
- Osowski, B. (Red.). (2018a). *Gospodarz. Słownik mieszkańców powiatu kolskiego*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Osowski, B. (Red.). (2018b). *Gospodyni. Słownik mieszkańców powiatu kolskiego*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Osowski, B. (Red.). (2019). *W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury powiatu pleszewskiego*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Osowski, B. (Red.). (2023). *Produkty roślinne i zwierzęce oraz grzyby w kuchni. Słownik języka i kultury powiatu pleszewskiego*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Pelcowa, H. (2012–2023). *Słownik gwar Lubelszczyzny* (T. 1–12). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, H. (2012). *Słownik gwar Lubelszczyzny. T. 1. Rolnictwo. Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, H. (2015). *Słownik gwar Lubelszczyzny. T. 3. Świat zwierząt*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, H. (2017). *Słownik gwar Lubelszczyzny. T. 5. Świat roślin*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, H. (2019). *Słownik gwar Lubelszczyzny. T. 6. Pokarmy*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, H. (2022). *Słownik gwar Lubelszczyzny. T. 10. Obrzędowość i obyczajowość ludowa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, H. (2023). *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pluta, F. (1973). *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Przymuszała, L. (2013). *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Przymuszała, L., & Świtała-Trybek, D. (2021). *Leksykon dziedzictwa kulinarnego Śląska*. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. (Red.) (2017). *Słownik gwary i kultury Kujaw*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- SGM – *Słownik gwar małopolskich*. (2016–2017). Instytut Języka Polskiego PAN.
- SGOWM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. (1987–2023). Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie. (1977–2023). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Sierociuk, J. (Red.). (2019). *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*. Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.

- Sierociuk, J., & Czesak A. (Red.). (2014). *Co wieś, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce*. Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Steffen, W. (1984). *Słownik warmiński*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sychta, B. (1967–1973). *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* (T. 1–6). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sychta, B. (1980–1985). *Słownictwo Kociewia* (T. 1–3). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szewczyk, Z. P. (2014). *Słownik gwary Lachów Sądeckich (Podegrodzkich)*. Biblioteka Gminna w Podgrodziu.
- Szymczak, M. (1965–1973). *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* (T. 1–8). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wójcicka, M. (2014). *Pamięć zbiorowa a tekst ustny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wyderka, B. (Red.). (2000–2020). *Słownik gwar śląskich* (T. 1–17). Instytut Śląski w Opolu.
- Zaręba, A. (1954). *Słownictwo Niepołomic*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Zaręba, A. (1960). *Słownik Starych Siolkowic w powiecie opolskim*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Regional Dialect Dictionaries as a Means of Preserving Intangible Cultural Heritage

This chapter highlights the value of regional dictionaries as essential repositories of linguistic and cultural heritage. By linking words, memory, and imagination – key elements that form the basis of semantic diversity – these dictionaries align with the objectives of dialectology and its methodological approach to presenting and interpreting dialectal material in both verbal and visual formats. They play a socially significant role in preserving the linguistic and cultural identity of the “small homeland” and fostering a sense of regional identity. The analysis draws on selected words and their conceptual images derived from dialectal expressions provided by 2,500 individuals from 636 villages in central-eastern Poland.

Keywords: regional dialect dictionary, dialect, word, image, memory.

Наталія Хібеба

Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів

Обрядова лексика як засіб ревіталізації говорів

Здійснено спробу простежити динаміку весільної лексики бойківських говірок у часових межах кінця XIX – початку XXI ст. на матеріалі доступних фольклорно-етнографічних збірників, лексикографічних джерел, корпусів діалектних текстів та власних польових записів авторки. Акцентовано, що на осучаснення традиційної духовної культури, вплив літературної мови, агресивність сусіднього наддністрянського говору, перемикання мовної свідомості діалектоносія зреагувала й обрядова лексика, ілюструючи часткову пасивізацію, інноваційні процеси, дериваційний потенціал, семантичні зміни, лексичну варіантність та ін. Однак значна кількість збережених давніх, а водночас застарілих, рідковживаних мовних одиниць засвідчує їх тяглість і змогу відтворення в контексті активізації, ревіталізації обрядів та обрядодій українців. Звернено увагу, що давні слова зазнають десемантизації, мотивують розвиток нових значень, поступаються новим номінаціям, ілюструють розширення компонентного складу назв та ін. Задokumentовані у фольклорно-етнографічних записах, діалектних текстах і словниках, у польових матеріалах лексеми репрезентують багатий репертуар бойківської весільної лексики, динаміка якої залежить від часового виміру.

Ключові слова: діалекти української мови, південно-західне наріччя, бойківський говір, весільна лексика, лексика, семантика, інноваційні процеси, десемантизація, ревіталізація.

Фактичний матеріал говіркового мовлення бойків від кінця XIX ст. до сьогодні – фольклорно-етнографічні збірники, лексикографічні та лінгвогеографічні джерела, корпуси діалектних текстів та власні польові записи – дає змогу простежити динаміку складу весільної лексики бойківських говірок. На різні як власне мовні, так і позамовні чинники – осучаснення традиційної духовної культури, вплив літературної мови, агресивність сусіднього наддністрянського говору, перемикування мовної свідомості діалектоносія (освіченість, зміна місця проживання, незнання рідної говірки та ін.) – зреагувала й обрядова лексика, ілюструючи часткову архаїзацію, інноваційні процеси, дериваційний потенціал, семантичні зміни, лексичну варіантність та ін. Попри це, реєстр обрядової лексики бойківських говірок фіксує значну кількість давніх, а водночас застарілих, рідковживаних, ендемічних мовних одиниць, які цементують ядро весільної лексики, перешкоджаючи його нівелюванню, засвідчуючи тяглість й можливість відтворення в контексті активізації, ревіталізації обрядів та обрядодій українців.

Стійкість бойківської весільної лексики репрезентує її зіставлення на різних хронологічних зрізах. Мета дослідження – окреслити тяглість обрядового діалектного ландшафту та його зміни у проєкції кінця XIX – початку XXI ст. Для цього залучено тексти про давнє весілля бойків, опубліковані в часописах „Зоря” (Кузів, 1889), „Lud” (Schneider, 1911, 1912), у серійному виданні „Матеріали до українсько-руської етнології” (Гнатюк, 1908; Кміт, 1908; Кузеля, 1908; Левинський, 1908), описи весілля Ольги Рошкевич (Рошкевич, 1886/1970), Зоф’ї Стшетельської-Гринберг (Strzetelska-Grynbergowa, 1899), Остапа Мисевича (Мисевич, 1937), а також новіші фольклорно-етнографічні матеріали Неоніли Здоровеги (Здоровега, 1974, 1983), Ганни та Василя Соколів (Сокіл & Сокіл, 1998, 2016), Петра Зборовського (Зборовський, 2013) та ін., діалектні тексти (Свенціцький, 1913; Глібчук, 2005 та ін.) і сучасні записи авторки, зібрані польовим методом у бойківських селах Львівської та Івано-Франківської областей упродовж 1994–2016 рр. (див. Хібеба, 2021, сс. 9–10).

Різночасовий фактичний матеріал з обстеженого терену підтверджує, наскільки активно функціують весільні обрядодії бойків і відповідно лексика, яка їх репрезентує. До прикладу, назва **дякування** (**дякованє**, **дякованя**) ‘обрядодія, коли наречені кланяються та цілують батьків, родичів, дякуючи за дар народження, за виховання; етап весільного обряду перед вінчанням’, фіксована в текстах про турківське весілля о. Івана Кузіва та Юрія Кміта (Кузів; Кміт; цит. за Хібеба, 2021, сс. 42, 102, 113), – в активі обрядового словника сучасних діалектоносіїв ((Вл, Гл, Лк, Нв, Ял); Дем’ян, 1960, с. 108; Здоровега, 1983, с. 244; Сокіл & Сокіл, 1998, сс. 105, 109): „*Буде ту дякованє За ваше годованє*” (Кузів;

цит. за Хібеба, 2021, с. 42); „В нас тупер дякованя Вітцю за годованя” (Кміт; цит. за Хібеба, 2021, с. 113); *Стáну я на кладіну, Заклічу всю родіну. Сходжáйся, родинóйко, Та й вінча́й дити́ночко. Бо бу́де дякуваня, За ва́ши годува́ня* (Гл) та ін.

Ольга Рошкевич у с. Лолин на Стрийщині зафіксувала етап весілля, коли староста кілька разів виголошує промову від імені наречених, просячи для них благословенства в батьків та родичів, – **просить прощі**: „У лаву, матінко, у лаву, Та зроби донечці хоч славу. Та, старосто, походи Та свої прощі випроси. Потім виступає староста і просить прощі так [...]” (Рошкевич, 1886/1970, с. 84). Обрядову лексему *прощі(є)* відзначають Ю. Кміт: „Старота каже при тім знов свою прощу, лише з тим закінченєм: оби були ласкаві мене в сесю дорогу благословити”; „Тепер вносять рантух і «вініць» з комори, а староста просить, щоб свашки перестали ладкати, а музики грати і говорить «прощі» так, як перше до молодого”; „Староста говорить «прощі», а молода цілує тата й маму; по ній робить те саме молодий. За той час ладкають свашки молодого” (Кміт; цит. за Хібеба, 2021, сс. 125, 131, 132), Юзеф Шнайдер: „Після того як гості посходяться, молодий клякає посеред хати, а староста, узявши “коровай”, тричі робить ним над головою молодого знак хреста і просить батьків та родичів поблагословити – «просит прощє»”; „Після накладання вінків молоді обмінюються перснями, а потім настає «прощє»” (Шнайдер; цит. за Хібеба, 2021, сс. 165, 169), а також назву **прощові хлібини**: „Під час шлюбу («вінчання») священник накладає молодим на голови металеві корони, а старости на плечах тримають дві «прощові» хлібини, і коли священник закидає на шию молодим «наміт», наближуючи їх одне до одного, старости хлібинами тричі б’ють молодих по плечах” (Шнайдер; цит. за Хібеба, 2021, с. 169). Детально виклав промову, яку весільний староста виголошує від імені наречених, Іларіон Свенціцький у студії про фонетичні, граматичні, акцентуаційні риси села Бітля на Львівщині (Свенціцький, 1913, сс. 131–132).

Про бойківський обряд кількарязового виголошування *прощ* ідеться в монографії Валентини Борисенко (Борисенко, 1988, с. 124), а сучасні діалектоносії, наголошуючи на особливій урочистості такого моменту весілля, уживають обрядові слова **прóща, прóщі** (Влв, Кл, Кр, НГс, Пт, СНБ):

Там вже ся всі зійшли, там погóстилися, потаньцюва́ли, і потóму є прóща така, там називáли. Сідáють батькі, молодóб чи молодóго, напри́клад молодóго, по су́ті спра́ви, якшо́ молодá, ну, вийшла за́миш. Молодóго батькі сідáють, там благословéнство, бажáня для молоді́х на дóбре житя́ (НГс); Стáроста як почáв говорі́ти, то де́які лю́де думали, шо вона́ вмéрат, шо так ї прóща́є, так вже «просьтíт і просьтíт, сусіди». А в нас так не дóже, трóшки бу́ло

такé, шо дякує мамі за то всьо, і просьтіт ї провіни. В нас дуже кóротно. Але навіть недáвно, я булá в Карпáцькому, якийсь попáв такий старій стáроста, то так прощáв, шо я вже самá плакала, думаю, чи вже вмирає та дівка, чи віддаєсі!? (ЛБ) та ін.

Маловідомою для діалектоносіїв є лексема **мітвини**, що позначала повесільну обрядодію, коли, зі слів інформантів, наречені ходили до ріки вмиватися: зливали один одному воду з відра, а потім – своїм родичам: „По тыхъ церемоніяхъ танцюють та спѣвають ажъ до пѣвочи и розходятъ ся вѣдтакъ домо́вь спати. На другій день йде молодый рано просити родину молодои на митвини. Родина молодои, музика, свашки приходятъ, и коли уже усѣ зѣйшлись и мають йти до рѣки на мытвины, то дають молодѣй въ одну руку кропило, а въ другую коновку, а до коновки сыплютъ всяке насѣне, що ся тѣлько сѣе” (Кузів; цит. за Хібеба, 2021, с. 66). Після митвин невістка приносила з річки воду й освячувала обійстя, хату, хатне приладдя, а також зливала на руки свекру та свекрусі: „Кропит нивіста, кропит! Де кропля води упаде, Там пара волів стане” (Кузів; цит. за Хібеба, 2021, с. 69). Сучасні говірконосії пригадують це слово:

Та й всьо. Ше бу́ли якісь мітвини, я вже то мітвини, то не зна́ю, як то́то. Йшли, як бу́ла блісько ріка́, то йшли на ріку́, а як по́тік, йшли в по́тік ся міти. То то́чно не зна́ю, вже-м то не роспові́м. Та й так ся весі́ля скінчи́ло (Дн) або ж пам’ятають тільки обрядодію: То ко́лись ходи́ли мітисі́, за По́льці юш перестáли... То називáли телі́шка перѣ́д. Такий візо́к був, шо на ті́м вѣзли, то по шло́бі. То в і́днім селі́ бу́ло зало́жене, шо в дру́гий день, а ту в нас то́го дня само́го. Потѣ́м перепивáти йшли. Молоді́ята вѣзли міти і ра́зом сади́ли (Трл), або ж пропонують інше слово на її позначення – вмивáні: То вмивáні. То вже помі́ють і вже тоді́ іду́т іс плачѣ́м, і називáюцьці́, і музи́ки, пра́вда, гра́ють... Та й так, чу́йте, замолоді́чіт, тогді́ що ро́бліт? Беру́т міти, на вмивáня веду́т то́ту́ молоду́. Іду́т міти, áле найпе́рши мі́ють... Ко́лись мі́ли так. Бра́ли у ведро́ води́ чи що, і кола́ч, і че́рес кола́ч му́сів молоді́й так три ра́зи міти́ молоду́, то́ту́ во́ду мачѣ́в. А три ра́зи молодá молодѣ́го мі́ла. А тоді́ вже йду́т на зарі́нок на во́ду, міти. То вже йду́т всі го́сьті, то вже так сі́ мі́ють, хля́паюцьці́ в води́, ме́чут одно́ дру́гого! То вже зві́тти іду́т с плачѣ́м і сварѣ́цьці́, і називáюцьці́, і пла́чут, всьо! Мо́ю дру́шку, то якра́з бу́ло по Дми́трі [церк. ‘день святого Димитрі́я’ – Н. Х.], ві́второк сі́ відда́вала, то вже був лі́д. Так се́редина доро́ги той хре́ст, я там бу́ла в тих, в неві́стках три ро́ки, а потѣ́му вже ту на грі́ткѣ пі́шла, вже-м сі́ побуду́вали... То мо́я дру́шка, як пі́шла, нема́ її, вже вме́рла, така фа́йна, та як

пустили ту друшину в долину головів, а то був лід, трішки вона си губу розбила, кров її обіліла, йой! Такé було! Мама зачіли сі сварити: „Ви чо мёчете? П'єні?“ Мёчут одін другого, то вже так звітти йдуть, як свині! То вже як по всьому, хату позамітають, вже й по весілю. То третий день весіле було (Мж).

Михайло Онишкевич фіксує слово *митвини* ‘частина весільного обряду другого дня після весілля’ в говірці села Хащів (Онишкевич, ч. 1, с. 441).

На початку ХХ ст. носії бойківських говірок, як свідчать тогочасні фольклорно-етнографічні тексти, уживали назву *пропій* ‘обрядодія, коли вручали подарунки нареченим, а ті на знак вдячності наливали чарку гостеві’: „*Пропій лагодить ся в хаті молодої, коли молода вийшла з хати до молодого; мати ладить дарунки. На той час приходить післанець від молодого: «Просит вас тато і мама на пропій»*” (Кузеля; цит. за Хібеба, 2021, с. 137); „*Вечером приходять від молодої до хати молодого на «пропій»*” (Левинський; цит. за Хібеба, 2021, с. 163); „*Після частування забираються з музиками до сусідньої хати, а в молодого починають готуватися до «пропою». Увечері починається «пропій»*” (Шнайдер; цит. за Хібеба, 2021, с. 171). Ця номінація охоплює широкий ареал функціонування в сучасних бойківських говірках (Вл, ВСт, Кз, Кр, Ксм, Мж, Нб, Оп, Ор, Сд, СНб, Ур); Сокіл, 2016, с. 99; Щеглюк, 2016, с. 318):

То пропій в молодого йшов, і пропій в молодой йшов (Кр); А на другий день пропій називалосі, і їхали туди <до молодого>. І молодá давала хліб із мёдом, не так, як типёрка, струцьні, тортиї, такево (Ур); Як який обічай. Є перепій відрáзу, як приходять перепивáют. Колісь як ужé завіли молодóу, тогди́ був перепій. Тогди́ перепивáли, сидáли за стóли, то вже називáвсі пропій (Ксм); От як вісіле́ вже ся закінчи́ло в молодóй, то вже в нас їде до молодого, у пропій, як то кáжут. Вдень в молодóй, а ввечері́ бу́ло пропій в молодóго. То молодá сі прощáла із дівчáтами, із сусідами, прощáласі. І запрóшувала гостей, абі́ йшли за ними́ в пропій (Нб) та ін.

Інше значення слів *пропій*, *пропійці(и)* (*пропівци*) – ‘гості нареченої, які через деякий час після того, як наречений забирає до себе наречену, приходять до нього на гостину’ – відзначено в записях бойківського весілля Дрогобиччини, Старосамбірщини кінця ХІХ ст., а також Стрийщини та Івано-Франківщини початку ХХ ст. (Рошкевич, 1886/1970, сс. 108, 109, 111; Tomaszewska, 1888, с. 78; Strzetelska-Grynbergowa, 1899, с. 475; Кузеля; цит. за Хібеба, 2021, сс. 134, 138, 140, 141, 142, 143; Шнайдер; цит. за Хібеба, 2021, с. 183): „*Мамка пропій збирає, До доньки виїжджає*”;

„Ой, вітре, зима буде, Чуй земле пропій іде”; „Проше, пропійци, проше На добру горівочку, На любу бисідочку” (Кузеля; цит. за Хібеба, 2021, сс. 137, 138, 140); „Зайшовши нареши́ті до хати, пригощають прибулих. Молода разом із батьками, старостами і «пропійцями» сідає за стіл, а староста в цей час знову «прахтикує» з горщиків” (Шнайдер; цит. за Хібеба, 2021, с. 183); „Поїхали, як з пропойом” (Франко, 2006, 3, с. 661). Фіксують ці слова лексикографічні джерела з Бойківщини: *пропійці* ‘весільні гості’, ‘гості, що під час весілля співають „пропій”’, ‘перезва’ (Онишкевич, ч. 2, с. 154; Дяків, 2014, с. 121), *пропій* ‘весільні гості з боку нареченої, які прямують за нею в дім нареченого’ (Комарницький, 2015, с. 218), експедиційні записи (Вл, ВСт, Глбк, Іл, Кр, Лб, Лс, Мл, НГс, Ор, Сд, СНб, Тр, Ул, Яв):

Бо тоті го́сьті, шо вже йшли до не́ї, шо вже ма́ма збра́ла, то назива́вся пропій, бо вони́ вже дівку пропі́ли. Вже відогна́ли гет, пропі́ли, тому́ назива́вся він пропій (Яв); То сва́ти верта́юцьця. А по́тім пропій за молодо́в, шо молоду́ пропі́ли, назива́лися пропій. Вони́ вже вночі́ йшли тудá до ньо́го. Він приході́в пе́рший, він, хло́пець, заби́рав дівчину́ із друшка́ми. А го́сьці молодо́ї ше сиді́ли. Іду́т, сьпіва́ют, перева́жно всі бу́ли віпивши́ до́бре. То ся назива́ло пропій, шо пропі́ли молоду́ (Лб); А пі́зніши приході́ли ще від молодо́ї го́сьці. То в нас назива́лося пропій. По-старода́вньому так (Ор); А де́сь че́рез годі́ну, дві, три, там збира́юцьця, в нас ка́жут, пропійці́, і тоді́ йдут до молодо́го вже і́ї рідня́. І там так ся го́сьтят, там пода́рки розда́ют (Лб) та ін.

Лексикографічно репрезентовані слова *прида́ни(е)*, *прида́нци* ‘люди, які ведуть наречену до нареченого’ (Грицак, 1938, с. 110; Онишкевич, ч. 2, с. 137; Дяків, 2014, с. 119), з ідентичною семантикою їх задокументовано в записах від початку ХХ ст. (Гнатюк; Кузів; цит. за Хібеба, 2021, сс. 60, 61, 62, 63, 66, 96; Мисевич, 1937, с. 52): „Пы́шны́ прида́ни, пы́шны́ За Касу́нейкоу́ прійи́шли” (Гнатюк; цит. за Хібеба, 2021, с. 96); „По які́мсь часі́ висилає́ староста́ молодого́ і дру́жбу по гости́й молодо́ї. Сі́ називають́ ся прида́ни” (Кміт; цит. за Хібеба, 2021, с. 114). Назви *прійди*, *прійда́ни*, *прида́ни(е)*, *прида́нци* репрезентують широкий ареал функціювання в сучасних бойківських говірках ((Б, Бт, Вл, Вч, Гл, Дн, Лб, Лп, Мш, НГс, Трл, Яб), Сокіл & Сокіл, 1998, с. 113; Глібчук, 2005, сс. 133, 165): *Ну як погос́тилися, за то́го вихо́дять прида́не, молодо́ї го́сьті (Дн); То пото́му вже тоті́ прійда́ни приході́ли, то назива́лися молодо́ї го́сьці прида́ни, а тоті́ назива́лися молодо́го боя́ри. Ко́лі приході́ли прида́ни, вже ма́ма йшла за сво́йов до́чков тудá до молодо́го, вона́ бра́ла то́же подару́нки, бо там да́рили та́тові, ма́мі, його́ брата́м, його́ се́страм (Дн); Прида́не й*

ту називали, то так як здалека є він або вона, йшли до не́го с приданами. Брали таких своїх ближчих, йшли до молодого (Трл) та ін. Назва *prajdanu* 'тс.' відома в говірках бойківсько-лемківського суміжжя на території Польщі (Domaradz, s. 89).

Назву *світілька* 'дівчина з родини нареченого, яка бере участь у різних обрядодіях та допомагає під час шлюбу' (несе вінці до церкви, стелить під ноги рушник, тримає свічку, прив'язує хустку нареченим до руки, пришиває нареченому віночок до капелюха в церкві та ін.) відзначено в записі весілля з Перегінського і Ясеня Івано-Франківщини (Шнайдер; цит. за Хібеба, 2021, сс. 166, 180): „Дружка одягнена так само, як і напередодні, а «світівка» до шлюбу прибирає голову так, як і дружка, і так вони одягнені доти, доки не заберуть молоді до молодого” (Шнайдер; цит. за Хібеба, 2021, с. 168) та в сучасних ((Оп, Слв, Тр, Тхл, Ур, Ям); Дяків, 2014, с. 130): *Бервінок різали, як мали йти до сльобу, десь так в дванайцятій годині. То різала світівка. Від молодого йшли, молодий брав ті вінці сам, а потім вже світівка віла вінець (Ур); То світівка була у молодого. Вона обслуговувала, як сльоб брали. Свічкє, вона тойво рушник під ноги стелила. Перше полотно, тепер вже рушник, і світівка обслуговувала так, у церкві. Світівка там вже коло молодого (Ям) та ін.*

Як свідчать давні регіональні джерела й сучасні тексти, бойки дотепер зберегли номінації *каліка*, *каліка без ніг* 'жінка, яка виготовляє барвінкові вінки, чіпляє вінці нареченим на весіллі, надягає нареченій головний убір заміжньої', *лічіти каліку* 'жартівлива обрядодія, коли дружба за винагороду танцює із жінкою, яка імітує фізичну ваду, тим самим „ви-ліковуючи” її' (Кміт; цит. за Хібеба, 2021, сс. 106, 107, 115; Онишкевич, ч. 1, с. 336; (Б, Гл, Дн, Мш)):

„Каліка” сидить на столі під час припилювання. Коли вона зробить своє, дружба п'є до неї горівки і зсаджує її зі стола. Вона ще трохи покриває по хаті (тоді йдуть різні приговорювання на тему її каліцтва), а відтак іде з дружною гуляти (Кміт; цит. за Хібеба, 2021, с. 107);

Мусів дружба полічити її, брав на руки, музиканти мусіли грати танець і так вона вже тоді була вилічена, і вона калікою не називалась (Б); Тоді дружбі йшли і каліку знімали с стола, несли на площадку і дружбі гуляли с тов каліков (Гл); Тоді брала тотá, називалась та жінка каліка, вона брала з молоді той каптур і пришивала, і ше віла вінець, то клала ше збіжа. Клала збіжа і пришивала тотó до того каптура. Був віночок з барвінку, і де-не-де було збіжа в трьох місяцях. І так же само молодому. Був вінок з барвінку і збіжа, і вона пришивала до шапки і тотó. Тоді накладали на голову, і вже так далі продовжувалося висіля. Вже

тоту́ калі́ку, вже́ тоті́ ка́зали, шо́ трéба взя́ти. <весі́льні гості́ кли́кали:> «Ходи́, дру́жба, до нас, бери́ калі́ку від нас». І він тоту́ ба́бу, тоту́ жі́нку, заби́рав с сто́ла і му́сів з нев загу́ляти. Му́сів з нев загу́ляти, і вона́ вже́ бі́ла не калі́ка, а то крива́ла на но́гу, та́ка бі́дна калі́ка (Дн).

Етнографи на початку ХХ ст. у різних частинах Бойківщини зафіксували назву **кострубáта**, що номінує матір нареченого, одягнену в кожух вовною догори, коли вона зустрічає молодят зі шлюбу (Кузів; цит. за Хібеба, 2021, сс. 49, 62; Гнатюк; цит. за Хібеба, 2021, сс. 89, 94; а також: Зборовський, 2013, с. 22): *„Мати виходит на поріг хаты кострубата; загорне кожух на́рубы і выно́сит на тарéли цукру або меду́ й хлы́ба тро́ха, а цепна́рь гори́ўкы”* (Гнатюк; цит. за Хібеба, 2021, с. 89). Слово вживають і сучасні діалектоносії (Б, Дн, Лп): *Тогди́ прихóдит вже́ блі́жче до то́го, і вихóдит кострубáта. Ой ви́йди, ви́йди, кострубáта, с ха́ти, неві́стку зустрі́чати... Тоди́ кострубáта вихóдит, несе́ на тарéли ме́ду і то́же так го́сте тих молоді́х і тих люде́й гори́вков, ме́дом, і захóдять до ха́ти (Дн)* та ін.

Стійкість, тяглість обрядової лексики бойківських говірок засвідчують не тільки назви обрядодій, весільних агентивів, а й атрибутів, страв і напоїв, весільних пісень і танців. Скажімо, слово **гускі́** ‘дві продовгасті хлібини, з’єднані між собою, оздоблені сплеченими з тіста косами та зв’язані червоною стрічкою’, які несуть післанці до нареченої, щоб попередити про прихід нареченого, засвідчено в описі весілля села Мшанець Старосамбірщини: *„Йак печут корогвай, то разом печут і гускы, з котрыми йдуть до молодої на покльін. Гускы́ – то два хлы́бы довговасты́, сту́лені до купы. На гускы́ кладуть сьа попльі́ткы, сплечены́ йак косы, а кінчи́ками піднесены́ми до горы́; Як молода бере гускы, свашкы латка́ють: Шчо́сте нам за дар да́ли? Дьві гу́скы тарча́нійі, Йидбавом зүйазаныйі”* (Гнатюк; цит. за Хібеба, 2021, с. 79, 83), а також у сучасних (Вч, Лп): *Пеклі́ гускі́. То бі́ли та́кі, отакé як два бито́нчики, а́ле шобі́ бу́ли сту́лені, ра́зом. То ся так пекло́, шо́ їх ся так кла́ло в кастру́лю, шобі́ вони́ ся сту́лили, шобі́ не бу́ли окре́мо. І тоді́ ся зав’язува́ло черво́нов ле́нтов, ту ше квітóчку насере́дїну положи́ли, і то та́кі с та́кими гу́ска́ми, коли́ вже́ ма́ло вісі́ля йти до молодóї, напе́ред йшли́ два чоло́віки с ті́ми гу́ска́ми (Вч); Та то хлі́б! Ту кіску́ сплелі́ і на хлі́б так, воно́ ся спекло́ та й [...]. Гускі́ в п’ятни́цю пеклі́ або́ в читве́рь (Лп)* та ін.

Інше значення номінації **гу́ска** – ‘хліб, у який дружба запихає копійки й дарує дружці за дружкування’ (ВСт, Дб, Дн, Лп, Мш, Ор, Слв): *Коли́ дру́жила з дру́жбов, брав дру́жба <дру́жку>, відгу́лювали коломі́йку, і дру́жба ї́ дарів гу́ску таку́ пе́чену, хлі́б пе́чений, гу́ску. І на́пхано бу́ло*

гроші в тоту гуску (Дн); Друшка дружила ужé, то давали друзьці гуску то хобá. А коровай пекли так для людéй (Лп) та ін. Ідентичну діалектну семантику відзначено й у текстах початку ХХ ст.:

Теперь дадут друицы гуску; староста йак покрайи корогвай, кличе дружбу, а дружба запінат ў гуску друицы гроші: дві шусткы, йак си любит дружка, йак теньгый дружба; йак йакый кепський дружба, то 12 грейцаріў – і передайи дружцы. Староста мовит: Давай же ти своїй друицы хлыба (дружбі мовит), бо вона шче малá. – Дружба дайи тоты гроші і гуску і мовит: На тобі гроші і хлыба, попойдѣж, жебыс была дуиша гульáти, бо мы йак зáчнемо великий тáнець, будемо гульáти 24 годин. – Дружка бере. Дружба пытат сьа: Шчо ты мены за тотó обіцьаш? – Бóжу лáску (Гнатюк; цит. за Хібеба, 2021, с. 91) та ін.

Принагідно відзначмо формування нового значення слова *гускі* – ‘вечірнє зібрання напередодні вінчання’ (Вакалюк, 1978, с. 9; Здоровега, 1983, с. 243; Леньо, 2015, с. 55).

На осучаснення весільного обряду, деактуалізацію деяких обрядодій, безперечно, реагує і лексика. На периферію функціонування обрядові лексеми „не поспішають”, довший час зберігаються в активному словнику говірки всупереч затемненій мотивації для діалектоносія чи неспроможністю пояснити, щó те чи те слово означає. Однак деякі назви з обрядовим значенням, фіксовані в етнографічних, фольклористичних працях, у збірниках діалектних текстів, у лексикографічних джерелах, сьогодні невідомі навіть найстаршим інформантам, зокрема в записі бойківського весілля першої половини ХХ ст. зафіксовано назву *уплещина*, що позначала частування в нареченого чи в нареченої напередодні весілля: „Коли свашка входить до «халупи» з короваєм, то з цєю хвилию починається уплещина”; „Коли молода верне зі села по спрощуванні гостей на весілля, то з тою хвилию починається у неї уплещина” (Мисевич, 1937, сс. 13, 20). Олег Тищенко, відзначаючи в бойківсько-лемківських перехідних говірках лексеми *оплящини*, *оплещини* ‘обрядова вечірка молодої напередодні весілля’, припускає, що ці назви пов’язані із традиційними іграми й розвагами молоді (дружок і дружбів) (Тищенко, 2006, с. 526).

У говірці с. Ясень і на околицях Перегінського, що на Івано-Франківщині, Йосип Гоцький записав назву *обóрини* – „частина весільного обряду, коли наречений іде до нареченої, щоб вести її до шлюбу” (Гоцький, с. 130; див. також Онишкевич, ч. 2, с. 10; Дяків, 2014, с. 99); пор. бойк. *обóра* ‘місце, на якому стоять хати і сільськогосподарські будівлі’, ‘садиба’ (Дяків, 2014, с. 99), ‘господарське приміщення’ (Рабій-Карпинська, 2011, с. 122), ‘відгороджена частина подвір’я для худоби; загорода, загін’ (Дяків,

2014, с. 99). Як свідчать сучасні тексти, на оборі, на подвір'ї батьків нареченого чи нареченої, відбувалися важливі обрядодії, пов'язані із зустріччю гостей, відпровадженням до шлюбу, зустріччю наречених після шлюбу: *Вийди, Марусіно, іс то́го по́кою, та й привита́й на обо́рі родинóчку сво́ю* (Вч); *Барвінок ля́ли горі́вкув, горі́вку пі́ли. Пе́чивом заку́сували. Молодо́го бра́ли до шлю́бу, на обо́рі обсіва́ли* (Лп); *Пото́му вийшли́ с шлю́бу, ма́ма обсі́яла пше́ни́цев на обо́рі. Пше́ни́цев обсі́яла, і тоді́ с хлі́бом, і тоді́ той хлі́б да́ла на плéчі, занéсли, сі́ли за сьтíв* (Іл) та ін.

На позначення одного з етапів весілля в бойківських говірках функціювало слово **чвірка** (Онишкевич, ч. 2, с. 364). У першоджерелі фіксації назви зазначено, що це весільний обряд, який відбувався в домі нареченого (Новинки, 1936, с. 72).

Невідома сучасним діалектоносіям назва **флудик** 'людина, яка за дорученням того, хто хоче одружитись, або його рідних, сватає обрану особу; сват' (Матіїв, с. 487). Мотивація цієї лексеми не є однозначною: можна проаналізувати кілька ймовірних шляхів її виникнення. У досліджуваних говірках лексеми *флудик*, *флудець* 'паличка, на яку надівають цівку' (Онишкевич, ч. 2, с. 331), *флудиць* 'тонкий металевий стрижень, на якому крутиться цівка в ткацькому човнику' (Матіїв, с. 487) належать до ткацької лексики. Найімовірніше, що обрядове значення слова *флудик* сформувалося в результаті метафоризації з огляду на функцію, яку виконує сватач, адже для вдалого сватання запрошують красномовного, гострого на розум чоловіка, чия місія нагадує крутіння деталі ткацького верстата. Зазначмо, що у Словнику за редакцією Б. Грінченка назви *флудець*, *флук* та *сват*, *сваток* на позначення частини ткацького верстата (палички із цівкою в човнику) є синонімами (Гр., т. 4, сс. 104, 378; див. Хібеба, 2015).

На периферію активного вживання в бойківських говірках відходять назви **маршало́к**, **марша́вка**, **марша́вочка** 'другий староста на весіллі' (Гнатюк; цит. за Хібеба, 2021, сс. 72, 73; Мисевич, 1937, сс. 18, 26; Онишкевич, ч. 1, с. 431; Rudolf-Ziółkowska, s. 261): *„Тогды́ иде́ й молодый́ на свáты ўже́. Поло́жит йидно́го на ста́росту, сы́даіут за сты́ў ў молодóго, а ко́ло ньóго марша́ўка, ўже́ знак трóхы так гі на весы́льа; А старо́ста пйи́ до марша́ўка, а ві́ттак пйут ўсьы́ за со́нцьом по 2–3 порцы́йі; Заспа́ла куха́рочка, Тре́ба йі марша́вочка, Тре́ба йі вобуді́ти, Горі́вочкоў напо́йіти”* (Гнатюк; цит. за Хібеба, 2021, сс. 72, 73, 90), а також його атрибута – **маршав(л)ки** 'палиці, прикрашеної барвінком, кольоровим папером, на кінець якої застормлюють яблуко' (Мисевич, 1937, с. 17), що ілюструє прозорий мотиваційний зв'язок 'учасник обряду' > 'весільний атрибут'. Десемантизацію назви *маршалок* «весільний товариш нареченого» задокументував Іван Франко: *„Гей, гей, що ту маршалків! – «Зам<ість> хлопців, парубків»*» (Франко, 2006, 2, с. 510).

Давню фіксацію в бойківських говірках має лексема *хору́нжий* ‘один із розпорядників на весіллі – товариш нареченого’ (Tomaszewska, 1888, с. 71; Мисевич, 1937, с. 15). Ця назва архаїзувалася: інформант зі с. Розлуч, що на Турківщині, розповідаючи про хоругву як атрибут *хору́нжого*, наводить тільки описову конструкцію *та¹к ‘е йак ш ‘ч ‘ітка* (Глібчук, 2005, с. 160). У *Словникові бойківських говірок* М. Онишкевича не зафіксовано ні назви цього весільного чину, ні його відзнаки, що водночас вказує на спорадичне вживання слова.

Не функціює сьогодні й назва *бра́нський* ‘весільний староста нареченого’, яку зафіксував Ігнацій Любич-Червінський, досліджуючи весільний обряд на «задністрянській околиці між Стриєм і Лімницею»: „*Ten, który Panu młodemu dopomaga, bierze tytuł starosty Brańskiego*” (Lubicz-Czerwiński, 1811, с. 235; також Онишкевич, ч. 1, с. 69), яка має сучасні відповідники – *ста́роста молодéцький*, *ста́роста молодóго*, *ста́роста парубóчий*.

До пасивного фонду обрядової лексики належать назви весільного одягу, зокрема головних уборів, аксесуарів нареченого та нареченої. Скажімо, в етнографічному записі східнобойківського весілля початку ХХ ст. засвідчено слово *чубок* на позначення кокарди з кольорових стрічок, що її над чолом, пришитої до широкої бинди, мала наречена: „*Молода і дружка мають великі взірчасті червоні або чорні хустки: у хустку, зложену вдвоє, завивають на ширину долоні грубий папір, зазвичай із цукру; заклавши хустку на голову, обгортають так, що обидва кінці зв’язують на потилиці, а третій звисає поверху. Над чолом за хусткою із загорнутим папером затикають павині пера, які лежать на голові, а посередині – куплену «косицю», відтак обвивають голову широкою кольоровою «биндою», закріпленою ззаду під кінцем хустки, що звисає, до якої на чолі пришито бант із кольорових стрічок, званий «чубок»*” (Шнайдер; цит. за Хібеба, 2021, с. 165); пор. бойк. *чубок* ‘зачіска’ (Онишкевич, ч. 2, с. 146), волин. *чубі* ‘весільний головний убір дівчини зі штучних квітів, до яких прив’язувалися стрічки’ (Матейко, с. 128). Натомість говірконосії с. Вовче активно вживають слово *чубіти* ‘накладати барвінковий вінок нареченій’ (пор. *росчублювати молоду* ‘знімати головний убір нареченої’), ‘прикрашати волосся барвінком (про наречених та дружок)’ та ін.: *Як ше ся віддавала, то менé ше так чубіли барвінком, всьо, я маю фотографію, є. Як віли вінок, співали, то вже молоду чубіли* (Вч); *Ну весіля сі зачинат, молодіці чубили, бо колись чубили, не так, як тепе́рь. На весіля просіли, все ідо́ного дня просіли на весіля, а дру́гого дня вже весіля бу́ло* (Вч); пор. також: *чубі* ‘прикрашання голови квітами, павиними перами’ (Матейко, с. 128).

Не функціює вже і лексема *барва́нка* ‘бараняча шапка, прикрашена збіжжям (вівсяним колоссям) і головками часнику, яку клали нареченій

поверх білої хустки'. Така шапка часом була досить тяжка й незручна, а коли весілля закінчувалось, нареченій знімали з голови і хустку, і шапку, а накладали вінець (Зборовський, 2013, с. 19).

Деякі лексеми поступово відходять на периферію функціонування, поза-як говірконосії ще пригадують те чи те слово, яке вже втратило обрядову доцільність, скажімо, на Старосамбірщині **корона**, **корунка** – 'головний убір нареченої, який складався з барвінкових вінців, накладених один на один, за формою схожий на корону'; пор. також: *коруна*, *куруна* 'вінець молодій під час весілля' (Онишкевич, ч. 1, с. 79), *курунка*, *курунька* 'вінок, корона' (із ремаркою *етнологічне*) (Матіїв, с. 248). „Корону”, за словами інформантів, оздоблювали фарбованим пір'ям, пришпиляли до неї довгі, „по коліна”, різнокольорові стрічки. Її зберігала спеціально обрана в селі жінка, яка й позичала нареченій для весілля, а та, купивши свій вінок, докладала його до „корони” й не забирала після святкування. Через це „корона” із часом ставала високою, громіздкою і тяжкою:

Старосьціна була, майже в цілому селові старосьціна була, а вона мала таку корону. Та корона була всі вінчики, вінці, отакаво корона була висока. Я купила, ще се який вінець купила, вона ще той новий вінець повіла так на ту корону. Корона, а від тої корони всьо стончкі були вдоліну, так ззаду почалися, ззаду всьо були стончкі (Рс) та ін.

Застаріла лексема **завійка** 'полотно, яке клали нареченій на плечі поверх хустки або накидали на головний убір' (Бк), **завійка** 'перев'язане навхрест полотно на молодій і друзі, ритуальний весільний атрибут' (Дяків, 2014, с. 53), хоч інформанти пригадують обрядове використання полотна: *А ще, колись раньче, то так біло, ішче мали такі завійкі білі, то так виходіло, як сорочки. По тім усім красіво, а по тому <?> тут такі завійкі ту попрішпиляні коло боків. Ну то красіве біло, я вам повідāju! Краще, як зараз!* (Бк); пор. *завійка* 'хустина з домашнього полотна', 'біле покривало, яке жінки накидають поверх червоної хустки під час великого посту' (Онишкевич, ч. 1, с. 263), *завій* 'головний убір заміжніх жінок – полотняний білий платок, на двох кінцях вишитий, звинений у вигляді обручика' (Турківщина) (Матейко, с. 119). У пасиві обрядового словника бойківських говірок й інші лексичні варіанти – *завиванс*, *намёт* (*наміт*), *перемёт* (*переміт*), *рантух* 'тс.'.

Застарілою в бойківській обрядовій лексиці є назва **кльочка** на позначення аксесуара одягу нареченої: *Молода красно вбрана, ключкі мала* (Лп); *Ну бінда така заширока була так, і кіньци висят, і дві ключкі* ['бант' – Н. Х.] *ще так, такі довгі в'язали* (Ос); *на клочку* 'спосіб зав'язування петлі, банта': *Друшки мали вінець такий, вінчик і ленточка,*

зав'язана на ключку, як в нас кажуть, не бантіком, а на ключку (СНБ); пор. *ключька* 'разок намиста' (с. Присліп, Турківщина) (Онишкевич, ч. 1, с. 359); *ключкі* 'скляне намисто, нашите на червоному сукні, яке давали молодій під вінок' (с. Лімна, Турківщина), 'стрічка з нашитим візерунком із бісеру для молодої' (Львівщина) (Матейко, сс. 121, 154). Не функціює в сучасних говірках і лексема *молодійця* 'бісерна стрічка, яку в останній день весілля зав'язували нареченій під хустку' (Федорчук, 2013, с. 19).

У пасиві обрядової лексики назва *шлюбний жупан* 'верхній одяг нареченої із синього сукна, краї та манжети якого обшиті білим хутром' (Wolski, 2016, ss. 612–613): „*Потому <молода> вбирає «шлюбний жупан», зроблений зі синього сукна так, як лейбик з рукавами. Маншети й цілий шлюбний жупан є обшитий білим футерком*” (Кобільник, 1937, с. 103); пор. *жупан* 'шлюбний лейбик із рукавами, зроблений із синього сукна, обшитий білим хутром' (с. Жукотин, Турківщина) (Матейко, сс. 81–82): *Молода́ ма́ла стоньчкі́ довгі́, та́кий жупа́н ви́шетий, фартушо́к та́кий, зна́йте, був пе́ршій* (Ор); *Молода́ вбра́на по-украї́нськи. Віне́ць, стончкі́, жупа́н, соро́чка ви́шивана, сьпі́дниці ша́ліно́ва, та́к та́ка, кра́сна ша́ліно́ва* (Тш); *А пе́рше вельо́н не дава́ли. Стончо́к ку́па, шаляно́ва сьпі́дни́ця, жупа́н ду́же фа́йний ви́шитий* (ВСт) та ін.

Відзначмо назви, які активно функціують у бойківських говірках, однак „втратили” зв'язок із денотатом. Зокрема домовленість про майбутнє весілля на Бойківщині передбачала дві зустрічі шлюбних сторін, і обов'язковий донедавна довесільний етап – попереднє вивідування в дівчини і її батьків, чи дають згоду на одруження, сьогодні утратив колишню доцільність з огляду на змогу порозумітися нареченим без посередника. Натомість збереглися номінації обрядодії: *віде́ди, віде́дини, відо́знáвaня, зальо́ти, за́пит, за́пити, зго́вори*: *Іду́т про́сто та́к, сказа́ти на ві́двіди, до молодо́ї йду́т* (ЛБ); *Ну якщо́ любі́лися і ба́тькі хоті́ли то́тїм молоді́м бу́ло до́бре, бо до́мовля́лися, шо мо́жна вже присла́ти когось на за́пити* (Лс) та ін.

Лексему *зальо́ти* 'обряд перед сватанням, під час якого попередньо дізнавалися про згоду чи незгоду дівчини та її родини на майбутнє подружжя' фіксують описи весілля бойків від кінця XIX ст. (Tomaszewska, 1888, s. 61; Strzetelska-Grynbergowa, 1899, с. 468; Кміт; цит. за Хібеба, 2021, с. 99; Мисевич, с. 9; Максимчук, 1939, с. 20), відома ця назва говірконосіям села Явора, що на Турківщині: *Прихо́дять свата́чі, а вона́ хова́єця, вона́ встида́єця. Ну вни <кажуть>: „Виходи́, дівчино, ми прийшли́ до тебе́ в зальо́ти, приходи́”*. Ну дівчина вихо́дит, та й вони́ вже заса́джають за сьті́в (Яв) та ін. Лексема *зальо́ти* 'заручини, сватання, на яких батьки жениха і молодої домовляються про придане' входить до складу паремій, які Іван Франко записав у с. Нагуєвичі: „*На такі зальоти не маю охоти* –

«Говорить парубок, якому велять сватати горду дівку, яка його не хоче», „Як ідеш на зальоти, взувай пасові чоботи – «Знач<ить> одягайся в що маєш найліпше»» (Франко, 2006, 2, с. 200).

Активно функціює бойківська обрядодія зміни головного убору нареченої, що сигналізує про зміну її соціального статусу – від дівчини до заміжньої жінки. І хоч очіпок уже став раритетним елементом одягу – його у весільному дійстві не використовують, спільнокореневі назви в говірках зберігаються. Зокрема значення ‘одягати нареченій головний убір заміжньої жінки’ репрезентують слова *чіпчати*, *почіпчувати*, *зачипчати* (Вл, Гл, Іл, Кр, Лс, Мл, НГс, Оп, Спс), а на позначення самої обрядодії – *чіпчання* (б.н.п.), *чіпчення* ‘весільний обряд знімання фати’ (Дяків, 2014, с. 158). У давніх записках весілля фіксуємо *зачепини* (Strzetelska-Grynbergowa, 1899, с. 478), *почіпчування* (Кміт; Кузів; цит. за Хібеба, 2021, сс. 63, 115), *очіпчення* ‘тс.’ (Кобільник, 1937, с. 242). Сучасні назви обрядодії пов’язані не з очіпком, а з хусткою; пор.: *завивати*, *завивати платину* (Зв, Оп, Слв), *завивати хустку* (Мл, Оп, Тх), *завивати молоду* (Оп), *зав’язувати*, *зав’я(є)зувати хустку* (Іл, Лс, Мт, Ур), *вберати в хустку*, *одягати хустку* (СНБ), *закручувати молоду* (Дб, Ям), *зав’єзувати у хустину* (Тр), *зав’єзувати в хустинку* (ВСт), *накладати хустку* (Крш, Мт), *замолодічувати*, *замолодічувати хусткою* (Кр, Ор), *пов’язувати* (Б, Мш), *покривати*, *покривати хустиною* (Лб), *молодічити молоду* (Влв, Звд, Прс) та ін.

Порівняльний аналіз весільної лексики бойківських говірок різного часу ілюструє заміну архаїчних слів з обрядовим значенням новими. Зокрема із семантикою ‘весільний звичай, під час якого молодий цілує своїх родичів, ідучи по молоду’ у *Словникові бойківських говірок* зафіксовано лексему *гайдаміш*: *Як молодій іде за молодів, то цілує цілу своєю родину, і то ся називає гайдаміш* (Онишкевич, ч. 1, с. 157; Дяків, 2014, с. 35); натомість інформанти на позначення обряду „отклону”, своєрідної подяки родичам та всім присутнім, уживають назви *дякування* ((Вл, Гл), Здоровега, 1983, с. 244; Сокіл & Сокіл, 1998, сс. 105, 109), *відклон* (Тх, Оп), *поклін* (Вакалюк, 1978, с. 9).

Лексему *стовпїни* ‘гостина для весільних гостей після весілля’ (Гоцкій, с. 130; Онишкевич, ч. 2, с. 254) заступають сучасні номінації *відгостини*, *відгостки*, *відгощування*, *від’їстки*, *гостїна*, *гостїнка*, *повесільне*, *повісільне*, *повторне*, *поглодини*, *поправїни*, *поправїни*, *поправка*, *поправунок*:

Шо не доїли, тогді сходилися сусїди, міли посуду і буї відгїстки. Всьо тото остальне (Кз); *А в неділю вже лишє відгостини буї* (Кз); *Колись дуже давнє не було взагалі гостїни після весїля. А то вже пізніше, років тому, я знаю кїлько? Мбже, де трийцять років тому, сорок років тому, то вже була після весїля гостїна.*

Наприклад, як я виходила замуш, в мене гостіни не було (Лб); В нас було весілля і гостіна, в нас так поділяло. То поправини, то не наше було слово (Лп); І молодії собі найірдніці, і молодого, і знов собі таку гостінку зроблят, аби ніби без музики, без усього, хто як міг (Ос) та ін.

Архаїзувалися лексеми **бавт** (**бавтя**, **балт**) на позначення весільного атрибута дружби – сокирки на довгій ручці; весільного ціпка-топірця (Кміт, с. 10; Онишкевич, ч. 1, с. 38; Дяків, 2014, с. 12). На Бойківщині топірцем-бавтям „віддавали честь” порокові, який застелювали ліжниками, веретами (Здоровега, 1974, с. 100). Натомість сучасні говірконосії вживають назви *сокірка*, *топір*, *топірець*, що номінують весільний атрибут дружби, оздоблений вишивкою, намистинками та ін.: *Старший дружба с топірцьом с таким. Та я їх робів тотό на весіля. Пацьорками вибитий, у вишивку всьо, тотό. Та то такими тими дрібненькими пацьорками. Пробів і пацьорка тудά. Ріжнокольорові ріжні вишивки йшли (Кр)*. Цією сокиркою дружба знімав вінок нареченої в обрядодії зміни головного убору: *А тим топірцьом, коли в весілію вже чіпчали молоду, росчіпчували, і тим топірцьом старший дружба з молодії знімав вінок отак з голови. Вінок знімав, і за то давали літру горівки, так. Шо вона вже не дівчинов, а жінок. Тим топірцьом (Кр)*. Обрядове використання атрибута в обрядодії зміни головного убору нареченої втратило свою доцільність, тому лише говірконосії найстаршого віку пригадують цей атрибут дружби: *То с топірцями так дійсно ходіли, я пам'ятаю. То було таке весілля з Надільського, то від нас даліко, то приходіли дружбі, то мали такі топірці, такі, як куштурі. То цілком єнчий закон по селах. С куштєрем приходіли дружбі. Булі два дружбі, я була за друшкю (Іл)*.

Не відома діалектоносіям і номінація **ломаний вечір** (Новинки, 1936, с. 72) ‘вечір напередодні весілля, коли наречена із дружкою запрошують гостей на весілля’, який репрезентований низкою сучасних лексичних варіантів: *виграванці, добраніч, друщини, заводіни, заграванки, заручини, зачін, зачинайниці, зачинання, коровай, надобраніч, перша гостіна, перший вечір, спросини* та ін.:

Була добраніч через ніч [...]. А вечором прийшли музиканти. Тому що я заміш виходіла, то в мене була добраніч. До молодії, до мене, прийшли музиканти, я прийміла [...]. Прийшли музиканти, вигравали вечором, і зійшлися хлопці, дівчата, гуляли, там трόхи гостили. Цілу ніч гуляли. То називалося добраніч (Іл); Перший вечір свахе вили вінці, а надраньо відразу сваті йшли, а рано вже збиралися, йшли брати шлюб (ВСт); На перший вечір музика грала, дівкі с хлопцями танцювали (Бг) та ін.

Деякі застарілі чи рідковживані лексеми ілюструють дериваційний потенціал, наприклад, Юрій Кміт у говірці с. Дзвиняч Горішній зафіксував слово **акт** ‘обрядок (весільний, похоронний, дов’язковий)’ (Кміт, с. 9); у говірці с. Бітля початку ХХ ст. назва **акт** мала значення ‘гості під час обряду’, про що свідчить ілюстрація – промова весільного старости: „*Весіля поцтіве і ціалий акте веселій*” (Свенціцький, 1913, с. 131); а також **акт весільний** (Strzetelska-Grynbergowa, 1899, с. 477); у сучасних говірках теж засвідчено складену назву **весільний акт** ‘учасники весілля’ (НГс, Трл): *Після того ужé великого танцю вся родіна, той акт весільний, який там був присутний на тому весілю, всі перетанцювали з молодію* (НГс); *На дзінь добри, на дзінь добри, алі не кождему, пану ойцу, пани матци й цілому акту весільному* (Трл) та ін.

Отож обрядова діалектна лексика – особливий пласт словникового складу говору, оскільки фіксує традиційну культуру українців, відтворюючи й пояснюючи її засобами мови.

Аналіз динаміки весільної лексики бойківських говірок у часових межах кінця ХІХ – початку ХХІ ст. дає змогу дійти висновків про збереження значної кількості мовних одиниць, зокрема номінацій обрядодій (дякування, про́ці, про́їй, митвини), агентивів (про́їй, про́їйці, придáni, придáнци, світілка, каліка, коструба́та), попри закономірну архайзацію, зумовлену різними чинниками. Частина лексем фіксована у фольклорно-етнографічних текстах, однак невідома діалектоносіям через деактуалізацію обрядодій, весільних чинів, матеріальної складової весілля (уплєщини, чвірка, обóрини, флудик, марша́лок, марша́вка, хорунжий, бра́нський, чубок, барва́нка), частина поступово зазнає пасивізації, позаяк мовці ще вживають те чи те слово (митвини, коро́на, за́війка, ключка, шлю́бний жупа́н). Давні слова зазнають десемантизації (марша́лок), мотивують розвиток нових значень (гуски́), поступаються новим номінаціям (ло́маний ве́чір → виграва́нці, добра́ніч, дру́щини, заво́дини, загра́ванки, зару́чини, за́чин, зачина́йниці, зачі́нання, коро́ві, надобра́ніч, спро́сини та ін.; гайдама́ш → дякування, поклін, відклон; стовпі́ни → відго́стини, відгостки, відго́щування, від’їстки, повесі́льне, повто́рне, погло́дини, попрáвини та ін.), ілюструють розширення компонентного складу (весільний акт) та ін.

Збережені у фольклорно-етнографічних записях, у діалектних текстах і в словниках, у польових матеріалах лексеми репрезентують багатий репертуар бойківської весільної лексики, динаміка якої залежить від часового виміру.

Список назв населених пунктів та їх скорочень

- Б – Бабино Самбірського р-ну Львівської обл.
Бг – Богрівка Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.
Бт – Бітля Самбірського р-ну Львівської обл.
Вл – Волосянка Стрийського р-ну Львівської обл.
Влв – Воловець Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
ВСт – Верхня Стинава Стрийського р-ну Львівської обл.
Вч – Вовче Турківського р-ну Львівської обл.
Гкл – Гукливий Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Гл – Головецько Самбірського р-ну Львівської обл.
Глбк – Глибоке Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.
Дб – Доброгостів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Дн – Дністрик Самбірського р-ну Львівської обл.
Зв – Завадка Стрийського р-ну Львівської обл.
Звд – Завадка Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Іл – Ільник Турківського р-ну Львівської обл.
Кз – Кузьминець Калуського р-ну Івано-Франківської обл.
Кл – Келечин Хустського р-ну Закарпатської обл.
Кр – Коростів Стрийського р-ну Львівської обл.
Крш – Крушельниця Стрийського р-ну Львівської обл.
Ксм – Космач Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.
Лб – Либохора Турківського р-ну Львівської обл.
Лп – Лопушанка Турківського р-ну Львівської обл.
Лс – Лосинець Турківського р-ну Львівської обл.
Мж – Міжгір'я Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.
Мл – Мельничне Турківського р-ну Львівської обл.
Мт – Матків Стрийського р-ну р-ну Львівської обл.
Мш – Мшанець Самбірського р-ну Львівської обл.
Нб – Небилів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.
НГс – Нижнє Гусне Турківського р-ну Львівської обл.
Оп – Ополиця Стрийського р-ну Львівської обл.
Ор – Орів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Ос – Осмолода Калуського р-ну Івано-Франківської обл.
Прс – Присліп Хустського р-ну Закарпатської обл.
Пт – Петранка Калуського р-ну Івано-Франківської обл.
Рс – Росохи Самбірського р-ну Львівської обл.
Сд – Саджава Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.
Слв – Славське Сколівського р-ну Львівської обл.
СНб – Слобода-Небилівська Калуського р-ну Івано-Франківської обл.
Спс – Спас Самбірського р-ну Львівської обл.
Тр – Труханів Стрийського р-ну Львівської обл.
Трл – Терло Самбірського р-ну Львівської обл.

Тх – Тухолька Стрийського р-ну Львівської обл.
Тхл – Тухля Стрийського р-ну Львівської обл.
Тш – Тишівниця Стрийського р-ну Львівської обл.
Ул – Уличне Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Ур – Урич Стрийського р-ну Львівської обл.
Яб – Яблунів Самбірського р-ну Львівської обл.
Яв – Явора Турківського р-ну Львівської обл.
Ял – Ялинкувате Стрийського р-ну Львівської обл.
Ям – Ямельниця Стрийського р-ну Львівської обл.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Гоцкій – Гоцкій, І. (1898). Бойковскій словарець, собраний въ селѣ Ясенѣ, въ окрестности Перегинска. *Временникъ Ставропигійского института*, 128–132.
- Translitteracja:** Hotskii, I. (1898). Boikovskii slovaretsъ, sobrannii въ selѣ Yasenѣ, въ okrestnosty Perehynska. *Vremennyykъ Stavropyhiiskoho ynstytuta*, 128–132.
- Гр. – Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). Словарь української мови (Т. 1–4).
- Translitteracja:** Hrinchenko, B. (Red.). (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* (Т. 1–4).
- Кміт – Кміт, Ю. (1934–1939). Словник бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. <http://shron1.chtyvo.org.ua/>
- Translitteracja:** Kmit, Yu. (1934–1939). *Slovnýk boikivskoho hovorú. Litopys Boikivshchyny*. <http://shron1.chtyvo.org.ua/>
- Матейко – Матейко, К. (1996). *Український народний одяг: етнографічний словник*. Наукова думка.
- Translitteracja:** Mateiko, K. (1996). *Ukrainskyi narodnyi odiah: etnografichnyi slovnýk*. Naukova dumka.
- Матіїв – Матіїв, М. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. Ната.
- Translitteracja:** Matiiv, M. (2013). *Slovnýk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny*. Nata.
- Онишкевич – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1–2). Наукова думка.
- Translitteracja:** Onyshkevych, M. (1984). *Slovnýk boikivskykh hovirok* (Ch. 1–2). Naukova dumka.
- Domaradz – Domaradz, K. (2002). Słownictwo wsi Żernica na pograniczu łemkowski-bojkowskim. W J. Rieger (Red.), *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* (ss. 65–106). Semper.

Rudolf-Ziółkowska – Rudolf-Ziółkowska, E. (2002). Dawne słownictwo pogranicza bojkowsko-łemkowskiego (na podstawie zapisów S. Hrabca, J. Riegera, Z. Stiebera). W J. Rieger (Red.), *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* (ss. 209–322). Semper.

Література

Борисенко, В. (1988). *Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження*. Наукова думка.

Transliteracja: Borysenko, V. (1988). *Vesilni zvychai ta obriady na Ukraini: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Naukova dumka.

Вакалюк, Я. (1982). Весільна лексика в українських говорах Прикарпаття. В І. Матвіяс (Ред.), *Структура українських говорів* (сс. 126–128). Наукова думка.

Transliteracja: Vakaliuk, Ya. (1982). *Vesilna leksyka v ukrainskykh hovorakh Prykarpattia*. V I. Matviias (Red.). *Struktura ukrainskykh hovoriv* (ss. 126–128). Naukova dumka.

Глібчук, Н. (Упор.). (2005). *Українські говірки південно-західного наріччя: тексти*. Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.

Transliteracja: Hlibchuk, N. (Red.). (2005). *Ukrainski hovirky pivdenno-zakhidnoho narichchia: teksty*. Vydavnychiy tsentr LNU im. I. Franka.

Гнатюк, В. (1908). Бойківське весіле в Мшанци (старосамбірського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*, 10, 1–29.

Transliteracja: Hnatiuk, V. (1908). *Boikivske vesilie v Mshantsy (starosambirskoho povita)*. *Materiialy do ukrainsko-ruskoj etnologii*, 10, 1–29.

Грицак, Є. (1938). Лексика с. Сушиці Рикової у Старосамбірщині. *Літопис Бойківщини*, 10, 99–112.

Transliteracja: Hrytsak, Ye. (1938). *Lieksyka s. Sushytsi Rykovoi u Starosambirshchyni*. *Litopys Boikivshchyny*, 10, 99–112.

Дем'ян, Л. (1960). Традиційне бойківське весілля. *Народна творчість та етнологія*, 1, 100–110.

Transliteracja: Demian, L. (1960). *Tradytiine boikivske vesillia. Narodna tvorchist ta etnohrafia*, 1, 100–110.

Дяків, Р. (Ред.). (2014). *Енциклопедія Бойківщини: люди, мова*. ТзОВ „Зерцало”.

Transliteracja: Diakiv, R. (Red.). (2014). *Entsyklopediia Boikivshchyny: liudy, mova*. TzOV „Zertsalo”.

Зборовський, П. (Упор.). (2013). *Бойківські латканки*. Українська академія друкарства.

Transliteracja: Zborovskiy, P. (Red.) (2013). *Boikivski latkanky*. Ukrainska akademiia drukarstva.

Здоровега, Н. (1974). *Нариси народної весільної обрядовості на Україні*. Наукова думка.

Transliteracja: Zdoroveha, N. (1974). *Narysy narodnoi vesilnoi obriadovosti na Ukraini*. Naukova dumka.

- Здоровега, Н. (1983). Народні звичаї та обряди. В Ю. Гошко (Ред.), *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження* (сс. 232–248). Наукова думка.
- Translitteracja:** Zdroveha, N. (1983). Narodni zvychai ta obriady. V Yu. Hoshko (Red.), *Boikivshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia* (ss. 232–248). Naukova dumka.
- Кміт, Ю. (1908). Бойківське весіле в Гвіздці (турчанського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*, 10, 82–100.
- Translitteracja:** Kmit, Yu. (1908). Boikivske vesilie v Hvizdtsy (turchanskoho povita). *Materiialy do ukrainsko-ruskoï etnologii*, 10, 82–100.
- Кобільник, В. (1937). Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту. *Літопис Бойківщини*, 9, 76–115.
- Translitteracja:** Kobilnyk, V. (1937). Materiialna kultura sela Zhukotyna, turchanskoho povitu. *Litopys Boikivshchyny*, 9, 76–115.
- Комарницький, В. (2015). *Там, де живуть бойки: господарство, етнографія, фольклор*. Камула.
- Translitteracja:** Komarnytskyi, V. (2015). *Tam, de zhyvut boiky: hospodarstvo, etnohrafia, folklor*. Kamula.
- Кузеля, З. (1908). Бойківське весіле в Лавочнім (стрийського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*, 10, 121–150.
- Translitteracja:** Kuzelia, Z. (1908). Boikivske vesilie v Lavochnim (stryiskoho povita). *Materiialy do ukrainsko-ruskoï etnologii*, 10, 121–150.
- Кузьв, І. (1889). Жите-бутє, звичаї та обычаї гірського народу. *Зоря*, 17, 282–287; 18, 299–302; 19, 317–320.
- Translitteracja:** Kuz'v, Y. (1889). *Zhytie-butie, zvychaï y obychaï hôrskoho narodu*. Zoria, 17, 282–287; 18, 299–302; 19, 317–320.
- Левинський, В. (1908). Бойківське весіле в Доброгостові (дрогобицького повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*, 10, 101–120.
- Translitteracja:** Levynskyi, V. (1908). Boikivske vesilie v Dobrohostovi (drohobyskoho povita). *Materiialy do ukrainsko-ruskoï etnologii*, 10, 101–120.
- Леньо, Т. (2015). *Традиційна весільна обрядовість бойків Закарпаття середини ХХ – початку ХХІ ст.* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук]. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського.
- Translitteracja:** Leno, T. (2015). *Tradytiina vesilna obriadovist boikiv Zakarpattia seredyny XX – pochatku XXI st.* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovoï stupenia kandydata istorychnykh nauk]. Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M.T. Ryl'skoho.
- Максимчук, І. (1939). Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині. *Літопис Бойківщини*, 11, 5–90.
- Translitteracja:** Maksymchuk, I. (1939). Deiaki instytutsii zvychaievoho prava v Starosambirshchyni. *Litopys Boikivshchyny*, 11, 5–90.
- Мисевич, О. (1937). *Український весільний обряд у Бойківщині*. Наш лемко.

- Transliteration:** Mysevych, O. (1937). *Ukrainskyi vesilnyi obriad u Boikivshchyni*. Nash lemko.
- Новинки. (1936). *Літопис Бойківщини*, 7, 72.
- Transliteration:** Novynky. (1936). *Litopys Boikivshchyny*, 7, 72.
- Рабій-Карпинська, С. (2011). *Бойківські говірки: збірник статей*. „Перемиська бібліотека” Перемиського відділу Об’єднання українців у Польщі.
- Transliteration:** Rabii-Karpynska, S. (2011). *Boikivski hovirky: zbirnyk statei*. „Peremyska biblioteka” Peremyskoho viddilu Obiednannia ukraintsiv u Polshchi.
- Рошкевич, О. (1886/1970). Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, powiatu Stryjskiego. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 10, 3–54. В М. Шубравська (Упор.). (1970), *Vesillia*: u 2 kn. (ss. 73–124). Наукова думка.
- Transliteration:** Roshkevych, O. (1886/1970). Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, powiatu Stryjskiego. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 10, 3–54. V M. Shubravska (Red.). (1970), *Vesillia*: u 2 kn. (ss. 73–124). Naukova dumka.
- Свенціцький, І. (1913). Бойківський говір села Бітля. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 114, 117–153.
- Transliteration:** Svientsitskyi, I. (1913). Boikivskyi hovir sela Bitlia. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 114, 117–153.
- Сокіл, В., & Сокіл, Г. (1998). *Фольклорні матеріали з отчого краю*. Інститут народознавства НАН України.
- Transliteration:** Sokil, V., & Sokil, H. (1998). *Folklorni materialy z otchoho kraiu*. Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.
- Сокіл, В. (2016). *Волюсянка у фольклорі та говірці*. Львів.
- Transliteration:** Sokil, V. (2016). *Volosianka u folklori ta hovirsi*. Lviv.
- Тищенко, О. (2006). Із спостережень над обрядовими номінаціями на українсько-польському порубіжжі. *Ucrainica II. Současna ukrajinistika: Problémy jazyka, literatury a kultury*, 525–531.
- Transliteration:** Tyshchenko, O. (2006). Iz sposterezhen nad obriadovymy nominatsiiamy na ukrainsko-polskomu porubizhni. *Ucrainica II. Současna ukrajinistika: Problémy jazyka, literatury a kultury*, 525–531.
- Федорчук, О. (2013). Головні функції бісерного декору народної ноші українців. *Народознавчі зошити*, 4(112), 654–659.
- Transliteration:** Fedorchuk, O. (2013). Holovni funksii bisernoho dekoru narodnoi noshi ukraintsiv. *Narodoznavchi zoshyty*, 4(112), 654–659.
- Франко, І. (Упор.). (2006). *Галицько-руські народні приповідки* (2-ге вид.). (Т. 1–3). Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.
- Transliteration:** Franko, I. (Red.). (2006). *Halytsko-ruski narodni prypovidky* (2-he vyd.). (T. 1–3). Vydavnychy tsentr LNU im. I. Franka.
- Хібеба, Н. (2015). Архаїзація весільної лексики Бойківщини. *Ukrajnistika: minulost, prítomnost, budoucnost III; Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III. Jazyk; Мова*, 475–483.

- Transliteration:** Khibeba, N. (2015). Arkhaizatsiia vesilnoi leksyky Boikivshchyny. *Ukrainistika: minulost, prítomnost, budoucnost III; Ukrainistyka: mynule, suchasne, maibutnie III. Jazyk; Mova*, 475–483.
- Хібеба, Н. (2021). *Бойківське весілля в текстах: обряд і слово*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteration:** Khibeba, N. (2021). *Boikivske vesillia v tekstakh: obriad i slovo*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Щеглюк, М. (2016). *Село Тяпче: історико-етнографічне дослідження*. Український інститут „Євросоціум”.
- Transliteration:** Shchegliuk, M. (2016). *Selo Tiapche: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Ukrainyskyi instytut „Ievrosotsium”.
- Lubicz-Czerwiński, J. (1811). *Okolica zadniestrka między Stryjem i Łomnicą. Czyli opis ziemi i dawnych kłesk lub odmian tej okolicy*.
- Schnaider, J. (1911). Z życia górali nadłomnickich. *Lud*, 17, 151–161.
- Schnaider, J. (1912). Z życia górali nadłomnickich. *Lud*, 18, 141–153.
- Strzetelska-Grynbergowa, Z. (1899). *Staromiejskie. Ziemia i ludność*.
- Tomaszewska, M. (1888). Obrzędy weselne ludu ruskiego we wsi Winnikach powiatu Drohobyckiego. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 12, 60–80.
- Wolski, J. (Red.). (2016). *Bojkowszczyzna zachodnia – wczoraj, dziś i jutro* (T. 1). PAN. IgiPZ.

Ceremonial Vocabulary as a Means of Revitalising Dialects

This chapter examines the dynamics of wedding vocabulary in Boyko dialects from the late nineteenth to the early 21st century, based on folklore and ethnographic collections, lexicographic sources, dialect text corpora, and the author's own field notes. Emphasis is placed on how ceremonial vocabulary responded to the modernisation of traditional spiritual culture, the influence of the literary language, the assertive neighboring Dniester dialect, and shifts in dialect speakers' linguistic consciousness. This reaction is illustrated through partial passivisation, innovative processes, derivational potential, semantic shifts, and lexical variation. A significant portion of preserved ancient, yet rarely used, linguistic units underscores their continuity and potential for revival within the context of reactivating Ukrainian rituals and ceremonies.

The chapter also notes how ancient words undergo desemantisation, motivate the emergence of new meanings, yield to new nominations, and expand in componential composition. Lexemes recorded in folklore and ethnographic sources, dialect texts, dictionaries, and field materials showcase a rich repository of Boyko wedding vocabulary, reflecting temporal dynamics and cultural shifts.

Keywords: dialects of the Ukrainian language, Southwestern dialects, Boyko dialect, wedding vocabulary, lexis, semantics, innovative processes, desemantisation, revitalisation.

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024-445-461>

Helena Krasowska

Instytut Slawistyki PAN, Warszawa

Gwara jako niematerialne dziedzictwo kulturowe. Na przykładzie gwar polskich na Bukowinie i w Naddniestrzu¹

Autorka przybliża pojęcie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, a szczególnie pojęć dotyczących języka. Zostały zaprezentowane kategorie występowania gwar polskich na Bukowinie i w Naddniestrzu. Przybliżono opis charakterystyki gramatycznej polskich gwar na Bukowinie oraz podano przykład idiolektu polskiego w Naddniestrzu. Przeprowadzone badania terenowe wśród Polaków na Bukowinie oraz w Naddniestrzu, dokonane analizy naukowe dowodzą faktu zanikania odmiany gwarowej języka polskiego, a raczej idiolektów poszczególnych osób w Naddniestrzu, w odróżnieniu od Bukowiny, gdzie można mówić o „wyspowym” jej charakterze, a w niektórych wioskach również o jej całkowitym zaniku.

Słowa kluczowe: Gwary polskie, Bukowina, Naddniestrze, Polacy w Naddniestrzu, Polacy na Bukowinie, niematerialne dziedzictwo kulturowe, projekty NPRH.

¹ Publikacja naukowa dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” nr projektu 11H 20 0363 88.

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego została sporządzona 17 października 2003 r. w Paryżu. Zgodnie z Konwencją definicja **niematerialnego dziedzictwa kulturowego** brzmi następująco:

Niematerialne dziedzictwo kulturowe oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszej Konwencji, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami, oraz zasadom zrównoważonego rozwoju (Konwencja, 2003).

Niematerialne dziedzictwo kulturowe, w rozumieniu Konwencji, przejawia się między innymi w następujących dziedzinach:

- a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- b) sztuki widowiskowe;
- c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym (Konwencja, 2003).

Język stanowi jeden z najważniejszych i najbardziej reprezentatywnych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Jak słusznie zauważa Jerzy Bartmiński, problem w stosunku do języka jest w rozumieniu Konwencji niedookreślony.

Sprawa ma dwa aspekty. Z jednej strony, w grę wchodzi funkcja tożsamościowa języka w przestrzeni międzykulturowej, europejskiej, globalnej, kiedy mówienie określonym językiem narodowym, regionalnym czy lokalną gwara ma walor emblematyczny i jest znakiem wspólnoty i tożsamości grupowej. Pod tym względem język polski wyróżnia nas na zewnątrz – w Europie – tak samo, jak dialekt śląski czy gwara podhalańska wyróżniają mieszkańców regionu w Polsce – stanowią więc niezbywalne składniki niematerialnego dziedzictwa kulturowego i są przedmiotem ochrony i przekazu. Z drugiej strony, język jest klasyfika-

torem społecznych doświadczeń i archiwum kultury, przenosi wartości i obraz świata, a jego przyswojenie jest warunkiem partycypacji w życiu wspólnoty narodowej, wpływa na aspiracje, formuje mentalność członków wspólnoty. W tym sensie język działa na wewnątrz, a jego badanie jest różnoprzeczne z poznaniem wartości i treści własnej kultury (Bartmiński, 2013, s. 41).

Warto nadmienić, że konwencja jest dokumentem bardzo ogólnym, który wskazuje, na to, że język jest nośnikiem niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Język, mowa należy do zbiorowości narodowej, mniejszościowej, kulturowej, regionalnej itd. Stąd mamy rozróżnienia na języki mniejszościowe, języki regionalne, np. język litewski jest językiem mniejszościowym, a język kaszubski językiem regionalnym w Polsce. W Polsce również mowa używana przez pewne grupy ludzi jest różna: są to dialekty czy gwary. W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie się gwarami, językami mniejszościowymi, zwraca się uwagę na rewitalizację języków zanikających, prowadzone są różne przedsięwzięcia w celu rewitalizacji i ochrony języka, którym posługuje się mniejsza grupa osób w stosunku do większości.

Gwara, jak w przypadku Polaków na Bukowinie Karpackiej, jest elementem tożsamości narodowej, kulturowej, wyznacznikiem inności w regionalnym pejzażu tego terenu. Jak pisze Halina Pelcowa

Gwara to nie tylko (jak dawniej pisano) mowa chłopów danej okolicy kraju, nie tylko fonetyka i gramatyka, ale także słownictwo oraz cała sfera obyczajów, obrzędów i wierzeń, ściśle połączonych z religijnością ludową i dziedziczną mądrością życiową. Język jest ważnym komponentem nie tylko wspólnoty, ale i tożsamości (Pelcowa, 2013, s. 219).

Używana gwara opiera się na wspólnych wartościach kulturowych, które zostały odziedziczone przez daną grupę społeczną, a ta w kolejnych pokoleniach utrwała i przekazuje bagaż kulturowy wraz z gwarą lub zdarza się, że doprowadza do jej zaniku. W pewnym sensie to człowiek jako istota mówiąca decyduje, zarządza czy jej następne pokolenia będą ten bagaż kulturowy niosło i w jakim zakresie. Proces zanikania gwary wiąże się z pewnymi kręgami kulturowymi, zawodowymi, wreszcie wpływ na to ma rozwój cywilizacyjny i zmiany społeczno-kulturowe.

Prześledzimy te rozważania na przykładzie mniejszości polskiej na Bukowinie Karpackiej oraz w Naddniestrzu. Najpierw mowa będzie o grupie polskich górali, którzy przez ponad 200 lat zachowali swoją gwarę, jako składnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego. W skali europejskiej jest to unikatowe zjawisko, bowiem tyle pokoleń minęło, a gwara polska w obcym kulturowo otoczeniu przetrwała w środowisku obcojęzycznym (rumuńskim,

niemieckim, rosyjskim, ukraińskim) i do dziś jest nadal żywym kodem komunikacyjnym, którym posługuje się niewielka grupa narodowa i kulturowa w życiu codziennym. Gwara polska jest na Bukowinie wzorem wartości pielęgnowania zwyczajów, tradycji rodzinnych oraz dorocznych poprzez zachowanie jej w transmisji międzypokoleniowej. Warto w tym miejscu wspomnieć, że na Bukowinie gwara polska jest zróżnicowana, można mówić o jej wyspowym charakterze, natomiast w Naddniestrzu jedynie pojedyncze osoby używają idiolektów, mam na uwadze osoby urodzone na terenach Rzeczypospolitej, a dziś są to: Litwa, Łotwa, Białoruś, Ukraina. Mniejszość polska na Bukowinie różni się od Polaków w Naddniestrzu pod względem używania języka polskiego w różnych sferach. Na Bukowni mamy do czynienia z gwarą polskich górali, polszczyzną bukowińską, która jest kontynuacją polszczyzny Kresów Południowo-Wschodnich i gwarą wsi Bulaj z cechami dialektu Małopolskiego. Z kolei w Naddniestrzu takiego podziału nie możemy przeprowadzić, ponieważ w życiu codziennym język polski już dawno nie istnieje, a w sferze rodzinnej i sąsiedzkiej wyszedł z użycia.

Poniżej omówię problem zakresu użycia polskiej mowy według zbiorów miejscowości oznaczających się cechami wspólnymi oraz przedstawię przykłady zachowania lub zaniku języka polskiego w różnych sferach użycia. Zacznę od grupy, w której zachowała się tylko pamięć (będąca w zaniku) wśród współczesnych mieszkańców o Polakach mówiących tu po polsku. W takich miejscowościach znajdujemy dzisiaj jedynie ślady kultury polskiej, takie jak: cmentarze i inskrypcje nagrobne, opuszczone budynki kościołów rzymsko-katolickich, kapliczki lub domy mieszkalne wskazane przez obecnych mieszkańców, w których dawniej mieszkały polskie rodziny. Na Bukowinie Karpackiej wymienić można następujące miejscowości należące do tej grupy: Arbore, Baniłów nad Czeremoszem, Budyniec, Ispas, Milijów, Nowa Żadowa, Rokitna, Solka, Stara Żadowa, Witelówka, Waszkowce, a w Naddniestrzu Jahorlik. Podział na grupy, por. Krasowska & Pokrzyńska, 2018, s. 133.

Kolejna kategoria to miejscowości, które zamieszkują inne społeczności (Ukraińcy, Rumuni, Rosjanie i in.). W tym otoczeniu znaleźć można pojedyncze najstarsze osoby, których językiem pierwszym był niegdyś język polski. Wszystkie sfery, poczynając od rodzinnej, sąsiedzkiej obsługuje język większości, tj. ukraiński i / lub rosyjski, lub rumuński, zależy w którym państwie miejscowość dana się znajduje: czy jest to Ukraina, Rumunia, czy Naddniestrze. Osoby takie o polskiej kulturze opowiadają w języku codziennej komunikacji i często jeszcze mają tożsamość polską, która już nie ma transmisji pokoleniowej, tj. ich dzieci i wnuki mają poczucie innej narodowości, tj. nie czują się Polakami.

U nas uże nictło po polski ne howoryt', ja Polka, ale moji dity Ukrajinci, wnuki ukrajinci. Jak buła ja maleńka doma, my howoryły po polski

doma, ale potim powmyrału Polaki, a tut żywiesz i wże tak howorysz jak wony. Czołowik toży po ukrajinski i tak piszło. Miż woronamy jak żywiesz to tak samo krakajisz jak wony, tak i ja odna Polka to muszu krakaty po ukrajinski, bo tak wony wsi howoriat'. Nu kołyś buło bahato Polakiw, bahato, pojichały u Polszu w 1945 roci, a ti szo łyszyłysia, to wże taki miszani Polaki i wże nichto ne znaje polsku mowu. Nawit na cwyntari ne znajdesz szo pysały po polski jak chtoś wmyraw, o take zyttia, take wono, szo zrobisz (Bojany, kobieta 1945).

W Iwanówce koło Rybnicy w Naddniestrzu dwie kobiety wspominały, że ani ich dzieci, ani wnuki nie są Polakami. Nadmieniali, iż język polski bardzo dawno wyszedł tu z użycia nawet w sferze modlitwy prywatnej, nie jest używany w kręgu rodzinnym ani sąsiedzkim.

Zauważają również, że polszczyzna nie ma praktycznego zastosowania we współczesnym życiu w Iwanówce, choć z żalem określają, że gdyby dzieci znały język polski i czułyby się Polakami, mogliby pojechać na studia do Polski i / lub pracować w Polsce. Dostrzegają w znajomości polszczyzny korzyść ekonomiczną.

Wspólna problematyka pojawiająca się u badanych w trzech różnych państwach: Republice Mołdawii, Rumunii i na Ukrainie to sfera wykorzystania języka polskiego w modlitwach prywatnych. To jest kategoria miejscowości, w których Polacy używają w codziennych kontaktach języków kraju zamieszkania lub, jak jest w Naddniestrzu i na Bukowinie północnej, ukraińskiego i / lub rosyjskiego. Zdarzają się wśród tej kategorii osoby znające odmianę gwarową języka polskiego. Osoby takie, znają język polski w niewielkim stopniu i używają go w ograniczonym zakresie, np. w rozmowach z osobami, które przyjeżdżają z Polski, z księżmi z Polski pracującymi na tym terenie. Jak widzimy, krąg kategorii używania języka polskiego przez przedstawicieli mniejszości polskiej na Bukowinie oraz w Naddniestrzu się poszerza, zwłaszcza pokażą to kolejne dwie grupy.

Jest to kategoria miejscowości, w których mieszkają liczne polskie rodziny, często w rozproszeniu, w środowisku innych języków. Języka polskiego używają rzadko w środowisku rodzinnym lub w sytuacji spotkania się tej grupy u kogoś w domu lub w kościele bądź przy okazji święta grupowego, np. w czasie obchodów jakiejś rocznicy. Ta kategoria jest bardzo zróżnicowana pod względem używania odmiany języka polskiego w różnych sferach. Ciekawe zjawisko zanotowano w Słobodzie-Raszkowie w Naddniestrzu. W tej wsi według spisu ludności z 2004 r.² we wsi mieszkało 799 osób, w tym: 385

² Ethnic composition of Transnistria, 2004, <http://pop-stat.mashke.org/pmr-ethnic-loc2004.htm>

Polaków, 346 Ukraińców, 37 Mołdawian, 29 Rosjan, 1 Bułgar i 1 Gagauz. Tylko w tej miejscowości obecnie język polski występuje w liturgii oraz w modlitwach codziennych w Naddniestrzu.

Współcześnie języki liturgii się przeplatają, tworząc wyjątkową atmosferę. Codzienny różaniec wierni odmawiają sami w języku polskim: na przykład na codzienny różaniec we wsi Słoboda-Raszków przychodzi około 40 osób. Wielojęzyczność w liturgii w tej wsi tak opisuje ksiądz Marcin Januś:

Msze święte odprawiane w naszej parafii są codziennie wieczorem. W niedzielę są dwie msze, rano i wieczorem na przemian po polsku i po rosyjsku. Jest dużo też ukraińskiego, np. śpiewy, mogą być czytania. Liturgia słowa jest po rosyjsku, śpiewy po ukraińsku. Ogłoszenia po rosyjsku. Dotarliśmy do ukraińskich tekstów „gorzkich żali”, pasują one do polskiej melodii, więc już teraz po ukraińsku. Staram się, aby słowo Boże było zrozumiałe dla ludzi, stąd ta mozaika języków. Muszę dotrzeć i do starszych, i do osób w średnim wieku i do młodzieży, bo to młodzież jest trzonem przyszłej parafii. Praca z dziećmi mi zajmuje dużo czasu, ale to jest praca radosna, dzieci są wspaniałe, garną się, uczestniczą w mszach, chcą być ministrantami (Wypowiedź M. Janusia zarejestrowana przez autorkę).

Do kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Marty przychodzą nie tylko Polacy mieszkający w Słobodzie-Raszkowie, ale także Ukraińcy, Rosjanie czy Mołdawianie. Tu w kościele mamy do czynienia z prawdziwym ekumenizmem wraz z wielojęzycznością i wielonarodowością. Warto zaznaczyć, że mieszkańcy wsi znają się nawzajem, są często spokrewnieni poprzez zawieranie związków małżeńskich, przewijają się jak w mozaice nazwiska pierwszych osadników wsi: Prosianych, Sajewskich, Malczuków, Olejników oraz Pogrebnych.

Większość ankietowanych Polaków w Słobodzie-Raszkowie w modlitwie prywatnej używa dwóch języków: rosyjskiego i polskiego. Tak odpowiedziało 48% badanych.

Kiedyś w domu tylko po polsku my modlili się, teraz i po rosyjsku, mamy dużo takich świętych modlitw i to ważne modlitwy i ja trochę po polsku, a potem sobie po rosyjsku tak mi jest dobrze (Słoboda-Raszków, kobieta, ur. 1935).

To nema riznyci na jakomu jazyci mołytysia, Boh oden, ja maju taki mołytwy po rosyjski i maju po polski. Po polski ja maju takij zoszyt, ja perezysuwała sobi ti molitwy i maju po polski (Słoboda-Raszków, kobieta, ur. 1937).

Wśród ankietowanych w Słobodzie-Raszkowie 26 % osób w modlitwach prywatnych, tj. W domu, używa wyłącznie języka polskiego. Jak sami za-

znaczącą, zawsze modlili się po polsku, tak było przed II wojną światową i po niej oraz w czasach komunistycznych. W języku rosyjskim i ukraińskim mieszkańcy wsi zaczęli się modlić po 1990 r., kiedy już były dostępne książeczki modlitewne w tych językach. Rozmówcy doskonale zdają sobie obecnie sprawę, zwłaszcza ci najstarsi, że przekręcali słowa w modlitwach (np. *po trawicy ojca* zamiast *po prawicy ojca*), opuszczali niektóre wyrazy. To dzięki dzieciom, wnukom oraz w dużej mierze księżom dowiedzieli się o stosowaniu wyrazów, które mają w modlitwie całkiem inne znaczenie. Nie wszyscy też potrafili czytać z modlitewników polskich, ale warto zaznaczyć, że nie każdy mógł do 1990 r. posiadać modlitewnik w domu. należy wspomnieć, że większość osób z najstarszego pokolenia posiada zeszyty z modlitwami przepisywane ręcznie polskie słowa cyrylicą. Te zeszyty mają dla nas wartość dokumentacyjną.

W domu modli się w języku rosyjskim 21 % ankietowanych. Są to przeważnie osoby urodzone w latach 1971–1980 oraz 1991–2000. Tylko 3 % ankietowanych modli się w domu po polsku i po ukraińsku – są to osoby urodzone w latach 1961–1970 oraz 2000–2002, a 2 % ankietowanych używa języka ukraińskiego w modlitwach prywatnych dotyczy to osób urodzonych w latach 1951–1960.

Da ja moliusia po ukraiński, meni tak lehcze, wse rozumiju, wse možu proczytaty. Polski mołytwy też znaju, ale meni lehcze po ukraiński
(Słoboda-Raszkow, kobieta, ur. 1958).

Mieszkańcy wsi cieszą się, że mają u siebie księży z Polski, również są bardzo dumni z powołań do kapłaństwa w ich miejscowości. Podkreślają, iż dzięki temu o ich wyjątkowej wsi wiedzą ludzie nie tylko w Nadniedrze, ale w całej Republice Mołdawii, Polsce, Rumunii, Ukrainie, Rzymie oraz w Europie.

Z kolei w innej wsi – Panka na Bukowinie północnej w modlitwie prywatnej Polacy jeszcze używają języka polskiego, w liturgii przeważa język ukraiński, a w życiu codziennym Polacy posługują się odmianą gwarową języka ukraińskiego. Z kolei w Wikszanach w liturgii oraz w modlitwie prywatnej przeważa język rumuński. Jedynie pojedyncze osoby mówią po polsku w sferze rodzinnej oraz w sferze modlitwy używają polskiego.

Z kolei w Kaczyce na Bukowinie południowej Karina Stempel-Gancarczyk zanotowała:

Wszelkie wysiłki podejmowane przez najstarsze pokolenie i ukierunkowane na transmisję gwary okazują się płonne. Gwara polska nie ma w Kaczyce żadnego prestiżu – nie jest potrzebna w komunikacji i w życiu codziennym, w którym jej funkcje całkowicie przejął język rumuński. Dzieci nie chcą się jej uczyć. Informatorka wyraźnie dostrzega różnice

między sytuacją językową we wsiach zamieszkałych przez górali bukowińskich i Kaczyką [...]

O sytuacji językowej Polaków opowiada też informatorka działająca aktywnie w Stowarzyszeniu Polaków w Kaczyce. Okazją do używania języka są spotkania w Domu Polskim przy okazji wizyt gości z Polski lub imprezy okolicznościowe. Jak jednak przyznaje, tylko ta pierwsza sytuacja skłania ludzi do mówienia po polsku. Zmiany w zakresie używania gwary polskiej w domu dostrzega bardzo wyraźnie; ona sama rozmawiała ze swoimi (już dorosłymi dziećmi) po polsku, obecnie jednak „dzieci nie chcą” uczyć się tego języka (Stempel-Gancarczyk, 2020, s. 225).

O używaniu i transmisji języka polskiego dawniej w Kaczyce opowiada jedna w rozmówczyń:

Tadeusz on był, oni byli matka była Polka, a ten tato był Ukrainiec. A to dawniej tak pani było. Tak tutaj w Kaczyce był taki układ. Chłopcy szli za tatą, a dziewczęta za mamką. To to byli jeden ojciec, jedna matka, a dzieci to byli dwie religii. Ten był grekokatolik, a to było romanokatolik. A ja już, taka jaka ja była i Anatoli, jak on przyszedł pierwszy raz ja wiedziała już sprawę. Ali ta moja koleżanka co wyszła za męża, co wzięła jego brata starszego. On sie, jak ten mówi, mówi cio maritat, mówi, że sie ożenił sie, alie... Bo tutaj w Sołóncu to idzie żona za mężem i to najwiecej żona. Alie tutaj w Kaczyce znowu szła, ślub szedł za młodom, alie nie mnieszała sie tak ortodoks ku grekokatolic na tym. A ten tyż je, ona była Polka, bardzo taka zapieczona, jak to ja mówi. Bo ta była Lieszczyńska, ona po rumuńsku nie wiedziała, ino po polsku. A ta baba co do mnie chodziła z Galicji to tyż ona słowa nie wiedziała po rumuńsku. Ani dzień dobry nie wiedziała Jeszcze tam ona chodziła tyż mnieszała jak ona doszła do Kaczyki, tego ja nie wiem. A tam też jak byli te Rumuni, a ona szła to nic nie mówiła (Kaczyka, kobieta, ur. 1928).

Powyżej opisana kategoria wskazuje, że jeszcze w tych miejscowościach można zanotować ślady języka polskiego występujące w sferze religijnej, rzadziej w sferze używania języka polskiego w rodzinie oraz w sferze sąsiedzkiej.

Kolejna kategoria to miejscowości, w których mowa polska występuje w sferze rodzinnej we wszystkich pokoleniach, stanowi również podstawowy kod komunikacji w przestrzeni publicznej, tj. sąsiedzkiej. Taki stan można zaobserwować we wsiach na Bukowinie południowej (Nowy Sołonec, Pojana Mikuli, Plesza) i na Bukowinie północnej (Stara Huta, Dolne Piotrowce, Tereblecze). Razem liczba mieszkańców posługujących się polską gwarą górali bukowińskich wynosi około 2 500 osób. Ta grupa stanowi dziś swoiste kuriozum, ponieważ mieszka na Bukowinie od 1803 r. I do dzisiaj zachowała gwarę polską,

żyjąc w obcym otoczeniu językowym. Mieszkańcy tych miejscowości mają własny system wartości oparty na rodzinie, tradycjach i zwyczajach rodzinnych, gościnności, otwartości, na społecznych kontaktach międzyludzkich. System wartości zawiera również elementy wiary, modlitwy, a zwłaszcza transmisji międzypokoleniowej polskiej gwary. Jest ona pojmowana i interpretowana w świadomości rozmówców jako język rodziców, dziadków, ogólnie przodków.

Ja była mała. Ja ty sztyry roki, bo to było potemu, potemu wnet przisła wojna jakosika. Tak to było. Jo wim, że jo miała dziesięć liat, jak przisła wojna. To ja eszcze po wojnie chodziła do szkoły. Alie potemu, bo szkoła była rumuńska, nie była nijaka. Worbeszti numaj rumaneszti. Nie było wolno gwaric. Gdziesika tak o po polsku albo po rusku nie wolno było. Jacyl w domu gwarili. Co zrobimy? Prieszły te roki. Jacy strasznie było triea pracować na carinie, bo mój monż miół moc, miół sztyry hektary gruntu. Kosić kosił, alie grabić nie chciół. Maj lubiół wódke. Alie jo strasznie to lubiała robić. Wziuna jakie dziewciatko ku siebie, bo jak, kobiecie. Szły, szły, pare lej jak jej dała to szły pomóc mi. A teraz nie. Ani ni mo chto. Idom do szkoły dzieci, a priom ze szkoły. Ani dzieci už ni ma u nas. Ze dwa dzieci jacy som. A połówka ludzi som we świecie (Plesza, kobieta, 1933).

Polacy na Bukowinie dzielą się także pod względem używania gwarowych odmian języka polskiego. Przyczyną tego stanu rzeczy są kierunki osadnicze polskich grup zaczynając od końca XVIII. Od miejsca ówczesnego zamieszkania Polaków i osiedlenia się na Bukowinie zależało, kto jakiej gwary używa. Polacy na Bukowinie osiadali się w zwartych grupach, przed II wojną światową było tu rozwinięte szkolnictwo polskie, ukazywała się prasa w języku polskim. Polacy, oprócz odmiany gwarowej polszczyzny, znali również polski język literacki. W 1930 r. liczba Polaków na Bukowinie wynosiła 30 580 osób. Koniec II wojny światowej to również zmiany granic oraz w strukturze społecznej mieszkańców Bukowiny. W latach 1945–1947 spora liczba Polaków w wyniku tzw. repatriacji wyjechała w większości do Polski. Niektórzy Polacy na podzielonej Bukowinie pomiędzy Rumunię a Związek Radziecki, zostali, ale też utracili możliwość uczenia się polskiego w szkołach. Zostali w dużym rozproszeniu, poza tym ukrywali ze względu na politykę prowadzoną przez władzę radzieckiej Ukrainy i komunistycznej Rumunii. Traktują to jak swego rodzaju fenomen, że po tylu latach, tj. po ponad 200 latach, Polacy na Bukowinie nadal używają odmiany gwarowej języka polskiego, a w niektórych rodzinach i wsiach gwara polska jest wciąż żywym kodem komunikacyjnym. W związku z tym można pokusić się o charakterystykę gramatyczną gwary.

Zacznę od gwary górali bukowińskich, która doczekała się dość licznych opracowań i jest opisana szczegółowo, zachowała bowiem liczne cechy gwarowe, wśród których na uwagę zasługują:

- ogpol. *e* pod akcentem → *ä*, np. *täras*; *osträrfke*, *czäkoj*;
- *ř* → *ř*, np. *briuch*, *driewo*, *riemiň orie*;
- w przysłówkach występuje partykuła *-ka*, np. *terosika* // *terazyka*, *dziška*, *cosika* // *coška*, *dziška*, *kiedysika*;
- formy 1. os. l.p. czasu przeszłego tworzone są za pomocą ruchomej części *jech*, np. *priszel jech do domu*, *mała była jech*;
- liczebniki *tri*, *szytyri* odmieniają się na wzór słowacki: w dopełniaczu: *troch*, *szytyroch*; w celowniku: *trom*, *szytyrom*; w bierniku: *tri*, *szytyri*;

Warto również wspomnieć o zapożyczeniach z języka słowackiego, co uzasadnia również przybycie górali na tereny Bukowiny w 1803 r. z regionu czadeckiego na dzisiejszej Słowacji, np. *klobuk* ‘kapelusz’, *cesta* ‘droga’, *chladać* ‘szukać’, czy też występujące zmiany semantyczne, jak *pošcil* ‘łóżko’, por. śl. *postel*; *pytać* ‘prosić’, por. śl. *pýtať si* (Gogolewski, 1992, s. 56). Więcej o cechach gwarowych pisałam w artykułach i książkach (Krasowska, 2006; Krasowska, 2010, ss. 175–186; Krasowska, 2024a).

Kolejna grupa użytkowników odmiany polskiego to osoby mówiące polszczyzną tzw. ogólnobukowińską, która jest kontynuacją polszczyzny Kresów Południowo-Wschodnich.

Bliski historyczny związek z Galicją i liczny napływ Polaków z Galicji południowo-wschodniej sprawił, że w potocznej polszczyźnie bukowińskiej dominowały zjawiska znane w literaturze lingwistycznej jako południowo – wschodniokresowe. Mimo upływu wielu lat w mowie starszego pokolenia słychać jeszcze do dziś wyraźne charakterystyczne cechy fonetyczne (Feleszko, 1991, s. 16).

Wymienię tu zaledwie kilka cech gramatycznych polszczyzny bukowińskiej:

- samogłoska *e*: ogpol. *e* → *y*, *i*, *é* - [e wąskie] w sylabach nieakcentowanych, np. *mam taki boli*;
- ogpol. *e* → *y*, pod akcentem, brak *e* w typie: *swetr*, *paznokć*, rozbijanie grup spółgłoskowych przez *e* wstawne, ogpol. *e* (<*psl.* *ě*>) → *i*, *ea* → *ja*, *eN* → *yN*, *iN*;
- samogłoska *o*: ogpol. *O* → *u* poza akcentem, ogpol. *o* → *u* w sylabie przed akcentem, *o* → *ó* przed spółgłoskami tyłojęzykowymi *k*, *g*, ogpol. *oN* → *uN* pod akcentem: np. *pusikana*, *kubita*, *wędzunka*;
- samogłoska *y*: ogpol. *y* → *e*, ogpol. *y* → *i*, np.: *dziwczeny*, *tilku*;
- pomieszania *k* i *g*, np. *kabibet* – *gabinet*; *gazeta* – *kazeta*;
- występują upodobnienia, odpodobnienia i uproszczenia o różnym zasięgu i w różnych pozycjach; np. *szterech*;
- występuje forma *jezdym*;

- duża produktywność formantu *-ko* w grupie derywatów rzeczownikowych zdrobniałych, np. *Janko, pućko*.
- liczne formacje zdrobniałych i pieszczotliwych przy użyciu sufiksów *-cio, -ątko*; np. *cielątko, kurczątko*;
- występowanie pewnych sufiksów pochodzenia obcego (zapożyczonych z języka ukraińskiego), tworzących głównie formacje nacechowane emocjonalnie *-aka, -yło, -uk*, np. *saraka, burmyło, besarabczuk*;
- szerszy zakres, niż w polszczyźnie ogólnej przymiotnikowego przyrostka *-liwy*; *domysliwy, robotliwy*;
- wpływ rumuński w tworzeniu stopnia wyższego przymiotników; *on jest trochu tęgszy ud tamtegu*;
- trójjęzyczne hybrydy w stopniowaniu przymiotników; *maj lepszy*;
- tworzenie derywatów zaimkowych przy użyciu formantu *-en*; *każden*;
- produktywność *ob-* (zamiast *o-*), który tworzy derywaty czasownikowe; *obklaskać, obkraść*;
- frekwencję przyrostka *-nąć* w czasownikach w różnych pozycjach, np. *opnąć, mrugnąć, spadnąć*.

W warunkach współżycia polskiej ludności z liczebną przewagą ludności ukraińskiej i rumuńskiej oraz mniej liczną ludnością niemiecką i żydowską nie może zaskoczyć fakt, że polszczyzna bukowińska do 1945 r. miała szereg cech powstałych w wyniku kontaktu z sąsiednimi językami.

Kolejne cechy gramatyczne polszczyzny bukowińskiej dotyczą fleksji i słowotwórstwa, poniżej wymienię kilka, opracowanie wszystkich cech opisałam w oddzielnym artykule (por. Krasowska, 2003, ss. 17–42).

- odstępstwa w zakresie kategorii rodzaju i liczby, np. *dziwczęta byli moja mama z kuzynka szli i zbirali*;
- występowanie w dopełniaczu l.mn. rzeczowników męskich i żeńskich końcówki *-ów*, np. *kielbasów, papryków*;
- występowanie w celowniku rzeczowników wszystkich rodzajów końcówki *-am*, np. *mucham, babam, kuram*;
- realizacja końcówki *-ę* w czasie teraźniejszym czasowników w 1 os. l.p. jako *-im (-ym)*, np. *robim, biegnym*;
- tworzenie czasu przeszłego poprzez imiesłów przeszły i partykuły osobowe poprzedzone zaimkiem osobowym; tworzenie czasowników niedokonanych; form trybu przypuszczającego, form trybu rozkazującego;
- występowanie ukraińskiej formy 3 os. l.p. słowa posiłkowego *je*, np. *u mnie je trzy grządkki cybuli*;
- występowanie opozycji form czasownikowych z *się* i bez *się*, np. *osiadać się, osiąść / osiadać się*.

Przedstawione tu fakty były u poszczególnych użytkowników języka polskiego reprezentowane w różnych zakresach, a dla socjalnie uwarunkowanych odmian języka jest typowe: uzależnione od poziomu wykształcenia, miejsca zamieszkania oraz rodzaju otoczenia obcojęzycznego, tzn. czy przeważali w nim Ukraińcy, czy Niemcy lub Rumunii.

Z analizy właściwości gramatycznych polszczyzny bukowińskiej, w porównaniu z cechami gramatycznymi języka ogólnopolskiego, wynika, że kontakt z językiem ukraińskim zaznaczył się najsilniej w opisanych cechach fonetycznych, a przez nie także we fleksyjnych, widoczny jest także w strukturze słowotwórczej. Podobnie wpływ języka ukraińskiego zaznaczył się wyraźnie w mowie Polaków zamieszkałych w Słobodzie-Raszkowie, jak również w Tyraspolu i Rybnicy.

Podsumowując rozważania o polszczyźnie bukowińskiej należy podkreślić skomplikowane warunki, w jakich kształtowała się tamtejsza odmiana języka polskiego, która jest w zaniku na Bukowinie północnej, tj. ukraińskiej. Podobieństwo cech gwarowych języka polskiego i ukraińskiego, rozproszenie terytorialne, mieszane małżeństwa i wiele innych przyczyn doprowadzają do zaniku polszczyzny bukowińskiej, która jest kontynuacją polszczyzny Kresów Południowo-Wschodnich. Tu warto wspomnieć, że u potomków tych rodzin polszczyzna występuje, co prawda nie dość licznie, ale jest to wynik uczenia się języka polskiego po 1990 r. na kursach języka polskiego na miejscu lub w Polsce. Ta polszczyzna powinna być wynikiem odrębnego opracowania, ze względu na to, że na strukturę języka ukraińskiego nakładają się cechy polskie, a nie odwrotnie.

Kazimierz Feleszko zwraca uwagę, że cechy małopolskie występują tu reliktozo, z czym trudno się nie zgodzić, ponieważ ta gwarą jest w zaniku. Niemniej jednak warto zwrócić uwagę, że w Bulaju te cechy zostały zachowane. Zapewne fakt opisany przez K. Feleszko mógł mieć miejsce na Bukowinie północnej, tj. ukraińskiej.

Znane były również fakty osiedlania się na Bukowinie grup przybyłych z innych stron Małopolski. Jednakże wszędzie tam, gdzie osadnicy polscy weszli w żywy kontakt językowy z większą liczebnie ludnością ukraińską, w języku ich zaczynały pojawiać się cechy kresowe, będące często repliką cech języka ukraińskiego, coraz liczniejsze w miarę upływu czasu. Niekiedy cechy małopolskie występowały reliktozo już tylko w mowie najstarszych ludzi. Młodzi natomiast posługiwali się polszczyzną typu kresowego (Feleszko, 1999, ss. 55–61).

Warto także wspomnieć o gwarze wsi Bulaj z cechami dialektu małopolskiego. Karina Stempel-Gancarczyk szczegółowo opisała tę gwarę (Stempel-Gancarczyk, 2020, ss. 71–130). Wymienię chociażby kilka cech fonetycznych i morfologicznych tej gwary:

- dawne *ā* długie → *o*, np. *zaros*, *teros*, *miol*;
- występują kontynuanty dawnej głoski nosowej krótkiej, w wygłosie odnosowione, np. *sie*, *zaprowadze*;
- występują kontynuanty dawnych samogłosek długich, w wygłosie odnosowione albo rozłożone, np. *so/som*, *nieso*, *wiozo*, *ido*, *pijo*;
- zachowane mazurzenie, np. *ftencos*, *ucyla*, *cytom*, *wiecór*, *na pocontku*, *cas*;
- występowanie *l*, np. *teliefon*, *wliazła*, *na koliana*, *liubisz*, *wielie*;
- występuje labializowane *o* (lub inaczej: występowanie *u* protetycznego), nie tylko w nagłosie, ale we wszystkich zanotowanych pozycjach (choć niekonsekwentnie), np. *uociec*, *uoni*, *uotprawio*, *puolie*, *Puoliaki*, *ruobio*, *przychuodził*;
- występuje udźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa, np. *jag jo*, *roz na dwa*, *jag jadły*.

Oprócz formy ogólnopolskiej występuje również końcówka *-wa* dla oznaczenia

- osoby liczby mnogiej, np. *robiwa*, *mówiwa*, *pijewa*, *rozmawiawa*, *prosiwa*;
- występuje końcówka *-om* w narzędniku rodzaju żeńskiego liczby pojedynczej, np. *mamom*, *wodom*, *maszynom*, *furom*;
- końcówka narzędnika liczby mnogiej *-amy*, *-my*, np. *Rumunamy*, *świentamy*, z zachowanymi twardymi głoskami *k* i *g*, np. *tockamy*, *pu ociongamy* (Stempel-Gancarczyk, 2015, s. 398). Tym samym można potwierdzić występowanie cech dialektu małopolskiego w gwarze polskiej w Bulaju.

Z kolei w Naddniestrzu nie możemy podjąć się charakterystyki gramatycznej polskiego, ponieważ grupa polska w Naddniestrzu jest bardzo rozproszona, a obecni mieszkańcy wywodzą się z różnych grup osadniczych. Do opisu tej grupy zastosowałam metodę biografii językowej, tj. opis języka konkretnych osób na danym etapie życia. Na przykładzie osoby urodzonej w Polsce w 1940 r., a mieszkającej w Tyraspolu, stolicy Naddniestrza. Zachowania językowe tej rozmówczyni są jedyne, nietypowe i nie mogą stanowić reprezentacji grupowej.

Na uwagę zasługuje kolejność przyswajania języków, wiek, w którym były one przyswajane, nauka w szkole, praca i jej otoczenie. Na nabywanie języków miały wpływ również ciągłe migracje rozmówczyni, urodziła się bowiem w Polsce, mieszkała na Wołyniu, na Ukrainie Radzieckiej, a potem znalazła się w Mołdawii, w Tyraspolu. Jej wielojęzyczność ukształtowało również otoczenie, założenie własnej rodziny oraz języki używane w komunikacji z dziećmi czy wnukami. Szereg problemów, które powstają przy opisie konkretnej biografii językowej,

przynoszą nowe fakty socjolingwistyczne, każdy z rozmówców posiada swoje cechy, które różnią rozmówcę od grupy lokalnej czy szerzej społecznej. Poniżej wymienię kilka przykładów mieszania kodów wielojęzycznej rozmówczynie mieszkającej obecnie w Tyraspolu. W zdaniu: *Świadoctwo polskie mam od ksiądzia; ojciec grał w duchowym orkiestrze i wszystkie muzykanty się zbierali wieczorem, pohruzili wszystkie nasze pożywki jakie byli i wywieźli, nawet nie mówili nikomu ni diadkowi ni babci, nikomu kuda nas wiozom* wyraz *świadoctwo*, *świad* – rdzeń po polsku, a dalsza część *-octwo* po ukraińsku, nastąpiło mieszanie kodów językowych. W wyrazie *ksiądzia*, użyto *-q* zamiast *-ę*. Rozmówczyni używa określenia *duchowym orkiestrze* po rosyjsku *дыховой оркестр*, ponieważ tu jej zabrakło wyrażenia w języku polskim, pol. w *orkiestrze dętej*. W rozmowie pojawiają się naprzemiennie: pol. *muzykanci* oraz ukr. *музиканти*. W tym zdaniu również występuje leksem *pohruzili*, z ros. *погрузили*, w znaczeniu ‘załadowali’. Na jedzenie oraz niezbędne rzeczy domowe rozmówczyni użyła leksemu *pożywki*. W zdaniach, w których rozmówczyni cytuje osobę trzecią, świadomie przełącza kod językowy z polskiego na ukraiński, podkreślając, jak mówili sąsiedzi na Wołyniu, np. *Jak muzykanci grali kolendy, to Ukraińcy mówili „O Laszka sprawlaję Rizdwo”* (Krasowska, 2022, s. 80).

Polskie dziedzictwo kulturowe wciąż jeszcze trwa w Naddniestrzu w postaci inskrypcji nagrobnych, używania polskiego w modlitwach, nosicielami polskiego są pojedyncze osoby zamieszkujące cały teren Naddniestrza. Na terytorium Naddniestrza, mieszkają następujące grupy polskie, tę różnorodność podzieliłam ze względu na miejsce urodzenia i polską tożsamość oraz zróżnicowanie używania odmian gwarowych języka polskiego na:

1. Urodzonych w Słobodzie-Raszków.
2. Urodzonych w Raszkowie.
3. Potomków Polaków przybyłych z Małopolski, urodzeni w Rybnicy.
4. Urodzonych na terenie współczesnej Ukrainy i Białorusi w różnych jej obwodach, często wówczas należących do Polski.
5. Urodzonych w innych republikach Związku Radzieckiego.

Ze względu na różne miejsca urodzenia rozmówców lub ich rodziców współcześnie grupa ta nie wyróżnia się odrębnymi polskim gwarami. Różnią się idiolekty poszczególnych osób, ze względu na miejsce urodzenia użytkowników języka. Nieliczna już grupa z najstarszego pokolenia mówi jeszcze po polsku, pozostali użytkownicy używają: *raszkowskiego*, *słobodzkiego*, *chochłackiego*, *mieszanego*, ukraińskiego lub rosyjskiego. Język polski wyuczony ma inną wartość i nosi inne cechy fonetyczno-fleksyjne oraz gramatyczne, zapewne może stać się przedmiotem badań w przyszłości (Krasowska, 2024b).

Przeprowadzone badania terenowe wśród Polaków na Bukowinie oraz w Naddniestrzu, dokonane analizy naukowe pozwalają stwierdzić fakt zanikania odmiany gwarowej języka polskiego, a raczej idiolektów poszczególnych osób w Naddniestrzu, w odróżnieniu od Bukowiny, gdzie można mówić o „wyspowym” jej charakterze, a w niektórych wioskach również o jej całkowitym zaniku.

Takie obserwacje poczyniłam wraz z zespołem w trakcie realizacji dwóch kolejnych projektów, 2015–2018³ oraz 2023–2027⁴, których realizację należy uznać za ważne działanie na rzecz udokumentowania mało znanego i niknącego już fragmentu dziedzictwa kultury narodowej. Badani rozmówcy należą do pokolenia zstępującego, marginalizowanego, a ich umiejętności językowe są niedoceniane i niewykorzystywane (niekiedy całkowicie nieużywane z powodu braku interlokutora). Po raz kolejny odwiedzamy domy naszych rozmówców, w których pozostaje tylko pamięć o danej osobie, w 2024 r. w Kaczyce już nie żyło 5 naszych rozmówców, co oznacza, że w tej wsi prawie nie ma nośników języka polskiego (por. Stempel-Gancarczyk, 2020, ss. 203–244). Nasi rozmówcy są depozytariuszami kultury polskiej, dzięki naszym badaniom zaistniały również społecznie w swoich środowiskach. Nasze odwiedziny i długie rozmowy z nimi w ich domach stawały się ważnym wydarzeniem w ich życiu indywidualnym ich rodzin. Taka sytuacja również korzystnie wpływa na stosunek młodszego pokolenia, które często nie docenia wiedzy i umiejętności swoich dziadków i babć, traktując je marginalnie i uznając za niepotrzebne w życiu codziennym. Często taka sytuacja doprowadza do zaniechania używania języka polskiego w codziennym życiu rodzinnym.

Działania podejmowane w ramach realizowanych projektów Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (NPRH) zmierzają do wytworzenia trwałych nośników wiedzy, utrwalenia i zachowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, które będzie służyć przyszłym pokoleniom, wzbogacając kapitał kulturowy Polaków w Polsce i poza jej granicami.

³ Projekt „Mowa polska na Bukowinie Karpackiej. Dokumentacja zanikającego dziedzictwa narodowego”, finansowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2015–2018 nr projektu 1bH 15 0354 83.

⁴ Projekt „Świadectwo zanikającego dziedzictwa. Encyklopedia wiedzy o Polakach na Bukowinie Karpackiej oraz w Naddniestrzu w ramach programu realizowanego przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” nr projektu 11H 20 0363 88.

Bibliografia

- Bartmiński, J. (2013). Specyfika niematerialnego dziedzictwa kulturowego – problemy ochrony, dokumentacji i „rewitalizacji” w J. Adamowski, & K. Smyk (Eds.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: Źródła – wartości – ochrona* (pp. 35–50). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Feleszko, K. (1991). Język polski na Bukowinie do 1945 roku: Zarys problematyki. *Studia nad polszczyzną kresową*, 6, 7–28.
- Feleszko, K. (1992). Funkcje rumunizmów w polszczyźnie bukowinińskiej. *Polono-Slavica Varsoviensa* 13. *Słowiańsko-niesłowiańskie kontakty językowe*, 55–61.
- Gogolewski, S. (1992). Słowiańskie i niesłowiańskie interferencje językowe w wybranych gwarach polskich na terenie Rumunii. W K. Handke (Ed.), *Słowiańskie pogranicza językowe* (pp. 55–61). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk.
- Konwencja – Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (2011). Dziennik Ustaw no. 172, pos. 1018, pp. 10038–10065. http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_dz_niemater_2003.pdf
- Krasowska, H. (2003). Charakterystyka językowa polszczyzny bukowinińskiej. W K. Feleszko (Ed.), *Bukowina moja miłość: Język polski na Bukowinie karpackiej do 1945 roku* (pp. 17–42). Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk.
- Krasowska, H. (2006). *Górale polscy na Bukowinie Karpackiej: Studium socjolingwistyczne i leksykalne*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk.
- Krasowska, H. (2010). Język Polaków na Bukowinie Karpackiej. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 45, 175–186.
- Krasowska, H. (2022). *Polacy między Donem, Dnieprem a Prutem. Biografie językowe*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk.
- Krasowska, H. (2024a). *Polish Highlanders in Carpathian Bukovina: a Sociolinguistic and Lexical Study*. Peter Lang.
- Krasowska, H. (2024b). *Polacy w Naddniestrzu. Świadectwo zanikającego dziedzictwa*. Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Krasowska, H., & Pokrzyńska, M. i in. (2018). *Świadectwo zanikającego dziedzictwa. Mowa polska na Bukowinie: Rumunia–Ukraina*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. <https://hdl.handle.net/20.500.12528/625>
- Pelcowa, H. (2013). Gwara jako nośnik lokalnego i regionalnego dziedzictwa kulturowego. W J. Adamowski, & K. Smyk (Red.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: Źródła – wartości – ochrona* (pp. 219–230). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Stempel-Gancarczyk, K. (2015). „Kim jesteśmy?” Uwagi o języku polskich mieszkańców Bułaję oraz ich „mazurskiej” autoidentyfikacji. In S. Iachimovschi, E. Wieruszewska-Calistru, & K. Stempel-Gancarczyk (Red.), *Polska i Rumunia: Wspólnie – obok – blisko* (pp. 395–401). Związek Polaków w Rumunii.

Stempel-Gancarczyk, K. (2020). *Procesy zanikania języka na podstawie badań gwar polskich na Bukowinie rumuńskiej*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. <https://hdl.handle.net/20.500.12528/1787>.

**The dialect as Intangible Cultural Heritage:
The Case of Polish Dialects in Bukovina and Dniester region**

This chapter introduces the concept of intangible cultural heritage, with a particular focus on language. It presents the contexts of Polish dialect presence in Bukovina and Dniester region, offering a grammatical description of Polish dialects in Bukovina and an example of a Polish idiolect in Dniester region. Field research conducted among Polish communities in these regions, along with scientific analyses, demonstrates that the dialectal diversity of the Polish language – or, more precisely, individual idiolects – is disappearing in Dniester region. In contrast, in Bukovina, the dialect retains an “island” character, although it is nearing complete disappearance in some villages.

Keywords: Polish dialects, Bukovina, Dniester region, Poles in Dniester region, Poles in Bukovina, intangible cultural heritage, NPRH projects.

Василь Денисюк

Хмельницький національний університет, Хмельницький

Подільська говірка села Дмитрушки в координатах літературної мови

Представлено результати дослідження фонетичних особливостей говірки села Дмитрушки Уманського району Черкаської області, локалізованої на сході подільського говору. Найбільш характерні фонетичні риси дають усі підстави вважати її одиницею південно-західного наріччя загалом і його подільського говору зокрема. На це вказують такі риси, як зближення ненаголошеного [o] з [y] аж до повної субституції останнім, наявність епентетичного [л'] після [б], [п], [ў], [р] на місці етимологічного [j], наявність епентетичного [н'] після [м] на місці етимологічного [j], зміна звукосполуки [с'т'] на [с'ц'], диспалаталізація передньоязикових приголосних перед [і], диспалаталізація [т'] у дієслівних формах 3-ої особи однини теперішнього часу, тверда вимова [р], збереження праслов'янського початкового [je], трансформованого в говірці в [ji]. Говірка зазнає активного впливу середньоадніпрянського говору, що проявилось в поширенні вимови [і] на місці [и] та у відповідній палаталізації / напівпалаталізації твердих приголосних. Зближення говірки з українською літературною мовою стало наслідком мовної політики колишнього СРСР, проте наявність у ній зазначених рис, а також активної протези [г], акання та відсутність подовження приголосних свідчить про дистанцію між говіркою та літературною мовою.

Збереження специфічних діалектних рис у мовленні діалектоносіїв с. Дмитрушки дають підстави вважати її нематеріальною культурною спадщиною України.

Ключові слова: говірка, діалект, східноподільські говірки, подільський говір, фонема, диспалаталізація, акання, протеза.

Феномен подільських говірок

Поділля – самобутня в історико-етнографічному, географічному та лінгвальному аспектах територія, що простяглася від українсько-молдавського кордону до майже центру України. Сучасне Поділля – це територія, яку дослідники окреслюють по-різному. Наприклад, Степан Бевзенко вважав, що подільські говірки поширені „[...] в південній частині Хмельницької і Вінницької областей, охоплюючи частково й східну частину Тернопільської області, в південно-західних районах Київської і в західних Черкаської, в північно-західних Кіровоградської, на півночі Миколаївської та на північному заході Одеської областей” (Бевзенко, 1980, с. 216); за даними *Атласу української мови* Павло Гриценко визначив такі межі поширення подільського говору:

на заході річка Збруч розмежовує подільський і покутсько-буковинський говори, а далі на схід – і молдавські говори; умовна лінія м. Роздільна (Одеська обл.) – Первомайськ (Миколаївська обл.) – Умань – Вінниця відділяє подільський говір від степового і середньонадніпрянського говорів південно-східного наріччя; умовна межа на північ від Вінниці – Хмельницький – Підволочиськ (Тернопільська обл.) окреслює поширення подільського говору на півночі, відмежовуючи його від волинського (Гриценко, 1994, с. 74).

Надія Прилипко (Прилипко, 2004, с. 498) та Інна Гороф’янюк (Гороф’янюк, 2023) вважають, що подільський говір поширений на території історичного Поділля, зокрема в південних районах Хмельницької та Вінницької областей, південно-західних районах Черкаської області, північно-західних районах Миколаївської та Одеської областей, західних районах Кіровоградської області.

До його складу входять і адміністративно неукраїнські території – північне Придністров’я. Така територіальна протяжність пояснює почасти дисперсне розташування українських і неукраїнських поселень здебільшого на півдні зі своєрідною етнографічною різноманітністю, що зумовлено історією краю, частини якого входили до різних країн, свідченням чого є переважно лексичний спадок у мовленні представників тієї чи тієї говірки. Ці обставини, а також тиха урбанізація, що розпочалася в 90-х роках через економічну кризу, і поповнення складу населення вихідцями з різних місць (наприклад, для початку XVII ст. – це заселення Калиновським „гуманської” пустки людьми з інших своїх територій; для кінця XX ст. – переселенці із чорнобильської зони відчуження, а також суміжних районів; для першої чверті XXI ст. – внутрішнє переміщення внаслідок російської агресії) є причиною змішаного характеру людності Поділля, що позначилося і на кожній говірці загалом.

Попри визначення меж, подільський говір залишається найменш дослідженим. На цьому неодноразово акцентують увагу діалектологи. П. Гриценко, зокрема, у вітальному листі учасникам студентської діалектологічної конференції *Мовна палітра Поділля* зауважив, що:

вивчення подільського діалекту, представлення його структури в контексті інших українських діалектів та інших мов – це одне із невідкладних завдань українського мовознавства, насамперед – мешканців цього краю чи вихідців з Поділля [...]. Відсутність сьогодні Подільського діалектного словника, Подільського фонофонду – збірки записів діалектного мовлення та діалектних текстів, а відтак – і фундаментальних сучасних монографічних описів фонетики, граматики, лексичного і фразеологічного складу, системи наголошування, які різьблять неповторний профіль цього діалекту, виказують особливу цінність і актуальність обстеження сучасних подільських говірок, їхній опис та уведення зібраних свідчень у широкий науковий інформаційний простір (Гриценко, 2008, сс. 6–7).

Це, власне, стверджує нас у думці, що повноцінний опис будь-якого говору можливий за умови обстеження всіх говірок, чого, на превеликий жаль, бракує і подільському. Невключення навіть однієї говірки дає право тільки узагальнено говорити про наявність тієї чи тієї риси в говорі. Це, до речі, яскраво ілюструють діахронні студії, де віднайдення нової писемної пам'ятки може кардинально змінити погляди на з'яву або поширення того чи того явища в українській мові.

Різні території поширення подільського говору неодноразово студіювали дослідники. Зокрема, фонетичну систему західноподільських говірок вивчав Петро Ткачук (Ткачук, 1975); на матеріалі тваринницької лексики особливості міжговіркової взаємодії південноволинсько-подільського порубіжжя дослідила Наталія Шеремета (Шеремета, 2000); фразеологічна система говірок Західного Поділля стала об'єктом наукових зацікавлень Наталії Коваленко (Коваленко, 2021); народну виробничу термінологію центральних говірок Поділля студіювала Ганна Краєвська (Краєвська, 2010); структурну організацію та ареалогію флорономенів центрально-подільських говірок дослідила Інна Гороф'янюк (Гороф'янюк, 2010). В аспекті ґрунтовних дисертаційних досліджень найбільше уваги приділено східноподільським говіркам: сільськогосподарська лексика – Тетяна Тищенко (Тищенко, 2003), назви одягу та взуття – Ганна Березовська (Березовська, 2011), назви традиційного будівництва – Леся Полішук (Полішук, 2015), назви їжі та напоїв – Олексій Оскірко (Оскірко, 2019), синтаксичні особливості – Ольга Сьоміна (Сьоміна, 2020). Привертає увагу досить-таки достатня для обґрунтованих висновків кількість об-

стежених населених пунктів: 131, 207, 106, 89 і 52 відповідно, щоправда, тільки для одного дослідження – назви традиційного будівництва – були залучені дані говірки с. Дмитрушки Уманського району.

У подільських ЗВО діють три діалектологічні центри: Східноподільський лінгвокраєзнавчий центр (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (УДПУ)), Діалектологічний науковий центр (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (ВДПУ)), Навчально-наукова лабораторія діалектологічних досліджень (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (КПНУ)), де студенти постійно проходять діалектологічну (часто поєднану з ономастичною) практику, а також беруть участь у традиційних студентських наукових конференціях з обов'язковим виокремленням діалектологічної секції. В УДПУ двічі було опубліковано результати діалектологічних практик у спеціальному збірнику *Діалектологічні студії* (2004, 2006), де частина матеріалів стосувалася особливостей говірки с. Дмитрушки. Також акцентуємо на регіональних словниках (*Лексика бджільництва Східного Поділля* Т. Тищенко (Тищенко, 2008), *Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках* Г. Березовської (Березовська, 2010)) та монографіях (*Структурні компоненти та географія назв традиційного будівництва у говірках Східного Поділля* (Поліщук, 2021)) із „дмитрушківським” матеріалом. Однак цього виявляється недостатньо для того, аби мати повне уявлення про говірку Дмитрушків, що й визначає актуальність нашої розвідки, *мету* якої вбачаємо в системному описі говірки. Для опрацювання матеріалів ми послуговувалися такими *методами*: експедиційно-польовим, описово-аналітичним, дедуктивним, індуктивним (аккумуляція, систематизація та аналіз фактичного матеріалу); семантичним, зрідка – етимологічним, порівняльно-історичним (з'ясування особливостей формування семантичної структури та походження лексем); зіставним (порівняння фонетичних явищ і граматичних форм, семантики лексем, зафіксованих у говірці села Дмитрушки, із відповідними в суміжних та відділених ареалах). У цій статті головню зосередимося на фонетичних особливостях говірки.

Задекларована тема передбачала врахування набору критеріїв, що формують фокус діалектологічного дослідження: корінний(-а) житель(-ка), вік респондента(-ки), відсутність вад мовлення і слуху, невимушене спілкування. Однак у контексті постійного контактування говірки та літературної мови видається доречним залучати респондентів, які мають, окрім шкільної, й іншу освіту, тим паче, що осіб тільки зі шкільною освітою майже не залишилося, що після Другої світової війни було продиктовано вимогами держави до освіти фахівців того чи того рівня. До того ж позамовні чинники (переміщення/переселення, репресії, голодомори, мовна

політика, освітня політика (обов'язкове вивчення в школах російської мови, а також у багатьох випадках повне переведення освітнього процесу на російську мову), та ін.), занадто активізовані за радянщини, також брали безпосередню участь у формуванні говіркового мовлення другої половини ХХ ст. Важливо, що особа з вищою освітою, яка перебуває на пенсії 10 і більше років, як переконує в цьому постійна комунікація, повертається до свого рідного мовлення, полишаючи літературне нашарування для відповідної ситуації, а відтак участь таких респондентів(-ок) у дослідженні вагома. До того ж діалектологічні студії говіркових ареалів мають брати до уваги теорію покоління відповідно до своєї специфіки: це не задекларовані соціологами, демографами, філософами 20 років. Інформаційний бум дає всі підстави говорити про зменшення цього часового проміжку до шкільного періоду, тобто до 10–11 років, коли формується основне лексичне наповнення представника тієї чи тієї говірки, отже, формується зрозумілий шкільному поколінню лінгвопростір, що полегшує комунікацію та зберігає „їхню” лексику.

На своєрідні „білі” плями діалектологічних досліджень указав П. Гриценко:

неперспективним є зведення вивчення говірок лише до пошуків т. зв. архаїчних елементів діалектної мови, як і прагнення віднайти архаїчні говірки, не заторкнуті мовно-цивілізаційними процесами останніх десятиліть. Вивчення говірки має значення не тільки як шлях виявлення мовних раритетів, а насамперед як можливість пізнати механізми мовної еволюції, з'ясувати причини й умови збереження одних елементів структури мови і відсутності змін інших елементів, виявити моделі трансформації говірок; у сучасних соціолінгвальних умовах особливого значення набуло з'ясування специфіки функціонування говірки як однієї з форм буття мови (Гриценко, 2014, с. 9).

Це, власне, розкриває можливості для різних досліджень говірки в системі координат „говірка і говірка”, „говірка і літературна мова”, „говірка в говірці”.

Прикметно, що говірці, як і літературній мові, властивий еволюційний дуалізм – постійне оновлення й водночас збереження її систем, що забезпечує історичну тяглість говірки, її спільність і відмінність від однотипних одиниць на тому чи тому територіальному обширі. Динаміку говірки часто визначають за хронологічними зрізами. Для українського діалектного континууму *Атлас української мови* фіксує територіальне членування української мови на середину 50-х років ХХ ст. Порівняння ж стану говірки першої чверті ХХІ ст. із серединою ХХ ст. вможливорює

зробити загальний висновок про її динаміку. Це за умови, якщо матеріали говірки потрапили до фоно- і картотеки *Атласу української мови*. На жаль, і тут матеріали говірки с. Дмитрушки не представлені.

Власне, думки про можливість дослідження говірки за „шкільним” поколінням, а також про її еволюційний дуалізм дають змогу визначити динаміку говірки в говірці, коли чітко простежуємо, якими лексемами ще послуговується старша вікова група мовців і які із цих лексем уже відсутні в мовленні наступної вікової групи. Цю ж динаміку можна простежити і для фонетичного, і для морфологічного рівнів.

Дмитрушки на сторінках історії

Щоби зрозуміти, як творилася говірка с. Дмитрушки, звернімося до історії.

Дмитрушки, як свідчить *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область*, „розташовані за 2,5 км від автошляху Київ – Одеса і за 7 км на північний схід від районного центру та залізничної станції „Умань” (Стещенко, 1972, с. 591). Це були південні околиці Київської держави. За наявними писемними джерелами, село відоме з XVIII ст., хоча здогади про виникнення поселення у XVI ст. і навіть раніше висловлював Микола Ткаченко (Ткаченко, 1927, сс. 21–22). У XIII–XV ст. уманські землі зазнавали постійного грабунку від турків і татар, після чергового з яких край був майже повністю спустошений, а його найбільші поселення (Умань, Звенигород) зруйновані. Можна припустити, що 1609 року у складі „гуманського ґрунту” село було подароване Валентію Александрю Калиновському. Як зазначають Ігор Кривошея та Ірина Кривошея, у другій половині XVII ст. Умань, отримавши магдебурзьке право, зросла як демографічно, так і економічно, двічі (самопроголошено та офіційно) ставала гетьманською столицею. Важливе стратегічне розташування Умані спричинилося до постійних збройних сутичок за цю територію. Після чергових нападів спочатку польських військ у 60-х роках, а згодом турецьких – у 70-х XVII ст. було знищено майже всіх жителів, а місто спалено. До того ж воно зазнало перейменування на Імамнію як намагання Османської імперії визначити свою роль у розвої міста (Кривошея & Кривошея, 2019, сс. 90–91). Очевидно, що в цій битві постраждали й навколишні села та їх населення. Через короткий час люди, повернувшись, відновлювали старі або засновували поряд зі зруйнованими нові поселення, підтвердженням чого можуть слугувати навіть колишні назви с. Дмитрушки. Від 1726 року власником Уманщини, зокрема і Дмитрушків, стає інший поляк – Францішек-Салезій Потоцький, чий рід володітиме селом аж до передачі його в російську імперську казну – за участь Александра Потоцького в Польському повстанні 1830–1831 рр. Достеменно відомо, що

у другій половині XVIII ст. існувало два поселення – Старі Дмитрушки і Нові Дмитрушки (ЛН) (як назви-синоніми згодом використовували Великі Дмитрушки і Малі Дмитрушки).

Прикордонне розташування Уманщини на перетині торговельних шляхів було передумовою проведення в місті 12 ярмарків, на яких торгували представники різних етносів: окрім українців, це були поляки, вірмени, греки, євреї та ін. (Фундуклей, 1852, с. 444), що створювало своєрідну багатомовну інтерференцію, посилену включенням представників цих народів до агломерації Умані. Ця ситуація мала особливе значення для формування мовного тла не тільки міста, а й регіону, передовсім навколишніх сіл, жителі яких перебували у більш тісній комунікативній взаємодії з новоутворюваним уманським „койне”, аніж жителі віддалених сіл. Власне, це пояснює наявність у говірці с. Дмитрушки запозичень із тюркських, польської та гебрайської мов. Із цього приводу П. Гриценко писав: „Подільський говір зазнав впливу польських говірок, меншою мірою – тюркомовного населення, яке впродовж кількох століть контактувало з людністю Поділля” (Гриценко, 1994, с. 74), хоч „за своїми визначальними рисами подільський говір старожитній” (Гриценко, 1994, с. 74).

Статистичні дані за 1824 р. свідчать, що в Малих Дмитрушках нарахувалося 61 двір, у Старих Дмитрушках – 77 (ДАКО, ф. 2, оп. 2, спр. 4745, арк. 3 зв. – 14). 1834 року обидва села переходять у російську казну, а вже від 1839 року тут запроваджують військові поселення, спадком чого зберігає агроонім *Стрілиця*. 1842 року внаслідок адміністративної реорганізації Старі Дмитрушки і Малі Дмитрушки було об’єднано в один населений пункт – *Дмитрівське* [Прикметно, що в *Skorowidz miejscowości b. wdzstwa braclawskiego* [Покажчику населених пунктів колишнього Брацлавського воєводства], опублікованому 1869 року у Кракові, подано колишню назву села *Dmytruszki* (SMWB, 1869, s. 17) – В. Д.], а військові почали розташовувати новозбудовані хати в лінійному порядку: спадком цього є неофіційні назви двох вулиць, що зберігають специфіку організації поселення, – *Верхня ленія* і *Нижня ленія*. Разом із військовими в місцеву говірку почала проникати російська мова. Кількість населення Дмитрівського поступово зростала: наприклад, за даними Леонтія Похилевича, на 1864 рік у селі було 1402 жителі (Похилевич, 1864, с. 347); на 1881 рік, за даними *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [Словник географічний Королівства Польського та інших слов’янських країн], у селі проживало більш ніж 1,5 тисячі осіб: „Mieszk. 1517 wyznania prawosł.” (SGKP, t. 2, s. 43). Швидкі темпи зростання кількості жителів підтверджують і метричні книги (до прикладу, метрична книга за 1873 р. свідчить, що за рік у селі народилося 36 хлопчиків і 30 дівчаток (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 4408)).

1917 року селу було повернуто колишню назву – Дмитрушки. Радянський період, особливо після Другої світової війни, позначений офіційним зросійщенням: запровадження обов'язкового вивчення російської мови і російської літератури як окремих навчальних предметів у школі (наприклад, Постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР „Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти для молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи” від 10 липня 1984 року № 281 (Постанова) із 1986–1987 н. р. кількість уроків російської мови і літератури було збільшено до 2–3 на тиждень), а також близькість до міста, де на різних підприємствах працювало багато місцевих жителів. Мілітарна політика держави перетворила Умань на потужне воєнне місто, у якому солдатсько-офіцерський склад, зокрема і жителі Дмитрушків, не становив винятку в загальноукраїнському масштабі – розмовляв російською мовою. Постійне перебування у двох мовних середовищах із відповідним переключенням мовного коду причинилися до того, що дмитрушчани надавали російським словам українського звучання, українські ж слова набували в багатьох випадках наближеної до російської вимови. Сучасність засвідчує поступовий відхід від такої мовної практики, однак старше покоління – наші респонденти й респондентки, які перебувають у меншій комунікації, продовжують послуговуватися в мовленні частиною таких українсько-російських витворів.

Наявність у говірці с. Дмитрушки елементів тюркських, польської, гебрайської, російської мов зумовлена передовсім позамовними чинниками. Дослідник говіркових особливостей Уманщини Євген Рудницький також наголошував на впливі цих мов на місцеві говірки (Рудницький, 1927, сс. 190–191) і констатував, що „усі зазначені чужомовні впливи обмежуються майже самою лексикою, а тому й мало важать у характеристиці нашого діалекту” (Рудницький, 1927, с. 191). У контексті українського діалектного простору Є. Рудницький вважав говірки Уманщини перехідними: „Уманські діалекти швидше можна назвати переходовими, бо однією половиною своїх характерних рис уманські говори в'яжуться з південно-західною групою, другою половиною – з південно-східною” (Рудницький, 1927, с. 204). Контактівання із західними говірками середньонаддніпрянського говору – основою української літературної мови – пояснює наявність у говірці елементів, властивих і середньонаддніпрянському говору, і літературній мові. Дмитрушки розташовані майже в центрі східноподільського мовного ареалу, який Т. Тищенко обмежує такими ізоглосами: на півночі – від верхів'я р. Рось на північ від м. Ставище до верхів'я р. Гнилий Тікич; зі сходу і півдня – від р. Гнилий Тікич по р. Синюха до р. Південний Буг у напрямку на Ананьїв – Балту Одеської обл. – Чечельник Вінницької обл.; із заходу – від Чечельника до верхів'я р. Рось (Тищенко, 2007, сс. 35–36).

Фонетичні особливості говірки с. Дмитрушки

Як літературній мові і суміжним говіркам південно-західного й південно-східного наріч, так і говірці с. Дмитрушки властивий шестифонемний вокалізм у наголошеній позиції: |a| – |o| – |y| – |e| – |i| – |и|, звуковий вияв яких дещо різниться залежно від позиції у слові.

Передовсім укажемо на вимову в наголошеній позиції звука [e] на місці літературного [a], що виник унаслідок деназалізації [ɛ], – це дери-вати праслов'янського *ględēti (ЕСУМ, т. 1, с. 532): *ўглед'іти*, *глед'іти*, *заглед'іти*, *а, зоглед'іти*, *п'ідглед'іти*, *розглед'іти*, хоч водночас фіксуємо і форми з непереміщеним і переміщеним на наступний голо-сний наголосом та вимовою літературно нормативного [a]: *ўгл'ад'іти*, *гл'ад'іти*, *зогл'ад'іти*. Лінгвісти пояснюють наявність [e] на місці [ɛ] збереженням останнього в польській мові та відповідним впливом її говірок на креси, однак дані *Етимологічного словника української мови* (ЕСУМ, т. 1, с. 532), *Słownik etymologiczny języka polskiego* [Етимоло-гічного словника польської мови] Александра Брюкнера (SEJP, 1985, s. 141), *Český etymologický slovník* [Етимологічного словника чеської мови] Їржі Рейзека (ČES, 2001, ss. 201–202), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* [Етимологічного словника хорватської і сербської мов] Петара Скока (ERHSJ, т. 1, с. 568), *Български етимологичен речник* [Ети-мологічного словника болгарської мови] (БЕР, т. 1, с. 247) засвідчують, що це явище має значну слов'янську ізоглосу, до того ж є літературною нормою для багатьох південних і західних слов'янських мов. Українська мова XIX – початку XX ст., за даними *Словаря української мови* за ре-дакцією Бориса Грінченка, як нормативні мала обидва варіанти – з [e] та [a] (СУМГ, т. 1, сс. 288, 292). *Словник української мови* кодифікує тільки варіанти *розгледіти*, *розгледітися* з відсиланням до словникових статей *розглядати*, *розглядатися*, у яких згадані форми ремарковано як діалектні (СУМ, т. 8, сс. 648–649).

Рефлекси колишнього [ɛ], відмінні від літературно нормативного [a], спостерігаємо в говірці с. Дмитрушки в числівниках, де [a] в ненаголоше-ній позиції часто заступають [i], [и]: *д'ев'іт*, *д'ес'іт*, *д'есит*, *д'вац'іт*, *д'вацит*, *т'риц'іт*, *т'рицит* поряд із *деўйат*, *д'ес'ат*, *д'вац'ат*, *т'риц'ат* (це підтверджують і дані говірки с. Краснопілка (7 км від Дми-трушків), які ввійшли до *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу* (карти №№ 20, 21) (ЗЛА, вип. 2а, сс. 70–73)), натомість у наголошеній позиції зберігається [a]: *п'ійіс'ат*, *ш'ійіс'ат*.

На противагу задекларованій думці, що „явище акання, тобто реаліза-ції ненаголошеної фонемі /o/ в голосному [a], українському вокалізмові, крім частини говорів північної діалектної групи, не властиве. Воно по-ширене лише на північній території лівобережнополіських та спорадично,

головним чином, на північно-східній території правобережнополіських говорів” (Німчук (Ред.), 1979, с. 287), у досліджуваній говірці фіксуємо активне „акання” у вимові слів *акамул’атор*, *акард’іон*, *баб’іна*, *ба’кал*, *бар’с’етка*, *кал’аска*, *кам’форка* / *кан’форка*, *кан’ф’ета*, *катла’ван*, *катл’’ета*, *кра’ват’*, *ма’нах*, *пара’лон*, *шара’вари* та ін. Попри те, що більшість таких слів є запозиченими, а відтак отримали поширення за часів імперії чи радянщини через „язык межнациональнава абщєнія”, де вимова через потужну редукцію не завжди збігалася з написанням, частина засвідчених у говірці слів, з одного боку, демонструє опускання поліської ізоглоси цього явища (як результат взаємодії північноукраїнських говірок із південнобілоруськими) у глибоку східноподільську територію, з іншого – збереження загальнослов’янської ізоглоси для форми *шаравари* (пор. білоруське *шаравары*, польське *szarawary*, чеське *šaravary*, словацьке *šaravary* (ЕСУМ, т. 6, с. 385)), що переконливіше свідчить про властиву тюркським мовам вокалічну асиміляцію, ніж про вплив білоруських чи російських говірок. Прикметно, що говірка зберігає давню форму іранізму *шара’вари*, натомість українська літературна мова прийняла насаджений Москвою варіант *шаро’вари* (СУМ, т. 11, с. 414), хоч нормативним на початку ХХ ст. була саме перша форма (СУМГ, т. 4, с. 485), ремаркована за радянської доби як застаріла (СУМ, т. 11, с. 410).

Фонема [e] в наголошеній позиції має чітку реалізацію – звук [e]: *‘верє’се’н’*, *ве’селік*, *ко’леса*, *‘першій’* / *‘первій’*, *‘черве’н’* та ін., проте в ненаголошеній позиції активно зближується з фонемою [и], реалізуючись у позиційних алофонах [e^и], [и^е], [и], [і]: *бе’гел’ма*, *би’гел’ма*, *в’іс’іл’а*, *дизинти’р’йа*, *‘зазубе’н’*, *кл’і’йонка*, *‘кус’ін’*, *ни’лон*, *пат’іфон*, *‘перстин’*, *ри’дуктор*, зрідка лиш зберігаючи літературно нормативну вимову – [e]: *‘бі’ісер*, *не’д’іл’а*, а також у числівниково-прислівникових, прислівникових і дієслівних формах 3 ос. одн.: *‘бі’іл’ше*, *‘важче*, *‘ї’йаже*, *‘каже*, *к’рашче*, *‘маже*, *‘менше*, *‘р’іже*, *‘туле* та ін. Редукція фонemi [e] в ненаголошеній позиції, яку сучасні мовознавці окреслили як позиційні чи комбінаторні модифікації (Плющ, 2010, с. 232), – властиве українській літературній мові явище, тож говірка „не вписується” в літературний стандарт набором модифікацій, адже, наприклад, наявність переходу [e] → [і] в лексемі *‘кус’ін’* є радше продовженням у говірці історичних змін, зумовлених занепадом зредукованих у слабкій позиції – так званого компенсаторного подовження, що на письмі передавали новим ь, ніж появою нового звука / модифікації на місці етимологічного [e] залежно від місця останнього у слові.

Фонема [o] в наголошеній позиції зреалізована як звук [o]: *‘короп*, *по’лова*, *со’рочка*, *‘торба*, *х’ворма*, та ін., тобто відповідає літературній вимові. Прикметно, що в ненаголошеній позиції чуємо переважно звук [o] (*боро’вик*, *до’точка*, *ко’вадло*, *ло’пата*, *соко’тати*, *фо’нарик* та ін.), а

в позиції перед наголошеними [y], [i] говірка засвідчує «укання» – вимову ненаголошеного [o] як [oʷ] або навіть як виразний [y]: *бомбоʷчоʷйу, боʷрʹдʹура, гоʷлʹубка, закоʷцʹубнути, зуʹзулʹа, коʷжух, кучуʹвати, споʷдок, суʹбʹі, туʹбʹі* та ін., що тільки у випадку з повною заміною [o] на [y] не відповідає літературній нормі. Привертає увагу чергування [o] з фонемним нулем в одній формі, що загалом є закономірним наслідком занепаду зредукованих у слабкій позиції, проте з іншого боку це явище демонструє зіткнення двох слов'янських ізоглос, де його рефлекси представлені по-різному: *хоʹтʹіти* – південно-східно-північний ареал Славії, *хʹтʹіти* – західний і центрально-східний (ЕСУМ, т. 6, сс. 204–205). Таке чергування можливе тільки у давніх три- і більше складових похідних, напр. *хʹтʹіʹу, хʹтʹіʹла, неʹреʹхʹтʹіти* та ін. Для цієї форми можна говорити про вплив польської мови як для її закріплення, так і для підтримання її функціонування. Євген Тимченко лексеми цього кореня (*хтивє, хтивость, хтивый*) потрактував як запозичення з польської мови (Тимченко, кн. 2, с. 466). Фортунат Піскунов кодифікує як тотожні форми *хтіти* і *хотіти* ‘желать, хотѣть’ (Пискунов, 1882, с. 278); повними відповідниками їх представлено й у *Словарі української мови* (СУМГ, т. 4, сс. 417–418), натомість у *Словнику української мови* форма *хтіти* ремаркована як розмовна (СУМ, т. 11, с. 163), що логічно в контексті радянської доктрини зближення мов і націй. Очевидно, це явище презентоване й у зміні літературного *чоʹтири* на говіркове *шʹтирʹі*, де поява [i] та відповідна мʹякість [rʲ] зʹявилися внаслідок взаємодії із середньонадніпрянським говором.

Говірка демонструє трансформацію праслов'янського початкового [je] в [ji]: *йіʹден, йідиʹницʹа*.

У говірці с. Дмитрушки фонема [i] незалежно від наголосу має реалізацію як виразний звук [i] на місці давнього ѣ, етимологічних [o], [e] в новозакритих складах, а також на місці [o], [e], які зазнали компенсаторного подовження: *бʹілії, вʹідро, гоʹрʹілка, заʹлʹізо / жеʹлʹізо, лʹіто, нʹіч, поʹвʹітра, шʹісʹцʹ, йаишʹірка* та ін., що становить норму літературної мови. Однак якщо перша позиція залишається досить-таки стабільною у звуковій реалізації, то друга і третя за радянщини зазнала спровокованого державною мовною політикою російського впливу, де переходу етимологічних [o], [e] в [i] не відбулося, а тому в мовленні респондентів старшого та середнього віку спорадично можна почути [o], [e]: *виʹпоїка, воїʹна, воск, дʹед, коʹроу, кʹрепкий, поʹрог, поʹтом, сʹетка, споʹкоїно* та ін. Прикметною особливістю реалізації фонем [i] в говірці є субституція відповідного звука на [и] в поодиноких словах: *гуʹлʹака, миʹзинеʹцʹ, помиʹдор*, що пов'язано, очевидно, із такою якістю задньоязикових і губних, як твердість, а також депалаталізацією приголосних унаслідок утворення звука [и] високо-середнього підняття. Наявність цього звука на місці літературного [i]

відображає специфіку адаптації запозичених слів у живій мові, для якої функціонування звука [и] високо-середнього підняття засвідчує радше незавершеність процесу, що проявляється у відсутності чіткої опозиції [і] : [и], особливо не під наголосом, аніж закріплену літературною мовою норму.

Говірка демонструє збереження „польського” [е] на місці українського літературно нормативного [і]: *лен'і́йа*.

Зауважу й те, що в говірці звук [і] зазнає субституції на [и] після появи у слові протетичного [г]: *гикау́ка, ги́кати, Гил'ко, гиндік, гинчий, гиржа́ти* та ін. Ця субституція є нормою сучасної української літературної мови для похідних кореня -ик-(-ік-(?)), яка поряд із наведеними формами пропонує вживати й безпротетичні варіанти з початковим [і] (СУМ, т. 2, сс. 60–61), властивим російській мові та закріпленим за радянщини як норма української літературної мови. Вочевидь, таку зміну не можна пояснювати звичайною субституцією, особливо якщо зважити на наявність упродовж історії української мови початкового [и], слів із яким тільки *Словарь українського мови* наводить 99 (СУМГ, т. 2, сс. 192–194). Якщо навіть узяти до уваги акомодацийні процеси, тоді залишається незрозумілим, чому тільки в позиції перед [к], [н], [р] після появи протетичного [г] відбувається зміна [і] на [и]. Тож можна припустити, що процес проходив у дві стадії: перша – зміна [і] на [и] (рефлекси цього радянська влада востаннє дозволила офіційно оприлюднити 1984 року Миколі Погрібному в *Орфографічному словнику*: [і"нколи], [і"ноді], [і"нший] (Погрібний, 1984, сс. 251–252, 254), із повторенням вимови цих слів у видрукуваному 1986 року словнику для учнів загальноосвітніх шкіл (Погрібний, 1986, сс. 53–54)), друга – поява протетичного [г]. Це явище почасти суперечить думці Михайла Жовтобрюха про те, що „...в інших словах перед [е] та перед [і] протеза не розвинулася: *етика, екзамен, іти, істина, іниий, індик, іржа, історія*” (Німчук (Ред.), 1979, с. 306). Далі, однак, мовознавець навів дані, які отримав Андрій Очеретний, досліджуючи говірки Уманського району:

у діалектах з поширеною протезою вона обіймає не тільки давні слова, а й нові, запозичені з інших мов, напр.: *гаптека, гатака, гелеватор, гінспектор, їнвалід, їнфекція* та ін. Це свідчить про те, що явище протези в таких діалектах належить до живих процесів на сучасному етапі їх розвитку (Німчук (Ред.), 1979, с. 307).

Отже, говірка с. Дмитрушки зберігає давню протезу, чим різниться від правописних та орфоепічних норм української літературної мови.

Фонема [и] в наголошеній позиції зреалізована переважно у звуці [и]: *запе"к'тис'а, кисе"лиц'а, на'жиу́ка, при'лизаний* та ін., проте необхідно відзначити потужний вплив російської мови, який значною мірою наблизив вимову наголошеного і ненаголошеного [и] до [і]: *гла'д'ілка, д'і'ван, д'і'кт*,

д'іхтувати, к'іс'іл', мал'іна, холод'іл'н'ік, ч'ій та ін. Ненаголошена позиція засвідчує реалізацію фонемі [и] у звуках [и], [и^е], [е^и], [е]: жи^евеш, жи^ивеш, же^ивеш, же^евеш, пере^евесло, Пе^ит'р'іука, При^ичиста та ін.

Фонема [у] в говірці в наголошеній чи ненаголошеній позиції зазвичай має виразний вияв у звуці [у]: бублик, гун'кати, згар'ачу, коц'уба, лутка, мукати, н'ун'ати та ін., проте і на її вимову вплинула російська мова, що позначилося на вимові звука [о] на місці [у]: но^л'оука. Лексема глу^лбинка зберігає [у] на місці давнього носового [ѣ], хоча спорадично можна почути гл'іби^ина, що доводить наявність діалектного членування у праслов'янській мові.

Фонема [а] в наголошеній і ненаголошеній позиції зреалізована як звук [а]: за^аран'а, ка^азла, ла^ау^лсан, мошк^ара, набра^акати, пала^ацо^аука та ін., хоч у деяких випадках можливе заступлення звуками [і], [и] в числівниках.

Для системи приголосних говірки с. Дмитрушки порівняно з літературною мовою властиві кількісні та якісні зміни, зумовлені як збереженням праслов'янських рефлексів, фонетичною позицією у слові, так і безпосереднім (системним освітньо-педагогічним і колективно-робочим) та опосередкованим (передовсім через посередництво сусідніх говірок південно-східного наріччя) впливом російської мови.

У говірці опозиція фонем [р'] : [р] доволі хитка. Як свідчить аналіз мовлення респондентів, фонема [р'] реалізується у звуці [р] тільки в позиції перед [а] і зрідка [у]: ба^йст'рук, бу^ра, бу^рак, га^рачий, гра^рдочка, ди^равий, дра^рпати, за^ржараний, за^ржарувати, за^рпра^ргати, ку^ра^рки, п'ід^рбувати, рад^рно, ра^ржанка, сх^ррапати, ца^рра та ін., хоча для деяких лексем можливі форми із м'яким [р']: за^рп^р'а^ргати, ца^рп^р'а.

Залежно від фонетичних позицій, у яких приголосні звуки опиняються в живому мовленні, відбувається їх одзвінчення чи оглушення. Зазначу, що дзвінкі приголосні, які перебувають у кінці складу перед глухими або в кінці слів, майже ніколи повністю не втрачають свої дзвінкості: ба^б'ка, бе^з'ко^зирка, ве^з'ти, пир'іж^ики та ін., окрім тих випадків, коли в таку позицію потрапляє звук [г], який повністю переходить у [х]: лех^хкий, мн'ах^хкий, а також кінцевий дзвінкий префікса перед початковою кореневою звукосполукою: п'ітс^свинок.

Фонема [ф] часто зреалізована звукосполукою [хв] або звуком [х]: хварш, х'верма, х'ворма, хвус, хра^хмуга, спорадично – [к]: ку^хвайка.

Літературно нормативна звукосполука „губний + j” у мовленні жителів с. Дмитрушки послідовно реалізована звукосполуками [мн'], [бл'], [ўл'], [рл']: вимн'а, м'н'асо, м'н'ати, мн'ач, памн'ат', памн'атати, жа^бл'ачий, ри^бл'ачий, рип^л'ах, здо^роўл'а, н'ірл'а, под'в'ірл'а. До цього явища тяжіє асимілятивне перетворення [вн] > [мн] у словах вир'імн'ати, р'ім^н'ати, р'імний, р'імно, р'імн'ан'а.

У говірці фіксуємо підтвердження слів П. Гриценка про те, що „передньоязикові приголосні [д], [т], [з], [с], [н] перед [і], який походить із давнього *о*, як правило, не пом'якшуються, вимовляються твердо” (Гриценко, 1990, с. 78): *дірка, ніс, ніч, стіл, стілець, тік*. 1969 року, після виходу друком першого тому курсу *Сучасної української літературної мови*, було здійснено спробу штучного розмежування вимови передньоязикових приголосних у позиції перед [і]: для літературної мови – тільки м'яка вимова, для діалектів – напівм'яка і тверда, де до фонем [д'], [т'], [з'], [с'], [н'] було додано, наприклад, такі однотипні коментарі: „Перед голосним [і] з [о] та [-ыѣ], переважно в діалектному мовленні, вона може реалізуватись також і в напівм'якому [с'] та твердому [с]”; „У позиції перед [і] з давнього [о] та [-ыѣ] в окремих діалектах української мови поширена вимова [д] напівм'якого та твердого” (Білодід, 1969, сс. 251, 254). 55 років навчання тільки м'якої вимови спричинили, що найбільший опір м'якшенню названих звуків у позиції перед [і] чинять тільки [д], [т], хоча саме „розрізнення твердості-м'якості перед *і* відрізняє українську мову від російської, де приголосні м'якшаться перед *і* (в російському письмі *и*) автоматично” (Шевельов, 2009, сс. 298–299).

У двофонемній сполуці [с'т'] фонема [т'] майже завжди переходить в афrikату [ц']: *рад'іс'ц', сов'іс'ц', с'ц'іки, с'ц'ірка* та ін. Це ж відбувається із двофонемними сполуками [тс], [тс'], які заступають фонemi [ц], [ц']: *буц, Солдац'ки*. Натомість у звукосполуці [дц'] у числівниках – назвах другого десятка і назвах десятків (*двадцять, тридцять*) – звук [д] унаслідок регресивної асиміляції переходить у [ц'], де в результаті утворюється нова двофонемна сполука [ц'ц'], що в говірковому мовленні зазнає стягнення в однозвук [ц'] або [ц]: *оди'нац'іт', т'рици'т'*.

Прикметно, що в дієслівних формах 3-ої особи теперішнього часу літературно нормативний м'який приголосний [т'] можна почути і твердим, і м'яким: *важит / важит', говорит / говорит', косит / косит', носит / носит', робл'ат / робл'ат'* та ін., що, вочевидь, необхідно трактувати як наслідок давньої диспалаталізації приголосних, спричиненої занепадом зредукованих.

Тверді шиплячі фонemi [ж], [ч], [ш] ([ж], [ч], [ш]) у говірці с. Дмитрушки можуть бути зреалізованими як напівм'які [ж'], [ч'], [ш']: *ж'інка, кож'і, ме'ж'і, н'іш'і, ч'іза, ш'іс'ц', ш'іі'с'ат*, які виступають як перед [і] < [ѣ], [е] в питомих словах, так і в запозичених, де [і] виступає на місці [е].

Вплив літературного мовлення спостерігаємо в називному відмінку іменників середнього роду II відміни та в орудному відмінку іменників жіночого роду III відміни, де [ж], [ч], [ш] отримують наближену до м'якої вимову, а також напівподовження: *н'іч'у, па'л'іч'а, п'ід'аш'а, п'ід'н'іж'а, роз'к'іш'у* та ін., хоч спорадично фіксуємо тверду неподовжену вимову: *в'інича, з'б'іж'а, па'л'іча*.

У мовленні респондентів, які брали участь у дослідженні, відсутня йотова палаталізація передньоязикових свистячих [з], [с] із шиплячими [ж], [ш], а також передньоязикових проривних [д], [т] із [дж], [ч] у 1-ій особі дієслів теперішнього часу: *вод'у*, *воз'у*, *кос'у*, *колот'у*, *нос'у*, *прос'у*, *сад'у*, *світ'у*, *ход'у* та ін. Натомість спорадично вживаються форми із [ж], властиві російській мові: *во'жу*, *си'жу*, *хо'жу*. Праслов'янські звукосполуки [sk], [st], [zd] у сполученні з [й] не мають літературної реалізації в говірці: *ви'пуст'у*, *йі'зд'у*, *ма'ст'у*, *про'ст'у*, *пу'ст'у* та ін.

Африкати [дз], [дз'] зреалізовані у звуках [дж], [дж'] та у свистячих [з], [з']: *д'зерн'ата* / *зерн'ата*, *дз'об*, *дз'ур'чати*, *з'воник*, *зеркало*, *куку'рузин'а* та ін.

Зазначу, що звук [ц'] респонденти вимовляють м'яко незалежно від місця у слові: *в'ідлупц'увати*, *ку'рець*, *лан'ц'ує'*, *м'іс'ац'*, *ц'і'каво* та ін., тоді як звук [ц] у досліджуваній говірці можливий тільки на початку складу і зрідка – у кінці запозичених слів (*палац*, *шпр'иц*) або проявилася під впливом російської мови (*краса'в'ець*, *снаб'ажен'ець*).

Африката [ц], як засвідчує мовлення респондентів, може заступатися свистячим [с], зреалізованим у говірці відповідним твердим звуком [с]: *матрас* (< матрац). Прикметно, що тут же спостережено і зворотний процес – [с] → [ц]: *кон'церва*, *кон'цер'вац'ійа*.

Привертає увагу використання фонемі [г], особливо там, де в літературній мові маємо [г]: *га'рбатис'а*, *ги'ри'лиц'а*.

Праслов'янські звукосполуки [гъ], [лъ], [гь], [ль] у говірці мають літературно нормативний виразний вияв [ри], [ли] (*бли'ст'іти*, *гри'м'іти*, *кри'вавий*, *три'вога*) за винятком лексеми *криниця*, у якій спостережено метатезу: *кир'ниц'а*, *Ки'р'ниче'нко*.

Російськомовним впливом можна пояснити спорадичну відсутність в іменниках І відміни в давальному та місцевому відмінках однини чергування задньоязикових [г], [к], [х] зі свистячими [з], [ц], [с] як у питомих, так і в запозичених словах: *б'і'бл'іо'тек'і*, *вух'і*, *но'г'і*, *рук'і*, *шч'ок'і* та ін.

У говірці с. Дмитрушки поширений протетичний приголосний [г]: *га'п'тека*, *го'б'ідати*, *го'ко*, *го'л'ійа*, *го'рати*, *госо'ка*, *Гу'ман'а* та ін.; відсутнє літературно нормативне подовження м'яких приголосних – маємо напівдовгу вимову: *в'і'с'іл'а*, *ўзу'т'а*, *жи'т'а*, *нас'ін'а* та ін.

Метатезу засвідчено в лексемах *огірок* (*гой'ірок*) та *шосе* (*со'ша* і похідні).

Характеризують говірку і явища синкопи (*кау*, *мона*, *тоє*), апокопи (*мо*, *тра*), епентези (окрім наведених вище прикладів, іще консонантна (*рад'іво*, *т'ійатер*) і вокалічна (*мете'р*, *м'ін'істер*, *Оле'к'сандер*, *ор'кесте'р*, *сан'ти'метир*)), а також збереження під впливом польської мови рефлексів давніх носових: *темба*, *тем'батий*, *Дом'броўс'кії*.

В и с н о в к и

Отже, дослідження фонетичних особливостей говірки с. Дмитрушки дає підстави для таких висновків: вона має основні риси південно-західного наріччя, зокрема подільського говору, хоч і зазнає впливу передовсім середньонаддніпрянського говору. Вагому роль у приведенні говірки до сучасного стану відіграли українська літературна мова, а також російська мова, чий вплив за радянщини є не так природним, як примусовим, що все ж позначився на нівеляції питомих рис української мови в її говірковій презентації. Літературній мові остаточно не вдалося подолати твердості передньоязикових перед [i], протетичного приголосного [г], акання, звукосполук [рл'], [ўл'], [бл'] на місці давніх „губний + j” та ін. явищ, що засвідчують тяглість живомовної стихії на фонетичному рівні.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- БЕР – Георгиев, Вл. (Ред.). (1971–2017). *Български етимологичен речник* (Т. 1–8). БАН.
- Translitteracja:** Georgiev, Vl. (Red.). (1971–2017). *Blgarski etimologichen rechnik* (Т. 1–8). BAN.
- ДАКО – Державний архів Київської області.
- Translitteracja:** Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti.
- ЕСУМ – Мельничук, О. (Ред.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–6). Наукова думка.
- Translitteracja:** Melnychuk, O. (Red.). (1982–2012). *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (Т. 1–6). Naukova dumka.
- ЗЛА – Иванов, В. (Ред.). (1988–2019). *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия фонетико-грамматическая (Вып. 1–9). Наука.
- Translitteracja:** Ivanov, V. (Red.). (1988–2019). *Obshcheslavyanskii lingvisticheskii atlas*. Seriya fonetiko-grammaticheskaya. (Nr 1–9). Nauka.
- Постанова – Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР „Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти для молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи” від 10 липня 1984 року № 281. Завантажено 25 квітня 2024, з <https://ips.ligazakon.net/document/KP840281?an=2>
- Translitteracja:** Postanova Tsentralnoho Komitetu Kompartii Ukrainy i Rady Ministriv Ukrainskoi RSR „Pro dalshe vdoskonalennia zahalnoi serednoi osvity dlia molodi i polipshennia umov roboty zahalnoosvitnoi shkoly” vid 10 lypnia 1984 roku № 281. Pobrano 24 kwietia 2024, z <https://ips.ligazakon.net/document/KP840281?an=2>

- СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (Т. 1–11). Наукова думка.
- Transliteracja:** Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovník ukraínskoi movy* (Т. 1–11). Naukova dumka.
- СУМГ – Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1–4).
- Transliteracja:** Hrinchenko, B. (Red.). (1907–1909). *Slovar ukraínskoi movy* (Т. 1–4).
- Тимченко – Тимченко, Є. (2002–2003). *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* (Кн. 1–2). Наукова думка.
- Transliteracja:** Tymchenko, Ye. (2002–2003). *Materialy do slovníka pysemnoi ta knyzhnoi ukraínskoi movy* (Ks. 1–2). Naukova dumka.
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України (м. Київ).
- Transliteracja:** Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv).
- ČES – Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Pobrano 24 kwietia 2024, z https://archive.org/details/Rejzek_2001/
- ERHSJ – Skok, P. (1971–1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Т. 1–3). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- LH – *Lustracya Humańszczyzny ex 1768*. Stacja mikrofilmowa Biblioteki Narodowej w Warszawie. NR 22006.
- SGKP – Sulimierski, F., Chlebowski, B., & Walewski, W. (Red.). (1880–1914). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Т. 1–15). Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.
- SMWB – S. K. (Ułoż.). *Skorowidz miejscowości b. wdztwa bractawskiego*. W drukarni Uniwersytetu Jasiellońskiego. Pobrano 25 kwietia 2024, z <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/195835/edition/184518?language=pl>

Література

- Бевзенко, С. (1980). *Українська діалектологія*. Вища школа.
- Transliteracja:** Bevzenko, S. (1980). *Ukrainska dialektolohiia*. Vyscha shkola.
- Березовська, Г. (2010). *Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках*. Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство.
- Transliteracja:** Berezovska, H. (2010). *Slovník nazv odiahu ta vzuttia u skhidnopodilskykh hovirkakh*. Umanske komunalne vydavnycho-polihrafichne pidpriemstvo.
- Березовська, Г. (2011). *Структурна організація та географія назв одягу і прикрас у східноpodільських говірках*. Б. в.
- Transliteracja:** Berezovska, H. (2011). *Strukturna orhanizatsiia ta heohrafiia nazv odiahu i prykras u skhidnopodilskykh hovirkakh*. Б. в.
- Білодід, І. (Ред.). (1969). *Сучасна українська літературна мова*. Вступ. Фонетика. Наукова думка.
- Transliteracja:** Bilodid, I. (Red.). (1969). *Suchasna ukrainska literaturna mova*. Vstup. Fonetyka. Naukova dumka.

- Гороф'янюк, І. (2010). *Структурна організація та ареалогія флорономенів центральноподільських говірок*. Б. в.
- Transliteracija:** Horofianiuk, I. (2010). *Strukturna orhanizatsiia ta arealohiia floronomeniv tseentralnopodilskykh hovirok*. B. w.
- Гороф'янюк, І. (2023). Подільський говір. В М. Железняк (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Завантажено 25 квітня 2024, з <https://esu.com.ua/article-880454>
- Transliteracija:** Horofianiuk, I. (2023). Podilskyi hovir. W M. Zhelezniak (Red.), *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Pobrano 25 kwietia 2024, z <https://esu.com.ua/article-880454>
- Гриценко, П. (1994). Основні риси подільського говору. В А. Пономарьов (Ред.), *Поділля: історико-етнографічне дослідження* (сс. 74–81). Доля.
- Transliteracija:** Hrytsenko, P. (1994). Osnovni rysy podilskoho hovoru. W A. Ponomarov (Red.), *Podillia: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia* (ss. 74–81). Dolia.
- Гриценко, П. (2004). Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову. В П. Гриценко (Упор.). *Український діалектний фонофонд* (сс. 5–20). Б. в.
- Transliteracija:** Hrytsenko, P. (2004). Dialektnyi fonofond yak dzhherelo informat-sii pro ukrainsku movu. W P. Hrytsenko (Komp.). *Ukrainskyi dialektnyi fonofond* (ss. 5–20). B. w.
- Гриценко, П. (2008). Вітальний лист учасникам студентської діалектологічної конференції „Мовна палітра Поділля”. В А. Костюк (Ред.). *Мовна палітра Поділля* (сс. 6–8). Б. в.
- Transliteracija:** Hrytsenko, P. (2008). Vitalnyi lyst uchasnykam studentskoi dialektolohichnoi konferentsii „Movna palitra Podillia”. V A. Kostiuk (Red.). *Movna palitra Podillia* (ss. 6–8). B. w.
- Краєвська, Г. (2010). *Народна виробнича термінологія центральних говірок Поділля*. Б. в.
- Transliteracija:** Kraievska, H. (2010). *Narodna vyrobnycha terminolohiia tseentralnykh hovirok Podillia*. B. w.
- Кривошея, І., & Кривошея, І. (2019). «МІСТО НА КОРДОНІ»: Умань – урбанізований простір міжетнічного компромісу (взаємодії) чи конфлікту? (1616–2018 pp.). *Русин*, 55, 84–112.
- Transliteracija:** Kryvosheia, I., & Kryvosheia, I. (2019). «MISTO NA KORDONI»: Uman – urbanizovanyi prostir mizhetnichnoho kompromisu (vzaiemodii) chy konfliktu? (1616–2018 rr.). *Rusyn*, 55, 84–112.
- Німчук, В. (Ред.). (1979). *Історія української мови. Фонетика*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (Red.). (1979). *Istoriia ukrainskoi movy. Fonetyka*. Naukova dumka.
- Оскірко, О. (2019). *Назви їжі та напоїв у східноподільських говірках*. Б. в.
- Transliteracija:** Oskyrko, O. (2019). *Nazvy yizhi ta napoiv u skhidnopodilskykh hovirkakh*. B. w.

- Поліщук, Л. (2015). *Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноподільських говірках*. Б. в.
Translitteracja: Polishchuk, L. (2015). *Strukturna orhanizatsiia ta heohrafiia nazv tradytsiinoho budivnytstva v skhidnopodilskykh hovirkakh*. B. w.
- Поліщук, Л. (2021). *Структурні компоненти та географія назв традиційного будівництва у говірках Східного Поділля*. Візаві.
Translitteracja: Polishchuk, L. (2021). *Strukturni komponenty ta heohrafiia nazv tradytsiinoho budivnytstva u hovirkakh Skhidnoho Podillia*. Vizavi.
- Похилевич, Л. (1864). *Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи или Статистическія, историческія и церковныя замѣтки о всѣхъ деревняхъ, селахъ, мѣстечкахъ и городахъ, въ пределахъ губерніи находящихся*. Типографія Києво-Печерской лавры.
Translitteracja: Pokhilevich, L. (1864). *Skazaniya o naselennikh mestnostyakh Kievskoi gubernii ili Statisticheskaya, istoricheskaya i tserkovniya zametki o vsehkh derevnyakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodyashchikhsya*. Tipografiya Kievo-Pecherskoi lavry.
- Прилипка, Н. (2004). Подільський говір. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (с. 498). Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана.
Translitteracja: Prylypko, N. (2004). Podilskyi hovir. W V. Rusanivskiyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (s. 498). Ukrainska entsyklopediia im. M.P. Bazhana.
- Рудницький, Є. (1927). Діалекти Уманщини (Заг. характеристика). В Д. Скуратівський (Ред.), *Уманщина* (сс. 190–205). Уманська окружна ІНО.
Translitteracja: Rudnytskyi, Ye. (1927). Diialekty Umanshchyny (Zah. kharakterystyka). W D. Skurativskiyi (Red.), *Umanshchyna* (ss. 190–205). Umanska okruhova INO.
- Стешенко, О. (Ред.) (1972). *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область*. Українська радянська енциклопедія.
Translitteracja: Steshenko, O. (Red.) (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Cherkaska oblast*. Ukrainska radianska entsyklopediia.
- Плющ, Н. (2010). Фонологічна інтерпретація змін звуків у мовному потоці. В *Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика* (сс. 231–241). Знання.
Translitteracja: Pliushch, N. (2010). Fonolohichna interpretatsiia zmin zvukiv u movnomu pototsi. W *Suchasna ukrainska literaturna mova: Leksykolojiia. Fonetyka* (ss. 231–241). Znannia.
- Сьоміна, О. (2020). Синтаксичні особливості східноподільських говірок. Б. в.
Translitteracja: Somina, O. (2020). *Syntaksychni osoblyvosti skhidnopodilskykh hovirok*. B. w.
- Тищенко, Т. (2003). *Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя у світлі ізоглос*. Б. в.

- Transliteracija:** Tyshchenko, T. (2003). *Podilsko-serednonaddniprianske sumi-zhzhia u svitli izohlos*. В. w.
- Тищенко, Т. (2007). Ареальна стратифікація східноподільських говірок. В *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Проблеми граматики і лексикології української мови*, 3/2, 31–38.
- Transliteracija:** Tyshchenko, T. (2007). Arealna stratyfikatsiia skhidnopodilskykh hovirok. W *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy*, 3/2, 31–38.
- Тищенко, Т. (2008). *Лексика бджільництва Східного Поділля*. Софія.
- Transliteracija:** Tyshchenko, T. (2008). *Leksyka bdzhilnytstva Skhidnoho Podillia*. Sofiia.
- Ткачук, П. (1975). *Фонетична система західноподільських говірок української мови (вокалізм і консонантизм)*. Б. в.
- Transliteracija:** Tkachuk, P. (1975). *Fonetychna systema zakhidnopodilskykh hovirok ukrainskoi movy (vokalizm i konsonantyzm)*. В. w.
- Фундуклей, И. (1852). *Статистическое описание Киевской губернии*. Ч. 1. Типографія М-ва внутреннихъ дѣлъ.
- Transliteracija:** Funduklei, I. (1852). *Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii*. Cz. 1. Tipografiya M-va vnutrennikh del.
- Шевельов, Ю. (2009). Так нас навчали правильних проізношень. В Л. Масенко (Упор.). *Вибрані праці* (сс. 280–333). Кн. 1. *Мовознавство*. Видавничий Дім „Києво-Могилянська академія”.
- Transliteracija:** Shevelov, Yu. (2009). Tak nas navchaly pravylnykh proiznoshenii. W L. Masenko (Komp.). *Vybrani pratsi* (ss. 280–333). Кн. 1. *Movoznavstvo*. Vydavnychi Dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Шеремета, Н. (2000). *Південноволинсько-подільське діалектне порубіжжя (за матеріалами тваринницької лексики)*. Б. в.
- Transliteracija:** Sheremeta, N. (2000). *Pivdennovolynsko-podilskie dialektne porubizhzhia (za materialamy tvarynnytskoi leksyky)*. В. w.

The Podillya Dialect of Dmytrushky Village in the Coordinates of the Literary Language

The chapter presents the results of a study on the phonetic features of the dialect spoken in Dmytrushky village, Uman district, Cherkasy region, located in the eastern part of the Podillya dialect area. The distinct phonetic features of this dialect suggest it is part of the southwestern dialect group overall, and specifically of the Podillya dialect. Notable characteristics include the convergence of the unstressed [o] with [y], leading to a complete substitution of [o] by [y]; the presence of epenthetic [л'] after [ѿ], [п], [ѣ], and [р] in place of the etymological [j]; the presence of epenthetic [н'] after [м] where etymological [j] would be expected; the change of the sound combination [c'т'] to [c'ц']; depalatalisation of dental consonants before [i]; depalatalisation of [r'] in 3rd person singular present-tense verb forms; the hard pronunciation of [p]; the preservation of the Proto-Slavic initial [je], which has transformed into [ji] in the dialect. The dialect is actively influenced by the Central Dnieper dialect, as evidenced by the spread of [i] in place of [y] and the associated palatalisation or semi-palatalisation of hard consonants. The convergence of the colloquial language with the Ukrainian literary language was partly a result of Soviet-era language policies; however, features such as the active prosthesis of [r], "akannia" (vowel reduction), and the lack of consonant lengthening highlight the remaining distinctions between the dialect and the literary language.

The preservation of specific dialectal features in the speech of Dmytrushky residents supports its status as an intangible cultural heritage of Ukraine.

Keywords: subdialect, dialect, East Podillya subdialects, Podillya dialect, phoneme, depalatalisation, akannia, prosthesis.

NOTY O AUTORKACH I AUTORACH

Jurij BIDNOSZYJA – Ukraińskie centrum etnologiczne Instytutu Sztuki, Folklorystyki i Etnologii im. M. T. Rylskiego NAN Ukrainy w Kijowie
https://etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=87
<https://orcid.org/0000-0003-1368-7297>
e-mail: biyuri2@gmail.com

Svitlana BOHDAN – kandydat nauk filologicznych, profesor w Katedrze Historii i Kultury Języka Ukraińskiego Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki w Łucku
<https://vnu.edu.ua/uk/personal/bogdan-svitlana-kalenikivna>
<https://orcid.org/0000-0002-4831-2770>
e-mail: bohdan.svitlana@vnu.edu.ua/

Natalia CHIBEBA – kandydat nauk filologicznych, docent w Katedrze Ukraińskiej Lingwistyki Stosowanej Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie
<https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>
e-mail: khibeba@ukr.net

Vasyl DENYSIUK – kandydat nauk filologicznych, docent w Katedrze Filologii Ukraińskiej Chmielnickiego Uniwersytetu Narodowego w Chmielnickim
<https://ukr.khmnu.edu.ua/denysyuk-vasyl-viktorovych/>
<https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>
e-mail: dvv2812@ukr.net

Liudmyla DYKA – kandydat nauk filologicznych, docent w Katedrze Języka Ukraińskiego Narodowego Uniwersytetu Kijowsko-Mohylańskiego w Kijowie
<https://www.ukma.edu.ua/index.php/osvita/fakulteti/fgn/kafedra-ukrajinskoji-movi/vykladachi/22-dyka-liudmyla-vasylivna>
<https://orcid.org/0000-0003-2985-9292>
e-mail: dykalv@ukma.edu.ua

Tetiana HUCULIAK – doktor nauk filologicznych, docent w Katedrze Współczesnego Języka Ukraińskiego Czerniowieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Jurija Fedkowycza w Czerniowcach
<https://mulanguage.chnu.edu.ua/pro-kafedru/spivrobitnyky/hutsuliak-tetiana-yevhenivna/>
<https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>
e-mail: t.gutsuliak@gmail.com

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ¹

Юрій Бідношия – Український етнологічний центр Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, м. Київ
https://etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=87
<https://orcid.org/0000-0003-1368-7297>
e-mail: biyuri2@gmail.com

Світлана Богдан – кандидат філологічних наук, професор Кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
<https://vnu.edu.ua/uk/personal/bogdan-svitlana-kalenikovna>
<https://orcid.org/0000-0002-4831-2770>
e-mail: bohdan.svitlana@vnu.edu.ua/

Наталія Хібеба – кандидат філологічних наук, доцент Кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів
e-mail: khibeba@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>

Василь Денисюк – кандидат філологічних наук, доцент Кафедри української філології Хмельницького національного університету, м. Хмельницький
<https://ukr.khmn.edu.ua/denysyuk-vasyl-viktorovych/>
<https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>
e-mail: dvv2812@ukr.net

Людмила Дика – кандидат філологічних наук, доцент Кафедри української мови Національного університету “Києво-Могилянська академія”, м. Київ
<https://www.ukma.edu.ua/index.php/osvita/fakulteti/fgn/kafedra-ukrajinskoji-movi/vykladachi/22-dyka-liudmyla-vasylivna>
<https://orcid.org/0000-0003-2985-9292>
e-mail: dykalv@ukma.edu.ua

Тетяна Гуцуляк – доктор філологічних наук, доцент Кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці
<https://mulanguage.chnu.edu.ua/pro-kafedru/spivrobitnyky/hutsuliak-tetiana-yevhenivna/>
<https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>
e-mail: t.gutsuliak@gmail.com

¹ Прізвища авторів в українській версії „Інформації про авторів” подано відповідно до польської абетки.

- Martina IREINOVÁ** – PhDr., Ph.D., Zakład Dialektologii Instytutu Języka Czeskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej w Brnie
<https://ujc.cas.cz/cs/pracovnici/ireinova-martina-phdr-ph-d-profil/>
<https://orcid.org/0000-0002-7112-9827>
e-mail: ireinova@ujc.cas.cz
- Tetiana JASTREMSKA** – doktor nauk filologicznych, Zakład Języka Ukraińskiego Instytutu Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza NAN Ukrainy we Lwowie
<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profile-id=81>
e-mail: tetyana.yastremska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9619-7730>
- Halina KARAŚ** – profesor doktor habilitowany, Zakład Historii Języka Polskiego i Dialektologii Uniwersytetu Warszawskiego
<http://www.zhjpid.uw.edu.pl/?m=pracow&prac=prof.%20dr%20hab.%20Halina%20Kara%C5%9B>
<https://orcid.org/0000-0003-4383-9626>
e-mail: h.a.karas@uw.edu.pl
- Vratislav KARPÍŠEK** – magister, Zakład Językoznawstwa Sławistycznego i Leksykografii Instytutu Słowiańskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej w Pradze
<https://www.slu.cas.cz/cs/zamestnanec/vratislav-karpisek>
<https://orcid.org/0009-0008-1981-4289>
e-mail: vratislav.karpisek@gmail.com, karpisek@slu.cas.cz
- Justyna KOBUS** – doktor habilitowany, Pracownia Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
<https://dialektologia.amu.edu.pl/przykladowa-strona/pracownicy/dr-hab-justyna-kobus/>
<https://orcid.org/0000-0002-4094-2743>
e-mail: justyna.kobus@amu.edu.pl
- Nataliya KOSTYAK** – PhD, Niemiecko-Ukraińskie Towarzystwo Kulturalne w Hamburgu
<https://orcid.org/0009-0005-7921-2309>
e-mail: kostyak@deutsch-ukrainischer-kulturverein.de
- Helena KRASOWSKA** – profesor doktor habilitowany, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
<https://ispan.waw.pl/default/pracownik/helena-krasowska/>
<http://krasowska.org.pl/>
<https://orcid.org/0000-0003-0904-5814>
e-mail: helena.krasowska@ispan.edu.pl

Мартіна ІРЕЙНОВА – PhDr., Ph.D., Відділ діалектології Інституту чеської мови Академії наук Чеської Республіки, м. Брно
<https://ujc.cas.cz/cs/pracovnici/ireinova-martina-phdr-ph-d-profil/>
<https://orcid.org/0000-0002-7112-9827>
e-mail: ireinova@ujc.cas.cz

Тетяна ЯСТРЕМСЬКА – доктор філологічних наук, Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів
<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=81>
e-mail: tetyana.yastremska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9619-7730>

Галіна КАРАСЬ – професор, доктор габілітований, Кафедра історії польської мови та діалектології Варшавського університету, м. Варшава
<http://www.zhjpid.uw.edu.pl/?m=pracow&prac=prof.%20dr%20hab.%20Halina%20Kara%C5%9B>
<https://orcid.org/0000-0003-4383-9626>
e-mail: h.a.karas@uw.edu.pl

Вратіслав КАРПІШЕК – магістр, Відділ слов'янського мовознавства та лексикографії Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки, м. Прага
<https://www.slu.cas.cz/cs/zamestnanec/vratislav-karpisek>
<https://orcid.org/0009-0008-1981-4289>
e-mail: vratislav.karpisek@gmail.com, karpisek@slu.cas.cz

Юстина КОБУС – доктор габілітований, Діалектологічна лабораторія Університету ім. Адама Міцкевича, м. Познань
<https://dialektologia.amu.edu.pl/przykladowa-strona/pracownicy/dr-habjustyna-kobus/>
e-mail: justyna.kobus@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-4094-2743>

Наталія КОСТЯК – PhD, Німецько-українське культурне товариство, м. Гамбург
<https://orcid.org/0009-0005-7921-2309>
e-mail: kostyak@deutsch-ukrainischer-kulturverein.de

Гелена КРАСОВСЬКА – професор, доктор габілітований, Інститут слов'янської Польської академії наук, м. Варшава
<https://ispan.waw.pl/default/pracownik/helena-krasowska/>
<http://krasowska.org.pl/>
<https://orcid.org/0000-0003-0904-5814>
e-mail: helena.krasowska@ispan.edu.pl

- Jakub Z. LICHANŃSKI** – emerytowany profesor doktor habilitowany, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego
<https://www.researchgate.net/profile/Jakub-Lichanski>
<https://orcid.org/0000-0002-1943-5069>
e-mail: zjlichan@uw.edu.pl
- Philip MIERZWA** – magister, doktorant Uniwersytetu Warszawskiego
<https://orcid.org/0009-0005-6563-5992>
e-mail: philip.mierzwa92@gmail.com
- Błażej OSOWSKI** – doktor habilitowany, docent Uniwersytetu Karola w Pradze; profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, kierownik Pracowni Dialektologicznej UAM w Poznaniu
<https://dialektologia.amu.edu.pl/przykladowa-strona/dr-hab-blazej-osowski/>
<https://orcid.org/0000-0002-4226-1378>
e-mail: blazej.osowski@ff.cuni.cz
- Halina PELCOWA** – emerytowana profesor doktor habilitowany, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
<https://www.umcs.pl/pl/prof-halina-pelc,27647.htm>
<https://orcid.org/0000-0002-1380-4943>
e-mail: hapelc@poczta.onet.pl; halina.pelc@mail.umcs.pl
- Dorota Krystyna REMBISZEWSKA** – profesor doktor habilitowany, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
<https://ispan.waw.pl/default/pracownik/dorota-krystyna-rembiszewska/>
e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0339-0879>
- Iryna ROMANYNA** – kandydat nauk filologicznych, Zakład Języka Ukraińskiego Instytutu Ukrainoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy we Lwowie
<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=122>
<https://orcid.org/0000-0003-3668-1867>
e-mail: iraromanyna@gmail.com
- Łukasz RUCH** – depozytariusz gwary warmińskiej, wpisanej na listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego; zajmuje się popularyzacją i rewitalizacją gwary warmińskiej, Kajny, woj. olsztyńskie.
Prowadzi stronę na Facebooku *Gwara warmińska*:
https://www.facebook.com/GwaraWarminska/?locale=pl_PL
<https://orcid.org/0009-0005-2433-0260>
e-mail: lukasz.ruch@wp.pl
- Jerzy SIEROCIUK** – profesor doktor habilitowany, emerytowany kierownik Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
<https://dialektologia.amu.edu.pl/prof-dr-hab-jerzy-adam-sierociuk/>
e-mail: jasier@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-9069-6117>

- Якуб З. Ліханський** – емеритований професор, доктор габілітований, Відділ полоністики Варшавського університету, м. Варшава
<https://www.researchgate.net/profile/Jakub-Lichanski>
<https://orcid.org/0000-0002-1943-5069>
e-mail: zjlchan@uw.edu.pl
- Філіп Межва** – магістр, докторант Варшавського університету, м. Варшава
<https://orcid.org/0009-0005-6563-5992>
e-mail: philip.mierzwa92@gmail.com
- Блажей Осовський** – доктор габілітований, доцент Карлового університету, м. Прага; професор Університету ім. Адама Міцкевича, завідувач Діалектологічної лабораторії УАМ, м. Познань.
<https://dialektologia.amu.edu.pl/przykladowa-strona/dr-hab-blazej-osowski/>
<https://orcid.org/0000-0002-4226-1378>
e-mail: blazej.osowski@ff.cuni.cz
- Галіна Пельцова** – емеритований професор, доктор габілітований, Університет Марії Кюрі-Склодовської, м. Люблін
<https://www.umcs.pl/pl/prof-halina-pelc,27647.htm>
<https://orcid.org/0000-0002-1380-4943>
e-mail: hapelc@poczta.onet.pl; halina.pelc@mail.umcs.pl
- Дорота К. Рембішевська** – професор, доктор габілітований, Інститут Славістики Польської академії наук, м. Варшава
<https://ispan.waw.pl/default/pracownik/dorota-krystyna-rembiszewska/>
e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0339-0879>
- Ірина Романина** – кандидат філологічних наук, Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів
<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=122>
<https://orcid.org/0000-0003-3668-1867>
e-mail: iraromanyna@gmail.com
- Лукаш Рух** – популяризує та відроджує вармінський діалект, який належить до переліку нематеріальної культурної спадщини, с. Кайни, Олштинський повіт, Вармінсько-Мазурське воєводство.
Адміністратор Facebook-сторінки *Gwara warmińska*:
https://www.facebook.com/GwaraWarminska/?locale=pl_PL
<https://orcid.org/0009-0005-2433-0260>
e-mail: lukasz.ruch@wp.pl
- Єжи Сероцюк** – професор, доктор габілітований, емеритований завідувач Діалектологічної лабораторії Університету ім. Адама Міцкевича, м. Познань
<https://dialektologia.amu.edu.pl/prof-dr-hab-jerzy-adam-sierociuk/>
e-mail: jasier@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-9069-6117>

Halyna SIKORA – kandydat nauk filologicznych, Zakład Dialektologii Instytutu Języka Ukraińskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
<https://iul-nasu.org.ua/personnel/sikora-galyna-viktorivna>
<https://orcid.org/0009-0004-4210-7225>

e-mail: sikoragalyna@ukr.net

Kazimierz SIKORA – profesor doktor habilitowany, Zakład Komunikacji Międzykulturowej Polskiej Akademii Nauk Stosowanych w Krośnie; Katedra Historii Języka i Dialektologii Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

<https://pans.krosno.pl/pracownicy/kazimierz-sikora/>

<https://wolks.polonistyka.uj.edu.pl/prowadzacy/kazimierz-sikora>

<https://orcid.org/0000-0002-5686-1278>

e-mail: kazimierz.sikora@pans.krosno.pl

Oksana SIMOWYCZ – kandydat nauk filologicznych, Zakład Języka Ukraińskiego Instytutu Ukrainoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy we Lwowie
<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profile-id=80>

<https://orcid.org/0000-0003-0889-4128>

e-mail: kseniasimovych@gmail.com

Katarzyna SOBOLEWSKA – doktor habilitowany, profesor w Pracowni Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

<https://ijp.pan.pl/pracownicy/katarzyna-sobolewska/>

<https://orcid.org/0000-0002-1348-787X>

e-mail: katarzyna.sobolewska@ijp.pan.pl

Maryna TKACZUK – kandydat nauk filologicznych, Zakład Dialektologii Instytutu Języka Ukraińskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
<https://iul-nasu.org.ua/personnel/tkachuk-maryna-mykolayivna>

<https://orcid.org/0000-0002-4165-7741>

e-mail: tkachuk_maryna@ukr.net

Michał VAŠÍČEK – PhD, Zakład Językoznawstwa Słowistycznego i Leksykografii Instytutu Słowiańskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej w Pradze

<https://www.slu.cas.cz/cs/zamestnanec/michal-vasicek>

<https://orcid.org/0000-0002-3883-4743>

e-mail: vasicek@slu.cas.cz

Галина СІКОРА – кандидат філологічних наук, Відділ діалектології Інституту української мови НАН України, м. Київ
<https://iul-nasu.org.ua/personnel/sikora-galyna-viktorivna>
<https://orcid.org/0009-0004-4210-7225>
e-mail: sikoragalyna@ukr.net

Казімеж СІКОРА – професор, доктор габілітований, Відділ міжкультурної комунікації Польської академії прикладних наук, м. Кросно; Кафедра історії мови та діалектології факультету польських студій Ягеллонського університету, м. Краків
<https://pans.krosno.pl/pracownicy/kazimierz-sikora/>
<https://wolks.polonistyka.uj.edu.pl/prowadzacy/kazimierz-sikora>
<https://orcid.org/0000-0002-5686-1278>
e-mail: kazimierz.sikora@pans.krosno.pl

Оксана СІМОВИЧ – кандидат філологічних наук, Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів
<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=80>
<https://orcid.org/0000-0003-0889-4128>
e-mail: kseniasimovych@gmail.com

Катажина СОБОЛЕВСКА – доктор габілітований, професор Відділу польської діалектології Інституту польської мови Польської академії наук, м. Варшава
<https://ijp.pan.pl/pracownicy/katarzyna-sobolewska/>
<https://orcid.org/0000-0002-1348-787X>
e-mail: katarzyna.sobolewska@ijp.pan.pl

Марина ТКАЧУК – кандидат філологічних наук, Відділ діалектології Інституту української мови НАН України, м. Київ
<https://iul-nasu.org.ua/personnel/tkachuk-maryna-mykolayivna>
<https://orcid.org/0000-0002-4165-7741>
e-mail: tkachuk_maryna@ukr.net

Міхал ВАШИЧЕК – PhD, Відділ слов'янського мовознавства та лексикографії Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки, м. Прага
<https://www.slu.cas.cz/cs/zamestnanec/michal-vasicek>
<https://orcid.org/0000-0002-3883-4743>
e-mail: vasicek@slu.cas.cz

Серія колективних монографій
„Діалектологічні студії / **STUDIA GVAROWE**”, т. 2 (15)
<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024>

Діалекти в умовах сучасних викликів / відп. ред. Т. Ястремська, Д. К. Рембішевська; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України; Інститут Славістики Польської академії наук. Львів–Варшава, 2024. 492 с.

Gwary wobec wyzwań współczesności / red. nacz. T. Jastremska, D.K. Rembiszewska; Instytut Ukrainoznawstwa im I. Krypiakewycza Narodowej Akademii Nauk Ukrainy; Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. Lwów–Warszawa, 2024. 492 s.

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів
у сфері друкованих медіа R30-03114, онлайн-медіа R40-03201.

ISBN: 978-83-66369-97-9 (IC ПАН)
e-ISBN: 978-83-66369-96-2 (IC ПАН)

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4, (032) 270-70-22, inukr@inst-ukr.lviv.ua
Наклад 50 прим. Опубліковано 30.12.2024 р.